

**DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE
IN VLAANDEREN (1520-1565)**

DOOR

Johan DECAVELE

I. TEKST

1975
PALEIS DER ACADEMIËN - HERTOGSSTILAAT, I
BRUSSEL

VERHANDELINGEN
VAN DE
KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

•
KLASSE DER
LETTEREN
JAARGANG XXXVII
Nr. 76

1975
PALEIS DER ACADEMIËN - HERTOGSSTRAAT, I
BRUSSEL

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
1982

INHOUD

WOORD VOORAF V
LIJST DER AFKORTINGEN XVII
BIBLIOGRAFIE XX

INLEIDEND HOOFDSTUK: HET ADMINISTRATIEVE, GERECHTELIJKE EN KERKELIJKE KADER

§ 1. De bestuurlijke, rechterlijke en kerkelijke instellingen
§ 2. De repressie blz. 6

DEEL I

RELIGIEUZE SPANNINGEN IN HET GEESTESLEVEN EN DE POLITIEK TIJDENS DE BEGINNENDE HERVORMINGSTIJD

HOOFDSTUK I. HUMANISME EN OPKOMENDE REFORMATIE 53

§ 1. Brugge 53
§ 2. Gent 68
§ 3. Buiten Brugge en Gent 106

Besluit

HOOFDSTUK II. CONFLICTEN TUSSEN GEESTELIJKHEID EN MAGISTRAAT 117

§ 1. Polemieken rondom de hervorming van de armenzorg 117
§ 2. Spanningen tussen de geestelijkheid en de magistraatsgroep te Brugge na de aankomst van bisschop Curtius (1562-1566) 151
Besluit 191

HOOFDSTUK III. REDERIJKERS EN DICHTERS IN DE BEGINNENDE HERVORMINGSTIJD 193

§ 1. De rederijkers 196
§ 2. Liedereren, refreinen, balladen 220
Besluit 230

DEEL II

VESTIGING EN OPBOUW VAN HET PROTESTANTISME

HOOFDSTUK I. DE VROEGSTE REFORMATORISCHE INVLOEDEN (omstreeks 1520-1545) 235

§ 1. Gent 235
§ 2. Brugge 251
§ 3. Noord-Vlaanderen 262
§ 4. Het Scheldegebied stroomopwaarts van Gent 265
§ 5. Ieper en het Westkwartier 280
§ 6. Kortrijk 287
§ 7. De reguleren in de beginnende hervormingsbeweging 289
Besluit 298

HOOFDSTUK II. DE OPKOMST VAN HET ANABAPTISME TIJDENS EN ONMIDDELIJK NA HET „SION" VAN MUNSTER (1534-1538) 299

§ 1. Wervingskracht van de chiliastische dopers uit het Noorden (1534-1535) 301
§ 2. Opbouw van de eerste doperse kernen in Vlaanderen na de val van Munster

(1535-1538)

§ 3. Voorlopig einde van de anabaptistische expansie ten gevolge van de repressie van 1538 311

§ 4. Anarchistische uitlopers van de doperse beweging na 1538 • 315
Besluit 319

HOOFDSTUK III. DE EXPANSIE VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME NA 1545 322

§ 1. Gent 322

§ 2. Brugge 336

§ 3. Noord-Vlaanderen 357

§ 4. Het gebied Oudenaarde-Ronse 374

§ 5. Ieper en het Westkwartier 388

Besluit 433

HOOFDSTUK IV. DE HEROPBLOEI EN DE DEFINITIEVE DOORBRAAK VAN HET ANABAPTISME NA 1550 435

§ 1. De penetratie van Menno Simons' ideeën via Antwerpen omstreeks 1550 436

§ 2. De broederschap te Gent 437

§ 3. De broederschap te Brugge 462

§ 4. De broederschapen in Zuidwest-Vlaanderen. 469

§ 5. De broederschap te Hondshoote 502

§ 6. De kleine kernen (Ieper, Poperinge, Diksmuide, Oostende) 507

Besluit 514

DEEL III

DE MAATSCHAPPELIJKE EN RELIGIEUZE WERELD VAN DE NIEUWGEZINDEN

HOOFDSTUK I. DE CORRELATIE TUSSEN DE SOCIALE EN PROFESSIONELE STRUCTUUR EN DE GODSDIENSTKEUZE 521

§ 1. De sociale structuur 524

§ 2. De professionele structuur, gesitueerd in de sociaal-economische context 550

Besluit 586

HOOFDSTUK II. DE GELOOFSWERELD EN DE RELIGIEUZE LEEFWERELD VAN NIEUWGEZINDEN 589

§ 1. De beginnende hervormingsbeweging 589

§ 2. Het anabaptisme 606

§ 3. Het gereformeerd protestantisme na 1550 620

ALGEMEEN BESLUIT 635

§ 3. DE KETTERVERVOLGING

In de vervolging om ketterij van zijn eigen burgers had de Brugse magistraat steeds een opvallend gereserveerde houding aangenomen. Nooit had hij in deze zaak enige inmenging geduld, zelfs niet van de inquisiteur Pieter Titelmans.¹

Wat meer was, hij verzette zich hardnekkig tegen elke buitensporige polemiek rondom geloofskwesties. Zo had Broeder Cornelis in juni 1560 in Sinte-Walburga een krachtig sermoen gehouden tegen de nieuwlichters. De ernst van zijn waarschuwingen had hij onderlijnd door aan de gelovigen „een figure metter penne in 't papier ghecontrefait die scandaleus was" te tonen. De wet vond het noodzakelijk, Broeder Cornelis en pastoor Adriaan Smout terecht te wijzen omwille van het gevaar, met dergelijke karikaturen de gevoelens van het volk al te zeer te kwetsen.²

In april van hetzelfde jaar had een zekere Adriaan Robaert tegenover personen van aanzien als zijn mening te kennen gegeven dat er onder de leden van de Brugse wet „sacramentsrissen ende anabaptisten" waren. De schepenen stopten het geval zo vlug mogelijk in de doofpot, en weigerden in te gaan op het verzoek van de deken der christenheid, de onverlaat — die nochtans getonsureerd klerk was — door de kerkelijke rechtbank te laten berechten.³

Geconfronteerd met het zich snel uitbreidende protestantisme achtte Curtius het zijn plicht en zijn recht, een einde te maken aan de aanmatigende houding van de schepenen in zaken van ketterij. Titelmans vroeg niets liever dan eindelijk vaste voet te krijgen op het tot dan toe voor hem verboden Brugs stadsgebied. Villavicencio sprong mee op de wagen door te onderstrepen dat de kettervervolging uitsluitend aan de kerkelijke overheid toekwam. Dat de geestelijke rechtbank zich ging bemoeien met zaken die tot dusver steeds door de stedelijke justitie waren behandeld, moest tot botsingen leiden, zeker in Brugge waar elke vreemde inmenging als een aanslag op de rechten van de magistraat werd beschouwd.

Het eerste door bisschop Curtius gevoerde ketterproces was dit tegen Pieter de Busschere (Petrus Silvius), onderwijzer en kapelaan van Sint-Basilius in Sint-Domaas. Deze viel uit tegen de roomse instellingen en gebruiken en week in zijn mis sterk af van het opgelegde formulier. Een huiszoeking door enkele kanunniken van Sint-Donaas bracht een aantal ketterse geschriften aan het licht, onder meer een handgeschreven catechismus vol dwalingen tegen het roomse geloof. Op 9 november 1562 werd de verdachte opgesloten onder toezicht van de kanunniken, maar de week daarop kon hij ontvluchten. In Brussel zocht hij zijn heil bij leden van de Geheime Raad. Door hun tussenkomst en door de voorspraak van zijn zwager, de geneesheer Francois Raepaert, en pensionaris Gillis Wijts, mocht hij onder borgtocht opnieuw zijn eigen woning betrekken, in afwachting dat zijn proces zijn beloop kreeg. De berechting ging niet zonder juridische vitterijen gepaard. Het kapittel eiste het recht op om tegen zijn ondergeschikte te procederen. De bisschop gaf toe maar onderstreepte dat hiermee geen sprake kon zijn van een precedent voor de toekomst, daar alleen hijzelf in rechte bevoegd was om ketterprocessen in te spannen tegen om het even

¹ Brugge is de enige Vlaamse stad die in de rekeningen van Titelmans vóór 1563 slechts uiterst sporadisch wordt vermeld.

² A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, p. 302; IDEM, *Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, p. 223.

³ IDEM, *Séminaire de Bruges*, p 697.

welke onderdaan van het bisdom. Dit lokte dan weer een fel protest uit van de kant van de kanunniken. De schepenen anderzijds lieten verbolgen vragen, met welk recht de kanunniken een huiszoeking hadden gedaan in de woning van één van hun burgers. Het kapittel antwoordde laconiek dat gehandeld was in het belang van de christelijke religie en ter uitroeijing van de ketterij. Intussen was, in tegenwoordigheid van Titelmans, op 23 februari 1363 de uitspraak gevallen tegen Silvius. De kapelaan zwoer zijn dwalingen af. Hij diende een papier te verscheuren waarop de in de catechismus vervatte dwalingen uiteengezet waren en waarop de titels van de bij hem aangetroffen ketterse werken vermeld stonden.⁴

Voor de drie volgende jaren kreeg hij verbod, aan de jeugd onderricht te verschaffen. Mits het vervullen van nog enkele andere voorwaarden werd hij, mede omwille van zijn hoge ouderdom, weer in vrijheid gesteld.⁵

Daar de beschuldigde een geestelijke was, kon Brugge geen noemenswaardige bezwaren laten gelden tegen dit door de kerkelijke rechtbank gevoerde proces. Nog vóór de zaak-Silvius een uitspraak had gekregen was Titelmans voor het eerst op het toneel verschenen. De magistraat hield op het Steen Adolf de Wachtere gevangen.⁶

Op 26 februari 1363 kwam de cipier melden dat de inquisiteur de arrestant wou ondervragen. Een pensionaris en twee schepenen gingen Titelmans waarschuwen, geen gerechtelijke vervolging in te spannen tegen hun gevangene; wel mocht hij hem in hun aanwezigheid ondervragen.⁷

Aangemoedigd door dit relatief succes verscheen de inquisiteur nog dezelfde dag in het college. Hij wist enkele in de stad gevluchte saaiwevers wonen die hij van ketterij verdacht en wou graag de hulp van de schout om ze te arresteren. Toen de heren hoorden dat het vreemdelingen betrof willigden ze het verzoek in; mochten er echter toch Brugse poorters bij de verdachten zijn, dan moesten die met rust gelaten worden.⁸

Op 17 mei daaropvolgend kreeg Titelmans opnieuw toestemming om met de schout huiszoekingen te doen naar vreemde kettters in de omgeving van de Grauwwerkersstraat, op voorwaarde dat hij de huizen op één of twee na kon aanwijzen, „ten fyne gheene rumoerte en ghebuere indien men allomme bezouck deden”.⁹

Kort daarop verbraken de geestelijken definitief elk contact met het schepencollege in verband met de kettervervolging. Jammer genoeg is de motivering die zij zelf aan die beslissing gaven niet bekend. Er kunnen nochtans twee redenen worden vooropgesteld. Enerzijds was er de strijd om de armenzorg die een kritieke fase had bereikt; Broeder Cornelis, wiens positie tegenover de magistraat onhoudbaar was

⁴ Onze opzoekingen in de kapittekanten van Sint-Donaas naar de aard van die geschriften bleven zonder resultaat.

⁵ A. C. DE SCHREVEL, *Sérzinaire de Bruges*, 1, p. 655-666, 697-698; ARA, AL, 461, rekening Titelmans, februari 1563.

⁶ De Wachtere was reeds in 1560 gearresteerd geweest. Toen ontstond er, een geschil nopens de jurisdictie tussen Brugge en het Vrije, dat ten voordele van Brugge beslecht werd. (SAB, SR 1557-1565, f° 138, 11 juli 1560.)

⁷ „Up 't vertooch vanden cijpier wanden steene als dat de inquisiteur an hem begheert hadde te sprekene ende examinerene AdoIf de Wachtere alhier ghevanghen, was gheresolveert te zendene een pensionaris ende twee scepenen omme hem te kennen te gheven dat hy de vanghen was van myn heeren ende dat hem by dien gheene kennesse en competeirde, ...nietmin, indien hij begheert hem alleenelick te sprekene ende examinerene ter instructien van myn heeren, datmen hem'tzelve consentere inde presentie vande voornomde ghedeputeerde". (Ibid., f° 244 v°.)

⁸ Ibid., f° 245.

⁹ 281 Ibid., f° 254.

geworden, verliet Brugge.¹⁰

Maar er waren vooral de geruchten over de enorme expansie van de nieuwe leer. Titelmans kreeg op 17 mei 1563 een tip dat de Calvinistische predikant bij de Beurs in de Grauwwerkersstraat logeerde. Hij had een grote razzia gepland, maar wegens de genoemde beperkende voorschriften van het schepencollege bleven zijn huiszoekingen vruchteloos.¹¹

Blijkens een brief van de schepenen van 7 juli 1563 moet er de daaropvolgende dagen druk geconfereerd zijn geweest tussen Titelmans, de bisschop en de pastoor van Sint-Walburga Adriaan Smout. Deze laatste hield niet op te beweren dat „dese stede zeere van heresie besmet ende gheïnfecteert" was. Ongetwijfeld hebben de geestelijken op een vergadering besloten, zich voortaan niet meer te storen aan de beperkende maatregelen van stadswege, en tegenover de gewilde lethargie van de schepenen in verband met de ketterij, zelf de vervolging in handen te nemen. Op hun herhaalde verzoeken om informatie over twee gevangenen ketteren en andere verdachte ingezetenen kregen de schepenen nog slechts afwijzende antwoorden.¹²

De gewijzigde houding van de bisschop werd al dadelijk merkbaar in de zaak tegen de reeds genoemde Adolf de Wachtere. Op 28 april 1563 had het schepencollege besloten, de schuldige de volgende straf op te leggen: op zijn knieën de justitie om vergiffenis bidden; zelf het boek en het lied, die bij hem gevonden waren, verbranden; zes weken lang de zondagsmis bijwonen in zijn parochiekerk en hiervan een getuigenschrift van de pastoor voorleggen; nooit meer ketterse stellingen verkondigen noch ketterse geschriften aanschaffen. Pensionaris Gillis Wijts en een schepen gingen 's anderendaags het advies van de bisschop over dit vonnis vragen. Curtius drukte er zijn verwondering over uit dat zijn promotor niet was uitgenodigd om het proces te volgen. Hij weigerde bovendien het ketterse boek van De Wachtere terug te geven om het te verbranden. Hij verzette zich echter niet tegen de straf. Om toch enigszins de kerkelijke overheid in het proces te betrekken en aldus het bezwaar van de bisschop te ontzenuwen, nodigden de schepenen op 30 april de proost van Sint-Donaas uit, een laatste gesprek te voeren met de beschuldigde. Het definitieve vonnis werd pas uitgesproken op 7 juni, dus na de ommezwaai van de geestelijkheid. In de notulen van het vonnis tekende de griffier aan dat de schepenen uitspraak hadden gedaan, „nietjeghenstaende datmen verstont dat den buscop zoude 't zydert gheseyt hebben, zyn verstant te wesene dat de kennesse van heresie den juge spiritueel alleene angaet ende dat hy overzulx den voornomden Adolf weder- omme (ontsleghen wesende) zoude doen vanghen ende puniëren".¹³

De koppigheid waarmee beide partijen tegen elkaar optornden had tot gevolg dat de kettervervolging in Brugge helemaal opgeschort werd. De stedelijke gezagdragers verzetten zich zelfs tegen de plannen van Curtius om door het aanleggen van communicantenlijsten een meer efficiënte controle uit te oefenen op het geloofsleven

¹⁰ A. C. DE SCHREVEL, Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht, p. 226.

¹¹ Getuigenis door een stadsdienaar (SAB, Divers 1560-1566, los stuk, 16 februari 1566, dus drie jaar na de feiten.) Cfr. de brief van de Spaanse ambassadeur van 19 juni 1563 aan Granvelle in: KERVYN DE LETTENHOVE, Relations politique, III, p. 494.

¹² SAB, Divers 1562-1563, minuten van de brieven van de Brugse magistraat aan Pieter Titelmans, 3 en 7 juli 1563. De magistraat vroeg dat de inquisiteur het zwijgen zou opleggen aan Adriaan Smout, of hem althans verplichten, de namen van de verdachten bekend te maken. Beter was het, alle nuttige gegevens aan elkaar door te geven, „als • alleszins behorende in dese materie te cesserene jalousie."

¹³ Uitgebreid verslag van de zaak De Wachtere: los stuk in SAB, VB, 1490-1537.

van de bevolking.¹⁴

Verscheidene incidenten, uitgelokt door de protestanten, brachten de opposenten geen stap dicht bij elkaar. De geestelijken lichtten het schepencollege zelfs niet in over het schandaal waarvan pastoor Adriaan Smout van Sinte-Walburga op Pasen het mikpunt was.¹⁵

Maar gingen rechtstreeks het hof te Brussel op de hoogte stellen en schoven daar alle schuld op de „ketterse" magistraat.¹⁶ Een incident met een heiligenbeeld voor het dominicanerklooster schilderden ze af in felle kleuren.¹⁷

Over de „affaire des placards" van einde augustus 1564 moest wel gemeenschappelijk overleg gepleegd worden omdat beide partijen van het gebeurde op de hoogte waren.¹⁸

Maar het heeft er niet de schijn van dat de stedelijke overheid toen ernstige pogingen heeft gedaan om de daders op het spoor te komen.¹⁹ Mag ze toch maatregelen hebben getroffen, dan heeft ze in elk geval haar activiteit weer stop gezet toen Titelmans opdaagde. De omstandigheden lieten volgens de inquisiteur niet meer toe, zich nog langer te storen aan het eeuwig gezeur van de magistraat over de wederzijdse rechten. Met de steun van de bisschop begon hij informaties in te winnen, deed huiszoekingen, liet zijn promotor verdachten uit een kerk halen, dreigde degenen die aan zijn dagingsbevel geen gevolg gaven uit hun huizen te halen, en eiste de hulp op van de schout en de gerechtsdieners om arrestaties te verrichten.²⁰

In een brief aan de koning wees hij er op dat de besmetting in Brugge groot was, maar dat hij daartegen slechts efficiënt zou kunnen optreden, indien de met zijn privileges schermende magistraat het zwijgen werd opgelegd.²¹

De reactie van de magistraat was ongemeen fel. Aan alle gerechtsdieners werd ten strengste verboden, de inquisiteur bij te staan. Drie van hen, die op 7 september de promotor van Titelmans hulp hadden verleend bij de inhechtenisneming van twee

¹⁴ Cfr. p. 171 e. v.

¹⁵ Pas op 18 september werden de schepenen officieel op de hoogte gebracht door een brief van Margaretha en een mondeling rapport van de schout SAB, SR 1557-1565, P 311 v°. SAB, Divers, 1564-1565, brief van de magistraat aan Margaretha, 18 september 1564 „mondit Monseigneur Ie Révérendissime... avoit trouvé bon ledict faict tenir secret, iusques à le céler ál nous prédécesseurs en loy et aultres persones quelconques, de sorte que iusque ores persone de nous ne l'a sceu". Over dit schandaal cfr. p. 350.

¹⁶ De schepenen vernamen einde juli uit een vertrouwelijk schrijven van een niet nader genoemde raadsheer bij het hof, dat Villavicencio „zoude t'hove hebben ghezeyt dat hy 't college hiet suspect van heresie"; ook Curtius zou in die zin naar Brussel hebben geschreven. (A. C. DE SCHREVEL, Séminaire de Bruges, I, p. 316, n. I.)

¹⁷ Ze spraken van „ungne image du cricifix" die onder het uiten van „ais dissolus et blasphèmes exécrales" zou afgerukt geweest zijn, terwijl het volgens de schepenen in werkelijkheid ging om een Lieve-Vrouwebeeld dat „de nuict, secrètement et sans cris et rumeur aulcun" werd weggeworpen. (SAB, Overleg 1563-1564, stuk 146.)

¹⁸ Cfr. p. 351.

¹⁹ Als antwoord op de strenge aanmaning van Margaretha om de daders te vervolgen gaven de schepenen in hun reeds genoemd schrijven van 18 september een zeer uitvoerig maar erg ontwijkend antwoord.

²⁰ Cfr. RAB, Brugse Vrije, 25, f° 188 v° (7 september 1564): „De ghedeputeerde van Brugghe waeren in 't collegie te kennen ghevende, hoe myn heere de bisscop van Brugghe metten inquisiteur ande schouheten wande stede verzocht hebben ghevanghen ende ghelevert 't hebbene ten gheestelicken hove twee personen, zonder hemlieden te aammunikeren de informatie by hemlieden ghenomen, noch te willen denomineren de personen die zy verzochten ghevanghen 't hebbene, verzouckende de assistentie vanden collegie omme 't hove jehens 't voornemen vanden zelve bisscop ende inquisiteur, contrarie de oude privilegiën van Vlaenderen, provisie te ghecryghen; daerup gheresolveert was, de zelve van Brugghe te assisteren ende te lasten Messire Laureins de Aula pensionaris, wesende 't hove, hem met die van Brugghe mede te voughen ende die van Brugghe in alles te assisteren".

²¹ L. P. GACHARD, Correspondence de Marguerite d'Autriche, II, p. 417-418 (5 september 1564).

ketters, werden op hun beurt opgesloten. Hun vonnis werd in het openbaar voorgelezen op de Burg, om aan de bevolking en de inquisiteur duidelijk te laten aanvoelen dat elke inbreuk op het stedelijk gezag zou worden gestraft.²²

In een rekest aan het hof beklagde de raad er zich over dat de inquisiteur het getuigenverhoor met ongewone strengheid voerde en de getuigen met dreigementen tot verklaringen dwong die hem van pas kwamen; dat zelfs ieder die zijn mening niet deelde in zijn ogen al verdacht was.

De schepenen eisten daarom stipte naleving van de volgende bepalingen:

1. De inquisiteur kan slechts informatie tegen verdachte burgers inwinnen in aanwezigheid van twee schepenen. Dezen zullen er over waken dat niet de minste druk wordt uitgeoefend.

2. Vooraleer hij tot arrestaties overgaat, moet de inquisiteur de wet overtuigd hebben van de schuld van de personen in kwestie. Daarom moet hij de feiten ten laste en de namen van de getuigen vooraf meedelen.

3. Noch de schout noch de promotor kunnen op last van de inquisiteur iemand gevangen nemen zonder de uitdrukkelijke toelating van de stadsmagistraat. „En ce temps divers et dangereux" zou elke andere handelwijze die zou indruisen tegen de privileges, wel eens nare gevolgen kunnen hebben voor de rust in de stad.²³

Dadelijk nam Villavicencio de verdediging van Titelmans op zich. Hij zond een uitvoerig rapport naar Spanje, waarin hij duidelijk zijn opvattingen afzette tegen die van de stadsraad. Het beroep van deze laatste op de privileges is hier volgens hem waardeloos, want het is onmogelijk dat een katholiek vorst een privilege zou toekennen dat tegen het geloof en de Kerk ingaat of de ketter bevoordeelt. Dat er opstand dreigt is inderdaad waar, niet echter omdat de privileges zagezegd zouden geschonden worden, wél omdat de repressie tegen de ketter niet streng genoeg is. Bij de concrete eisen van de stadsraad zijn enkele bedenkingen te maken. Indien de schepenen moeten aanwezig zijn bij de informatie tegen de ketter, dan zullen de getuigen niets durven zeggen ten laste van beschuldigde, uit vrees voor diens wraak. Onlangs nog zocht een ketter een goede katholiek te vermoorden; hij was er door de schepenen en de pensionarissen over ingelicht dat die katholiek tegen hem getuigd had. Verder, indien de schout vooraleer een verdachte te arresteren de magistraat moet inlichten, dan zal deze laatste de ketter waarschuwen, zodat hij zich tijdig zal kunnen uit de voeten maken. Dat de promotor slechts met toelating van de stadsoverheid iemand kan inrekenen druist in tegen het gezag van de vorst, die aan de inquisiteur en zijn promotor het recht heeft verleend om gelijk wie vast te nemen om ketterij. Nergens in het graafschap rijst daartegen verzet, uitgezonderd in Brugge. Zo ver gaat de dристheid van de wet in die stad dat toen de promotor enkele dagen geleden een ketter had gearresteerd, hij zelf drie dagen vastgehouden werd, waardoor het gezag van de inquisiteur aangetast werd. De schout van zijn kant ging in op het verzoek van pastoor Adriaan Smout om een ketter vast te nemen; de schout kreeg te horen dat hij bij een herhaling van dergelijke feiten uit zijn ambt zou ontzet worden. Dit alles rechtvaardigt de magistraat door erop te wijzen dat hij handelt naar de wens van de

²² Cfr. brief van Villavicencio aan de koning, zo september 1564, geciteerd in voetnoot 296. In mei 1565 deed zich een gelijkaardig incident voor. Cfr. de aantekening in de rekening van Titelmans op 26 mei 1565: „tot Brugghe enen dienaer gheropen tot ghetughenes se, die weIcke hadde by die van Brugghe ghevanghen gheweest ende te water ende brode ghelecht om dat hy mynen promoteur gheas sis teert hadde. (ARA.), AL 463.)

²³ Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle, VIII, p. 436; minuut: SAB, Lettres et actes 1560-1569, los stuk.

vorst en in het belang van de rust in de stad. Uwe Majesteit weet nochtans dat de inquisiteur en de geestelijken zeer gematigd optreden. Maar de grootste vijanden van de Kerk zetelen in de stadsraad; die is er slechts op uit om de godsdienst volledig op te heffen. Uwe Majesteit gelieve dus aan Brugge het bevel te geven, de inquisiteur in de uitoefening van zijn ambt niet meer te hinderen en hem ten volle van zijn rechten te laten genieten. Indien de stad in dezen verder de vrije hand wordt gelaten, zouden Ieper, Gent, Doornik, Oudenaarde, Kortrijk, Armentières, Rijsel, Douai, Duinkerke en andere steden die onder de bevoegdheid van Titelmans ressorteren, weldra wel eens hetzelfde kunnen doen.²⁴

Brugge presenteerde op 8 september 1564 zijn rekwesst aan Margaretha. Blijkbaar was de Geheime Raad niet geneigd om veel toegevingen te doen. Brugge ging daarom steun zoeken bij de andere drie leden van het graafschap. Op de vergadering van de Leden van Vlaanderen van begin oktober zette pensionaris Gillis Wijts de bezwaren van de magistraat uiteen. Het Brugse Vrije had al vroeger zijn volledige medewerking toegezegd.²⁵

Ieper, dat in verband met de inbreuk op het privilege van vrijdom van confiscatie al even erg gebeten was op de inquisiteur, aarzelde geen ogenblik. En ook de schepenen van de keure van Gent gaven hun afgevaardigde J. Borluut de opdracht, het rekwesst te ondertekenen, op voorwaarde dat het aangeboden werd in naam van en als betreffende de hele generaliteit van Vlaanderen, en dat geen melding zou worden gemaakt van concrete voorvallen in één of andere stad.²⁶

Het smeekschrift, dat in veel krasser termen was gesteld dan het vroegere Brugse, werd op 13 oktober 1564 gepresenteerd aan Margaretha in vergadering met de Geheime Raad en de Raad van State. Titelmans werd nu regelrecht een indringer genoemd, die nog niet eens zijn zozegde koninklijke commissiebrief had voorgelegd en er slechts op uit was om de aloude rechten en privileges te usurperen, daarbij gebruik makend van terreur om de gerechtsdienaars naar zijn wil te buigen.²⁷

De reacties in de Raad van State waren niet onverdeeld gunstig. Er was in het rekwesst geen nadere omschrijving gegeven van de betreffende privileges noch van de buitensporigheden die de bisschoppen, de inquisiteur en de promotor zouden hebben bedreven, zodat de heren de indruk hadden dat het verzoekschrift veeleer de totale afschaffing van de inquisitie en de geestelijke jurisdictie beoogde, dan tegen een welbepaalde persoon gericht was.²⁸ Men zou de vier leden erop wijzen dat de inquisitie en de geestelijke rechtsbevoegdheid al van oudsher bestonden en er dus niet kon aan gedacht worden daar nu enige verandering in te brengen. Wel mochten de leden concrete overtredingen aan Margaretha ter beoordeling voorleggen. Ze zou van haar kant de inquisiteur aanmanen, zijn ambt voortaan met „voorzichtigheid,

²⁴ AGS, Estado, NdFI, 526, f° 126 (brief van Villavicencio aan Filips II, 20 september 1564).

²⁵ Cfr. p. 177, noot 292.

²⁶ SAG, serie 94/bis/8, f° r (brief van Borluut, 7 oktober 1564; antwoord van de schepenen van de keure).

²⁷ Het rekwesst is afgedrukt in L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Auiriche*, III, p. 513-516, en in V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 345-347 (naar een copie in het archief van de Raad van Vlaanderen); een copie bevindt zich ook in SAG, serie 94 bis/g, f° 4.

²⁸ „of zylyden (= de vier leden) tenderden in 't generale te weerene alle gheestelicke jurisdictie ende datter gheene inquisitie in Vlaenderen gheadmitteert en zoude werden, ofte dat zylyeden van Vlaenderen hemlieden alleen doleerden ende beclaechden van enighe excessen die byde voornomden inquisiteur ende ander gheestelicke personen gheadmitteert zouden mogen werden": dit kwam in het rekwesst niet voldoende tot uiting. (SAG, serie 94 bis/8, f° 4.) De edelen waren van oordeel „qu'ilz se plaignent plus de l'office en soy et de la jurisdiction spirituelle, que de la personne". (L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 330, uittreksel uit de notulen van de Raad van State.)

bescheidenheid en terughoudendheid" uit te oefenen.²⁹

In een schrijven aan de vorst verdedigde ze echter heel wat krachtiger de zaak van Brugge en Vlaanderen door te vragen, aan Titelmans de aanwending van zulke „nieuwigheden, excessen en ongeoorloofde inquisitiemiddelen" te verbieden.³⁰

Villavicencio was niet te spreken over de relatief milde uitspraak van de landvoogdes, in een rapport aan de koning eiste hij een strenger optreden tegen de ketteren, vooral tegen de predikanten, de boekverkopers en degenen die hun huis ter beschikking stelden voor geheime predikaties. De nieuw-gezinden vestigden zich vooral in de steden omdat daar, — en volgens hem is Brugge hier een eminent maar treurig voorbeeld van, — vooraanstaanden zijn die het niet bestraffen van de ketteren voorstaan en vrijheid van godsdienst opeisen zoals in Frankrijk. Tal van ketterse boodschappers komen over uit Emden en andere Duitse steden, uit Frankrijk en uit Engeland. Er moet een steviger controle worden ingesteld op de stedelijke rechtbanken, en dit kan het best gebeuren door de provinciale gerechtshoven, vooral dan door het persoonlijk toezicht door de respectievelijke presidenten, procureurs-generaal en advocaten-fiscaal. Op hun beurt moeten deze ambtenaren op hun plichten worden gewezen door de gouverneurs van de provinciën. Wat concreet Brugge betreft, daar kan de mentaliteit van de magistratuur slechts veranderd worden door Cornelis van Baersdorp uit het schepencollege te verwijderen en Gillis Wijts als pensionaris te ontslaan.³¹

In een tweede rapport stelde de Spaanse monnik de bokkigheid aan de kaak waarmee Brugge de geestelijke rechtsbevoegdheid bleef bestrijden.³²

Nu Titelmans zich na de uitspraak van de landvoogdes en de Raad van State vër hield van Brugge, nam bisschop Curtius, aangemoedigd door Villavicencio, weer het initiatief over. Aanleiding daartoe was het overlijden van een protestantse Engelsman in december 1564, bij welke gelegenheid het weer tot heftige botsingen kwam tussen de kerkelijke en de stedelijke overheid.³³

Curtius besloot daarop, de volheid van zijn geestelijk gezag in rechterlijke aangelegenheden te laten gelden. Begin januari 1565 liet hij bij een dagingsbevel uitgaan tegen de reeds genoemde Adolf de Wachtere, tegen wie anderhalf jaar tevoren door de stadsoverheid een vonnis was uitgesproken om ketterij. De bisschop, hierover door het college ondervraagd, verklaarde in de toekomst tegen alle ketteren die door de magistratuur zouden worden gestraft een nieuw proces te zullen voeren, „mids dat de zelve wet huer te barre ende breed verwoorde te kennene in 't stick vande heresie, privatelick behoirende 't zynder kennesse ende vanden gheestelicken juge". De door de wet gestrafte schuldigen konden immers geen vergiffenis krijgen van hun misdaad, want opdat hun excommunicatie — een automatisch gevolg van de misdaad van ketterij — terug zou worden ingetrokken moeten ze hun dwalingen afzweren „voor den gheestelicken juge, privatelick vermueghende kiemlieden 't absolverene".³⁴

Meteen werd duidelijk dat de al te vage uitspraak van Margaretha de beide partijen geen stap dichtert tot elkaar had gebracht.

Zoals in 1564 gaf de bisschop wel de eerste stoot, maar nam de inquisiteur daarna het

²⁹ L. P. GACHARD, O. c., p. 329-331; SAB, Lettres et actes 1560-1569, los stuk; L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche, III, p. 516.

³⁰ L. P. GACHARD, O.C., III, p. 507-508 (Margaretha aan Philips II, 30 november 1564); p. 563 (goedkeuring van de handelwijze van Margaretha door de koning, 3 februari 1565).

³¹ AGS, Estado, NdFt, 526, f° 141, einde 1564.

³² Ibid., 531, f° 79.

³³ Cfr, p. 167.

³⁴ SAB, SR 1557-1565, f° 319 90 - 320.

heft weer van hem over. In april 1565 kreeg de magistraat van Titelmans uit Kortrijk onverwacht een spottend, bijna cynisch schrijven in antwoord op een lang tevoren verzonden brief. Alhoewel hij de noodzaak onderstreepte van een snel functionerend gerecht, weigerde hij enige informatie te verstrekken nopens een door de magistraat gevangen gehouden ketter.³⁵

In juni kwam hij zelf naar Brugge om, met dezelfde argumenten als Curtius, een nieuw vonnis uit te spreken tegen een zekere Jan Martins, die al door de stedelijke rechtbank was gestraft. Het schepencollege wendde zich met de zaken de Wachtere en Martins tot de landvoogdes. Het wees op de ernstige gevolgen die zouden voortvloeien uit het niet respecteren door de beide rechtbanken van elkaars vonnissen. Een nieuw proces mocht slechts ingespannen worden wanneer zich nieuwe strafbare feiten hadden voorgedaan. De veroordelingen door de bisschop en de inquisiteur moesten dus onverwijld nietig worden verklaard. In de redenering van de geestelijken was echter een nieuw element naar voren gekomen: het argument van de excommunicatie die slechts ongedaan kon worden gemaakt door de geestelijke overheid. Om dit delicate punt te omzeilen vroeg de magistraat dat het uitvoeren van de bepalingen van hun vonnis door mensen die wel „grandement suspectez d'hérésie" waren maar niet „plaine ment convainc uz", gelijk zou staan met abjuratie.³⁶

Vanzelfsprekend schulde hier een addertje onder het gras: indien de magistraat zelf de scheidingslijn kon trekken tussen „verdenking" en „zekerheid", zou elke tussenkomst van de geestelijkheid voortaan kunnen afgewezen worden.

Meer en meer ging Margaretha, onder druk van de edelen in de Raad van State, de partij van de stedelijke overheid kiezen, zoals reeds kon worden vastgesteld in de conflicten rond de armenzorg en het begraven van de protestantse Engelsman. In januari 1565 beklaagde Curtius er zich bij haar over, dat hij geen huiszoekingen mocht doen, geen ernstige getuigenverhoren kon afnemen tegen verdachten.³⁷

Vér van aan zijn verzuchtingen tegemoet te komen, verzocht de landvoogdes hem, de magistraat niet meer van nalatigheid in de kettervervolging te beschuldigen, maar zijn gegevens over ketterij integendeel aan de stedelijke justitie door te geven opdat die zou kunnen optreden.³⁸

³⁵ Eedele, wyse ende voorsienighe heeren, ick ghebiede jonstelyck an ulieder goede gratie. Ick heb over zekeren langhen tyt ontfanghen ulieder heeren brief, versouckende instructie uut myne informatiën ten laste van eenen Clays Barvoet, ulieden heeren ghevanghen; waerop ick, midts mijn divagatie in officio et daghelycse occupatiën tot noch toe niet en heb tonnen antworden, ende oeck midts die diversiteyt vanden affairen 't zelve wter memorie es gheweyst. My es leet dat justice daer duer ghediffereert es, want ons wel van node es in faict vande justitiën goede sorghe te draghen naer dat den tyt gaet. Ick dincke dat ulieden heeren discretie zulcs es dat den zelve Clays niet ghevanghen en es sonder tytel, weer up mij dunct ulieden Eerweerde wel doen zullen procederende, want van myn informatie te communicquieren coram tribunali layco en dunct mij niet bequame zijn noch edificatoire, maer usere daer in gherne naervolghende myne last ende commissie, alsoe ick 't anderen tyde 't zelve ulieden heeren Eerweerde noch te kennen ghegheven hebbe. Eedele, wyse ende voorsienighe heeren, indien ick iet vermach 't ulieder heeren dienst, zult mij daertoe bereet vinden. Byde gratie Gods die ulieden myn heeren verlene het vulcommen van ulieder salighe begherte. Tot Cortryck, den 9 aprilis r564. By ulieder Eerweerde vriendt ende dienaar, Pieter Titelmans, inquisiteur, (SAB, Lettres et actes 1560-1569, origineel.)

³⁶ Minuut van het rekwest in de zaak De Wachtere: SAB, Divers 1560-1566, los stuk. Het rekwest werd gepresenteerd op 15 mei 1565. De minuut van de bijgevoegde bewijsstukken, onder meer het rekwest van De Wachtere aan de Brugse stadsmagistraat (27 april 1565) SAB: VB 1490-1537, los stuk. Over de zaak Jan Martins: A. C. Da SCHREVEL, Séminaire de Bruges, I, p. 699, noot I (14 juni 1565); minuut van het rekwest in deze zaak: SAB, Divers 1560-1566, los stuk, niet gedateerd.

³⁷ Brief van 31 januari 1565, ed. A. C. DE SCHREVEL, O.C., p. 862-863.

³⁸ ARA, StA, 282, correspondentie 1565-1566, VI, f° 36 (zo maart 1565, minuut).

Reagerend op de twee rekwesten van Brugge schreef ze ook nu weer aan de vorst: „De handelwijze van de inquisiteur heeft niet alleen bij die van Brugge maar ook bij tal van eerbare en vooraanstaande personen in het land verbazing gewekt. Beter ware het, de instructies van de inquisiteurs te herzien volgens de veranderde tijdsomstandigheden en in overeenstemming met het geschreven recht, volgens hetwelk de Nederlandse onderdanen uitsluitend willen behandeld worden; ze houden al niet meer op luid te klagen dat het de Spaanse inquisitie is — zelfs nog strenger — die de bisschoppen en de geestelijken willen invoeren. Het geschil tussen Brugge enerzijds en zijn bisschop en Titelmans anderzijds is één der voornaamste punten van misnoegdheid onder de Heren. Naar het oordeel van velen zoeken de bisschop en de inquisiteur slechts nieuwigheden in te voeren om het volk te prikkelen.³⁹

Tezelfdertijd zette Margaretha in een uitvoerig schrijven aan Brugge de principes uiteen die bij het doorvoeren van de Trentse besluiten dienden te worden nageleefd de magistraat moet de bisschop terzijde staan in de uitvoering van de conciliedecreten, en toezicht uitoefenen op de plichtsvulling van de geestelijkheid; de artikelen echter die indruisen tegen de rechten en hoogheden van de vorst en zijn onderdanen zullen, naar de wens van de vorst, van geen toepassing zijn: zo zal o.m. de lekenrechtsbevoegdheid, zoals ze tot nu toe uitgeoefend werd, onaangetaast blijven.⁴⁰ Vanzelfsprekend kreeg de stadsraad hiermee een grote troef in handen. Nog in 1567 beriep hij zich op deze instructies om zijn houding vóór en tijdens de troebelen te rechtvaardigen.⁴¹

De ontuchtering volgde toen men in Brussel de befaamde brieven uit het Bos van Segovia ontving. Van enige verslapping in de kettervervolging, zoals door Margaretha en de Raad van State voorgesteld was, wou de vorst niets horen. Voor de verhoudingen te Brugge was belangrijk dat de wereldlijke rechters de opdracht kregen, de inquisiteurs in de uitoefening van hun ambt niet alleen niet te hinderen, maar hun bovendien alle gevraagde bijstand te verlenen. Hij drukte verder zijn ontevredenheid uit over het conflict tussen de geestelijke en de wereldlijke macht in Brugge. Hij was erover ingelicht dat er in die stad schanddaden gebeurden tegen de eucharistie en de heiligenbeelden, en wou dat de landvoogdes de orde daar herstelde.⁴² Het omslaan naar die harde koers werd, zoals Van Beuningen aantoonde⁴³, in niet geringe mate bewerkt door Villavicencio. De monnik was einde mei 1565 naar Spanje vertrokken, waar hij tot november aan het koninklijk hof bleef. Hij legde persoonlijk aan de koning enkele brieven en verzoekschriften voor die hij bij zijn medestanders — onder meer Titelmans — had ingezameld. Tijdens een serie audiënties lichtte hij de

³⁹ L. P. Gwo-raad, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 360-362; H. A. ENNO VAN Gat. DER, *Correspondance franvaise de Marguerite d'Autriche*, p. 57-58 (22 juli 1565). Met dezelfde brief stuurde Margaretha de notulen mee van de vergadering der commissie van negen wijzen, waarin een moderatie van de plakaten werd voorgesteld. Met hetzelfde doel had Egmont al in januari 1565 een reis gemaakt naar Spanje, zonder veel succes evenwel. Cf t. M. DIERICKX, *De eerste jaren van Filips II*, - AGN, IV, p. 332-333.

⁴⁰ Deze brief in: A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 112-114 (24 juli 1565). Een gelijkaardige brief werd op 11 juli aan bisschop Curtius gestuurd. (IDEM, *Séminaire de Bruges*, I, p. 715-717.) Alhoewel Filips aanvankelijk de besluiten van Trente zonder enige restrictie had willen laten publiceren, maakte hij, op advies van Margaretha en de Raad van State, later voorbehoud in verband met de bepalingen die zouden ingaan tegen „les droictz de sa Majesté et de ses vassaulx et subjectz”.

⁴¹ A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 103.

⁴² M. DIERICKX, o.c., p. 334; L. P. GACHARD, *Correspondence de Philippe II*, I, p. 373 (20 oktober 1565).

⁴³ Wilhelmus Lindanus, p. 178-180; cfr. F. RACHFALL, *Wilhelm von Oranien*, II, I, p. 500-501.

vorst uitvoerig in over de situatie in de Nederlanden.⁴⁴

Na heel wat discussies in de Raad van State maakte Margaretha op 18 december 1565 eindelijk de koninklijke instructies over aan de provinciale raden, die ze op hun beurt naar de steden doorstuurden.⁴⁵

Brugge besloot, de publicatie zes maanden uit te stellen, wat voor fray Lorenzo — inmiddels in de stad teruggekeerd — een gelegenheid was om opnieuw zijn gal uit te spuwen op enkele leden van de magistraat. De monnik zette er de bisschop en Titelmans toe aan, spijt alles de kettervervolging nu resoluut ter hand te nemen.⁴⁶

Het scenario was weer hetzelfde als in 1564 en 1565. Curtius nam weer het initiatief door Adolf de Wachtere — nu al voor de derde keer ! — in staat van beschuldiging te stellen. Daar van de kant van de stedelijke overheid alles anders dan gewillige medewerking kon verwacht worden, liet hij de verdachte door de dienaars van de soeverein-baljuw van Vlaanderen arresteren. Dat men 's nachts een burger uit zijn huis had gehaald vonden de schepenen ongehoord. Ze legden zich echter bij het gebeurde neer bij het bericht dat De Wachtere nieuwe strafbare feiten waren ten laste gelegd, onder meer het verkondigen in de stad van ketterse stellingen en het bezit van een boek; hij werd overigens reeds na enkele weken onder borgtocht uit de bisschoppelijke gevangenis ontslagen.⁴⁷

Titelmans liet zich evenmin onbetuigd. Op 10 januari 1566 liet hij in Brugge Willem Houzeau vangen. Deze was reeds in Hondshoote gearresteerd geweest, maar had op de dag zelf dat hij voor de inquisiteur zijn dwalingen zou afzweren (31 januari 1561) de vlucht kunnen nemen.⁴⁸

Begin 1562 werd hij verbannen verklaard.⁴⁹ Bij dit alles werd hem nu nog ten laste gelegd, zijn kind van één week oud niet te hebben laten dopen.⁵⁰ Het college, „hier inne zeere beroert zynde" was van oordeel dat de arrestatie ten onrechte was gebeurd, daar zowel Houzeau zelf als zijn burens en de peter van zijn kind onschuld pleitten.⁵¹ Maar op last van de president van de Raad van Vlaanderen werd de verdachte overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijk Hof, waar hij ter beschikking werd gesteld van Titelmans. De inquisiteur sprak, in aanwezigheid van de burgemeester en de schout, „con gran autoridad" zijn vonnis uit tegen de gevangene: als obstinaat ketter was hij de dood met het vuur schuldig. Overgeleverd aan de stedelijke rechtbank ter voltrekking van het vonnis werd hij op 11 maart, samen niet een door de stad gevangen gehouden ketter Boudewijn Dominiessent, op de Burg verbrand.⁵²

Villavicencio rapporteerde het hele gebeuren aan de vorst zelf en aan de koninklijke secretaris Gonzalo Perez. Een groot en uiterst belangrijk ogenblik, zo meende hij: nooit tevoren heeft de inquisitie een dergelijk vonnis gevelde in Brugge. Het volk heeft alles zonder mopperen meegeleefd. Alleen enkele leden van de stadsraad hebben in

⁴⁵ M. DIERICKX, O.C., p. 336.

⁴⁶ AGS, Estado, NdFl, 526, f° 137 (Villavicencio aan Filips II, 28 januari 1566); 529; f° 3 (idem aan Fr. Erasso, 27 december 1565), f° 14 (idem aan Gonzalo Perez, 8 januari 1566).

⁴⁷ SAB, SR 1565-1569, f° 19, 19 V°, 20 V° (4, 52 12 januari 1566).

⁴⁸ ARA, AL, 461, rekening Titelmans oktober 1560; De Hondt, januari 1561. 32

⁴⁹ E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 313.

⁵⁰ ARA, AL, 463, rekening Titelmans, januari 1566.

⁵¹ A. C. DE SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, 1, P. 743.

⁵² IDEM, *Troubles religieux*, p. 25, To& hieruit blijkt dat Houzeau afkomstig was uit Brussel.

stille hun ongenoegen uitgesproken. Maar het gebeurde zal afschrikwekkend zijn voor de ketters: het moge dus als voorbeeld dienen voor de toekomst. Zo zal immers paal en perk gesteld worden aan de laksheid van de magistraat, die weigert de strenge instructies van de koning te volgen.⁵³

Villavicencio verheelde niet dat zijn terugkomst in Brugge een algemene angstpsychose had verwekt. „Men houdt mij voor inquisiteur-generaal.⁵⁴ Van bij mijn aankomst hebben de ketterse predikanten zich in Frankrijk teruggetrokken, zo zelfs dat voor het ogenblik in Brugge geen enkele ketterse bijeenkomst meer wordt gehouden.⁵⁵ De Brugse stadsmagistraat beschuldigt er mij van, dat ik mij met zijn zaken bemoei en dat ik hem in rapporten naar Spanje in een ongunstig daglicht stel.⁵⁶

Er is nochtans niemand onder de Brugse bevolking die bezwaren inbrengt tegen de edicten van de koning, met uitzondering van twee dozijnen rijken en vooral dan drie pensionarissen. Als er opstand komt, dan zullen zij daar de aanstokers van zijn. Zij kennen alle ketters in de stad, zowel vreemde als burgers, die tussen de goede katholieken wonen; het merendeel van die ketters leeft op de armendis, en met hen kunnen de vijanden van de Kerk dus gemakkelijk relletjes uitlokken. De goeden zullen ze meeslepen, die ervan overtuigd zijn dat de vorst erop uit is, hun goederen in beslag te nemen, hen te arresteren en met het zwaard of het vuur ter dood te brengen.⁵⁷

Broeder Cornelis, sinds februari 1566 weer in Brugge, ging vanop de preekstoel niet minder heftig te keer. Hij ageerde tegen sommige wethouders, klaarblijkelijk met de bedoeling ze tot ontslag te dwingen.⁵⁸

*

* *

De triomf van de geestelijken, in het bijzonder van Titelmans, was bij de eigenmachtige en openlijke berechting van Houzeau groot. Volgens de Spaanse monnik hadden enkele leden van de stadsraad grimmig en met de grootste ergernis het vonnis aangehoord. Advocaat-fiscaal Jean de la Potte — volgens fray Lorenzo een voortreffelijk katholiek⁵⁹ — bracht een gelijkaardig verslag uit in de Raad van Vlaanderen. Terzelfdertijd zette hij de klachten uiteen die de inquisiteur tegen de magistraat had geformuleerd. Het hof nam het op zich, als bemiddelaar op te treden tussen de twee partijen.⁶⁰

Brugge werd op 7 maart uitgenodigd, een afvaardiging naar Gent te sturen. Op dit bericht werkte de magistraat een manifest uit van veertien artikelen tegen de inquisitie, dat eveneens ter hand gesteld werd aan de advocaat-fiscaal,⁶¹ Pensionaris Gillis Wijts en voorschepen Martin Lem gingen in Brussel daarover het advies

⁵³ AGS, Estado, NdFl, 529, f° 21 (aan Filips II, 6 maart 1566), f° 22 (aan Gonzalo Perez, II maart 1566).

⁵⁴ AGS, Estado, NdFl, 529, f° 22 (aan Gonzalo Perez, 11 maart 1566).

⁵⁵ Ibid., 529, f° 13 (aan Perez, 7 januari 1566).

⁵⁶ Ibid., 526, f° 137 (aan de vorst, 28 februari 1566).

⁵⁷ Ibid., 529, f° 25 (aan Perez, 3 februari 1566).

⁵⁸ Historie van Broeder Cornelis, I, p. 61-62, preek van 24 februari: de magistraat saboteert Titelmans' activiteit; de stad is vol ketters; de laatste ordonnantie bepaalt dat de magistraat die ze niet toepast zal worden afgezet. Ibid., p. 63, preek 3 maart: uitval tegen de pensionarissen en griffiers. Ibid., p. 65, preek 12 maart: „Ba, ghy Wethouders van deser stadt van Brugghe, wil ick segghen, ghy zijt meest al gheveysde Catholijcken, oft dobbelde kerstenen, ende al lieden met twee aensichten, veel argher ende schadelicker dan de openbare heretijcken oft ketters zelve”.

⁵⁹ AGS, Estado, Ndfl, 529, f° 21.

⁶⁰ De volgende gegevens werden grotendeels geput uit het verslag van de zittingen van de Raad van Vlaanderen: RAG, RV1, 7616, f° 167-169.

⁶¹ AGS, Estado, NdFl, 526, f° 137. De tekst van dit manifest hebben we niet teruggevonden.

inwinnen van Egmont⁶² en verschenen op 18 maart samen met schout Joris van Themseke en burgemeester Jan de Baenst, in het gerechtshof te Gent. De raadslieden wezen op de bevelen van de vorst en eisten dat die van Brugge tot een vergelijk zouden komen met de inquisiteur. Zonder dat de afgevaardigden hierover vooraf waren ingelicht, was ook Titelmans zelf naar Gent ontboden, maar een poging om de beide partijen in het hof met elkaar te confronteren mislukte door de weigering van de Brugse groep. „Titelmans heeft onze wethouders bij de koning belasterd. Wij zullen ons rechtvaardigen in Spanje, maar we weigeren voortaan nog met de inquisiteur te onderhandelen. We zijn bereid, hem bijstand te verlenen zoals vroeger, zonder de minste inbreuk te dulden op onze rechten en privileges". Op formeel aandringen van de Raad hield de delegatie nog eens ruggespraak met de Brugse magistraat, zonder resultaat evenwel. „Een onderhoud met Titelmans staat gelijk met een blaam voor onszelf en voor de voorgangers in de wet", zo luidde het antwoord.⁶³

Geïrriteerd bracht de Raad op 21 maart de plakkatens, de mondelinge en schriftelijke instructies van de vorst in herinnering: strenge toepassing der plakkatens op de ketterij, bijstand aan de inquisiteur, bestraffing van onwillige wethouders. Het hof had een verzoeningsplan uitgewerkt, maar daarvoor moesten de beide partijen bijeenkomen. Een weigering van Brugge zou gelijk staan met weerspanning tegen de vorst. Na weer ruggespraak te hebben gehouden⁶⁴ kwamen Wijts en De Baenst op 26 maart meedelen dat een samenkomst met Titelmans uitgesloten bleef, aangezien de magistraat daardoor impliciet zou toegeven dat hij in het verleden nalatig was geweest in de toepassing van de plakkatens op de ketterij en dat de klachten van Titelmans gegrond waren. De raadslieden, die nu inzagen dat hun verzoeningspoging op een dood punt was beland, brachten op 27 maart Titelmans op de hoogte van de stand van zaken. De onderhandelingen zouden voortaan, langs de Raad van Vlaanderen om, schriftelijk worden gevoerd. De Raad stuurde de op schrift gestelde eisen door naar Brugge met de opdracht, binnen de kortst mogelijke tijd een antwoord te laten worden.

In zijn eisen erkent Titelmans het principe dat zowel de geestelijke als de stedelijke rechtbank het recht hebben om tegen kettens te procederen. Hij eist echter dat de stedelijke gerechtsdieners op zijn mondeling of schriftelijk verzoek bijstand zouden verlenen bij de arrestatie van kettens of bij het dagvaarden van getuigen, en dit zonder vooraf toelating te moeten vragen of informatie te moeten verstrekken aan de magistraat. Deze magistraat zal geen enkel recht kunnen laten gelden op de gevangenen van de inquisitie. De gevangenen van de stad evenwel zullen ter beschikking worden gesteld van de inquisiteur voor ondervraging; indien ze niet met de dood gestraft worden, moeten ze alvorens uit de gevangenis te worden ontslagen voor de bisschop of de inquisiteur abjuratie doen. Er moet een register worden aangelegd met de namen van alle vreemdelingen die zich in Brugge komen vestigen; de inquisiteur zal hier te allen tijde inzage van krijgen.⁶⁵

Zoals het vroeger met succes al eens had gedaan, trachtte Brugge ook nu weer zijn positie te verstevigen door de andere drie Leden mee voor de wagen te spannen. Het Brugse Vrije, Ieper en Gent werden verzocht, op 2 april afgevaardigden naar Brugge

⁶² SAB, SR 1565-1569, f° 25 (9 maart 1566).

⁶³ Ibid., f° 27 (19 maart); minuut van het antwoord van de Brugse magistraat: SAB, Overleg 1565-1566, los stuk.

⁶⁴ SAB, SR 1565-1569, f° 28 V° (21 maart).

⁶⁵ SAB serie 94 bis/8, f° 15-17 v°, 27 maart 1566, engte.

te sturen met hun advies over het document van Titelmans. Zowel de instructies voor de delegaties van Brugge,⁶⁶ het Brugse Vrije,⁶⁷ en Gent,⁶⁸ als het verslag van de bewuste vergadering van de Vier Leden⁶⁹ zijn bewaard, zodat de respectievelijke standpunten vrij nauwkeurig bekend zijn.

De Vier waren het erover eens, dat hun belangen het best zouden geënd zijn met het aanbieden van een gezamenlijk rekwesl aan de landvoogdes. Volgens Brugge moest dit rekwesl de volgende punten bevatten: De wijze waarop de inquisitie in Vlaanderen uitgeoefend wordt zet er velen toe aan, hun haardsteden te verlaten. Alhoewel in heel Vlaanderen dezelfde wetten moeten gelden, wordt de inquisitie niet overal op dezelfde wijze toegepast: ze is inderdaad nooit door de Vier Leden officieel aanvaard geworden. De inquisitie geeft aanleiding tot tal van nieuwigheden die indruisen tegen de aloude privileges, rechten en geplogendheden. Het College eist dus formeel de afschaffing van de inquisitie. Ook de bisschop moet aangemaand worden, zich op grond van zijn pauselijke commissiebrief niet meer rechten toe te eigenen dan zijn voorganger, de bisschop van Doornik. Gent sloot zich bij de eisen aan en wees er bovendien op dat in geen enkele van aanpalende provincies een gelijkaardige vorm van inquisitie bestond als in Vlaanderen. Dit zou vele mensen, ook goede katholieken, er kunnen toe bewegen, uit te wijken naar plaatsen „daermen dergheelicke servitude neet subgecl" is. Gent was van oordeel dat deze zaak de hele generaliteit van Vlaanderen betrof: men zou dus aan de landvoogdes de toelating vragen voor een speciale bijeenroeping van de Staten van Vlaanderen, met alle steden, kasseirijen, ondergeschikte wetten, ambtenaren, edelen en prelaten, om daar de bezwaren ter bespreking voor te leggen. Ieper was van oordeel dat elk van de leden in het rekwesl best zou preciseren welke eigen privileges door de voorstellen van de inquisiteur werden geschonden, en bovendien na te gaan of de generaliteit van Vlaanderen geen privileges bezat die tegen de inquisitie konden worden ingebracht. Het krachtigste betoog kwam van de delegatie van het Brugse Vrije.

De Leden zullen weigeren, hun privileges in een proces of bij gerechtelijke procedures te verdedigen; overigens houden ze de Raad van Vlaanderen in dezen voor onbevoegd. In het rekwesl moet Brugge uiteenzetten hoe de moeilijkheden zijn gegroeid. Men zal erop wijzen dat de inquisiteur en de bisschop geestelijke rechters zijn en geen bevoegdheden bezitten over de wereldlijke justitie. Indien men het tegendeel zou toelaten zouden de wereldlijke rechters weldra volledig aan de geestelijke rechtsbevoegdheid ondergeschikt zijn. Volgens de oude vrijheden mag de geestelijke rechtbank slechts arrestaties verrichten na vooraf de feiten ten laste aan de schepenen te hebben kenbaar gemaakt en mits uitdrukkelijk de toelating te hebben ontvangen. De door de inquisiteur voorgestelde punten zijn „naecte nyeuwigheden", die noch in de plakkaaten zijn opgelegd, noch ooit te voren in Vlaanderen rechtsgeldigheid hebben bezeten. Men bedenke overigens dat de wethouders in Vlaanderen zich strenger aan de plakkaaten hebben gehouden en gewilliger hun medewerking hebben verleend aan de inquisitie dan in welke omliggende provincie ook, zo zelfs, dat ze het odium op zich hebben geladen, niet alleen van hun ondergeschikten, maar ook van de aanpalende gebieden.

Titelmans heeft aan de Leden nooit zijn commissiebrief ter goedkeuring voorgelegd,

⁶⁶ SAB, SR 1565-1569, f° 29 V°.

⁶⁷ RAB, Brugse Vrije, 305, rekening 1565-1566, f° 65.

⁶⁸ SAG, serie 94 bis/8, f° 15 (in margine), /9, 20.

⁶⁹ Ibid., 25 V° - 26

zodat de inquisitie in Vlaanderen nooit officieel is aanvaard. En eindelijk, voor het invoeren van nieuwigheden als deze die de inquisiteur voorstelt, is het ogenblik nu wel allerminst geschikt: in plaats van bekering en godsdienstijver volgt er „in desen beroerlicken tydt" slechts oproer, ontvolking, uittocht van de kooplui uit. Veeleer zal men rond de plakaten een oogje dichtdoen dan integendeel op de koop toe nog nieuwigheden in te voeren.

De Vier Leden boden het rek west aan op 10 april. In haar antwoord verwees Margaretha naar de apostille op het vorige rekwest. Nog eens verzocht ze de inquisiteur, bij de uitoefening van zijn ambt de grootste terughoudendheid en discretie in acht te nemen.⁷⁰

De Leden legden zich hier echter niet bij neer en presenteerden een nieuw smeekschrift. Ze wezen erop hoe Titelmans niet alleen de beschikking had gekregen over vier eigen gerechtsdienders, maar ook een beroep mocht doen op de twee dienders die aan de procureur-generaal waren toegewezen. Aldus kon hij arrestaties laten verrichten en vonnissen uitspreken buiten elke plaatselijke justitie om. Het gevaar was niet denkbeeldig dat iemand wegens een persoonlijke vete zijn tegenstrever — ook al was die goed katholiek — bij de inquisitie zou kunnen aanklagen, zonder dat de vervolgte zich rechtskundige bijstand zou kunnen laten verlenen. De rechten die de inquisiteurs en de geestelijken zich aanmatigden waren strijdig met de wens van de vorst, volgens wie het naleven van de besluiten van Trente diende te gebeuren zonder inbreuken op de rechten en de hoogheden van de koning en zijn onderdanen.

De Leden wensten dat Vlaanderen in deze op voet van gelijkheid zou behandeld worden met Brabant,⁷¹ waar de inquisitie al sinds 1550 buiten werking was. Ze vroegen dus dat het recht op uitoefening van de inquisitie onverwijld aan de bisschop, Titelmans en de geestelijken zou ontnomen worden. Weer wou Margaretha geen beslissing nemen alvorens de koning om advies te hebben gevraagd.⁷² Wel verzocht ze Curtius, in het uitoefenen van zijn geestelijke jurisdictie niet verder te gaan dan Zijn voorganger.⁷³ En ook de Brugse delegatie te Brussel kreeg de indruk dat Margaretha „en zoude gheen zwarichede maken ons te accorderen ons verzouck". Op initiatief van de Brugse magistraat boden de Vier Leden een nieuw rekwest aan, waarin — nu in veel krachtiger termen — de opheffing van de inquisitie gevraagd werd naar het voorbeeld van Brabant, en dit in afwachting van definitieve instructies uit Spanje.⁷⁴ Maar de landvoogdes wou in haar antwoord van 27 april, ook nu weer geen formele toezegging doen.⁷⁵

De dag tevoren had de Raad van State zijn goedkeuring gehecht aan een voorstel tot moderatie van de plakaten, opgemaakt in antwoord op het rekwest der Edelen van 5 april. Dit voorstel werd ter beoordeling voorgelegd aan alle provinciale raden en provinciale „statenvergaderingen. Om die reden staakten de Vier Leden het aanbieden van particuliere rekwesten, om voortaan hun stem te voegen bij die van de generaliteit.⁷⁶

⁷⁰ L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 555.

⁷¹ Op 23 maart 1566 had de Raad van Brabant aan de Vier Leden op hun verzoek een samenvatting laten geworden van de wijze waarop in Brabant de kettervervolgving georganiseerd was. (SAG, serie 94 bis/8, fol° 7, 8.)

⁷² Rekwest gepubliceerd in: A. C. DE SCHREPEL, *Troubles religieux*, p. 104-107.

⁷³ Idem, *Sérinaire de Bruges*, I, p. 748-749.

⁷⁴ SAB, *Overleg 1565-1566*, stuk 129, (copie), instructies van Brugge aan zijn gedeputeerden te Brussel, 21 en 23 april 1566

⁷⁵ L. P. GACHARD, *Notice historique et descriptive des archives de la ville de Gand*, p. 73.

⁷⁶ Het advies van de Staten van Vlaanderen (25 mei) in: Idem, *Correspondence de Philippe II*, II, p.

Maar nog vóór uit Spanje een antwoord kwam op de voorstellen tot moderatie brak in het Vlaamse Westkwartier de Beeldenstorm uit.

BESLUIT

Uit de spanningen tussen een groep geestelijken en een andere groep „verlichte" magistraten van enkele Vlaamse steden, blijkt duidelijk hoe genuanceerd men de „scheiding der geesten" in de beginnende reformatietijd dient te beoordelen. Moge er in het verloop van de strijd overvloedig gebruik zijn gemaakt van termen als „ketterij, Lutheranisme, Calvinisme" enz., dan ging het in werkelijkheid geenszins om een confrontatie tussen twee religieuze concepties, een eerste die onder de vlag van de katholieke orthodoxie stond, een tweede die doordrongen zou zijn geweest van de ideeën der leidende reformatoren.

Alhoewel het duidelijk is dat bij sommige humanisten, Cassandrianen en juristen in de stadsregering een diffuus wantrouwen leefde tegenover de doctrinaire spitsvondigheden van de scholastiek of de institutionele vormen van het kerkelijk leven, toch zijn ze in overgrote meerderheid trouw binnen de oude Kerk gebleven. Hun pogingen om hun eigen autoriteit en de wetgevende bevoegdheid los te maken van een al te straffe voogdij van die Kerk kwamen niet zozeer voort uit anti-clericalisme dan wel uit de overtuiging dat de concrete noden in toenemende mate een ordenend gezag vereisten, een taak waartegen — ook volgens eminente katholieke apologeten — de kerkelijke overheid niet meer opgewassen was. Hierin kan men de aanloop zien tot een moderne staatsopvatting, indien men er tezelfdertijd rekening mee houdt dat de pleidooien voor de meeste van deze nieuw lijkende ideeën stoelden op middeleeuwse verworvenheden, rechten en privileges. Niemand dacht er evenwel aan, de roomse Kerk een meer ondergeschikte plaats te gaan toebedelen in de maatschappij. De praktijk van de nieuwe armenordeningen wijst uit dat de armen in veel sterkere mate dan vroeger het geval was aan het kerkelijk gezag waren onderworpen.

Tegenover die magistraatsgroep stonden een aantal theologen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. In een tijd waarin de contrareformatie zich al aandiende en men een uitzuivering van het religieuze leven slechts mogelijk achtte door een sterkere greep van de Kerk op alle niveau's van het maatschappelijk leven, kwamen zij in botsing met het zich emanciperend lekengezag in de steden. Hun antireformatorisch affect, de aftakeling van het gezag der oude Kerk in de omringende landen en in het eigen milieu tengevolge van de hervorming, hebben hen in de doelstellingen van de tegenpartij uitgesproken protestantiserende tendensen doen ontwaren.

Is de Brugse magistraat in het heetst van de strijd niet steeds redelijk geweest, dan zijn vooral de geestelijken te ver gegaan in hun soms lasterlijke insinuaties. Precies in Brugge, dat volgens laatstgenoemden in religieus opzicht erger was dan Genève, heeft de Magistraat zich tijdens het Wonderjaar kordaat verzet tegen elke openlijke uitoefening van de Gereformeerde religie in de stad.

565-567. Terwijl de Staten aan de geestelijken nog het recht wilden toekennen om vast te stellen of de geloofsovertuiging van een gevangene al of niet ketters was, wenste Brugge dat de, geestelijkheid helemaal buiten de kettervervolging werd gehouden. (SAB, Secrete Resolutiën 1565-1569, f° 40, 41; Overleg 1565-1566, stuk 106 (copie), instructies van Brugge aan zijn gedeputeerden, 26 mei 1566)

HOOFDSTUK 1

DE VROEGSTE REFORMATORISCHE INVLOEDEN

(OMSTREEKS 1520-1545)

Inleiding

Bij de studie van de beginperiode van de hervorming in de Nederlanden heeft men al te dikwijls gezocht naar duidelijke afgebakende invloedssferen: Wittenberg, Zürich, later Genève; enkele auteurs gingen de wortels van het protestantisme in het eigen Nederlandse verleden zoeken en spreken van „nationaal-gereformeerden". Het is uiterst delicaat de structuren zoals ze zich uiteindelijk hebben gevormd al te ver terug te projecteren, of in de eerste decennia van de hervorming bij degenen die niet langer met de roomse Kerk tevreden waren naar een vast omschreven confessioneel-patroon te zoeken. Rekening houdend met het nog vage karakter der verschillende stromingen wordt in dit hoofdstuk nagegaan wanneer, waar en hoe voor het eerst gereageerd werd op de prikkel van de grote kerkelijke vernieuwingsbewegingen.

§ 1. GENT

De reeds herhaaldelijk genoemde Jeronimus Aleander, die op verzoek van paus Leo X in 1520 naar de Nederlanden reisde in verband met de uitvoering van de bul *Exsurge Domine*, werd zich bij zijn aankomst dadelijk bewust van het grote gevaar dat hier van de pers uitging. Toen hij op 17 juli 1521 in het gevolg van de keizer te Gent aankwam, stelde hij er vast hoe hier - precies zoals te Leuven én te Antwerpen, waar hij een groot aantal boeken in het vuur had laten werpen⁷⁷ - de propaganda voor de nieuwe ideeën zeer snel uitbreiding nam dank zij de grote verspreiding van ketterse geschriften. Hoe juist zijn inzicht in de situatie was, wordt aangetoond door het feit dat de bestrijding van de ketterij te Gent tussen 1521 en 1535 grotendeels een hardnekkige poging was, om het verkopen en lezen van hervormde druksels tegen te gaan.

In nauwelijks één week tijd bracht de pauselijke nuntius, hierbij geholpen door de Gentse bedelmonniken, méér dan driehonderd Lutherse geschriften bijeen, deels gedrukt in Duitsland, deels in de Nederlanden. Volgens het — enthousiaste! — rapport van de organisator waren er verscheidene luxueus ingebonden boeken bij, één zelfs in fluwelen band. Moet men daaruit besluiten dat de oogst vooral in de huizen der rijken en in de kloosters werd opgehaald? De plechtigheid van het auto-da-fé op 25 juli ging met een buitengewone luister gepaard. De keizer zelf, zijn gevolg, koning Christiaan II van Denemarken, talrijke edelen en hoogwaardigheidsbekleders die voor de vergadering van de Staten-Generaal te Gent verbleven, en duizenden Gentenaars woonden het schouwspel bij.⁷⁸

Kronenberg⁷⁹ merkt terecht op, dat dergelijke boekenbranden een geweldige indruk

⁷⁷ P. KALKOFF, *Die Anfänge der Gegenreformation*, I, p. 21-22; II, p. 9.

⁷⁸ Cfr. het verslag van Aleander in: P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, V, p. 405-406 (zie ook p. 400) en de korte memorie-aantekening van Geldenauer in diens *Collectanea*, p. 11-12. Nederlandse vertaling van het rapport van Aleander in: E. I. STRUBBE, *Boeken van Luther verkocht door Jan Rijckaert te Gent (1512)*, p. 73-74.

⁷⁹ M. E. KRONENBERG, *Verboden boeken*, p. 29.

moeten hebben gemaakt op de toeschouwer van die tijd. In de vroege zestiende eeuw hing nog een atmosfeer van eerbied om het boek. Oorspronkelijk alleen in handen van een kleine schare geleerden, of in kloosters en kerken bewaard, was het pas geleidelijk bezig zich te democratiseren, maar daarom nog lang geen alledaags voorwerp.

Of nochtans de eerbiedige stilzwijgende instemming van het publiek zo algemeen was als Aleander in zijn verslag wil doen voorkomen, moet sterk worden betwijfeld. Uit een in 1522 ingespannen proces blijkt althans dat de bakker Lieven de Zomere tijdens de boekenbrand bij de minderbroeders stond en er niet voor terugschrok tegenover één van hen, de bekende Jan Royaert,⁸⁰ zijn misprijzen uit te spreken over het gebeurde. Op het gezag van een jonge minderbroeder verklaarde hij, dat men de boeken ten onrechte verbrandde; hij „wilde wel een article zien oft weten waer omme men de selve behoort te verberne". Volgens hem was het „jammere... datmen dese heilighe leeringhe aldus te nieuten doet", maar nog waren Luthers boeken niet allemaal verbrand; overigens, „al machmen de boucken verbernen, men mach daer omme niet te nieuten doen datmen in 't herte heeft". Op zijn zak kloppende voegde hij hieraan toe: „daer es noch eenen bout van Luuter inne, niemant emsatten my doen verberrenen, ende ic hebber noch thuus".

Broeder Jan zag er blijkbaar tegen op, de bakker bij de overheid aan te geven. Hij trachtte veeleer hem tijdens de volgende maanden van zijn overtuiging af te brengen in gesprekken, en overhandigde hem daartoe zijn Nederlandse vertaling van de veroordeling die door de Parijse universiteit tegen Luther was uitgesproken.⁸¹

De Zomere onderhield verder connecties met een zekere meester Gillis in de Walpoort; daar was het dat hij enkele passages had gelezen — of door meester Gillis had laten vertalen? — uit Luthers *De captivitate Babilonica Ecclesiae*,⁸² maar „by dat hem de materie te hooghe was" had hij het geschrift al vlug weer op zij gelegd. Een boek dat hij zelf bezat en waar hij met voorliefde naar teruggreep was Luthers 1, *Vanden tien gheboden*, vermoedelijk een uitgave van Claes de Grave te Antwerpen.⁸³

Bovendien bezat hij naar hij zei nog veel andere boeken van de Wittenbergse hervormer, „'t welcke waeren zo hy meende boucken van retorycken". Wat hij hier juist mee bedoelde is niet duidelijk; men moet vermoedelijk denken aan gedrukte rederijkersspelen of refreinen, die toen al op soms scherpe wijze de Kerk en haar bedienaars hekelden.⁸⁴

Dit proces tegen De Zomere, dat voor hem eindigde met de verbranding van zijn boeken en met zijn openbare tentoonstelling op een schavot,⁸⁵ laat er geen twijfel over bestaan dat ook na het auto-da-fé van 25 juni 1521 de ketterse geschriften van hand tot hand gingen.⁸⁶ Daar zorgden onder meer de boekhandelaren voor, wellicht niet altijd

⁸⁰ 4 Cfr. 132 e.v.

⁸¹ Naar het zeggen van de monnik had hij zelf deze vertaling te Antwerpen laten drukken. We vermoeden dat met de *Condempnacie*, die verder in het proces wordt vermeld, de vertaling van Royaert bedoeld is, en niet de *Condempnatio doctrinalis librorum M. Lutheri* door de Leuvense en Keulense universiteiten, zoals M. E. KRONENBERG (o.c., p. 35) en na haar C. Ch. VISSER (*Luther's geschriften*, p. 5) voorstellen.

⁸² *De captivitate Babilonica Ecclesiae: Praeludium Martini Lutheri Vuitenberge* (Leiden, Jan Seversz. c. 1521). (Cf r. C. Ch. VISSER, O.C., p. 49.)

⁸³ 7 *Vanden tien gheboden ons liefs benen Jhesu Christe...* (Antwerpen, Claes de Grave, 1520): een vertaling van Luthers *Decem Praecepta Wittenbergensi predicta populo* van 1518. (C. Ch. VISSER, O.C., p. 31-32.)

⁸⁴ Cfr. p. 196 E.V.

⁸⁵ SAG, BC 1521-1523, f° 245 v° - 248, onnauwkeurig gepubliceerd in: P. FREDERICQ, *Corpus*, IV, p. 110-113. Cfr. J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 309-3110, 315-316.

⁸⁶ In begin november 1522 liet de Raad van Vlaanderen verscheidene in beslag genomen ketterse

in de eerste plaats omdat ze hun verlangens verwant voelden met de daarin gepropageerde ideeën, maar omdat er in de gretige interesse die er voor dergelijke koopwaar bestond muziek zat voor de zakenman in hen. Zo zagen de Gentse magistraat en de Raad van Vlaanderen zich begin 1522 genoodzaakt, ketterse boeken in beslag te nemen bij de boekbinders-verkopers Jan Rijckaert⁸⁷ en Gillis van de Walle,⁸⁸ om ze daarna te laten verbranden.

Op 13 augustus 1526 kwamen nog eens twee boekbinders in aanraking met de justitie: Michiel Neetezone en Jan van den Steene, die geschriften van Luther hadden gekocht en in hun huis bewaard, en met anderen over de nieuwe leer hadden gesproken. In toepassing van het strengere keizerlijke plakkaat van 17 juli 1526 werden ze tot vijftig jaar verbanning uit Vlaanderen veroordeeld,⁸⁹ een straf die evenwel al spoedig weer werd ingetrokken.⁹⁰

Nog bleven er verdachte boeken te koop in de winkel van Sander Huubert, die nu nochtans de duidelijke taal van de plakaten moest, verstaan hebben. Een huiszoeking in zijn zaak in 1536 bracht zoveel bezwarend materiaal aan het licht, dat de boekverkoper een strenge straf niet meer kon ontlopen: het werd de executie op de brandstapel, waarvan de voltrekking gebeurde op het Veerleplein op 16 juni 1536, tegelijk met de verbranding van de inbeslaggenomen boeken.⁹¹

Vermoedelijk stond ook de gevangenneming en foltering van de Gentse boekhandelaar Jan de Noeuville in 1541 in verband met het verkopen van onorthodoxe geschriften.⁹²

Vijf jaar later evenwel kreeg hij weer officieel de toelating om zijn zaak verder uit te baten.⁹³

Al deze gerechtelijke tussenkomsten betroffen de verkoop van ketterse boeken en niets wijst erop dat sommige van die druksels in Gent zelf van de pers zouden zijn gekomen. Pas in 1545 werd voor het eerst een proces gevoerd tegen een drukker, de typograaf Joos Lambrecht.⁹⁴ Hij was de drukker van de befaamde *Gentse Spelen van Zinne*, waarvan de verkoop in 1540 verboden werd. In 1545 nu had hij een werkje gedrukt van de hand van meester Cornelis van der Heyden, getiteld: *Corte Instruccye ende onderwijs, hoe een ieghelic mensche met God, ende zynen even naesten, sculdigh es, ende behoord te leven*.⁹⁵

boeken en geschriften naar inquisiteur Frans van der Hulst te Antwerpen overbrengen. (J. SCHEERDER, o.c., p. 310.)

⁸⁷ E. I. STRUBBE, o.c., p. 74-75. Rijckaert bleef tot 1546 werkzaam te Gent en blijkt geen overtuigd hervormingsgezinde te zijn geweest.

⁸⁸ J. SCHEERDER, O.C., p. 315. Deze auteur maakte slechts de veronderstelling dat bij Van de Walk ketterse boeken in beslag zouden genomen zijn. Bij zijn ondervraging op 29 februari 1529 verklaarde de boekhandelaar nochtans expliciet dat hij verdachte boeken had bezeten, maar dat „de procureur generael ende de advocaet fiscael die van hem ghehaelt (hadden) ende also inde greffie ghedreghen”. (SAG, BC 1521-1523, f° 241.)

⁸⁹ J. SCHEERDER, O.C., p. 316.

⁹⁰ In het Ballinc-boeck (SAG), f° 203 - 203 v° zijn de namen doorstreept, wat erop wijst dat de straf werd ingetrokken. Overigens komen beiden in 1546 voor als beëdigde boekverkopers. (RAG, R.VI, 7612, f° 2 v° en 3.)

⁹¹ J. SCHEERDER, O.C., p. 319.

⁹² ARA, Rk, 21.91r, fol. 53: vergoeding voor de beul van Gent „pour par ordonnance de la court avoir mis à la torture Jehan de Noeuville, libraire demeurant à Gand”.

⁹³ RAG, RVI, 7652, f° 2 V°.

⁹⁴ Drukker, graveur, grammaticus en dichter; gestorven omstreeks 1556. Biografische gegevens in: V. VAN DER HAEGHEN, art. Lambrecht (Josse), - BN, XI, kol. 203-209.

⁹⁵ In 1545 verschenen twee Dietse drukken en één vertaling in het Frans (van de hand van de augustijn Liévin Robert uit Rijsel). (F. VAN DER HAEGHEN, Bibliographie gantoise, p. 82; IV, Supplément, p. 9-110.) Een heruitgave van de Nederlandse tekst werd in 1906 verzorgd door F.

Lambrecht zelf vertelde tijdens het onderzoek „dat hy niet en kende by naeme noch toenaeme noch residentie vanden man die hem 't ghescreven boucxkin ghebrocht hadde".⁹⁶ Enkele dagen later kwam aan het licht dat die Van der Heyden een kanunnik was van Mechelen met verblijf in Friesland en Overijsel.⁹⁷

Het geschrift is een stichtelijk tractaat, waarin de schrijver er de gelovigen toe aanzet, hun leven in dienst te stellen van God en zich in alle levensomstandigheden te laten leiden door een zuiver religieuze intentie. Hij keert zich resoluut tegen het bijgeloof waarmee de beeldenverering was omhangen: sommigen verlaten God, zoeken hulp bij houten; stenen en zilveren beelden, en schamen zich niet met die ziellose materie te spreken. Anderzijds echter wil hij het vervaardigen van beelden en figuratieve voorstellingen niet verbieden, op voorwaarde dat ze niet misbruikt worden. De priesters en de bisschoppen blijven gehandhaafd, alhoewel een bijzondere nadruk wordt gelegd op hun voorname taak van bedienaars en predikers van het zuivere Woord Gods. De avondmaalsopvatting staat dicht bij die der sacramentariërs: wat daar gebeurt is volgens de auteur een uitdrukking van de broederlijke liefde en een gedachtenisviering van Christus' dood. Er kan hier nochtans geen sprake zijn van uitgesproken reformatorische opvattingen, laat staan van stellingnamen tegen één of ander roomse geloofspunt.

F. van der Haeghen merkt dan ook terecht op dat het werkje als verdacht kon worden beschouwd om wat er -in verzwegen wordt, veeleer dan om wat er werkelijk in wordt uiteengezet (geringe aandacht voor kerkelijke genademiddelen, weinig nadruk op de middelaarsrol van de heiligen, van de priesters).

Alvorens het geschrift te drukken had Lambrecht het manuscript ter beoordeling voorgelegd aan de secretaris van de Raad van Brabant en aan inquisiteur broeder Jan de Bundere⁹⁸ uit Gent. Beiden hebben de toelating tot drukken verleend maar zullen waarschijnlijk enkele voorwaarden hebben gesteld of wijzigingen aanbevolen. De Gentse drukker werd inderdaad ten laste gelegd, „in 't prenten van zekeren lettren van octroye in daten eersten van maerte XVc vierenveertich (=1545 gheteeckent Facuwez, te mesbruucken de zelve lettren ander dan zy inhoudende ofte behelsende zyn⁹⁹ en „de attestatie ofte ghetuughenesse, ghescreven ende gheteeckent by broeder Jan de Bundere, dorninicaen ende inquisiteur vande heresie" uit het boek te hebben weggesneden;¹⁰⁰ de landvoogdes was in elk geval niet te spreken over het werkje, „vu que en ce livret re retrouvent aucuns erreurs"; de theologische faculteit te Leuven beaamde dit kort daarop: „mauvais, offensif et scandaleux aux chrestiens".¹⁰¹

Op 29 oktober 1545 werd bij keizerlijke verordening de inlevering bevolen van alle reeds verhandelde exemplaren, zowel de Nederlandse als de Frans uitgaven.¹⁰² Voor Joos Lambrecht werd het incident op, 28 november daaropvolgend (na anderhalve maand gevangenschap) gesloten met het betalen van een boete van 40 gulden en de gevangenskosten. Op 3 september 1546 kreeg hij, gezien „zynen goede faeme, naeme ende conversatie" weer toelating om boeken te verkopen.¹⁰³

PIJPER, - BRN, IV, p. 15-77. Nopens Liévin Robert en de verspreiding van het werkje in Rijsel: M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 203.

⁹⁶ RAG, RVI, 7612, 5 november 1545.

⁹⁷ ARA, StA, 165314, 14 november 1545.

⁹⁸ Over hem, cfr. p. 297.

⁹⁹ RAG, RVI, 7530, f° 43.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 7612, 17 oktober 1545.

¹⁰¹ F. VAN DER HAEGHEN, o.c., VI, p. 9: cfr. L.-L. FROSSARD, *Chronique de l'église réformée de Lille*, p. 27.

¹⁰² Cfr. SAG, serie 75/4, reg. D, f° 146 - 147 V°.

¹⁰³ RAG, RVL, 7612, f° 3.

Volgens F. van der Haeghen verkocht de Gentse drukker in augustus 1553 een deel van zijn drukkerij te Gent aan de vader van de typograaf Hendrik van den Keere. Dezelfde auteur plaatst de sterfdatum van Lambrecht omstreeks 1556 maar verkeert in het ongewisse nopens diens activiteiten tijdens de laatste drie jaren van zijn leven. Vermoedelijk is Lambrecht in die periode werkzaam geweest in Wezel. Volgens een verklaring van Katherine Boudins uit Hondshoote zou haar echtgenoot Lieven de Vos, weggelopen pastoor van Offekerque (tussen Grevelingen en Calais), in 1554-1555 in Wezel drukkersknecht geweest zijn bij Joos Lambrecht.¹⁰⁴

Verder beweert P. Bockmühl¹⁰⁵ dat de Gentse protestantse emigrant Pieter Anastasius de Zuttere na de dood van Joos Lambrecht te Wezel diens lettervoorraad overnam en er zelf begon te drukken. Met dit gegeven is in overeenstemming dat De Zuttere inderdaad begin 1557 in Wezel was.¹⁰⁶

Bovendien is het opmerkelijk dat de boeken die De Zuttere in Wezel van de pers liet komen hetzelfde drukmerk dragen als die van Lambrecht: Sat(is) quercus. Uit dit alles mag worden opgemaakt dat Lambrecht zich in 1553 of begin 1554 in Wezel heeft gevestigd en daar tot aan zijn dood is blijven drukken.

-*-

In zijn voortreffelijke studie over het vroegste „Lutheranisme" te Gent stelt J. Scheerder vast, dat in de periode 1521-1530 achtentwintig personen om de „quade leeringhe" vervolgd werden. Sommigen werden méér dan eens gestraft, omdat ze gewoon met hun ketterse activiteiten doorgingen. Dat was het geval met de bakker Lieven de Zomere, die we reeds zagen optreden tijdens de plechtige boekverbranding van 1521. Na zijn veroordeling van 1522 kwam hij vermoedelijk in contact met de Lutherse onderwijzer Sebastiaan Neusen. Om zich aan de vervolging te onttrekken vestigde laatstgenoemde zich begin 1525 met zijn knecht Joos Lambertz. te Antwerpen. Kort daarop viel Lieven weer in de handen van het gerecht. In ballingschap gestuurd¹⁰⁷ ging hij met zijn echtgenote de onderwijzer achterna. De vier Gentenaars ontplooiden te Antwerpen een ongemeen drukke Lutherse activiteit: ze organiseerden in hun huis en buiten de stadsmuren bijeenkomsten, en moedigden de verlopen pastoor van Melsen aan in zijn ketterse predicaties. Om die reden werden ze op 18 november 1525 door de Antwerpse magistraat verbannen.¹⁰⁸

Dat de Gentenaars juist Antwerpen hadden uitgekozen als toevluchtsoord, getuigt van de grote uitstraling van de handelsmetropool als hervormingscentrum. Al in 1524 was daar de Gentse snoemaker Jan van de Putte ingedaagd¹⁰⁹ en in 1528 werd nog een zekere Gillis Vertrue gesignaleerd die uit schrik voor de repressie uit Gent was gevlucht.¹¹⁰

In 1526 werd anderzijds in de omgeving van Gent een Antwerpse schoenmaker gearresteerd, Cornelis de Meyer, onder verdenking van ketterse propaganda te hebben gevoerd. Hij had in 1522 tot de groep protestanten behoord, die de prior der Antwerpse augustijnen uit de handen van het gerecht had bevrijd.¹¹¹

¹⁰⁴ SAB, BS 1554-1557, f° 65 V°.

¹⁰⁵ Art. Ouerd'haghe, Pieter Pietersz., - NNBW, IV, kol. 1050.

¹⁰⁶ P. Rocfffi, Pieter Anastasius de Zuttere, p. 150.

¹⁰⁷ J. SCHEERDER, O.C., p. 315.

¹⁰⁸ P. GÉNARD, AA, II, p. 318, 319; VII, p. 143-144.

¹⁰⁹ Ibid., VII, p. 130.

¹¹⁰ Door tussenkomst van goede vrienden bekwam hij te Gent genade, mits het betalen van een boete van 40 gulden. (J. SCHEERDER, o.c., p. 317.)

¹¹¹ Op last van de soeverein-baljuw werd hij op 7 december 1526 te Gent geseseld, werden zijn haren

Men mag aannemen dat sommigen bij hun bestraffing op hun stappen terugkeerden, zij het uit vrees voor verdere vervolging, of eenvoudig omdat hun sympathie voor het nieuwe eerder nieuwsgierigheid was geweest dan echte overtuiging. Anderen nochtans hadden een definitieve keuze gemaakt en zouden in de jaren die volgden consequent het protestantisme toegedaan blijven. Zo iemand was de smid-ketellapper Jan de Pruet, die op 13 augustus 1526 verbannen werd¹¹² en op de ledenlijst van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen van 22 juni 1561 voorkomt als „cacabarius senex”.¹¹³

Onder de beeldenstormers te Gent in 1566 bevond zich een Jan de Pruet, smid van beroep.¹¹⁴ Of het hier om Jan sr. of om Jan jr. gaat is moeilijk te achterhalen. In dezelfde Londense ledenlijst komt inderdaad een zoon voor van de ketellapper, eveneens Jan geheten („Jan de Pruet filius”), naast een tweede zoon Geert.¹¹⁵

Een andere Gentenaar, de legwerker Gillis van der Erfven, op 20 mei 1525 veroordeeld tot openbare boetedoening,¹¹⁶ was sinds 1550 ouderling van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen.¹¹⁷

In de kurve van het aantal vervolgingen per jaar trekt vooral de piek van 1528 de aandacht: elf Gentenaars, onder wie negen de Sint-Pietersparochie bewoonden, liepen in dit jaar een straf op.¹¹⁸

Eén van hen was de ridder van het heilig Graf, Joos de Backere. Volgens het Gentse Memorieboek¹¹⁹ was de ridder „een zeer devoot man die den aermen zeer gheduldich was; want hy deelde in zynen leven alle 't goet dat hem jaerlicx overscoet den aerne". De ernst waarmee een zo invloedrijk personage trachtte te leven „naer de leeringhe van der Evangelie" moet in zijn omgeving respect afgedwongen hebben. Vooral bij de armoezaaiers — en die waren zeer talrijk in het Sint-Pietersdorp — zal hij een enorme invloed hebben gehad en misschien heeft hij, ook zonder daarom bewust een propagandist te willen zijn, door zijn voorbeeldig leven sympathie gewekt voor de geloofshouding die de zijne was. Slechts van Jan van den Damme wordt uitdrukkelijk gezegd dat hij met De Backere over de leer van Luther had gesproken, maar mag men dit om bovenvermelde reden niet veralgemenen? De ridder werd zwaar gestraft: zijn tong werd doorstoken, zijn haar afgebrand; drie jaar lang moest hij een rood kruis op zijn rechtermouw dragen. Hij bleef nochtans zijn overtuiging trouw en werd daarom

kortgesneden, en werd hij 110 jaar uit Vlaanderen verbannen. (ARA, Rk, 48.460, rekening 11 oktober 1527 - 10 april 1528, niet gefolieerd.)

¹¹² J. SCHEERDER, O.C., p. 316.

¹¹³ R. E. G. KIRK en E. F. Kuur, Returns of Aliens, I, p. 275.

¹¹⁴ V. FRIS, Notes pour servir d l'histoire des Iconoclastes, p. 83, 87.

¹¹⁵ R. E. G. Knix en E. F. KIRK, mc., p. 275 en 280. Geert staat reeds ingeschreven in de lijst van kinderen die in 1551 te Londen catechismusonderricht volgden (ibid., p. 210), wat laat vermoeden dat ook de ouders tot de eerste leden van de pas opgerichte Vluchtelingenkerk behoorden. Er zijn redenen om aan te nemen dat Jan de Pruet sr. na zijn bestraffing te Gent en vóór zijn vlucht naar Engeland in Rome heeft gewoond. Inderdaad, zijn zoon. Jan wordt in de rekening van de inquisiteur van 1556 uitdrukkelijk geciteerd als zijnde gevlucht uit Ronse naar Emden. (ARA, AL, 460, rekening De Houdt, 1556.) Een tweede aanwijzing vinden we in het feit dat Jan sr. patruus (oom) was van de Ronsense boekverkoper Bartholomeus Hunsman (eveneens een belangrijke personage in de Vluchtelingenkerk). (A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 180.) Tenslotte is het opvallend dat Geert in 1566 juist te Ronse actief betrokken was bij de religie troebelen. (P. VAN BUTSELE, De Beeldenstorm en zijn nasleep, p. 145.) Cfr. nog onze gegevens nopens het calvinisme te Eeklo in de zestiger jaren van de zestiende eeuw, P. 369-370.

¹¹⁶ J. SCHEERDER, O.C., p. 316.

¹¹⁷ R. E. G. Knor en E. F. KIRK, o.c., p. 202.

¹¹⁸ A. VAN WERVEICE, De eerste tien jaren kettervervolging, p. 468-470.

¹¹⁹ II, p. 79.

op 28 november 1530 op de Vrijdagmarkt verbrand.¹²⁰

Het had er de schijn van dat door deze eerste ketterverbranding een punt was geplaatst achter de hervormingsgezinde activiteit in Gent. De eerstvolgende jaren werd aan de magistraat geen enkel geval van ketterij gesignaleerd.¹²¹ Pas op 29 mei 1534 werden weer banvonnissen geveld, tegen Martin de Sceppere, en tegen Jan de Baerdemakere die reeds in 1528 op de heerlijkheid van Sint-Pieters gestraft was.¹²²

Het jaar daarop stelde de plotse wervingskracht van het anabaptisme het probleem van de kettervervolgving voorgoed aan de orde. Alhoewel de doperse richting enkele jaren lang een allesoverheersende aantrekkingskracht uitoefende op de nieuwgezinden, kende buiten haar invloedssfeer ook de sacramentarische onderstroom een nieuwe impuls. De voornaamste representanten waren een kleine groep Gentse geestelijken: heer Francois Hellinck,¹²³ heer Jacob Hannins,¹²⁴ de diaken Jan van Dieghem,¹²⁵ tegen wie de Raad van Vlaanderen in 1535 diende op te treden. Of hun aanhang nochtans zo groot was als Gerdes en Schoockius willen doen voorkomen moet erg betwijfeld worden. Volgens deze auteurs zou de befaamde Pierre Brully, de latere predikant van Doornik, in 1537 het evangelie hebben gepredikt te Gent voor ruim driehonderd toehoorders, en zou hij daar een dergelijk succes hebben gekend dat een aantal volgelingen die niet voldoende Frans begrepen zijn woorden tegen betaling lieten vertalen.¹²⁶

Dit bericht wordt evenwel in geen enkele eigentijdse bron bevestigd; bovendien zijn er redenen om aan te nemen dat de dominicaan pas in 1540 of begin 1541 zijn klooster te Metz verliet.¹²⁷ De authenticiteit van het gegeven moet dus ten zeerste betwijfeld worden. Overigens dient te worden opgemerkt dat de stem van een zo groot aantal nieuwgezinden maar al te duidelijk zou geklonken hebben in het algemene gejoel van de kritieke jaren 1539 en 1540.

¹²⁰ RAG, Sint-Pieters, 1825, f° 4 v°; A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*

¹²¹ De beschuldiging in 1532 van Jan van Hauwe tegen twee Gentse poorten, „van de heresie van Martinus Luther” te zijn, berustte op een persoonlijke vete veeleer dan op werkelijke feiten. (SAG, Ballinc-Bouc, 22 januari 1532.) Van Hauwe werd om zijn valse beschuldiging 50 jaar verbannen.

¹²² *Ibid.*, f° 223 - 223 va. Beiden werden vijftig jaar verbannen.

¹²³ Na van 110 april tot 18 mei 1535 opgesloten te zijn geweest in het Gravensteen werd hij uitgeleverd aan de promotor van het Geestelijk Hof te Brugge. (ARA, Rk, 21.906, f° ARA, AL, 450, rekening deurwaarder Pieter Mayaert, 1535.)

¹²⁴ Op 18 juli 1535 werd hij op de Hooiaard gevangen genomen „ter causen van heresie”. (ARA, Rk, 21.906, f° 47v° - 48; ARA, AL, 450, rekening deurwaarder Antheunis van Hille, 1535.) Uit een voor de Raad van Vlaanderen ingespannen proces om het bezit van de pastorie van Sint-Maria-Latem (die later door zijn — eveneens hervormingsgezinde! — broer heer Michiel Hannins zou bezet worden) blijkt dat Jacob Hannins tussen 1527 en 1531 in Gelderland had vertoefd. (RAG, RVI, 7524, f° 80 vo- 81vo, 20 juli 1531.)

¹²⁵ Op 15 oktober 1535 tot 12 karolusgulden boete veroordeeld, „pour l'amende eivue du mesuz par luy commis pour soy avoir meslé de la secte Iuthérane et avoir communicqué avecq perronnes suspectz d'icelle”. (ARA, Rk, 21.907, f° 5 v°.)

¹²⁶ M. SCHOOCKIUS, *Liber de bonis uulgo ecclesiasticis dictis*, p. 462; D. GERDES, *Historia reformationis*, III, p. 126: „Caeterum quod anno sequenti A. 1537 jam in urbe Gadavensi, numerati fuerunt ultra trecenti asseclae Pari Brulii, Doctoris Evangelici, natione Lotharingi, dein Concionatoris Argentoratensis et denique Martyris, a fide dignum relatum est scriptoribus; Erat ipse Brulius, eloquio admodum potens, ac spiritu fervidus, ut ab ejus ore jam tum penderent innemen, et quanquam non nisi Gallico sufficeret idiomati, tanram tamen ejus cum celebritatem tum existimationem fuisse referent, ut qui minus linguae Gallicae periti erant, singulari tamen fervore perciti, sibi pretio oblato ea explicari curarint, quae ab eo dicta erant...”

¹²⁷ G. MOREAU, *Histoire du protestantisme a Tournai*, p. 93.

Weliswaar is het religieuze element niet totaal afwezig geweest uit de Gentse rebellie, maar een constante of dominante factor is het zeker op geen enkel ogenblik geworden. Voor enig inzicht in het aandeel van dit religieuze element in de beroerten zijn we aangewezen op een viertal bronnen. Daar is vooreerst de dreigende taal van de doperse voorganger Mahieu Waghens, die tijdens zijn gevangenschap in 1538 profeteerde „datter noch vele ende diversche waeren binnen deser stede van huerlieder verstande, ende dat zeer corts in diversche zaken remedie ghedaen zoude werden, dwelcke nyet gheschien zoude zonder groote bloetsturinghe".¹²⁸

Een tweede bron is een relaas van de gebeurtenissen te Gent, geschreven door een Rijselnaar in 1541. Deze wijst verscheidene malen op de verderfelijke invloed van de Lutheraanse secte in de eis om tot een soort gemeenschap van goederen te komen; volgens hem was de eriiie bedoeling van het gepeupel, een einde te maken aan de rijkdom van de Kerk, de edelen en de hoge burgerij, „ce qui estoit l'opinion de .pluisieurs luthériens...".¹²⁹

Een volgende aanwijzing zien we in het feit dat één der meest invloedrijke demagogen in de Gentse opstand Laureyns Claeys was,¹³⁰ dezelfde die reeds in 1526 omwille van zijn militant anticlericalisme voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen was geweest. Hij had toen, naar aanleiding van de beslissing van de magistraat om de bedelmonniken vrij te stellen van belastingen en accijnzen, in heftige woorden geprotesteerd tegen deze discriminatie en voor 15 augustus 1526 met een volksoproer bedreigd; verder had hij voorspeld „dat het zere corts een reformatie commen zoude, zowel onder gheestelick als weerlick".¹³¹

De zaak van de — naar de mening van velen ongerechtvaardigde — vrijstelling van accijnzen zou ook in 1539 weer dringend aan de orde worden gesteld.¹³² Een laatste gegeven is het gerechtelijk onderzoek in het proces dat in 1539 tegen de protestant Gillis Damman werd ingesteld. Volgens de getuigen viel de verdachte in een platte, brutale taal de heiligenverering, het altaarsacrament, de biecht, de collectes in de kerken aan; hij ruide het volk op tegen de bedelmonniken; tijdens een sermoen van een karmeliet tegen de Lutheranen in de kerk van Heilig-Kerst was hij woedend weggegaan met de woorden: „hy waere beter vuten stoele ghesineten, hg gaet daer al buuten d'evangelie"; hij had ermee bedreigd „dat hy 't al verbernen zoude dat in de kercke es ghelyc ander handt".¹³³

In hoeverre deze, felle anti-paapse gesteldheid in werkelijkheid representatief is geweest voor een bepaalde groep rebellen is vanzelfsprekend moeilijk te achterhalen. Hoe hardnekkig echter de geruchten over een nakende religieuze ommekeer de ronde deden, hoe groot de ongerustheid van de bedelmonniken bleef, blijkt uit de woorden van de Jacobijn Andries, de Sceppere, die tijdens een sermoen in Sint-Jacobs op 8 september 1539 de vrees uitsprak „dat alle kercken, cloosters ende clusen alle

¹²⁸ SAG, BC 1538-5540, f°3

¹²⁹ L. P. GACHARD, *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint*, p. 23, 35, 37.

¹³⁰ Toen de ambachten in augustus 1539 zich van het bestuur van de stad hadden meester gemaakt, werd Claeys één van hun meest oproerige woordvoerders. In september was hij één van de stedekiezers voor het verkiezen van de nieuwe magistraat. (V. FRIS, *His toire de Gand*, p. 179, 184.) Na de onderdrukking van de opstand werd hij op 17 maart 1540 op het Veerleplein onthoofd. (Memorieboek, II, p. 1x80.)

¹³¹ SAG, Ballino-Bout, f° 200 v°, 4 mei 1526.

¹³² Cfr. p. 605.

¹³³ SAG, BC 1538-1540, B 71-73 v°; op 19 juli 1536 werd hij veroordeeld tot openbare boetedoening.

gheraseert, de broeders vutghejaecht ende... al verbernt zouden werden eer vyf jaer..."; de predikant gaf daarom als zijn mening te kennen dat „die nyet anders en ghelooft dan de heleghe evangelie, die waere beter verbrant aen eene stake".¹³⁴

Dit alles laat natuurlijk nog geenszins toe, de troebelen van 1539 en 1540 vanuit een reflex van religieuze misnoegdheid te verklaren. Er is immers geen enkel geval bekend waarbij daadwerkelijk iets zou zijn ondernomen om in het godsdienstig — laat staan het godsdienstig-repressief — bestel enige verandering te brengen. Ook het sociaal-revolutionaire doperdom naar het model van Mahieu Waghens heeft na de bloedige vervolgingen van 1538 niet de minste weerklank meer gevonden. De nieuwe confessionele stroming bezat toen nog niet. Het allereerste begin van de innerlijke dynamiek en van de uiterlijke kracht van het aantal, die haar in de jaren zestig tot een waarachtig machtsapparaat zou maken. Men kan alleen besluiten dat er, althans bij enkele individuen, in de onderstroom van de opstandigheid religieus- revolutionaire aspiraties hebben meegespeeld. In mindere mate was dat in 1539-15405 het geval in Kortrijk¹³⁵ en in veel sterkere mate te Oudenaarde.¹³⁶

De executies om ketterij van de Weldenaars Joos de Vos en Joos de Pape op 27 maart 1545,¹³⁷ de eerste te Gent sinds méér dan zes jaar, werden bijgewoond door Martin Hueriblocq.¹³⁸ Laatstgenoemde zou volgens Van Haemstede de ongelukkigen in hun laatste ogenblikken troostende woorden hebben toegesproken.¹³⁹

De stedelijke overheid hield Hueriblocq vanaf dit ogenblik scherp in het oog. Toen ze van de pastoor van zijn parochie vernam dat hij weigerde, de communie op roomse wijze te ontvangen, liet ze hem op 17 april 1545 door de onderbaljuw arresteren. Daar de stad zelf tengevolge van de Carolijnse Concessie geen bevoegdheid, weer had om ketters te berechten, werd de zaak nog dezelfde dag in handen gegeven van de Raad van Vlaanderen.¹⁴⁰ Het hoge gerechtshof had enkele maanden tevoren, bij het gerechtelijk optreden in het Oudenaardse, de ondervinding opgedaan, dat elk uitstel van handelen de kans verkleinde om medeplichtigen op het spoor te komen. De Raad kwam daarom in spoedzitting bijeen en stuurde de procureur-generaal, een deurwaarder, een raadsheer en een advocaat-fiscaal naar de buurt waar Hueriblocq woonde. Een zekere Paesschier in de Wellinckstraat verklikte drie verdachten, die dan ook prompt ingerekend werden: de kleermakers Joos van der Beke en Jan de Bucq, en de echtgenote van de laatste, allen wonende op Onderbergen.

Niet zodra had De Bucq op de pijnbank nog zes andere geloofsgenoten aangewezen, of de procureur-generaal bracht een uitgebreide politiemacht op de been, waarmee hij een grootscheepse razzia organiseerde op Onderbergen, op de Vrijdagmarkt, aan de Sint-Michielskerk en op de Brabantdam. Opnieuw werden drie personen voorgeleid, maar het huis van vijf andere verdachten werd leeg gevonden, De volgende dagen schortte de Raad van Vlaanderen zijn normale werkzaamheden op om zich volledig te kunnen wijden aan het verzamelen van verdere gegevens. Het had er inderdaad de schijn van dat de ketterij in de stad tijdens de jaren van tolerantie een nooit vermoede

¹³⁴ Ibid., 122v°.

¹³⁵ De procureur-postulant Hector Becte liet zich tijdens de troebelen te Kortrijk opmerken, zowel door zijn scherpe kritiek op de gerechtelijke overheid als door zijn onorthodoxe geloofsopvattingen. Hij werd daarvoor na de beroerten een tijdlang uit zijn functie ontzet en werd tot een openbare boetedoening veroordeeld. (ARA, Rk, 13.822, rekening 1339-1341, f° 17 V° - 18.)

¹³⁶ Cfr. p. 271-274.

¹³⁷ Cfr. p. 271-274.

¹³⁸ Cfr. p. 276.

¹³⁹ A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 102 V0 - 103; J. CRESPIEN; f° 149.

¹⁴⁰ RAG, RVL, 7612, f° 80.

uitbreiding had genomen.

Op 22 april werden de moeder en de zuster van Hans van Overdam op de Brabantdam gearresteerd. In de nacht van 23 op 24 april werd in het centrum van de stad een nieuwe razzia gehouden. De leiding berustte nu bij deurwaarder Ydrop Oste, daar de procureur-generaal zelf door het vele dag- en nachtwerk oververmoeid te bed lag. Er kon ditmaal slechts één verdachte gepakt worden, de priester Joos Dhauwe; drie anderen hadden zich tijdig uit de voeten gemaakt. De procureur-generaal was de volgende dag alweer op de been om informatie te gaan inwinnen op de Brabantdam, de Princenhoek, de Veerstraat, de Mortierstraat, bij de Sint-Baafsbrug en aan de Hoogpoort. Op grond van die informatie werden op 27 april nog eens vijf personen gearresteerd, terwijl vier „fugitief” bevonden werden.¹⁴¹ Elf dagen koortsachtig speuren had tot de inhechtenisneming van vijftien van in totaal zevenentwintig verdachten.

Uit de verhoren — waarvan het omstandig verslag jammer genoeg niet bewaard gebleven is — bleek dat de betichten herhaaldelijk samengekomen waren bij Ketste Smets,¹⁴² Jan de Bucq¹⁴³ en Hans van Overdam.¹⁴⁴

De organisator en bezieler van de bijeenkomsten was duidelijk de rijke en invloedrijke Martin Hueribloeq,¹⁴⁵ die in 1540, in vervanging van de bij de troebelen betrokken Lieven Dherde,¹⁴⁶ tot deken van de viskopers en tevens „hueverdeken aangesteld was.¹⁴⁷

Na aanvankelijk een allesbehalve voorbeeldig leven te hebben geleid was hij, onder invloed van een priester — vermoedelijk de noemde Joos Dhauwe, die „scheen de Waerheydt eensdeels te openbaren” op aansporen van, een „goedt ende godtvruchtigh man” in de ban van de nieuwe leer gekomen. Hij zou een drietal maanden uit Gent afwezig zijn geweest om zich in den vreemde in het nieuwe geloof te laten

¹⁴¹ Ibid f° 80 - 80 v.; ARA, AL, 455, rekening procureur-generaal, „à cause de plusieurs sacramentaires et aultres, prins audict Gand pour crisme de hérésie et Luterie”, 1545;

Ara rk. 21-915, f° 50-50 v°, 54 - 54 v°.

¹⁴² Omme dat ghy Kerste Smets ghedoocht hebt, t'uwen huuze te commen zeker suspecte persoeenen ..’. (RAG, RVL, 7529, f. 316 v°.)

¹⁴³ De verdachten werden ervan beschuldigd, „d'avoir fréquenté sa (= De Bucq) maison et vlavoir leu, argué et disputé par plusieurs fois du saincr Sacrament et de plusieurs pointz de la sainte Escripiture...”. (ARA, AL, 455.)

¹⁴⁴ De procureur-generaal schreef in zijn verslag: „(il a été) trouvé y avoir tenu conventicles illicites et que plusieurs y estoient venuz, y argué et disputé de la sainte Escripiture”, (Ibid.)

¹⁴⁵ Hij was de zoon van Jacob, vermoedelijk de Jacob Hueribloeq die van 1509 tot 1531

Raadsheer was geweest in de Raad van Vlaanderen. (J. BUNTINX, Inventaris van het ARchier van de Raad van Vlaanderen, I p. 53.) Onder de verwanten die later bij de verkoop van zijn bezittingen aanwezig waren komen voor: een Jacob Hueribloeq, een meester Christoffel Hueribloeq en een Loys Hueribloeq. Martin had een zoon, Franchois. Ara, AL, 455; Rk, 21.917, f° 50; RAG, RVL, 7612, 11 mei 1548.) De Franchois Huerbloeq die op 29 december 1568 om zijn deelname in de troebelen te Gent, in Vilvoorde terechtgesteld werd (A. L. E. VERHEYDEN, Le martyrologe Bruxellois, p. 92) was, blijkens een verzoekschrift aan Alva (ARA, Raad van Beroerten, I, f° 207 - 208) niet de zoon van Martin, maar de zoon van de vroegere raadsheer in de Raad van Vlaanderen Jacob, en dus vermoedelijk de broer van Martin. Over de omvangrijke bezittingen van Martin Hueribloeq, cfr. p. 525.

¹⁴⁶ Dherde werd in 1540 terechtgesteld om zijn deelname in de opstand. Zijn zoon was in 1566 betrokken bij de religietroebelen te Gent. (J. SCHEERDER, Gentenaars Raad van Beroerte, p. 136.)

¹⁴⁷ L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 7. Stippen we hierbij aan dat sinds de Concessie Carolina niet langer gekozen dekens aan het hoofd van de ambachten stonden, maar wel aangestelde oversten die altijd onder de edellieden, poorters en notabelen gerecrueteerd werden. (J. CRAEYBECKX, Maria van Hongarije landvoogdes. De oologen tegen Frankrijk, - AGN, IV, p. 104-107.)

onderwijzen.¹⁴⁸

Onder zijn leiding kwam de kleine gemeenschap tot stand, met als bijzonderste leden de geestelijke Joos Dhauwe en de kleermakers Jan de Bucq, Clays van Bampoele en Hansken van Overdam. Onder de overige leden treft men nog eens vier kleermakers aan, een wagenmaker en schoenlapper, twee linnenwevers, een bollepijpmaker, een boodschapper van de schepenen van de keure, een bakker en de zoon van een kastelein. Uit de schaarse gegevens nopens het bezit mag men stellen dat deze laatsten, op een enkele uitzondering na, kleine lui waren.

Jammer genoeg vermelden de bronnen niets over de plaats waar Heuriblocq tijdens zijn afwezigheid heeft vertoefd. Dat deze voorman, die zo sterk zijn stempel heeft gedrukt op de groep nieuwgezinden te Gent, zijn religieuze overtuiging in den vreemde had gevormd, wijst nog eens op het belang van de contacten naar buitenwit voor de infiltratie van de nieuwe ideeën. Bovendien mag men geredelijk aannemen dat de Gentse edelman Jan Utenhove, die in de veertiger jaren als hervormingsgezinde vooral in de streek van Oudenaarde werkzaam was,¹⁴⁹ zich ook voor het groepje gelijkgezinden in zijn geboortestad heeft geïnteresseerd. Misschien is hij het geweest die de relaties tussen Oudenaarde en Gent heeft bevorderd: het is bijvoorbeeld bekend dat 'de Oudenaardse arts Jan van den Broucke verscheidene keren een bezoek bracht aan de Gentse kring.¹⁵⁰

De nieuwgezinden te Gent kwamen bijeen om in de Bijbel te lezen, naar uiteenzettingen te luisteren en aan discussies deel te nemen. Men had het vooral over het vagevuur, het gebed voor de overledenen en de eucharistie.¹⁵¹

Wat er precies over het avondmaal gezegd en gedacht werd, wordt meegedeeld door **Van Haemstede die, vermits andere door hem versterkte details volledig met de gegevens uit de archiefbronnen overeenkomen, ook op dit stuk wel te betrouwen is.**¹⁵²

¹⁴⁸ A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 103; J. CRESPIEN, f° 149.

¹⁴⁹ Cfr. p. 80 e.v.

¹⁵⁰ Cfr. p. 378.

¹⁵¹ Uit de vonnissen „indiscretelic ghesproken hebbende vanden vagheviere ende vander penitentie naerde doot" (Lieven van Speybrouck); „indiscretelic ghesproken vanden vagheviere" (Gillis Vlaminck); „indiscretelic ghesproken 't hebbende vanden vagheviere ende constitutien van onzer moedere de heleghe kercke" (Geron de Rycke); „te meer stonden ende in diverssche plaetzen ende met diverssche personen te disputeren, argueren ende sustineren aengaende den helegghen sacramente vanden aultaere, den vagheviere, biddene over levende ende de overledene ende danof ghy qualic ghevoelt ende zeere ghedelt hebt", (Clays van Bampoele). (RAG, RVL, 7529, f°-316 v° - 317.)

¹⁵² Vergelijk bijvoorbeeld de sententie van de Raad van Vlaanderen met de formulering door Van Haemstede: „Omme dieswille dat ghy Matten Hueriblocq u vervoordert hebt te vel ende meer stonden ende diverssche plaetsen ende met diverssche personen vergaderinghen ende conventiclen te maken, die t' instrueren, seduceren ende verleeden aengaende den helegghen sacramente vanden aultaere, den vagheviere ende biddene over de overledene, danof ghy al qualic ghevoelende zyt, al contrarie onzen kerstene ghelove, der iustitie ende ordonnantie van onzer moedere de heleghe kercke ende den placaten's keyzers ons gheduchts heeren, zonder dat ghy, wat devoir ooc ghedaen es gheweest om u te goeden ghelove te bringhen, daertoe hebt willen verstaen, maer blyft gheheel obstinaet ende in uwe dwalinghen ende erreuren. Zo eyst dat u 't hof condempneert ende over recht ter doot ghebrocht te wordene metten viere ende u lichaem verbrant tot asschen; ende verclaerst al u goedt, tzy leen, erfve ofte catheyl waert ghestaen ofte ghelegghen es, verbuert ende gheconfisquert 's keyzers ons gheduchts heeren prouffyte". (Ibid., es 314 v°.)

„Ende omdat hy dickwils met verscheyde personen vergaderinghe gehouden hadde, ende qualick gevoelde van de Majesteyt des Sacraments, van 't Vagevyer, van 't bidden voor de Dooden, ende omdat hy dickwils vermaent zynde, nochtans niet en heeft willen af staen, noch oock zyn gevoelen

Voor zijn ðchters verklaarde de viskoper dat het brood en de wijn in niets een verandering ondergaan, maar dat ze, wanneer men ze ontvangt volgens het gebod van Christus, „heylige teecken en van grote verborgentheyt" zijn.¹⁵³

Wat valt hieruit op te maken? Het lijkt ons gewaagd, Hueriblocq alléén op grond daarvan „un ardent disciple de Calvin"¹⁵⁴ te noemen of te beweren dat zijn belofsbelijdenis „niet den minsten twijfel overlaat betreffende de Calvinistische overtuiging".¹⁵⁵

Wel houden we er rekening mee dat Pierre Brul)" reeds einde 1544 de leer van Calvin had verkondigd—in Doornik, Valenciennes en Rijsel, en dat diens nagelaten geloofsbelijdenis op het stuk van het avondmaal sterke gelijkenis vertoont met deze van de Gentenaar. Maar tevens dient te worden onderstreept dat laatstgenoemde Mets anders beleed dan bijvoorbeeld de Bruggeling Hector van Dommele in 1529 of — dichterbij — dan de Ronsenaar Pauwels Tophuve in februari 1544 (dus -verscheidene maanden vooraleer Brully in Doornik aankwam!). Zolang er geen concrete aanduidingen zijn van daadwerkelijke contacten met de Calvinistische invloedssfeer van de Waalse steden in het zuiden, dient men het predikaat „Calvinistisch" omzichtig te hanteren. Veel liever heten we, met de procureur-generaal, de verdachten vn 1545 „vrat sacramentaires" en „notoirement sacramentaires"¹⁵⁶ of meer positief: gereformeerden, waarbij we bij gebrek aan nauwkeurige informatie in het midden moeten laten bij welke zijde van het gereformeerd protestantisme ze het sterkst hebben aangeleund.

Alleen diegenen, die zich tijdens het gerechtelijk onderzoek tegen de roomse avondmaalsleer keerden, kregen de doodstraf, wat erop wijst dat de overheid precies in deze afwijking de ergste dwaling zag. Martin Hueriblocq, de enige die zijn overtuiging tot het bittere einde gestand bleef, werd op 8 mei 1545 op het Veerleplein met het vuur terechtgesteld.¹⁵⁷

De volgende dag grepen nog drie executies plaats, nu echter niet door verbranding daar de betrokkenen in de gevangenis hun geloof hadden afgezworen: Clays van Bampoele en Jan de Bucq werden — eveneens op de Veerleplaats — onthoofd, terwijl Tanneken van de Velde, de echtgenote van De Bucq, levend begraven werd te Mariakerke.¹⁵⁸ De goederen van deze vier personen werden in beslag genomen. Inmiddels waren, wegens plaatsgebrek in de gevangenis, de minst schuldigen reeds terug naar huis gestuurd, mits betaling van de kosten en op de belofte, zich in de toekomst niet meer met de ketterij in te laten: Joos van der Beke, Lieven van Biervliet, Clays van Hansselare, Jan van Loo, Daneel de Moorlose, de moeder en de zuster van Hans van Overdam, Arent van de Waerden.¹⁵⁹

In de zaak van de overige gevangenen, tegen wie evenwel de beschuldiging van afwijzing der roomse avondmaalsleer niet:weehouden werd, viel de uitspraak op 9 mei. Jacob Fenijn, die te arm was om een boete te kunnen betalen, werd op de Vrijdagmarkt geseseld; Gillis Vlaminck en Geron de Rycke moesten hun

veranderen; soo is de sententie gegeven, dat hy op de plaetse de Verlen genaemt, levendigh en tot assche verbrant sonde worden". (A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 103 v°.)

¹⁵³ Ibid., J. CRESPIEN, f° 149.

¹⁵⁴ L. E. HALKIN, *La réforme en Belgique*, p. 101

¹⁵⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 5.

¹⁵⁶ In wat volgt gebruiken wij herhaaldelijk het woord „sacramentariërs". Wat hieronder dient te worden verstaan wordt uiteengezet in Deel III, hoofdstuk II.

¹⁵⁷ Ibid., p. 6.

¹⁵⁸ Ibid., p. 10-11.

¹⁵⁹ RAG, Ria, 7612, f° 80 v°, 81 v°; ARA, AL, 455

gevangenskosten betalen en werden drie jaar in Gent gebannen; Kerste Smets en Lieven van Speybrouck werden, buiten het betalen van de kosten, tot een boete van 25 respectievelijk 100 karolusgulden veroordeeld;¹⁶⁰ de priester eindelijk werd uitgeleverd aan de promotor van het Geestelijk Hof te Brugge.¹⁶¹

Het was de gewoonte dat het lichaam van een geëxecuteerde tentoongesteld werd op een rad te Mariakerke. Nu vernam de Raad van Vlaanderen op 10 mei dat het lijk van Clays van Bampoele van het rad was afgehaald. Deurwaarder Ydrop Oste ging ter plaatse vaststellen of er wellicht kwaad opzet in het spel was en of de geloofsgenoten van Van Bampoele er de hand in hadden.¹⁶² Wat er ook van zij, de hervormingsgezinde activiteit in de stad werd na de vonnissen nog niet volledig gestaakt. Op 8 juli liet de procureur generaal weten „Datter noch eeneghe secrete assembleert gehouden zouden zyn hier binnen deser stede”.¹⁶³ Een verdachte vrouw, Lisbette Hebbelincx, werd nog aangehouden¹⁶⁴ drie andere personen, namelijk Joris van den Dorpe, Geert Piferoen en Andries van der Haghen waren op de vlucht gegaan. Samen met Andries van Coppenole, Gheerkin de linnenwever, Franchois de Groote, Christiaan Moerman en Jan de Muenck, die reeds bij de gerechtelijke actie in april de wijk hadden genomen, werden ze tot eeuwige verbanning veroordeeld, met confiscatie van de bezittingen.¹⁶⁵

Het is niet uitgesloten dat verscheidene onder hen hun toevlucht zochten te Leiden. Immers, omstreeks 1547 werd te Eeklo een zekere Hendrik Janssins gepakt die brieven bij zich droeg van in de Hollandse stad verblijvende protestanten uit Gent, gericht aan vrienden in hun geboorteplaats.¹⁶⁶

¹⁶⁰ RAG, RVL, 7529, f° 316 v° - 317 v°; 7612, 82 v° - 83.

¹⁶¹ ARA, AL, 455. Of Joos Dhauwe door het Geestelijk Hof gestraft werd is niet bekend. In elk geval is hij na zijn vrijlating uitgeweken: in 1550 treffen we hem aan als ouderling van de Nederduitse Kerk te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. Kruit, *Returns of Aliens*, p. 202.)

¹⁶² ARA, Rk, 21.915, f° 48.

¹⁶³ RAG, RVL, 7612, f° 88.

¹⁶⁴ *Ibid.*, (zonder fo), 24 september 1545

¹⁶⁵ RAG, RW, 7529, f° 386 v° - 587 (18 augustus 1545); 7530 f° 76 -77 (24 december 1545); 7612, f° 97-98; ARA, Rk, 21.915, f° 19 - 19 v°, 27.

¹⁶⁶ ARA, Rk, 13,92x, rekening 1547-1550, f° 11.

§ 2. BRUGGE

De eerste reformatorische gemeenschap waarin duidelijk enig groepsbewustzijn naar voren trad, werd omstreeks 1525¹⁶⁷ opgebouwd rond Hector van Dommele in de parochie van Onze-Lieve-Vrouw. De leden waren bijna zonder uitzondering, ambachtslieden, zowel werknemers als werkgevers. Bovendien waren er een groot aantal vreemdelingen bij die te Brugge waren komen wonen, zo blijkt tenminste uit de bewaarde gegevens. Daar echter enkel de namen van de veroordeelde nieuwgezinden bekend zijn, kan men zich natuurlijk afvragen in hoeverre de Brugse overheid haar eigen burgers in bescherming heeft genomen; uit latere berichten blijkt immers dat dit inderdaad heel dikwijls is gebeurd. Hector van Dommele, wél een Brugs poorter, werd overigens niet door de stedelijke justitie maar door de Brugse officiaal van het bisdom Doornik gearresteerd. Toch is het precies dank zij de verslagen van de gerechtelijke ondervragingen — hoe éénzijdig ze dus ook mogen zijn — dat er betrekkelijk uitvoerige inlichtingen over de eerste protestantse kern te Brugge tot ons zijn gekomen.

De mutsenmaker¹⁶⁸ Van Dommele moet zeker een méér dan gewone vorming hebben genoten; hij las Latijn, citeerde Bijbelteksten met vindplaatsen uit het hoofd, en bezat een uitgebreide bibliotheek met voornamelijk Lutherse geschriften, waaruit hij tijdens de bijeenkomsten voorlas. Hij was het wellicht die ervoor zorgde dat ook de geloofsgenoten van literatuur voorzien werden.¹⁶⁹ Sommigen van hen hadden evenwel voldoende aan een reproductie van Luthers portret die ze dan ook piëteitsvol bewaarden.¹⁷⁰

Tot de eerste getrouwen behoorden buiten Van Dommele nog twee andere mutsenmakers, namelijk Lancelot Louchier alias De Wakker, uit Rijsel, en Antheunis van der Cloet; verder ook de messenmaker Jacob Lambrechtszuene uit Schoonhoven (Holland), de ondernemer¹⁷¹ Maarten de Smet en zijn werkman Ijzebrant Willem Dierickxsz. uit Utrecht, de kleermakers Erasmus (Raes) de Pours uit Hazebrouck, Adriaan van der Venne uit 's-Hertogenbosch en Pieter Gheeraerts, de schoenmaker Lieven Wedemael, de lakenscheerder Andries le Roy uit Houtem (bij Veurne of bij Komen (?), de brouwer Jan Wytinc, de Brugse stadsbode Joris de Vync, Graciaan Gaignie, Claeys Spuers, Adriaan Peels, Adriaan Sleimans en Hendrik van den Eecke. Al deze personen kwamen tussen 1527 en 1531 in aanraking met het gerecht. Drie van Een, die hun overtuiging niet wilden afzweren, werden terechtgesteld: Van Dommele op 12 oktober 1527, Le Roy en Vander Cloet op 22 april 1531.¹⁷²

¹⁶⁷ SAB, VB 2490-1537, f° 198 v°.

¹⁶⁸ Nu eens wordt aangegeven: mutsemaker of bonnetier, dan weer: mutsescheerder; waarschijnlijk wordt hiermee hetzelfde bedoeld, daar degene die de mutsevellen bereidde vermoedelijk ook de mutsen zelf maakte.

¹⁶⁹ Bij de terechtstelling van Van Dommele werden 36 boeken verbrand die men in zijn woning had aangetroffen. (ARA, Rk, 13.784, rekening 1528, f° 8.) Ook bij de bestraffing van de anderen werden telkens boeken verbrand. (Ibid., f° 7: „grandt quantité de livres“; rekening 1530, f° 16.)

¹⁷⁰ Zo bijvoorbeeld Graciaan Gaignie. Op 18 januari 1528 werd hij op de Burg aan de schandpaal gesteld met het portret op de borst. (SAB, VB 140-1537, f° 200 v°.)

¹⁷¹ Dit mag men afleiden uit het feit dat hij een eigen atelier had en dat hij kort na zijn veroordeling, waarbij hij drie jaar binnen Brugge gebannen werd, opnieuw toelating kreeg om voor zijn zaken buiten de stad te reizen. (Ibid., fb 188, in margine, 1° 198 v.)

¹⁷² A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 29-30. Jan Fevijn, kanunnik van Sint-Donaas maakte in een brief van 17 oktober aan Frans van Craneveld melding van deze ketterverbranding: „Hic exustus est Lutheranus, anime misereatur Christus, etiarnsi noluerit pro se

Ongetwijfeld uit schrik voor de dood hadden ze nochtans alle drie eveneens één ogenblik getwijfeld. Van Dommele was „daerte vooren beghonnen bekeeren ende ghenouch up den goeden wech omme af te gane van zyn quade opinie tot hij een vernieuwde vastberadenheid putte uit de lezing van het Nieuwe Testament, dat hem heimelijk in de gevangenis was bezorgd door twee geloofsgenoten.¹⁷³

Ook Van der Cloet had tijdens zijn gevangenschap berouw getoond, maar werd uiteindelijk toch als relapsus door de geestelijke rechters aan de wereldlijke arm overgedragen.¹⁷⁴ Le Roy eindelijk was reeds een eerste keer in 1529 gearresteerd geweest, had toen zijn nieuwe geloofsovertuiging afgezworen en was aldus op vrije voeten gekomen; daar hij echter al dadelijk zijn hervormingsgezinde activiteit weer opnam, werd hij opnieuw ingerekend en tot de doodstraf veroordeeld.

Tegenover de overigen, die zich berouwvol hadden getoond, was de overheid bijzonder mild: alleen brouwer Wytinc en schoenmaker Wedemael werden voor eeuwig verbannen verklaard, de anderen kregen slechts zeer lichte straffen.¹⁷⁵

Nog in 1531 sprak het college van het Brugse Vrije de doodstraf uit tegen Gillis de Clerc. Over hem is verder niets bekend. Hij werd te Brugge om „Luterye" met het zwaard onthoofd.¹⁷⁶

Een tijd lang hoorde men te Brugge weinig of niets meer van de nieuwgezinden. Met vier executies en vijf verbanningen was het groepje immers aanzienlijk verminderd. Daarbij kwam dat enkelen, uit schrik voor de repressie, hun reformatorische activiteit stopten, terwijl anderen om dezelfde reden uit eigen beweging de wijk namen naar plaatsen waar ze hun religie vrij konden uitoefenen. Onder meer hierdoor werden evenwel de contacten met vreemde protestantse centra verder uitgebreid. De verbannen brouwer Wytinc bijvoorbeeld ging in 1528, via Antwerpen, de jaarmarkt in Frankfort bezoeken. Het beviel hem daar zo goed dat hij op 8 oktober van dat jaar de raad van die stad schriftelijk om opname verzocht voor zijn gezin. Als reden voor dit verzoek voerde hij aan dat wie in Vlaanderen en in Brabant over het evangelie sprak met de doodstraf bedreigd werd; het was daar volgens hem zelfs verboden het Nieuwe Testament in huis te bewaren of te lezen.¹⁷⁷ Dat Wytinc precies langs de jaarmarkt om kennis maakte met Frankfort en de aldaar heersende religieuze verhoudingen, laat veronderstellen dat hij er de eerste keer om commerciële redenen naar toe was gegaan. Dit doet meteen de vraag rijzen naar het belang van de religieuze contacten die in het

orationes fundj". (H. DE VOCHT, *Literae*, ep. 249, P. 643)

¹⁷³ Maarten de Smet en Ifrebrant Willem Diericxsz. reikten hem vanuit een leegstaand huis, dat uitzicht bood op de gevangenis, met een lange stok het Testament over. Ze hadden het boek vooraf moeten lossnijden om het in afzonderlijke deeltjes door het tralievenster te krijgen. (SAB, VB 1490-1537, f° 198 v° - 199 V°.)

¹⁷⁴ *Ibid.*, f° 225-226.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 196 - 196 v°, 199 - 200 37°, 211-212; SAB, *Commissions du Conseil*, processen ter Vierschaar 1523-1532, f° 63; ARA, Rk, 13.784, rekening 1530, f° r6; 13.714, rekening 1529-1530, f° 15 v°; P. GÉNARD, AA, VII, p. 165. Graciaan Gaignie, die tot drie jaar verbanning uit Vlaanderen veroordeeld werd, kreeg reeds kort na zijn veroordeling weer toegang tot de stad (ARA, Rk, 48.640, rekening 1528-1529, geen fol.). Hendrik van den Eecke zwoer zijn dwalingen af te Brugge en in het hof van de Raad van Vlaanderen; ten gevolge hiervan werd hij door de Geheime Raad buiten vervolging gesteld. (RAG, Varia D, 3028, f. 115 v°.) Jan Wytinc en Lieven Wedemael weken uit naar Antwerpen. De laatste gedroeg zich daar als een uiterst roerig papenvreter. Op 27 januari 1529 werd hij veroordeeld tot een bedevaart naar Rome, om een predikant tijdens zijn sermoen te hebben gestoord en hem bij de kleren te hebben getrokken. Daar de schoenmaker zich aan die straf niet wou onderwerpen, werd hij op 3 mei 1536 nog eens op bedevaart gestuurd, nu naar Nicosia op Cyprus. (P. GÉNARD, AA, VII, p. 165-166.)

¹⁷⁶ ARA, Rk, 13.714, rekening 1531-1532, f° 11 v° en 12. De Clerc is niet opgenomen in het martyrologim van Verheyden.

¹⁷⁷ K. BAUDER, Valérand Poullain, p. 175.

spoor van de handelsbedrijvigheid tot stand kwamen. Alhoewel het taalaanpassingsvermogen van de Nederlander toen al spreekwoordelijk was (was het Luther zelf niet die in één van zijn Tischreden zei: „Wan man ein Niederlander in eine sack durch ein landt truge, wurde er doch des landts sprach begreifen“?),¹⁷⁸ houde men, wat Noord-Duitsland betreft, er in elk geval rekening mee dat de ideologische beïnvloeding zeker nog in de hand werd gewerkt door het feit dat daar Nederduits werd gesproken. Het is bijzonder kenschetsend dat Hendrik van Westfalen, een verlopen monnik uit het Land van Kleef, zich voordeed als een Duits koopman om in het geheim de nieuwe leer te komen preken in Vlaanderen.¹⁷⁹

Hoe lang hij hier te lande heeft rondgereisd en; welke er zijn invloed was kan moeilijk worden nagegaan. Volgens Schoockhw, zou hij de eerste zijn geweest die omstreeks 1525 te Kortrijk de „reformata religio“ verkondigde.¹⁸⁰

Een wisselwerking via de handelaars van de Hanze mag geredelijk worden, aangenomen. Zo werd inde Hanzestad Lübeck al in 1520 een spotgedicht op de „Papen unde Monneke“ gedrukt, dat volgens Jannasch¹⁸¹ van Vlaamse — en gezien de handelsbetrekkingen met Brugge waarschijnlijk van Brugse — origine was. Hetzelfde geldt voor een satire, de „dudesche Vigilie“, die in 1527 eveneens te Lübeck verscheen: opgevat als een parodie op de Latijnse verzen van het dodenofficie worden hierin de „godeloze papisten, monniken en priesters“ op scherpe wijze gehemeld.¹⁸²

In hoeverre anderzijds de handelaars van de Hanze de reformatorische beweging rechtstreeks hebben beïnvloed, valt uit het voorhanden zijnde bronnenmateriaal moeilijk op te maken. Wel zijn er enkele aanknopingspunten. Het is bekend dat een zekere Olaf Roterodus uit Lübeck, die in Wittenberg had gestudeerd en vanaf 1522 één der grondleggers van het Lutheranisme in zijn vaderstad was geweest, sinds 1528 als koopmansklerk te Brugge woonde.¹⁸³ Dat hij ook in zijn nieuwe woonplaats zal hebben geijverd voor religieuze ideeën die hij in Lübeck met succes ingang had doen vinden, kan nauwelijks worden betwijfeld. Wat er ook van zij, blijkens het getuigenis van Cornelis de Muer was de „manniere van Oostland“ in elk geval goed bekend te Brugge.¹⁸⁴

Het zal verder wel niet toevallig 'zijn geweest dat de reeds genoemde Lancelot Louchier zich, na zijn bestraffing door de Brugse magistraat, in de Noordduitse Hanzestad ging vestigen. Via zijn schoonzoon Cornelis de Clerc bleef hij van daar uit nauwe betrekkingen onderhouden met Brugge.¹⁸⁵

Deze schoonzoon en zijn echtgenote vertoefden in 1534 op hun beurt een tweetal maanden in de Hanzestad. Bij zijn terugkeer kreeg De Clerc het met zijn medewerkers al dadelijk aan de stok nopens de religie Hij vertelde in de werkplaats dat men te Lübeck geen vastendagen kende, dat men er niet bij de priesters te biecht ging

¹⁷⁸ Dr. Martin Luthers Werke (Weimarer Ausgabe). Tischreden, IV, p. 594.

¹⁷⁹ CRESPIE (Le Livre des Martyrs, ed. Genève 1554, p. 63r) vermeldt uitdrukkelijk dat hij bij zijn arrestatie een „habit de marchand“ droeg.

¹⁸⁰ M. SCHOOCKIUS, Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis, p. 468-469. Hendrik werd in maart 1526 te Kortrijk gearresteerd. Tijdens zijn proces, dat voor het Geestelijk Hof te Doornik werd gevoerd, viel hij scherp uit tegen de geestelijkheid en toonde hij zich overtuigd Lutheran. Daarom werd hij op 13 juli 1528 te Doornik verbrand, aan de Porte de la Sainte-Fontaine op de weg naar Kortrijk. (P. Frédéricq, Corpus, V, p. 337- 343, 431; G. MOREAU, Histoire du protestantisme a Tournai, p. 64-66, 257.)

¹⁸¹ JANNASCH, Reformationsgeschichte Lübecks, p. 203.

¹⁸² Ibid., p. 91-92.

¹⁸³ Ibid., p. 95.

¹⁸⁴ RAB, Découvertes, 203 ter, Crim informatieboek, f° 181

¹⁸⁵ Ibid., f° 79.

maar rechtstreeks voor God, dat de mis er was afgeschaft. Toen iemand hem vroeg of hij dan zelf de eucharistie en de mis verwierp, antwoordde hij, dat men in Lübeck „hemlieden... een hostie gaf ende men zeyde: Neemt dat in myn ghedynckenesse". Nog voegde hij daaraan toe: „Ghylieden zyt hier zeer nauwe, ghy en zout hier niet durven binnen den daghe dat ghylieden ten sacramente gheweist hebt nauwelic upde eerde spughen...!'.¹⁸⁶

De reiziger zette heel zijn argumentatie kracht bij met citaten uit de brieven van Sint-Paulus, geput uiteen boekje dat hij in Lübeck van zijn schoonvader had gekregen. Een werkmakker vond dat het een leek allerminst paste, over de godsdienst te discuten, en snauwde De Clerc toe: „Wech ghy cafoemprekere, maect hu wech wilt ghy hooren preken, laet 't sermoen inde kercke hooren, wy en willen't hier niet hooren". Naar aanleiding van dit incident werd De Clerc, die na zijn terugkeer uit de Noordduitse stad in Brugge pas twee dagen in dienst was, door de werkgever ontslagen.¹⁸⁶

Een andere Oostlandvaarder was de timmerman Cornelis de Muer. Bij zijn terugkeer omstreeks 1533 trad hij in dienst van de heer van Bavinkhove te Beerst. Maar toen daar uitlekte dat hij in ketterse boeken las — misschien had hij die uit Duitsland meegebracht — en maar weinig respect toonde voor de voorvaderlijke religie, kreeg hij zijn opzeg. Hij ontsnapte aan gerechtelijke vervolging door zich tijdig uit de voeten te maken. De achtergelaten boeken werden evenwel in beslag genomen en in het openbaar verbrand. De Muer ging zich naderhand als mutsenmakersknecht te Brugge vestigen. Daar gaf hij als zijn mening te kennen dat er, naar wat hij in het Oostland had gezien, slechts één priester nodig was „die 't evangelie preken can ende messe zijnghe". Alle andere papen moeten weggejaagd worden, in de eerste plaats de regulieren omdat dezen volgens hem parasieten („rnestverckens") waren van de gemeenschap. Het beste ware nog, alle kloosters en andere kerkelijke gebouwen met de grond gelijk te maken, met uitzondering evenwel van de parochiekerken „daer men alle den dienst behoort in Vlaemsche te doen". Verder sprak hij vol misprijzen over de biecht, over de eucharistie en over de heiligen: en relikwieënverering. Precies zoals De Clerc haalde hij hiervoor zijn bewijsplaatsen voornamelijk uit de brieven van Sint-Paulus.¹⁸⁷

Bij sommige mede-arbeiders had hij meer succes dan De Clerc. Adriaan Gheeraerts¹⁸⁸ leende één van zijn boeken om zich over het nieuwe geloof nader te informeren. Hij voelde zich na de lezing nochtans niet erg gerust en ging raad vragen bij broeder Pieter van Leene.¹⁸⁹ Diens strenge, afkeurende woorden werden evenwel weggewimpeld door Adriaans broer, Gijsbert Gheeraerts, die intussen een overtuigd sacramentariër was geworden en verscheidene keren bijeenkomsten leidde te Brugge.¹⁹⁰

Toen Gijsbert op 4 augustus 1542 om zijn geloof terechtgesteld werd,¹⁹¹ zocht Adriaan zijn heil in de vlucht naar Walcheren. De Brugse rechters echter, aan wie dit ter ore was gekomen, lieten niet af en verzochten hun collega's te Middelburg, scherp uit te zien naar de verdachte. Gheeraerts werd er inderdaad gepakt, maar nadien

¹⁸⁶ RAB, Ibid., f° 79-80; SAB, Informations criminelles 1492-1659, los stuk; SAB, VB 1490-1537, f° 249 9° - 250 (vonnis 9 april 1535, 50 jaar verbannen).

¹⁸⁷ RAB, Découvertes, 203 ter, f° 180 v - 181, 20 mei 1538. Over een mogelijke straf is niets bekend.

¹⁸⁸ Vermoedelijk was hij verwant met de in 1527 gestrafte Pieter Gheeraerts, die eveneens mutsenmaker van beroep was.

¹⁸⁹ RAB, l.c., f° 181.

¹⁹⁰ SAB, la 1537-1555, f° 86 v° - 87.

¹⁹¹ A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 34.

vermoedelijk opnieuw buiten vervolging gesteld.¹⁹²

Wijzen deze gegevens op een — al of niet directe — beïnvloeding vanuit Noord-Duitsland, dan bevatten de voorhanden zijnde bronnen zeer weinig over eventuele relaties tussen Brugge en Zuid-Duitsland. Er is geen enkel geval aan te wijzen van contacten met de Lutherstad Wittenberg.

Alleen Neurenberg komt heel even ter sprake in het proces van Wouter Basse in 1540. Deze mutsenmaker had inderdaad omstreeks 1526 een tijdlang in de rijksstad gewoond en had er het Lutheranisme leren kennen van een verlopen priester.¹⁹³ Daar hij nadien te Rijsel had afgegeven op de heiligenbeelden, op de priesters en de kerkelijke wetten, had men hem daar in 1533 in ballingschap bestuurd. In Brugge had hij verscheidene keren voorgelezen uit een anoniem boekje dat hij, naar hij zelf vertelde, uit Neurenberg had meegebracht.¹⁹⁴ Hierom werd hij op 15 januari 1541 op de Burg te Brugge onthoofd.¹⁹⁵

Is het overdreven te stellen dat al deze inlichtingen slechts een zeer onvolledig beeld ophangen van de religieuze betrekkingen met Duitsland?

Niet alleen bij de kleine ambachtslui, op wie onze informatie grotendeels betrekking heeft, maar ook in de kringen van de kooplieden zal de bekendheid met en de sympathie voor wat er in de Lutherse landen omging groter zijn geweest dan de bronnen meestal laten vermoeden. Weliswaar moeten alarmerende berichten als dit van de vorstelijke raadsheer Cornelis de Scheppere in 1531 als al te voorbarig worden beschouwd, maar toch merkt men dat er in sommige middens in Vlaanderen bijvoorbeeld onverholven sympathie heeft bestaan voor de protestantse partij in de Schmalkaldische oorlog.¹⁹⁶

Tekenend is het volgende vooral te Brugge. In november 1545 kwamen twee Fransen en een Spanjaard dineren in „De Rebbe” in de Steenstraat. De Waard Jan van der Mote, tevens goudsmid, gaf als wisselgeld een Joachimsdaalder terug met de beeldenaar van de keurvorst van Saksen. Hij kuste eerst liet geldstuk drie maal, omdat deze vorst „goet evangelis” was. Eer een jaar, verlopen was zou de keizer het zich volgens hem beklagen dat hij in deze landen Lutheranen op de brandstapel had laten terechtstellen. Hij was er immers vast van overtuigd dat de protestanten uiteindelijk het pleit zouden winnen.¹⁹⁷

¹⁹² K. R. PEKELHARING, *De Hervorming in Zeeland*, p. 255.

¹⁹³ Hoogstwaarschijnlijk was die priester Wolfgang Vogel. Deze verlopen pastoor van Eltersdorf maakte te Neurenberg in de jaren 1525-1527 geweldig furore als predikant, vooral bij de kleine lui. Om de gelijkens van zijn ideeën met de doperse denkbeelden, werd Vogel op 27 maart 1527 te Neurenberg onthoofd. (G. BADER, *Anfänge täuferischer Gemeindebildungen in Franken*, p. 127-134.)

¹⁹⁴ SAB, BV 1537-1555, f° 68 v° - 69.

¹⁹⁵ A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 33-34.

¹⁹⁶ Uit Spiers schreef De Scheppere aan Karel V: „De Lutheranen zijn in Duitsland al zo machtig, dat hoogstens de priesters een oorlog tegen hen aanraden. Iedereen is ervan overtuigd dat, indien men de wapens tegen hen zou opnemen, de vlam van het oproer dadelijk narde Nederlanden zou overslaan, vermits de adel en de hoge kringen daar goede betrekkingen onderhouden. De bisschop van Spiers heeft me verzekerd dat alleen de angst de Nederlanders ervan weerhoudt, naar de reformatie over te gaan, en dat de steden met vreugde haar overwinning zouden begroeten”. (K. LANZ, *Korrespondenz Karls V.*, I, p. 464, 3 juni 1531.)

¹⁹⁷ SAB, WI 1542-1547, f° 111-112 v°; ARA, Rk, 13.784, rekening 1545-1546, f° 5 v°. Van der Mote werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 9 karolusgulden. De keizer liet op 13 januari 1546 wen dat die straf al te licht was en helemaal niet in toepassing van de plakaten, „d'autant plus que aulcuns banniz des pays de pardeca se som vantez de susciter quelque mutinerie en iceulx pays” (ARA, Stil, 1653/2A, minuut). Nog eens werd Van der Mote aan een streng verhoor onderworpen, „mais riens ne confessyt de grosse importanche”. Consequent in zijn overtuiging week de waard-goudsmid later uit naar Frankfort, waar hij in 1555 lid werd van de Vluchtelingengemeente. (R. M. VAN DEN ABEELE,

Misschien maakte ook de hervormingsgezinde Dierik van Eeno hierop een allusie toen hij, tijdens de brand van Rijsel in 1545, het over de voorbeeldige manier van leven had in het evangelische Duitsland, en daar aan toevoegde: „Men heift hier te Brugghe ghecooct, 't mochte God wel verdrieten dat hier noch alzo ghebueren zoude ghelyc daer (nl. te Rijsel)". Hij zelf zou al lang naar Duitsland getrokken zijn, ware het niet dat de zorg voor zijn opgroeiende kinderen, van wie er bovendien één blind was, die beslissing dubbel moeilijk maakte. Een Duitser had hem immers een aantrekkelijk beeld opgehangen van zijn vaderland: „'t Volc es daer vele up- rechtere, men en loopt niet te wette ghelyc hier, zy leven vele broederlicker, die het heift deelt den anderen mede".¹⁹⁸ Voor deze mensen en de gelijkgezinden moet het een ontgoocheling geweest zijn, in september 1548 te vernemen dat de landgraaf van Hessen-Kassel, Filips I de Grootmoedige, in het kasteel van C/udenaarde opgesloten werd.¹⁹⁹

*

**

Het is opvallend dat men te Brugge kennis kreeg van de gebruiken in het protestantse Duitsland voornamelijk via kleine lui, die voor een groot deel van niet-Brugse origine waren en meestal tot het ambachtelijk milieu behoorden. Ditzelfde patroon vindt men terug in het beeld van de Brugse Hervormingsgezinden. Vermoedelijk werd er in de ateliers dikwijls gediscuteerd over het oude en het nieuwe, vooral daar waar vreemdelingen waren te werk gesteld. Het ambacht der mutsenmakers bleef, zoals in de beginjaren, het grootste aantal hervormden of Hervormingsgezinden tellen: de reeds genoemden Cornelis de Clerc, Cornelis de Muer, Adriaan en Gijsbert Gheeraerts en Wouter Bassee, en verder nog Franchois Ghynckele en Pieter Levy, die in 1535 van ketterij verdacht werden. Bij de laatstgenoemde werden zeker sedert 1534 Bijbellezingen gehouden, die bijgewoond werden door onder .meer een messenmaker (waarschijnlijk de reeds in 1527 vermelde Adriaan van der Venne), een glazenmaker en een zekere Pieter de Clienere.²⁰⁰

In het schoenmakersambacht — waar, zoals verder wordt uiteengezet, ook het anabaptisme enige weerklank vond — lieten Hans van Houtte en Jacob Christiaens zich opmerken. De eerste was omstreeks 1538 uit Menen te Brugge komen wonen. Alhoewel hij in zijn geboortestad reeds zijn ketterse overtuiging had afgezworen, bleef hij in zijn nieuwe woonplaats de hervorming toegedaan, „zyn besten doende om anderen te leerene.²⁰¹ Op 12 februari 1543 werd hij om die reden te Brugge naar de brandstapel geleid.²⁰²

Christiaens was sinds omstreeks 1542 notoir aanhanger van de nieuwe leer, sprak herhaaldelijk in taveernen smadelijk over de eucharistie, de vasten, de heili-

Nederlandse vluchtelingen, p. 7.)

¹⁹⁸ SAB, WI /542-1547, f° 115.

¹⁹⁹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AM, III, p. 8-9.

²⁰⁰ RAB, Découvertes, 203 ter, f° 79 v° en 81 v°.

²⁰¹ SAB, VB 1537-1555, f° 93 v° - 94 v°.

²⁰² A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugse Martyrologium, p. 34-35. Ook op andere plaatsen had de hervorming een bijzondere aantrekkingskracht op de schoenmakers, zo bijvoorbeeld in Zeeiland en meer speciaal te Vere. J. VAN IPEREN (Historische redevoering by het ontdekken der gedenknaalde van Joannernan Migrode, Amsterdam 1774, p. 87-98) bracht dit in verband met het feit dat Karlstadt vooral aanhang vond onder lieden van dit bedrijf. (Zie de bewijsstukken in het genoemde werk, p. 97-134.) We kunnen dit, althans voor Brugge, alleen onderschrijven in zoverre hiermee bedoeld wordt dat we hier voor een analoge situatie staan met een dezelfde aard van ontvankelijkheid tegenover de nieuwe leer. Een directe beïnvloeding van de leer van Karlstadt kan evenwel niet aangetoond worden.

genverering, de priesters en de kerkelijke „ceremoniën”.²⁰³ Opmerkenswaard is dat Christiaens als knecht in de dienst stond van de kleermaker Raes de Pours, een der eerste aanhangers van de hervorming te Brugge. Sinds zijn veroordeling in 1529 had De Pours het tot meester gebracht en in de jaren veertig bezat hij een eigen atelier bij de „Naelde”, in het centrum van de stad.²⁰⁴

De Pours is één van degenen wier hervormingsgezinde activiteit te Brugge zich over een vrij lange periode uitstreckte. Hetzelfde geldt voor de vaatspoeler Roeland van Nieuburch — zoon van een schoenlapper (!) bij de Smedenpoort, — die volgens sommige getuigen al sinds omstreeks 1533 de ketterij was toegedaan. Hij behoorde in de jaren veertig tot de zeer actieve kring rond de karmozijnwezer Jan Sheerlambrecht, afkomstig uit Kortrijk. In het huis van laatstgenoemde in het Clophamerstraatje werd tijdens de hoogmis en ook wel eens 's nachts druk vergaderd. Onder de aanwezigen zag men, buiten de vaatspoeler en zijn vader, ook de metsersknaap Geraard van der Eecke, eveneens uit het Clophamerstraatje, de fusteinwever Joos de Decker van de Oude Gentweg, de boekbinder en -verkoper Joris van bij de Gentpoort, de Brugse cipier Jan de Cramere en zijn broer (zwagers van Sheerlambrechts), en de olieslager Gillis Sonnevyle. Het groepje was naar buitenuit zeer bedrijvig. Van der Eecke placht 's zomers voor zijn deur in de Bijbel, te lezen en zette voorbijgangers ertoe aan hetzelfde te doen; aan Joos de Decker, die blijkbaar nieuwsgierig naar de inhoud van het geschrift informeerde, verstrekke hij leesonderricht: de fusteinwever schafte zich daarop eveneens een boekje aan en werd in de kring der Bijbellezers opgenomen.²⁰⁵

De pogingen van Roeland van Nieuburch om vooral jonge mensen voor zijn overtuiging te winnen waren minder succesvol. Een 22-jarige schoenmakersgezel „aan wie hij het „geestelic ABC” had bijgebracht, kreeg van zijn ouders geen toelating om een boekje te gaan kopen bij Joris aan de Gentpoort.²⁰⁶ Een 21-jarige buurjongen toonde aanvankelijk wel enige sympathie voor Roelands ideeën, maar ging later toch geleidelijk diens gezelschap schuwen.²⁰⁷

Een tweede groepje schijnt zich in 1544 gevormd te hebben rond de timmerman Dierik van Eeno, zwager van de in 1542 terechtgestelde Gijsbert Gheeraerts. In zijn huis hield hij discussies over het geloof met de doekschilder Adriaan Boudewyn en de chirurgijn meester Jan de Vos.

Aanvankelijk trachtte het drietal de bedoeling van hun vergaderingen zo veel mogelijk geheim te houden voor de bureu. Op zekere dag echter liet Van Eeno aan de Snakersbrug een boekje uit zijn mouw vallen, dat door drukker Joos Bierman herkend werd als een „Fonteynkin” waarvan er te Antwerpen „wel duusent verbarnt waren die zyn (=Biermans) meestere, wesende een prentere, toebehoorden”.²⁰⁸

²⁰³ SAB, WI 2542-x547, f° 76, 77 v°, 82, 82 v°.

²⁰⁴ Ibid., f° 82.

²⁰⁵ SAB, WI /542-1547, f° 81-84

²⁰⁶ Ibid., f° 82 v°.

²⁰⁷ Ibid., f° 76 v°.

²⁰⁸ Het betreft hier Fonteyne des Levens, vertaling van een Latijns origineel van onbekende oorsprong. Er kwamen verschillende uitgaven van de pers, onder meer bij Michiel Hillen van Hoochstraten en Willem Vorsterman in 1534 en Adriaan van Berghen in 1535, te Leiden bij Peter Jansz. in 1540. (NYHOFF-KRONENBERG, Nederlandsche bibliographie 230o-230, 1, nr. 3035 en 3036; III, inleiding, nr. 0357, 0518.) Bierman alludeerde vermoedelijk op de uitgave van Van Berghen: deze Antwerpse drukker werd inderdaad in 1526 gestraft om ketterse geschriften te hebben gedrukt. (M. E. KRONENBERG, Verboden boeken, p. 90-91.) Over de verbranding van een zo groot aantal exemplaren is uit andere bronnen niets bekend.

De buren vertelden op het gerechtelijk onderzoek in november 1545 dat ze de drie verdachten sinds die tijd zoveel mogelijk meden; dit belette nochtans niet dat ze heel wat konden vertellen uit gesprekken die ze nadien nog hadden gevoerd!²⁰⁹ Van Eeno zou gezegd hebben dat „die hier gherecht waren als Lutheriahen... bet storven dan de apostels, allegierende daer toe eenighe capitels ende helighe scriftuere, zeggende datter ghescreven stont datter noch eenighe commen zouden die voor 't gheloove sterven zouden". Zelf voelde hij zich evenwel niet geroepen voor de marteldood. Om zich aan eventuele vervolgingen te onttrekken dacht hij eraan, zich in Duitsland te gaan vestigen. In talrijke andere opmerkingen liet Van Eeno duidelijk zijn wantrouwen blijken tegenover de roomse Kerk. Aan een buurvrouw die haar koortsig kind naar het beeld van de heilige Mauritius wou dragen, gaf hij de raad, geneesmiddelen toe te dienen liever dan geloof te hechten aan de zogezegde goddelijke kracht van stenen of houten afbeeldingen. Een andere keer viel hij uit tegen de papen, die hij boeven noemde wier enige bekommernis het was, de mensen uit te schudden. Vele van hun kerkelijke wetten, zoals deze op het vasten, hadden volgens hem niets met het Goddelijk gebod te maken. Vermoedelijk hebben de drie betichten tijdens het voorarrest de hun ten laste gelegde feiten ontkent; op 3 december 1545 werden ze onder borgtocht in vrijheid gesteld.²¹⁰

Ook buiten deze ambachtelijke kringen werd druk ketterse literatuur gelezen, zo althans meende de suffragaan van Doornik, Nicolas de Bureau. Op 22 juni 1542 kwam hij in het schepencollege medelen dat hij goede redenen had om verscheidene voorname ingezetenen van de stad van ketterij te verdenken. Zekerheid had hij in elk geval nopens twee herbergwaarden, namelijk die van het „Cuentsen" in de Oude Zak en die van „Den Hert" in de Steenstraat. Erg verdacht leken hem verder de schoolmeester bij de Sint-Lowyskapel, een andere onderwijzer en zijn vrouw achter het SintLowysluis; en meester Niklaas, de schoolmeester van Sint-Jacobsparochie.²¹¹ In de scholen werd uit ketterse boeken geleerd.²¹²

De suffragaan eiste daarom:

- 1) dat het plakkaat op de verboden boeken onmiddellijk zou afgekondigd worden,
- 2) dat alle Franse en Dietse boeken die uit het Latijn waren vertaald op een nader aan te duiden plaats zouden bijeengebracht worden, teneinde ze zorgvuldig te onderzoeken;
- 3) dat twee onverdachte leden van het schepencollege zouden afgevaardigd worden om met hem de schoolboeken ter plaatse te gaan controleren;

²⁰⁹ Dat sommige van die buren wel niet zo afwijzend stonden tegenover de nieuwe leer als ze wilden doen voorkomen blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld de nagelmaker Jan de Pachtere in 1542 van Van Eeno een Bijbel leende. Waarschijnlijk was hij verwant met Marten de Pachtere, eveneens nagelmaker van beroep. Deze was in 1533 om zijn anticlericale houding in de stad gebannen, maar bleef nadien verder de spot drijven met de biecht en met degenen die schuld hadden aan zijn bestraffing. Op zondag 9 maart 1533 vertelde hij in de kerk van Sinte-Kruis tot de gelovigen die er op de aanvang van de hoogmis wachtten, nooit op bezoek te willen gaan bij de pastoor, daar „deze mocht menen dat hy kwam om zyn meisen te nemen". (RAB, Découvertes, 203 ter, f° 12 V°).

²¹⁰ SAB, WI 1542-1547, f° 113 v° - 115.

²¹¹ In de rekeningen van de gilde van Sint Jan en Sint Lucas (librariërs en schoolmeesters) van 1542 komen twee onderwijzers voor met die naam: meester Clays de Wytte en meester Clays Stallynck. (RAB, Ambachten, 207, f° 71 en 71 v°.) Vermoedelijk is hier de laatstgenoemde bedoeld: we weten immers dat zijn zoon Jacob vóór 1550 openlijk naar de hervorming overging en hiervoor overigens in 1559 zou worden terechtgesteld. (Cfr. P- 345.)

²¹² Al in 1528 hadden de Brugse bedelmonniken het ketterse onderwijs aangeklaagd in de Bogardenschool. Het betrof hier echter waarschijnlijk een vete met de onderwijzer Van Belleghem, die zich in de strijd rond de armenzorg achter de stadsmagistraat opstelde (Cfr. p. 132.)

4) dat alle onderwijzers zouden verschijnen voor eer' raad, bestaande uit hemzelf, de officiaal en twee gedelegeerden van het stadscollege.²¹³

Het is niet waarschijnlijk dat de stad aan deze eisen gevolg heeft gegeven; hier is althans geen spoor van in de resolutieboeken.

Volgens Schoockius²¹⁴ zou de Alkmaarse predikant Wouter Deelen reeds omstreeks 1545 een tijdlang de Brugse gemeenschap hebben geleid. Alhoewel andere bewijsplaatsen hiervoor ten enenmale ontbreken, zijn er wel redenen om aan deze bewering geloof te hechten. Delenus was tot dan toe inderdaad voorganger in de conventikelen te Middelburg.²¹⁵

Men stelt nu vast dat er wel relaties bestonden tussen de Brugse en de Middelburgse hervormden. Reeds werd aangestipt dat Adriaan Gheeraerts in 1542 na de terechtstelling van zijn broer precies in deze Zeeuwse stad een onderkomen zocht. Al in 1538 had de magistraat van Middelburg te Brugge een onderzoek laten instellen nopens een gevangen ketter, de Brugse foorkramer met de bijnaam Fyne Kammen.²¹⁶

Een verdere aanwijzing vindt men in het feit dat op 8 maart 1539 in het rechtsgebied van Sint-Donaas te Brugge een zekere Coppen Carre werd gearresteerd, die bij procureur Lieven Kesteloot te Middelburg een verdacht Nieuw Testament had gekocht.²¹⁷

Tenslotte zij nog vermeld dat ook de anabaptisten van de beide steden met elkaar in verbinding stonden.²¹⁸

De bewering van Schoockius, als zou Delenus al kort na zijn aankomst opnieuw uit Brugge vertrokken zijn, klinkt eveneens zeer aannemelijk. In 1545 voerde de magistraat inderdaad een scherpe repressiepolitiek tegen de sacramentariërs: Roeland van Nieuburch, Passchier Troye en Aechte Leeftinck kregen de doodstraf, Gillis Sonnevyle werd tot openbare geseling veroordeeld.²¹⁹

²¹³ SAB, SR 1541-1545, f° 53 - 53 v°.

²¹⁴ Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis, p. 465.

²¹⁵ J. G. DE HOOP SCHEFFER, Geschiedenis der Kerkhervorming, p. 512. Wouter Deden (Delenus) (Alkmaar ? - Londen 1560) was, na zijn optreden als predikant- in de Nederlanden, nauw betrokken bij de stichting van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. Later werd hij predikant te Londen en te Einden. (J. P. DE BIE en J. LOOSTES, Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, II, p. 424-427.)

²¹⁶ K. R. PEKELHARING, Hervorming in Zeeland, p. 254.

²¹⁷ RAB, Proostdij van Sint-Donaas, 102, r, f° 6.

²¹⁸ Zie p. 307.

²¹⁹ Roeland van Nieuburch werd op 14 maart 1545 onthoofd, Passchier Troye op 20 april daaropvolgend (A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 35. Troye was niet afkomstig van Nukerke, zoals deze auteur vermeldt, maar van Nipkerke (= Nieppe). Aechte Leeftinck, van wie geen melding wordt gemaakt in het Martyrologium van Verheyden werd rond dezelfde tijd als de twee voorgaanden wegens ketterij terechtgesteld. Over haar is verder niets bekend. Zij moet nochtans een aanzienlijk personage geweest zijn, want haar nagelaten bezit was het voorwerp van een langdurig proces Voor de Raad van Vlaanderen tussen de schout van Brugge en de ontvanger van de extraordinair in Vlaanderen. (ARA, Rk, 13784, rekening augustus 1543-3545, f° 6; rek. 1545-5546, 1° 5; rek. 15461547, zonder foliëring.) Over de straf van de olieslager Sonnevyle: ibid., rek. 3543-3545, f° 15.

§ 3. NOORD-VLAANDEREN

In het door boekhandelaars druk bereisde gebied tussen Gent en Antwerpen en Brugge waren reeds heel vroeg verdachte geschriften in omloop. In Sint-Gillis-Waas arresteerde baljuw Lodewijk van Steelant in november 1529 Simon van Grethem en Jan Gheerts; ze werden ervan beschuldigd, aanhangers te zijn van de leer van Luther en met hun boeken te hebben gepoogd anderen voor hun overtuiging te winnen.²²⁰ Een post in de Hulsterse stadsrekening van 1529-1530 maakt melding van de aankoop van een vierendeel buspoeder dat moest dienen om er ketterse boeken mee te verbranden.²²¹ Te Eeklo liet omstreeks dezelfde tijd de Hollander Adriaan van Tricht van zich spreken als verkondiger van de nieuwe leer en als eigenaar van talrijke verdachte druksels die hij klaarblijkelijk probeerde aan de man te brengen.²²² In 1532 liet Gent te Hulst getuigen horen nopens de Hulstenaar Joos de Naghele, die gevangen was om de „secte Lutriane”.²²³

Dank zij de op die manier verkregen inlichtingen kwam de magistraat van Hulst te weten dat deze De Naghele geen alleenstaand geval was in het stadje. Baljuw Joos de Kueeckere arresteerde nog drie verdachten: Cornelia, echtgenote van Jan Faes, Jan de Hollandre en Jan Dingheszone. Cornelia leek eveneens te Axel goede relaties te hebben, zodat het niet uitgesloten is dat ook daar geloofsgenoten woonden. De Raad van Vlaanderen stuurde nog eens een extra-copie van het laatste plakkaat nopens de ketterij naar Hulst, en spoorde de overheid aan, het gerechtelijk onderzoek zeer zorgvuldig te doen, „regardt hebbende upde voorseyde ordonnantie ende, up dieven ende qualiteit van de voorseyde persoonen”.

Bij sententie van de Raad en met bekrachtiging hiervan door de stedelijke schepensbank werden Cornelia Faes en Jan de Hollandre kort vóór 9 september 1533 ter dood gebracht, respectievelijk door begraving in een put en door onthoofding met het zwaard, bovendien voorbeiden met inbeslagneming van de bezittingen. Dingheszone kwam er van af met openbare geseling op een schavot.²²⁴ Over een mogelijke betreffing van Joos de Naghele is niets bekend. Hij kwam in ieder geval vrij; 33 jaar later zou hij zich als één der meest fervente aanhangers van de nieuwe religie manifesteren.²²⁵ Hieruit blijkt al dat het kordate optreden van de overheid een snelle uitbreiding van de hervormde ideeën wel heeft tegengehouden, maar een in stilte verderleven ervan toch niet kon verhinderen.

Aan het einde van de jaren dertig gingen er opnieuw geruchten over ketterij. Zeger de Reytere, terzelfdertijd cipier en onderwijzer te Eeklo,²²⁶ werd door de procureur-

²²⁰ ARA, Rk, 14.463, rekening 1528-1529, f° 15 v.

²²¹ J. ADRIAANSE, Gedenkboek der Hulstersche stede 1180-1930 (Amsterdam 1930), p. 87.

²²² ARA, Rk, 13.921, rekening 1528-5531, f° 6-7. Tijdens zijn openlijke afzwering was op zijn borst een papier gespeld waarin de ketterse dwalingen waren uiteengezet; zijn boeken werden in zijn bijzijn verbrand.

²²³ J. ADRIAANSE, O.C., p. 87.

²²⁴ RAG, Varia D, 3028, f° 209 v° - 210 (Raad van Vlaanderen aan Hulst, 1533); RV1, 708, f° 38 (bewijsstukken bij een Memorie van de Raad met vragen aan de Geheime Raad nopens de interpretatie van de plakaten in verband met confiscatie der bezittingen, 4 april 1549); ARA, AL, 129, kwitantie van Joos de Kueeckere, 9 september 1533).

²²⁵ 149 J. DECAVELE De reformatorische beweging te Axel en Hulst, p. 39.

²²⁶ P. ROGGHÉ (De eerste protestanten te Eeklo, - ApM, XXII (2971), overdruk) somt voor de periode-1521-1538 een vijftal personen op die hij — o.i. ten onrechte — protestanten noemt.

generaal te Gent ter verantwoording geroepen. Hij had onder meer in september 1539 verhinderd dat aan een zieke vrouw de sacramenten der stervenden werden toegediend en was bij die gelegenheid schamper uitgevallen tegen het heilig oliesel; verder had hij op een vigiliedag met opzet vlees voorgeschoteld aan zijn werkvolk.²²⁷ In Hulst zou Fransyne Hoymans zich smadelijk hebben uitgelaten nopens de kerkelijke wetten en instellingen. Marten Haesbaert van zijn kant bekende, verscheidene keren in het gezelschap van ketters te hebben vertoefd. Tot deze laatste behoorde ongetwijfeld Jan Loen uit Lamsweerde in Hulsterambacht, die eveneens in 1540 gepakt werd om „hereticque proposten" te hebben gehouden.²²⁸ De — betrekkelijk lichte — straffen die tegen de verdachten werden uitgesproken hadden een tijdlang het gewenste effect. Het duurde nu inderdaad tot 1556 vooraleer in de betreffende streek weer enig spoor van protestantisme werd ontdekt. Maar dat Jan Loen er in de zomer van 1566 dadelijk bij was om de Calvinistische predikaties te gaan horen²²⁹ laat over zijn overtuiging gedurende al die jaren geen twijfel bestaan.

In Ertvelde ging de baljuw zelf van het ambacht Assenede zich ten laatste sinds 1527 als een fervente aanhanger van de hervorming opwerpen. Waarschijnlijk was hij het die in 1526 in de icerk van zijn woonplaats een gebrandschilderd raam had laten aanbrengen met spottende voorstellingen van God en de apostelen en van het roomse geloof.²³⁰ In plaats van zich als ambtenaar van justitie om de vervolging van verdachten te bekommeren liet Martin de Coninck zich tijdens de zittingen van de vierschaar misprijzend uit over de kerkelijke fundaties, die volgens hem „niet dan afgoderye" waren. Op allerlei bijeenkomsten viel hij uit tegen de eucharistie, de biecht, de aflaten, het vagevuur en de heiligenverering.

Op het proces, dat einde 1529 door de Raad van Vlaanderen tegen hem werd ingespannen,²³¹ voerde hij te zijner verdediging aan dat hij zijn overtuiging uit een Vlaams Nieuw Testament had gehaald. Hij vertelde er niet bij dat het boek „prefatien, prologien ende apostillen" bevatte, „inhoudende suspecte leeringhen ende doctrinen, ende scandaleuze figuren ende alzo verboden ende gheinterdicert byde placaten 's keyzers ons gheduchs heeren".²³²

Daar De Coninck inkeer toonde oordeelde de Raad dat het door een zo invloedrijk

²²⁷ Een heel verheven figuur schijn De Reytere wel niet te zijn geweest: hij leefde in onmin met zijn vader en had hem zelfs eens duchtig afgeranseld; verder werd hem als cipier afpersing tegenover de gevangenen ten laste gelegd. Om al die misbruiken, veroordeelde de Raad van Vlaanderen hem op 17 december 1541 tot openlijke boetedoening, tot het betalen van een boete van 200 fl., en tot het bijwonen, gedurende één jaar, van de zondagsmis in zijn parochiekerk. (RAG, RVL, 7527, f° 353 v° 356.) Een Zeger de Reytere wordt in de Eeklose stadsrekeningen van 1531-1533 procureur genoemd. Wellicht is dit dezelfde persoon (SAEE, 558, rek. 1531-1533, p. 27.).

²²⁸ Fransyne werd op 24 juni 1540 uit de gevangenis van het Gentse Gravenkasteel ontslagen mits een boete van 12 fl. te betalen (RAG, RVL, 7517, f° 52 v° - 53; ARA, Rk, 2 1 .909, f° ir). Haesbaert moest, buiten het betalen van 18 fl., om vergiffenis bidden in het hof van de Raad en bij de schepenen van Hulst (RAG, l.c., f° 94). Toen werd op last van het college van Hulsterambacht gegeseld en op bedevaart gestuurd (RAM, Archief Hulsterambacht, 1268).

²²⁹ Om zijn aandeel in de troebelen werd hij op 10 april 1569 als „relaps" ter dood veroordeeld (J. DECAVELE, o. c, p 40)

²³⁰ ADN, B. 2333, f° 219 v°: betaald aan meester Joris van Espleghem „pour..., le second jour de may, ...prendre informacion du personnaige qui, en Eéglise d'illecq, avoir fait érigier et meetre en une verrière scandaleuse figure d'aucunes ymages en dérision de Dieu et de ses apostres et de la foi chrétienrie".

²³¹ Het verslag van het getuigenverhoor, waarbij 31 inwoners van Ertvelde en Assenede ondervraagd werden, omvatte niet minder dan 178 folio's! (ARA, ALJ 447, rekening commissarissen van de Raad van Vlaanderen, november 1529; ARA, Rk, 21.900, f° 55 v°.)

²³² Het boek werd op de Veerleplaats in Gent in het openbaar verbrand. (ARA, Rk, 21.901, f° 54 v°.)

personage aangerichte kwaad het best kon hersteld worden door hem in het openbaar zijn dwalingen te laten afzweren. Dit deed hij te Gent op 11 december 1529 en de zondag daarop vóór en tijdens de hoogmis te Ertvelde. Bovendien moest de baljuw 24 fl. betalen aan de kerkfabriek, „ter decoratie van de cyborie van den helighen sacramente”, plus 120 fl. boete. Eindelijk werd hij uit zijn ambt ontzet en ongeschikt verklaard om in Vlaanderen nog ooit een openbare functie uit te oefenen.²³³

§ 4. HET SCHELDEGEBIED STROOMOPWAARTS VAN GENT

Bijna gelijktijdig met de grote centra kregen ook het platteland en de „smalle” steden voeling met de reformatorische denkbeelden. Het vroegst en het duidelijkst is dit merkbaar in het Scheldegebied tussen Gent en Oudenaarde. Een ruime, voor de periode 1533-1545 zelfs uitzonderlijke documentatie laat toe, de geleidelijke groei van het protestantisme hier op de voet te volgen. Bovendien kan men, beter dan op welke andere plaats ook, vaststellen dat in den beginne de oppositie tegen de oude Kerk in niet geringe mate aangevoerd werd door haar eigen priesters.

Aldus is het haast symbolisch dat de eerste geestelijke die in Vlaanderen wegens ketterij gestraft werd een religieus was uit de omgeving van Oudenaarde, die te Brugge de Lutherse denkbeelden had gepropageerd.²³⁴

Een andere volgeling 'Van de Wittenbergse hervormer' was heer Gillis, de "pastoor" van Melsen (tussen Zevegem en Eke, ongeveer 15 km ten zuiden van Gent).²³⁵

Na begin 1525 om zijn ketterse opvattingen uit zijn pastorij te zijn gezet, trad hij, samen met de uitgetreden Ieperse augustijn Niklaas, te Antwerpen op als protestants leerverkondiger. Hij moest zijn preken in het open veld houden omdat er geen enkel gebouw gevonden werd om de grote schare toehoorders in onder te brengen. De expriester beschuldigde zichzelf er in het openbaar van, vroeger een goddeloos leven te hebben geleid, door van het misoffer een koopwaar te hebben gemaakt: „Wij zijn veel slechter dan de verrader Judas, die Christus wel heeft verkocht maar nadien ook heeft uitgeleverd; wij echter verkopen Hem en leveren Hem niet. Zo doen alle celebranten, in hun „spectakelmessen”, die de hostie tonen maar ze aan niemand geven”.²³⁶

De Antwerpse stadsmagistraat stelde op 29 juli 1525 strenge straffen op het bijwonen van de ketterse sermoenen en loofde tevens een premie van 100 goudgulden uit voor wie aanwijzingen kon geven die tot de arrestatie van één der predikanten zouden leiden. De augustijn Niklaas werd gepakt en op 31 juli in de Schelde verdrinken, maar

²³³ RAG, RVL., 7523, f° 12:62 v° - 264 (vonnis), f° 424 v° - 425, (copie van de afzweringsformule); ARA, Rk, 21.901, P5 5 v°; ARA, AL, 448, rekening beul Gent, 1529; UB Gent, ms. 131, p. 375.)

²³⁴ Einde 1521 of begin 1522 werd hij in het openbaar op een schavot tentoongesteld te Brugge. (P. FRÉDÉRICQ, Corpus, IV, p. 134.)

²³⁵ J. G. DE HOOP SCHEPPER (Geschiedenis der Kerkhervorming, p. 242) maakt melding van een „zekere Curio, pastoor te Melzen in 't land van Beveren twee uren bewesten de Stad" (= Antwerpen): Hij baseert zich hiervoor op I. RABUS (Historien der heyligen ausserwöhlten Gotteszeugen, IV (Straatsburg 1554) f° 36 - 37), die inderdaad spreekt van „einer mit namen Curio in der statt Meltza, wekhe zwo kleiner meilen von Antdorff gelegen". Rabus heeft zijn gegeven vermoedelijk uit een Latijns handschrift gehaald en kwam aldus aan de naam Curio (= „parochiepriester"). Verder bestaat er geen Melzen in het land van Beveren. H. Q. JANSSEN, Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend (Amsterdam 1862), p. 117, stelt Melsele voor. In de door P. GÉNARD gepubliceerde Antwerpse archiefstukken blijkt evenwel dat het hier gaat om de pastoor van Melsen: „heer Gielis, prochiaen tanderen tyden geweest... van Melsen", „heeren Gielise, prochiaen anderwylen van Melsene", „weerlick priester, verjaecht van zyne cueren tot Melsen". (AA, II, p. 316-317, 318, 319; VII, p. 543-144.)

²³⁶ I. Rabus, l.c.

heer Gillis kon tijdig ontkomen.²³⁷

Het geval van de Melsense pastoor is interessant om verscheidene redenen. Het onderstreept nog eens de belangrijke rol die geestelijken (niet alleen de regulieren in het allereerste uur hebben gespeeld bij de verkondiging van de nieuwe leer. Het is ook de eerste keer dat men een eenvoudig plattelandspriester de leiding ziet nemen van de nieuwgezinden in een grote stad. Tenslotte krijgt men een beter inzicht in de verbreiding van het protestantisme. Het is inderdaad opvallend dat heer Gillis te Antwerpen nauwe betrekkingen onderhield met uitgeweken Gentenaars: de bakker Lieven de Zomere, die op 9 juni 1525 als ketter en om in het bezit bevonden te zijn van Lutherse boeken uit Gent verbannen was,²³⁸ Lysbeth, Lievens echtgenote; meester. Sebastiaan Neusen en zijn knecht Joos Lambrechtsz,²³⁹ die aan de uitgetreden priester gastvrijheid aanboden.²⁴⁰

De veronderstelling dat het gebied tussen Gent en Oudenaarde juist door de Gentse hervormden voeling kreeg met de protestantse leer en over Gent in contact kwam met Antwerpen, wordt hierdoor zeer aannemelijk.

De gegevens over het binnendringen van de nieuwe ideeën in het Oudenaardse blijven aanvankelijk nochtans betrekkelijk schaars. In de rekening van de baljuw van Aalst en Geraardsbergen van 1526 wordt wel melding gemaakt van een proces dat door de hoogbaljuw van het Land van Aalst ingespannen werd tegen, de heer van Pamele, betreffende de arrestatie van Barbéle Sciestraete uit Volkegem (heerlijkheid van Pamele), „chargié(e) de hérésie”,²⁴¹ maar verdere bijzonderheden hiérover ontbreken. Dat echter het verschil van Mening betreffende bepaalde roomse gebruiken korte tijd later in dezelfde streek aanleiding kon geven tot een hoogoplaaiende twist, laat toe, tot een veel grotere bekendheid met het nieuwe te besluiten. Het bewuste vooral gebeurde te Pamele in 1528. Jacob de Mets knoopte in een herberg een gesprek aan met de waard Gauthier Gheene, een zekere Pieter van Spiere en een jonge man uit Gent, Pieter van Trappen. Op zeker ogenblik had hij het over „t vermoghen vande santinnen van Gode van hemelrycke, zegghende dat men gheen trauwe ofte ghelove en behoorde te stellene up eeneghe santen noch ooc dat zy niet en vermochten, nemaer dat men aleenelic behoorde te betrauwene up God; zegghende voorts dat hy de heleghen ende santen niet en achte, sustinerende ooc dat alle aerme lieden waeren die huerlieden betrauwen up eeneghe santen stellen ende dat men niet en behoorde te bichtene jeghens eeneghe steerffelycke meinschen, met vele meer andere odieuse redenen, smakende heresien ende Lutheriaensche leeringhe". Tijdens de geanimeerde discussie die daarop volgde werd de Gentenaar opeens zo woedend dat hij zijn gelagmaat een mes in het gezicht stak. Acht dagen later stierf De Mets aan de opgelopen verwondingen.²⁴²

Of er te Oudenaarde zelf toen al aanhangers waren van het nieuwe, valt niet zo duidelijk uit te maken. Wel is bekend dat daar ten laatste sinds 1526 verdachte

²³⁷ Buiten de reeds geciteerde plaatsen ook nog: A. VAN HAEMSTEDÉ, *Historie der martelaren*, f° 47, 50 v°, G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, I, p. 91; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus*, IV, p. 302, 378-384, 399-400, 402; V, p. 64-65.

²³⁸ J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gent*, p. 309 en 310-311.

²³⁹ Over hen, zie p. 72-73.

²⁴⁰ P. GÉNARD, *AA*, VII, P. 143-144.

²⁴¹ ARA, Rk, 13.568, rekening 1526, f° 56.

²⁴² ADN, B. 1739, f° 110 - 111. De straf was bijzonder mild, waarschijnlijk een gevolg van de voor De Mets compromitterende omstandigheden waarin de misdaad gebeurde. Van Trappen werd reeds in september 1528 buiten vervolging gesteld.

geschriften in omloop waren.²⁴³ De magistraat besteedde daar aanvankelijk weinig aandacht aan, maar kwam in 1532 toch tot de ontdekking dat ook in zijn rechtsgebied een kleine kern was ontstaan, die meerdere verboden boeken bezat. Een van het groepje, Arent de Man, wiens bijnaam „het Licht Gots" misschien slaat op zijn rol van Bijbelverklaarder, werd het volgende jaar onthoofd.²⁴⁴

Jeroen de Mueleneere legde men voor eeuwig het zwijgen op door hem de tong te doorsteken.²⁴⁵

Zoals te Gent en te Brugge stelt men ook hier weer vast, dat het succes van de hervorming in hoge mate te danken was aan de verspreiding van verdachte geschriften. Niets wijst erop dat te Oudenaarde toen al onorthodoxe werken werden gedrukt, zodat men mag aannemen dat vreemde boekhandelaars uit Gent en Antwerpen naar Oudenaarde overkwamen ten gerieve van de nieuwgezinden. Het ligt voor de hand dat dezen onderweg tijdens de haltes niet zullen nagelaten hebben, hun waar warm aan te prijzen. Wat er ook van zij, vanaf de beginnende jaren dertig vonden dé steeds talrijker wordende hervormde druksels hun weg tot in de kleinste Vlaamse dorpjes. De pastoor, de onderwijzer, de chirurgijn en de dorpelingen die door hun opleiding voldoende rijpheid bezaten om zich over de traditionele religieuze waarden te bezinnen, lazen en spraken over de nieuwe ideeën. Ook ongeletterden, die zich voordien wellicht nooit hadden afgevraagd waar hun geloof op berustte, luisterden nu met veel belangstelling naar godsdienstige uiteenzettingen. En in tegenstelling tot de stad gebeurde dit, althans aanvankelijk, niet op geheime conventikels, maar in het openbaar in gelagzalen van dorpskerken die — toen zoals nu — het natuurlijke kader voor discussie en uitwisseling van informatie vormden.

Reeds vóór 1533 waren er Bijbels in de volkstaal verspreid in de dorpen tussen Gent en Oudenaarde.²⁴⁶ In plaats van het gebruikelijke Onser Vrouwen Ghetyde brachten enkele gelovigen voortaan een Vlaams Nieuw Testament mee naar de kerk.²⁴⁷

In Dikkelvenne en omgeving werd in de herbergen de zondag na de hoogmis druk commentaar geleverd op de zo pas gehoorde lezing uit het evangelie, waarbij vooral de deugdelijkheid van de Bijbelvertalingen aangetoond werd.²⁴⁸

De meest geïnteresseerden sloten zich geleidelijk samen tot een vaste Bijbelgroep, die onder de leiding stond van een landbouwer uit Dikkelvenne, Jan Taelman,²⁴⁹ en de pastoors van Hermelgem en Sinte-Maria-Latem, heer Jan de Wulf en heer Michiel Hannins. Er waren verder nog twee Zingemnaars, een Ekenaar en vier inwoners van Dikkelvenne.

Tijdens de bijeenkomsten in de herbergen van Jan van der Beke te Gavere of van

²⁴³ „Item, ghepresenteert, den XIIIn in Lauwe, den gardian van den Frere-mineuren, van dat hij, bij laste van scepenen, ghevisiteert heeft zekeren bouc, II stopen wijas te x schellingen den stoop". (P. FRÉDÉRICQ, Corpus, V, p. 97.)

²⁴⁴ A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenaarde*, p. 4-5 en 25.

²⁴⁵ ARA, Rk, 13.608, rekening 1532-1534, f° 6 v° - 7. Ook de onderwijzer-rederijker Pieter Scuddematte behoorde tot dit eerste groepje Bijbellezers. (Cfr. p. 206-207.)

²⁴⁶ Deze en de volgende gegevens werden voornamelijk ontnomen aan het getuigenverhoor van 30 september 1535 in de zaak Jan Taelman (RAG, RVI, Processen, 16.593).

²⁴⁷ Toen een gelovige van Dikkelvenne „hoorde preken 't evangelye vanden daghe, dede open zynen boucke ende zeyde totten ghonen daer neffens hem zaten: „ziet daer staedt ghescreven ende 't es zo". (Getuigenis Joos Leuten).

²⁴⁸ Getuigenis Pieter van der Weede uit Meilegem.

²⁴⁹ Volgens een getuige was hij een landbouwer „die zynes selfs labeur op zyn eyghen landt doet met zyne waghene ende perden". Uit het getuigenis van Gillis Laers blijkt evenwel dat hij ook met personeel werkte, zodat hij zeker niet tot de lagere klasse zal hebben behoord. Bovendien was hij geleterd.

Hendrik de Hende te Dikkelvenne las telkens iemand een passage voor uit het Nieuwe Testament en gaf daarbij een korte verklaring; hierop begaf men zich twee aan twee naar de binnenkoer om er de beluisterde teksten te bespreken; eindelijk — hoe modern is die werkwijze! — werden in een nieuwe voltallige vergadering der verschillende bevindingen aan elkaar getoetst.²⁵⁰

Geen enkele deelnemer aan de gespreksgroep dacht eraan, een andere levensbeschouwing op te bouwen dan die waaruit de officiële kerkleer voortkwam, nog minder zich tegen de Kerk en haar leer te keren of zich af te scheiden. In tegenstelling met heer Gillis, hun collega uit Meisen, vervulden de twee priesters verder trouw hun ambt, alhoewel ze — zoals verder uiteengezet wordt — op eigen initiatief enkele vernieuwingen invoerden. De overigen gingen elke zondag ter kerke en woonden zelfs in groep de processie bij in de één of andere parochie.²⁵¹

Dit gezamenlijk optreden en de gesloten — alhoewel niet geheime! — vergaderingen omgaven het groepje nochtans al te vlug met een waas van geheimzinnigheid voor de buitenstaander. Vooral nadat de pastoor van Dikkelvenne in het openbaar een veroordeling tegen de „nieuwlichters" had uitgesproken en daarbij herinnerde aan de strengheid van het plakkaat op de ketterij, werden de grenzen scherper getrokken. Ook de terechtstelling van Arent de Man in het nabijgelegen Oudenaarde zal hier in niet geringe mate hebben toe bijgedragen.

In het midden van de Bijbellezers rees nu felle kritiek op bepaalde geestelijken,²⁵² terwijl anderzijds het volk sprak van „persoonen suspect ende adhererende de opinie van Luther ... ende dat zy anders waeren ghevoelende dan den ghemeenen man was in 't kersten gheloove ghevoelende". Toch gaven de meeste getuigen op het gerechtelijk onderzoek van 1535 toe, niet te weten „wat opinien de voorseyde Luther houdende es ende offer cause ende redene es dat de fame jehens hemlieden militeert.”²⁵³

Einde 1534 had de Raad van Vlaanderen lucht gekregen van de ongeoorloofde vergaderingen. Op 28 november werd pastoor Michiel Hannins van Sinte-Maria-Latem voor ondervraging opgebracht,²⁵⁴ maar vermoedelijk kort daarop weer vrijgelaten.

In juni 1535 begon een gerechtelijke enquête, die de volgende maanden leidde tot de arrestatie van een zestal verdachten, onder wie de pastoor van Hermelgem.²⁵⁵ Jan en Laurens Mathys, Pieter Rous; Jan Taelman en Jan Eechout werden op 20 november in het openbaar gegegeld en kregen boeten lopende van 30 tot 150 gulden.²⁵⁶

Die tussenkomst van het provinciale gerechtshof bracht ongetwijfeld een radicalisering van de standpunten met zich mee. Degenen die nog steeds het recht

²⁵⁰ Getuigenis Joos Leutens.

²⁵¹ Zo greep de Bijbelvergadering tijdens de Kruisdagen van 1534 pas plaats, „naer dat zy alle tsamen gbeweest hadden inde processie metten anderen prochiaenen yan Hermelgem". (Getuigenis Pieter van der Weede.)

²⁵² Jan Taelman wist weinig goeds van de pastoor van Dikkelvenne: „ic heb hem dicwils hooren preken ende ic zonde lievere vuter kercke gaan dan hem meer hooren preken ende alzo lief biechte ic my jehens eenen boom als jehens hem".

²⁵³ In Getuigenis Antheunis Goethems uit Gavere.

²⁵⁴ ARA, AL. 450, rekening van deurwaarder Pieter Roose.

²⁵⁵ Voor het gerechtelijk onderzoek werden méér dan 80 getuigen opgeroepen. (Ibid., rekeningen van een baljuw van het land van Aalst een van deurwaarders Pieter Roose, Pieter de Cupere en Jan van de Putte; ARA, Rk, 21.906, f° 37, 41 v°, 48, 48 v°; 21.907, f° 32, 37, 37°.

²⁵⁶ Ibid., 21.907, f° 7 - 7 v°, 50, 51. In de registers „sententies en appointementen interlocutoire" van de Raad van Vlaanderen is er een leemte voor de periode december 1533 tot april 1536, zodat men niet beschikt over de tekst van de vonnissen.

bleven opeisen om vrij kennis te nemen van de nieuwe ideeën werden nu geacht een meer dan gewone belangstelling te hebben voor het protestantisme; anderen wierpen zich op als militante verdedigers van de officiële orthodoxie. Weliswaar vormden zij allen slechts een kleine minderheid, naast een grote middengroep „gematigden”, twijfelaars of onverschilligen. Het was dan ook uitzonderlijk dat de beide partijen lijnrecht tegenover mekaar kwamen te staan, zoals dat in Sinte-Maria-Latem gebeurde. Inderdaad, kort na de gerechtelijke actie verkondigde de reeds genoemde pastoor van dit dorp vanop de preekstoel geloofswaarheden, die meer en meer gingen afwijken van de roomse leer. Hij stak de draak met de verering van de heiligen en met de offergaven die men bij hun beelden placht neer te leggen. De biechtelingen liet hij weten „dat hy de stinckende zonden vanden penitenten niet hooren en wilde, nemaer dat zy die Gode van hemelrycke biechten zouden.”²⁵⁷

Bij enkele van zijn parochianen vond hij instemming, maar er werd tevens spontaan een soort comité van verzet gevormd - een uniek feit in de geschiedenis van het Vlaams protestantisme vóór 1566.

Het comité spaarde geen middelen om heer Michiel Hannins het leven zuur te maken: verdachtmaking,²⁵⁸ boycot van de kerkelijke diensten, bedreigingen.²⁵⁹ Het werd op het einde zo erg, dat de pastoor zich niet meer op straat durfde vertonen, of alleen in de pastorij de nacht doorbrengen. Buiten zijn weten liet men religieuzen naar Sinte-Maria-Latem overkomen om er te preken. De spanning bereikte een hoogtepunt op 23 juni, de vooravond van Sint-Jan, 1538. De koster, die tot de verzetsgroep behoorde, sloot de kerkdeur en gaf de sleutels in verzekerde bewaring in het Schuttershof. Pas op 25 juni waren er opnieuw kerkdiensten, nu echter verzorgd door een vreemde priester die, naar later bleek met de stilzwijgende instemming van de deken, gewapend binnengebracht was.

Uiteindelijk spande de moegesarde heer Michiel tegen de leiders van het verzet een proces in voor de Raad van Vlaanderen.²⁶⁰

Het hoge gerechtshof stelde hem echter in het ongelijk. Hij werd wél veroordeeld tot het betalen van de proceskosten, maar voor de rest toch buiten vervolging gesteld.

²⁵⁷ Voor het merendeel van de gelovigen die, in het bewustzijn van hun onvolmaaktheid, in de biecht een veilig afweermiddel zagen tegen de eeuwige verdoemenis, moet dit bijzonder alarmerend hebben geklonken. Het is in dit verband tekenend dat een zekere Gillis Laers uit Dikkelvenne weigerde naar de Bijbellezingen te luisteren uit vrees dat zijn pastoor hem in stervensgevaar het biechtsacrament zou onthouden. (RAG, RVL, 16.593.)

²⁵⁸ Zonderlinge verhalen deden de ronde in het dorp: de misdienaar die bij de pastoor inwoonde zou volgens sommigen een gehuwde vrouw zijn geweest, die heer Michiel als bijzit in huis had opgenomen. De mannenkledij en de geschoren kruin moesten dienen om het „quaet te deckene”.

²⁵⁹ Michiel Hannins was slechts plaatsvervanger van de pastorij van Sinte-Maria-Latern voor zijn broer heer Jacob uit Gent. Aan deze laatste liet het comité weten niet langer vrede te kunnen nemen met de plaatsvervanger. Jacob (die in 1535 eveneens onder beschuldiging van ketterij vervolgd was geweest! cfr. p. 243) reageerde niet. Hierop werd de kerkelijke overheid ingelicht. Heer Michiel werd bij de officiaal te Brussel ontboden, maar kwam na betaling van een borgsom van 100 gulden weer op vrije voeten.

²⁶⁰ Volgens de pastoor was een diepe vernedering van de tegenpartij het enige middel om zijn eigen gezag op de parochie terug te krijgen. Zijn eis was dan ook drastisch: de oproermakers zouden hem in het gerechtshof bloothoofds en met een kaars in de hand om vergiffenis smeken; hetzelfde zou nog eens herhaald worden op een hoogdag in de kerk van Sinte-Maria-Latem, bij het binnenkomen van de processie, in aanwezigheid van de plaatselijke prominenten en van de vrienden en verwanten van de pastoor. Bovendien zouden ze „doen maken eene ghelassen veynstere binnen der zelve kercke vande weerde van XII-p. gr., verwapent ende verbeeldt met zulcken wapenen ende bedden als den heesschere believeen zoude, daeronder ghescreven staen soude in grootgin leselicken leuren de cause waeromme ende by wien die daer gestelt zyn”; tenslotte zouden ze nog 100 gulden schadevergoeding betalen.

*
* *

Het is moeilijk na te gaan in hoeverre het uiterst gematigd optreden van de Raad van Vlaanderen ingegeven was door het verlangen, de gemoederen in die tijd van gezagscrisis niet nodeloos nog meer op te zwepen. Evenmin kan de directe samenhang tussen de opstandigheid tegen het vorstelijk gezag in 1539 en de doorbraak van de protestantse leer in de besproken streek bewezen worden. Het is nochtans niet uitgesloten dat er — misschien onbewust — een solidariteitsgevoel ontstond tussen degenen die zich om heel verschillende redenen wilden losvechten van het als vreemd aangevoelde staatsdirigisme. Het is toch wel erg opvallend dat op het platteland de aanhangers van de rebellerende Gentenaars juist in Asper, Zingem, Meilegem, Dikkelvenne en Gavere bijzonder actief waren en daar in die tijd de verspreiding van ketterse geschriften een nieuwe stimulans kreeg.²⁶¹ Had misschien ook Jan Daelmans uit Berchem-Oudenaarde, op wie in 1539 de verdenking viel van ketterij, iets met de opstand te maken?²⁶²

Wat Oudenaarde zelf betreft, was de pensionaris Laurens de la Hamaide formeel in zijn verklaring, dat er bij sommige woelmakers in de stad een sterk anticlericalisme heerste: „Velen vonden er een groot genoegen in de priesters te pesten, vooral de deken, sire Godefroet van der Meere". Voor diens huis bevond zich op een bepaald ogenblik een grote groep kwaad, willigen, die hem zeker groot onheil zouden hebben toegebracht, ware hij niet juist afwezig geweest.²⁶³

Een der leidende rebellen, Lowys Pryndael, ging op zo oktober overmoedig in het schepencollege de verbreking eisen van een vonnis uit 1538, waarbij hem verbod was opgelegd nog iets te misdoen aan de priesters van de stad, op straffe van zes jaar verbanning. Hij wist zich gesteund door de straat en verzocht daarom, zijn geval te laten Voorleggen aan de vergadering der gildedekeas. De deken der tapijtwevers weigerde dit. Maar daar er gevaar bestond voor nieuwe rellen in het geval men Pryndael op die manier terug afscheepte, stemden de dekens toe in zijn arrestatie.²⁶⁴

Van de anti-roomse stemming tijdens de opstand getuigt verder een incident op 7 oktober. Nadat de rebellen vanwege de stadsmagistraat enkele toegevingen hadden verkregen, trok een groot aantal van hen de Sinte-Walburgiskerk binnen. De overheid vreesde voor een plundering en vernieling van de kerk, maar durfde niet tussenbeide te komen. De menigte vierde haar woede bot op een heiligenbeeld, dat een ketter in uitvoering van een vonnis der schepenen enkele jaren tevoren had moeten laten plaatsen. Terwijl het stukgeslagen beeld buitengeworpen werd, vroegen enkelen naar de naam van de persoon die ten tijde van het vonnis burgermeester was geweest, met de bedoeling hem hiervoor ter verantwoording te roepen. Het tumult bedaarde echter.²⁶⁵

²⁶¹ Afgevaardigden van deze dorpen waren aanwezig op opstandige vergaderingen te Kruishouten, Huise en in het schepenhuis van de keure te Gent (Aswoensdag 1539). Ze spraken er zich uit tegen de betaling van de 400.000 gulden aan de vorst en wensten zich te houden bij het besluit van Bevere. Eén van de leiders was Hendrik Heuse, zoon van Claeys, uit Zingem. Misschien was hij de zoon van Clays Heyse uit Zingem, die in 1535 en in 1545 om het lezen van ketterse geschriften en het bijwonen van verboden vergaderingen veroordeeld werd. (ARA, AL, 452, supplieken van Zeger van den Plassche en Hendrik Heuse, kwijtscheldingsbrief voor Willem van den Ryne, alle ongedateerd (1539).

²⁶² ARA, StA, 1182, f° 253 v°; A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 6.

²⁶³ „Minute, recueiI et advertisement des affaires avenues depuis nagaires en la vale d'Audenarde en l'an trente et neuf", ed. L. VAN LERBERCHE en J. RONSSE, AA, I, p. 58-59.

²⁶⁴ Ibid., p. 160-161.

²⁶⁵ Ibid., p. 57. 272

Moet men deze „plusieurs à grande compagnies" als nieuwgezinden bestempelen? Dit zou zeker overdreven zijn. Veeleer waren ze grotendeels — naar het woord van de genoemde pensionaris — „gens hors de sens", die, op een ogenblik dat ze oppermachtig dachten te zijn, alle zin voor maat hadden verloren en zich, opgehitst door agitatoren, tegen alles keerden wat aan de vroegere maatschappij herinnerde. Het is een bekend verschijnsel in de geschiedenis, dat de slachtoffers van een overwonnen gewaand verwerpelijck regime, in dit geval de veroordeelde protestant, tot helden worden uitgeroepen.

Onder de rebellenleiders bevonden zich evenwel ook enkelen, voor wie de sympathie voorde hervorming méér was dan een onberedeneerde meeloperij. De onderwijzer Andries Alzuut, wiens protestantse gezindheid een publiek geheim was,²⁶⁶ trad in 1539 op als de spreekbuis van de ontevreden ambachten. Hij was het die de vierendertig „Articelen" opstelde, „by den Neeringhen deser stede over het ghemeente van diere, Scepenen van Audenaerde overghegheven, up den laetsten Octobris anno XVcXXXIX".²⁶⁷ In zijn veroordeling van 10 juli 1540 werd hem onder andere ten laste gelegd, een strenge controle te hebben geëist op de prijzen van de kerkelijke diensten waardoor volgens hem de „insetenen... grootelicx ghetraveliert zyn".²⁶⁸

In dit verzoekschrift brachten de gilden tevens hun wrevel tot uitdrukking over de bevoorrechte positie in handel en nijverheid van de kloosters, die buiten fiscale verplichtingen een ongelijke concurrentie konden voeren.²⁶⁹

Tenslotte eisten ze dat de geestelijken evengoed als de andere burgers zouden bijdragen. in hei optrekken van de wacht, ofwel persoonlijk, ofwel door zich op eigen kosten te laten vervangen.²⁷⁰

Een bijzondere aandacht verdient de — op zichzelf nochtans onbelangrijke — figuur van Jan van de Velde. Samen met zijn vader was hij te Oudenaarde in 1539 „een van de principaelste meutmaekers", maar bovendien trad hij duidelijk als hervormingsgezinde naar voor. Hij at ostensief vlees op vrijdag, ontkende in het openbaar de waarde van de goede werken en verwierp het bestaan van het vagevuur. Hij had in de stad dan ook de reputatie „dat hy meer hielt metten Luteriaensche secte dan metteh andren hemlieden contra-rierende".²⁷¹ Hij woonde op de Eindries en was een typisch exponent van het uiterst roerige milieu van de armoezaaiers in die Oudenaardse buitenwijk,²⁷² waar het vuur van opstandigheid bestendig smeulde onder

²⁶⁶ Cfr. p. 374.

²⁶⁷ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., 1, p. 174-193.

²⁶⁸ Ibid., p. 185-186. Naast heerlijke betering werd hem een verblijf van twintig jaar opgelegd in zijn geboortestad Leuven. (Ibid., p. 389-390.) Vermoedelijk kreeg hij ontheffing van die straf, aangezien hij in 1544 nog steeds school hield te Oudenaarde.

²⁶⁹ Die ongelijke concurrentiemogelijkheid van de kloosters gaf ook in andere steden aanleiding tot religieuze opstanden (zo in Trier in 1559, cfr. E. ZENZ, Gewerbe und Handel des Trierer Landes in Römerzeit,-Mittelalter and-Neuzeit bis 1855 (Trier 1955), p. 9-29).

²⁷⁰ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, O.C., I, p. 189; L. P. GAGHARD, Relation des troubles, p. 704, doc. 20. Hier zij nog vermeld dat zich onder de promotoren van het opstellen van een stedelijke wacht, die moest dienen om het binnentrekken van een vorstelijk garnizoen te verhinderen, de onderwijzer Alzuut, en verder Joos van der Eecken en Gillis de Waele bevonden, allen personen die later om ketterij zouden vervolgd worden.

²⁷¹ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., I, p. 396 (vonnis: 31 augustus 1540); SAO, Criminele zaken, procestbundel „Beroerte 1546".

²⁷² Deze buitenwijk bevatte het gebied tussen de Schelde en Bevere, in noordelijke richting tot aan de grens van Eine (zie het plan van Jacob Deventer, ± 1550, gereproduceerd bij: J. L. Th. VANDEPUTTE, De Eindries, tussen p. 12 en 13). In dit Oudenaardse stadsdeel, voor een groot deel

de asse van fatalisme en berusting. Hier heerste in 1539 een complete chaos.²⁷³

Zeven jaar later, in mei 1546, op een ogenblik dat de graanprijs zeer hoog opgelopen was,²⁷⁴ kwam het er opnieuw tot ernstige rellen. Er gingen te Oudenaarde geruchten dat zestig tot zeventig personen van de Eindries klaar stonden om de stad binnen te rukken, de zolders van de wethouders en de rijken „leeg te plunderen, en de geestelijken te molesteren. En weer was Jan van de Velde, één der voornaamste oproerkraaiers.²⁷⁵

Tot tweemaal toe dus in zeven jaar keerde het in ellende verzonken proletariaat zich tegen het rijke „establishment", waarbij ook de geestelijken gerekend werden. Nu is het tot op onze dagen zo dat de houding van velen tegenover de Kerk medebepaald wordt door hun sympathie voor of hun afkeer van de bedienaars van die Kerk. De agitatie tegen de roomse leer in bepaalde kringen. van de volkrijke buurt in de Eindries vindt in deze geestesgesteldheid een gedeeltelijke verklaring. Maar er zij tevens op gewezen dat hier reeds in 1517 Torrekin van de Perre werd geeseld om de eucharistie belachelijk te hebben gemaakt.²⁷⁶

Hier werd in 1533 Jacob Cornelisz. ge. arresteerd omdat hij er zich in het openbaar op beroemd had, een mis te hebben gelezen zonder priester te zijn.²⁷⁷ Van hier was Inghel van der Straeten afkomstig die in 1539, het jaar van de opstand, te Veurne beschuldigd werd van ketterij (en hekserij !), en die in 1543 of 1544 te Eine bij een messengevecht — het tekent met milieu! — gedood werd.²⁷⁸

Hier werd, enkele jaren na Van de Velde, de tapijtwerker Gillis van der Moten in hechtenis genomen en, op beschuldiging van het plakkaat op te ketterij te hebben overtreden, op 8 augustus 1549 onthoofd.²⁷⁹

Het was zeker geen toeval dat in 1566 de eerste Calvinistische hagepreken in het Oudenaardse juist op de Eindries gehouden werden en dat zijn bewoners een belangrijk aandeel hadden in de daaropvolgende troebelen.²⁸⁰ Op die plaats was het ook dat van oktober 1566 tot april 1567 de Geuzentempel stond.²⁸¹

* *

*

Toen in 1540 door de Carolijnse Concessie aan de overheid van de stad en de kasselrij

bewoond door ongeschoolde arbeidskrachten uit de tapijtnijverheid, werd om de vier jaar de jaarmarkt gehouden. Al wat de magistraat liever niet binnen de stadsmuren zag, verwees hij naar de Eindries de galg, pesthuizen, begraafplaats voor pestlijders, enz. (Ibid., p. 16-17, 26-27.)

²⁷³ „De la quelle porte (Einpoort) vindrent à grand nombre du dia Eyndriesch, qui est ung des grans faubouts de la dicte ville, là ou demeurent la plus part gens desréghélés, Iesquels augmentoient bien fort la dicte commotion, cryans et vociferans ensemble si impétueusement, que la plus part de nuict on les ouoit à grande distante hors de la dicte ville". (L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., I, p. 45.) Op 9 oktober werd de Einpoort gesloten „pour ce la plus grande partie du dia Eyndriesch estoient gens desréglés; dont beaucoup ne se contentèrent point". (Ibid., p. 147.)

²⁷⁴ De prijs bedroeg 10 sch. tourn. per meuken koren (1 meuken = 1/8 zak 105,64 liter).

²⁷⁵ SAO, Criminele zaken, l.c.

²⁷⁶ P. RRÉDERICQ, Corpus, I, p. 515.

²⁷⁷ A. L. E. VERHEYDEN, Le Protestantisme à Audenarde, p. 5.

A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 26; ARA, AL, 456, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1549.

²⁷⁸

²⁷⁹ ARA, Rk, 14.045, rekening baljuw Veurne 1539-1540, f° 15; ibid., 13.608, rekening baljuw Oudenaarde 1533-1544, f° 7 v° - 8 v°: hij werd vermoord door Gillis Liebaert.

²⁸⁰ L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., III, p. 29-30, 34-36, 39-41, 44-45.

²⁸¹ J.L.T. VANDEPUTTE, O.C., p. 29-30.

Oudenaarde als straf voor de rebellie elke bevoegdheid in de kettervervolging ontnomen werd, brak een gunstige tijd aan voor de hervorming. De verspreidingsas Gent-Oudenaarde werd doorgetrokken tot in Ronse: in beide laatstgenoemde steden ontstonden actieve hervormingsgezinde kernen. De boekhandelaars trokken evenwel ook van dorp tot dorp, van hofstede naar hofstede, en met succes! Het duurde tot in 1544 vooraleer dit alles uitlekte. Aanleiding tot de nieuwe gerechtelijke actie was de opvoering van een ketters zinnespel te Roborst in 1543, waarover elders reeds uitvoerig werd gehandeld.²⁸² Toen de procureur-generaal het jaar daarop het onderzoek opende stelde hij tot zijn grote verbazing vast dat het rederijkers- spel geen losstaande manifestatie was van enkele individuen, maar integendeel een vertolking van wat in brede kring al lang gemeengoed was geworden. Karel V reageerde op zijn alarmerend rapport met de aanstelling van Jacob de Blasere en Denijs Baelde,²⁸³ raadsheren van de Raad van Vlaanderen, tot speciale gevolmachtigde commissarissen voor het toepassen van de plakaten nopens de ketterij in de betreffende streek.²⁸⁴ Tijdens het vooronderzoek, dat meerdere maanden in beslag nam, werden honderden getuigen gehoord.²⁸⁵ Terzelfdertijd deed de procureur-generaal met zijn dienaars invallen in de huizen van de verdachten om er bezwarend materiaal in beslag te nemen. Hierbij bleek weer eens, dat de partijvorming al die jaren nog scherpere vormen had aangenomen: in de rekeningen van het Gentse gerechtshof wordt verscheidene malen melding gemaakt van uitgaven voor verklikkers, die de huizen van de leden der „Lutherse partij" aanwezen.²⁸⁶ De aldaar gevonden boeken en geschriften werden per eigenaar zorgvuldig in linnen zakjes verpakt en zo naar Gent overgebracht om er gevisiteerd te worden.²⁸⁷

Vervolgens werd al het samengebrachte materiaal, de boeken inclusief, naar de Geheime Raad gestuurd. Reeds kort daarop kreeg de procureur-generaal uit Brussel een lijst met de namen van negenenvijftig te arresteren personen; deurwaarders moesten luidens de commissie terzelfdertijd zorgen voor de inbeslagneming van de bezittingen. Daar de verdachten een uitgestrekt gebied bewoonden en daar er tevens gevaar bestond dat degenen die niet dadelijk konden gepakt worden op de vlucht zouden gaan, werd besloten in de nacht van 29 op 30 december 1644 op verscheidene plaatsen tegelijk razzia's te houden. Niet minder dan drieënzestig gerechtsdieners, verdeeld over vier groepen, werden voor de kloppjacht ingezet.²⁸⁸

Maar spijt deze machtsontplooiing konden amper vierentwintig personen ingerekend worden. De anderen hadden tijdens het vooronderzoek blijkbaar vermoed wat hun te wachten stond en zich tijdig uit de voeten gemaakt. De gevangenen werden naar het Gravensteen overgebracht voor verdere berechting. Uiteindelijk kregen twee Weldenaars, Joos de Vos en Joos de Pape,²⁸⁹ de doodstraf; ze werden op 27 maart 1545 op het Veerleplein onthoofd.²⁹⁰

²⁸² Cfr. p. 208 E.V.

²⁸³ Denijs Baelde werd later vervangen door Jacob Taccoen.

²⁸⁴ ARA, AL, 455, copie van de commissiebrief (28 oktober 1544); cfr. ARA, Rk, 21.915, f° 51 v°.

²⁸⁵ Ibid., b' 39 v° en 44; de procesbundel die tijdens de enquête samengesteld werd bevatte 300 dichtbeschreven folio's; we konden hem evenwel niet terugvinden.

²⁸⁶ Zo te Zingem, Sinte-Maria-Latem, Welden, Hermelgem, Mater en Oudenaarde.

²⁸⁷ ARA, AL, 455, rekening procureur-generaal over de jaren 1544 en 1545.

²⁸⁸ De overvalgroepen werden aangevoerd door de procureur-generaal, zeven deurwaarders van de Raad van Vlaanderen, de luitenant van de hoogbaljuw van het Land van Aalst en de onderbaljuw van Oudenaarde. Bij ons weten is de samenwerking van zo veel verschillende gerechtelijke instanties in één gecoördineerde actie uniek voor het -zestiende- eeuwse Vlaanderen.

²⁸⁹ Bij zijn arrestatie woonde De Pape te Gavere (ARA, Rk, 21.915, f° 7 v°.)

²⁹⁰ A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentse/2e Martyrologium, p. 5 en 6, beschouwt De Vos en De Pape

Negen personen werden flink beboet, terwijl de overigen ongestraft terug huiswaarts konden keren. Tegen achttien van de meest verdachte vluchtelingen, onder wie Jan Utenhove, werd de eeuwige verbanning uitgesproken.²⁹¹

Dank zij het proces van Pauwels Tophuve uit Ronse, gegevens in de baljuwsrekeningen, en het gerechtelijk optreden in het Oudenaardse — waarover tot nu niets bekend was en waarvan ook geen spoor te vinden is in de martyrologia of de kronieken — zijn we betrekkelijk goed ingelicht over wat zich tijdens de voorafgaande jaren had afgespeeld. Te Ronse, Berchem, Eine, Mater, Roborst, Strijpen, Zottegem, Munkzwalm, Sint-Denijs-Boekel, Nederename, Welden, Hermelgem, Allerheiligenzwalm, Sint-Maria-Latem, Paulatem, Dikkele, Beerlegem, Meilegem, Dikkelvenne, Gavere, Eke, Semmerzake, Asper en Zingem waren er op grote schaal Bijbels en ketterse boeken verspreid. Er grepen, meestal bij particulieren, regelmatig „quade vergaderinghen ende conventiclen" plaats, tijdens dewelke de verering van de heiligen en vooral van de Moeder Gods, de bedevaarten en processies, de aflaten aangevallen werden.²⁹² Men ontkende het bestaan van het vagevuur; de afgestorvenen krijgen integendeel onmiddellijk hun definitief oordeel, zodat elke uitvaartmis, elke jaargetijde, elk gebed voor de overledenen volkomen zinloos zijn. Blijkens de vonnissen van 1545 vonden deze geloofspunten in ruime kring instemming.²⁹³

Maar spijt deze fundamentele kritiek op de roomse leer, die zelfs ging tot het verwerpen van principiële geloofspunten, stonden de vervolgdgen qua mentaliteit nog heel dicht bij de vroegere Bijbellezers. Wel werd, zoals hoger reeds werd aangestipt, hun anders-zijn weldra heel scherp aanvoeld in het gesloten kader van de parochiegemeenschap, maar toch lieten slechts weinigen na, hun traditionele plichten te vervullen in de kerk. Ook de nieuwe pastoor van Sinte-Maria-Latem, Pieter du Bols, die nochtans samen met het ambt blijkbaar ook de met de roomse leer strijdige ideeën van zijn voorganger had overgenomen, liet in niets blijken dat hij de roomse Kerk als afgedaan beschouwde.²⁹⁴

Dit zal evenmin het geval zijn geweest met Jan van der Meulene, pastoor van Gavere, alhoewel deze zich toch al te zeer gecompromitteerd voelde en het, naar aanleiding van de enquête nopens het rederijkersspel te Roborst, veel veiliger achtte zich terug te trekken; zijn verdachte boeken en geschriften liet hij achter bij twee van zijn parochianen, reden waarom dezen later nog last kregen met de justitie.²⁹⁵

Enkelen evenwel hadden met het oude totaal gebroken. Ze keerden zich tegen de roomse (ook tegen de Lutherse!) avondmaalsleer, door als hun vaste overtuiging te kennen te geven „dat Godt niet en es noch en rustede inder kercke onder de specie vanden broede, maer dat niet en was dan broot, zegghende ooc dat 't broot wezende in (hun) schapraede alzo goet was als 't zelve broot ende dat God nieuwers en was dan inden hemele. 220 Maar ook bij deze radicalen was de ontwikkeling zeer geleidelijk

verkeerdelijk als leden van de Gentse kring.

²⁹¹ Het verloop van het gerechtelijk optreden kan men op de voet volgen in de rekeningen van de procureur-generaal over de jaren 1544 en 2545 (ARA, AL, 455)

²⁹² ARA, AL, 455, brief van de keizer aan de raadsheren De Blasere en Baelde, 28 oktober 1544; 717, niet gedateerd stuk (waarschijnlijk-juni 1548); *ibid.*, 7529, P 312.

²⁹³ *Ibid.*, 7529, f° 288, 289, 296 v°, 297, 312, 313; *ibid.*, 7612, f° 73 v°, 74, 75, 76 v°, 77; ARA, Rk, 21.915, P 6 - 6 v°, 7 - 8 sf; SAO, Criminele zaken, a° 1546, 22 mei 1546.

²⁹⁴ ARA, AL, 455.

²⁹⁵ ARA, Rk, 13.571, rekening 1546-1547, f° 11 v°. De twee parochianen in kwestie waren Pieter van der Beeque en Ruebrecht van den Berghe. De in hun huis gevonden boeken werden in het openbaar verbrand.

gegaan.

Een duidelijke illustratie hiervan biedt het geval Tophuve, dat intressant genoeg is om er even bij stil te staan.

De lakensnijder en -bereider Pauwels Tophuve uit Ronse was kort na 1540 in het Nieuwe Testament beginnen lezen. Weldra kon hij met de steun van de Oudenaardse Bijbellezers een groep van gelijkgezinden rond zich verzamelen, 'Aartri' ankelijk zag de bevolking hier blijkbaar niets kwaad in, want .zelfs voét -de plaatselijke priesters bleef Tophuve een biezonder gezochte gespreks- en spelpartner. Tijdens de discussies bleek echter geleidelijk dat de standpunten inzake geloofskwesties onverzoenbaar werden. Midden 1542 brak Tophuve daarom de vriendschap met de priesters af Maar onverminderd ging hij door, zijn ideeën te verkondigen in de herbergen te Ronse, Berchem, Oudenaarde en Kortrijk (in deze stad nog wel op een marktdag). Volgens de beschuldiging zou hij daarenboventop verscheidene plaatsen geheime conventikels hebben geleid. Hij leerde er dat de heiligen niet meer macht hebben dan hijzelf; integendeel, „indien dat de santen wisten datmense eerde ende ommedroughe, sy soudens hemlieden schamen". Hij bracht kritiek uit* op de bedevaarten en verwierp het bestaan van het vagevuur. Met argumenten uit de Bijbel toonde hij aan „dat Ons Heere niet gheordineert en hadde datmen hem biechten soude, noch zyn ghebreken belien voor eenen sterfvelicken mensche, nemaer dat Onsen Heere gheseyt hadde: „Vertoocht u den priestere ende comt tot my", 't welcke was omme te weten hoe vele schaepen hy onder hem hadde". Tijdens zijn aards leven had Christus bovendien de zonden vergeven, zonder penitentie op te leggen. De avondmaalsopvatting van Tophuve benaderde heel dicht die van Joos de Vos en Joos de Pape; de priesters hebben niet de macht om „te consacrerene ende te makene den almoghenden God in vleessche ende in bloede" in de mis, daar Hij sinds alle eeuwigheid bestaat. Overigens had „Onse Heere niet inghestelt... messen te doen", waaruit volgt: „dat de kercke alleenlic ghemaect was omme 't Woordt Gods te prekene".

Dit alles sloot een ontkenning in van de priesterlijke macht. Het gevolg was dat de vroegere vriendschap met de Ronsense geestelijkheid plaats maakte voor een diepe haat. Uiteindelijk kwam het begin 1544 — alweer in een herberg — tot een handgemeen tussen enkele geestelijken en Pauwels Tophuve. Het is dank zij de gerechtelijke vervolging die naar aan-

220 RAG, REI, 7529, 4° 288 v°; 7612, fp 74 v0 - 75, sententies van De Pape en De Vos. De — alhoewel gereserveerde — mening van A. L. E. VERHEYDEN (l.c.), als zouden we hier voor het eerst in voeling treden met het Calvinisme, kunnen we niet delen. De geloofsbelijdenis van de twee veroordeelden, die we in de sententies van de Raad van Vlaanderen hebben teruggevonden, wijken in niets af van vroeger gedateerde geloofsbelijdenissen. Zolang er geen aanwijzingen voorhanden zijn van contacten met de leer van de Geneefse hervormer kan men niet spreken van enige Calvinistische inslag. Blz. 278

leiding van dit incident tegen de Ronsenaar werd ingespannen dat men over bovenverhaalde uitvoerige inlichtingen beschikt 221.

Een gedetailleerde geloofsbelijdenis is verder bewaard gebleven van de in 1545 verbannen Oudenaardse tapijtwever Jan van Oosthede 222. Ook hij keerde zich tegen de roomse avondmaalsopvatting, tegen de biecht, de middelaarsrol van de heiligen, de verplichtingen van vasten en vleesderven. Hij verwierp het opperherderschap van de paus, en wenste zich slechts te houden aan het Woord van het evangelie zonder de kerkelijke toevoegingen.223

Spijt het eenvormig verloop van de beweging in de betreffende streek zal er Van enige organisatie in ruimer verband toen wel nog geen sprake zijn geweest. Dit sluit

natuurlijk niet uit dat er intense contacten bestonden tussen de verschillende plaatselijke kringen: de beste illustratie bieden wel de schare toehoorders uit meer dan twintig plaatsen op het ketters spel te Roborst. Eenmaal wordt zelfs melding gemaakt van een (waarschijnlijk rondreizend) predikant: Jan van de Velde uit Oudenaarde bekende tijdens zijn verhoor „dat hy hadde hooren spreken binnen delen stede, datter maer twee weggen waeren, nemaer en heeft den name vanden predicant niet onthouden.²²⁴ Misschien was het die predikant die de verbinding tot stand bracht met Bijbellezers en nieuwgezinden in andere plaatsen, o.a. in Gent²²⁵ en Ieper.²²⁶

De ontdekking van de nooit vermoede uitbreiding der nieuwe ideeën deed, zoals elders werd uiteengezet ²²⁷, de ontnuchterde Raad van Vlaanderen capituleren voor de onmogelijk geworden taak, nog verder alleen in te staan voor de kettervervolging, Nu deze bevoegdheid opnieuw aan de plaatselijke magistraten werd toegekend, zagen de nieuwgezinden zich op het eigen nest begluurd. De gevolgen zouden voor hen minder ernstig zijn geweest indien niet in hetzelfde jaar Pieter Titelmans tot inquisiteur van Vlaanderen werd aangesteld. Onvermoeibaar doorkruiste hij het graafschap op zoek naar ver-

221 RAG, RVL, 7528, f° 413 v° - 415 v°, vonnis van Pauwels Tophuve, 23 februari 1544. De uitspraak was bijzonder mild; blijkbaar omdat de beschuldigde geen „obstinaat ketter" bleek te zijn: hij moest de justitie te Gent en te Ronse om vergiffenis bidden, eerherstel brengen aan het heilig Sacrament, en een boete van 120 gulden betalen.

222 RAG, RVI, .7529, f° 312.

223 Uit de ondervraging tijdens zijn gevangenschap te Antwerpen in 1551. (A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 139 v° - 1401J. CRESPIEN, f° 191 v° - 192; cfr. Ch. RAHLENBECK, Mémoires de Jacques de Wesenbeke, p. 68; P. GENARD, AA, VIII, p. 395, 414)

224 L. E. VERHEYDEN, Le Protestantisme a Audenaarde, p. 6.

225 De Oudenaardse, Jan van den Broucke, één der voormannen der nieuwgezinden, zou verscheidene keren de Gentse kring hebben bezocht. (ARA, AL 455, rekening procureur-generaal.) Er zij ook aan herinnerd dat de pastoor van Sinte-Maria-Latem zijn onorthodoxe ideeën had van zijn broer Jacob te Gent, eveneens een geestelijke.

226 We menen dit te mogen afleiden uit het feit dat men de toneelmeester van het spel te Roborst, Hans van der Schelden, speciaal uit Ieper had laten overkomen.

222 Cfr. 38.

Blz. 279

dachten, en waar de gezaghebbers zich in hun houding tegenover de ketters te veel lieten leiden door het devies: „leven en laten leven", spaarde hij geen verwijten noch dreigementen. Het bleek al vlug dat er definitief een punt was gezet achter de periode van relatieve rust.

Juist in die tijd echter namen personen van aanzien, kapitaalkrachtigen, intellectuelen, de leiding van de reformatorische beweging op zich, zodat er, spijt de vervolgingen, nauwelijks een verslapping valt waar te nemen in de hervormingsgezinde bedrijvigheid. In het Oudenaardse werden de plattelandsdorpspastors — tussen 1525 en 1545 hadden niet minder dan zes onder hen zich aan het hoofd gesteld van de Bijbellezers resp. nieuwgezinden — opgevolgd door onderwijzers en middenstanders uit de stad. Door hun opleiding waren dezen bekwaam om zich in de gedachten- en discussiewereld van de intelligentsia in te werken, maar anderzijds stonden ze door hun afkomst en hun dagelijkse bezigheid tussen het volk. Meestal nauw betrokken bij het rederijkersleven — het spel te Roborst is hiervan de beste illustratie — sloegen ze de brug tussen de humanisten uit de upper-classes en de eenvoudige sacramentariërs.

§ 5. IEPER EN HET WESTKWARTIER

Buiten enkele gegevens met betrekking tot de Ieperse augustijnen²²⁸ zijn de berichten over de vroegste infiltratie van de nieuwe ideeën te Ieper, in vergelijking met Gent en Brugge, eerder schaars. Uiteraard is dit gedeeltelijk toe te schrijven aan de gebrekkige informatie na de vernieling van bijna alle documenten in verband met de stedelijke justitie. Hoe onherstelbaar dit verlies ook is, het wordt toch enigszins goedge maakt door bronnen die buiten het stadsarchief werden bewaard en dus aan de brand ontsnapten. Uit die bronnen nu krijgt men de indruk dat Ieper in de beginperiode ván de reformatie in mindere mate dan de andere grote Vlaamse centra geconfronteerd werd met nieuwgezinden binnen zijn muren. Dit wordt bevestigd door de vaststelling dat in het archief van de Raad van Vlaanderen uit het begin van de zestiende eeuw slechts weinig stukken — adviezen, informaties, instructies — voorkomen betreffende Ieper. Het valt tenslotte op dat in gegevens nopens relaties tussen nieuwgezinden van verschillende steden bij de opkomst van de hervorming maar zelden de naam Ieper verschijnt.

In de baljuwsrekeningen worden tussen 1526 en 1529 de namen vermeld van een vijftal personen die om ketterse uitlatingen of om het lezen en bezitten van verdachte geschriften bestraft werden: Christiaan Heckebaert²²⁹,

²²⁸ Cfr. p. 292-292.

²²⁹ ARA, Rk, 14-553, rekening 1525-1526, f° 27v°; straf: om vergiffenis bidden Cfr. ARA, AL, 446. Blz. 280

Lamsin Motton,²³⁰ Jan Paeuwaert²³¹, Joachim Uutendale²³² en Tram van der Cruce²³³. Met nog anderen — zoals blijkt uit de posten betreffende Paeuwaert en Uutendale — zijn ze vermoedelijk nu en dan samengekomen om in de Bijbel te lezen en de gedachten uit de „livres suspectz" te bespreken, waarbij ze, nog eens volgens de rekening, fel uitvielen tegen de roomse Kerk. Het groepje was opvallend homogeen, zowel wat de sociale stand als wat de intellectuele gerichtheid betreft: onder de gestraften was er een goudsmid, een klerk, twee, barbiers en een boekbinder. Bij hen moet verder de onderwijzer „Pieter de Mol" worden gerekend die, misschien naar aanleiding van het plakkaat van 1529 en het daaropvolgende strenge voorgebod van de stadsmagistraat ²³⁴, uit Ieper naar Middelburg in Zeeland vertrok, maar daar in mei 1530 om ketterij verbannen werd ²³⁵.

Geruime tijd bleef het daarna stil rond de nieuwe leer te Ieper. Er is nog de uitroep van de bedelmonniken in 1530 dat er in de stad veel „Lutheranen" waren,²³⁶ maar dit lijkt een emotioneel geladen, verwijt in het heetst van de polemiek rondom de hervorming van de armenzorg, veeleer dan de weergave van een werkelijke toestand. Wel moet het zo zijn geweest dat een aantal mensen met enige ontwikkeling verder een meer dan gewone belangstelling bleven vertonen voor de nieuwe ideeën. Reeds werd erop gewezen hoe in de dertiger en veertiger jaren bepaalde personen uit het milieu van rederijkers en onderwijzers achter de verdachte rijmwerken stonden die te Ieper en omgeving circuleerden; drukker Destreez werd er zelfs toe overgehaald, dergelijke rijmen ter perse te leggen²³⁷.

Hebben de rederijkersproducten of de volkse spotdichten de grote massa bereikt en aldus een kritisch klimaat ten opzichte van de oude religie helpen scheppen, dan waren het toch vooral de meer dogmatisch gerichte geschriften en tractaten — weliswaar op kleine schaal verspreid — die de doorbraak van de hervorming hebben gestimuleerd. In de beginperiode, toen er van rondreizende predikanten niet of

nauwelijks sprake was (met uitzondering

230 ARA, Rk, I.e., f° 29 v°. Waarschijnlijk gaat het om een klerk die lagere wijdingen had ontvangen, reden waarom hij door het Geestelijk Hof van het bisdom Terwaan voor berechting werd opgeëist van de baljuw van Ieper, wat dan tot heel wat gepolemiseer nopens de wederzijdse jurisdictie aanleiding gaf.

231 Ibid., rekening 1526-1527, f° 38; straf: zo p. par. boete.

232 Ibid., rekening 1528, f° 47 voa; straf; 16 p. par. boete.

233 Ibid., rekening 1529, e 62 v° - 63; straf: aan een schandpaal met brief waarop het delict stond aangegeven.

234 J. J. LAMBIN, Nalezingen, of vervolg van de Tydrekenkundige Lyst (Ieper 1829), p. 25. 235J. G. DE HOOP SCHEFFER, Geschiedenis van de Kerkhervorming, p. 510.

236 J. NOLF, La réforme de la bienbaisance, p. 37.

237 Cfr. p. 225.

Blz. 281

wellicht van doopsgezinde leraars), kan het belang van die boeken nauwelijks onderschat worden.

Het lijkt geen twijfel dat er in Ieper reeds in de twintiger jaren verdachte boeken werden afgezet. Tot in 1527 verkocht Jan Corbel „luttersche bouxkens" in Duinkerke 238. Het heeft er de schijn van dat voornamelijk de boekhandelaars van Sint-Winoksbergen hebben ingestaan voor de verspreiding van heterodoxe literatuur in het Westkwartier, alhoewel rekening dient te worden gehouden met de mogelijkheid dat, wegens het ontbreken van gegevens nopens andere plaatsen, de aandacht te zeer op deze stad toegespitst wordt. Enige tijd na de publicatie van het plakkaat van 1527, waarbij op het kopen of verkopen van ketterse boeken zeer strenge straffen werden gesteld, gingen de kankeren van Sint-Winoksbergen de voorraden in de stedelijke boekhandels controleren. Bij Dierik Kits troffen ze een grote hoeveelheid verdachte druksels aan, zowel boeken als prenten en pamfletten. Men legde de boekbinder en -verkoper ten laste, niet te zijn, ingegaan op het bevel alle verdachte drukwerken ter verbranding bij de overheid in te leveren, en boven] dien na de uitvaardiging van het genoemde plakkaat nog bestellingen te hebben ontvangen uit Antwerpen, o.a. van:

— boucxken beghinnende: Sermodor Marthinj Lutherj, etc.

— t' boucxken beghinnende: Ad librum magistrj nostrj magistrj Ambrosij Catharinij, etc.

— den bouck beghinnende: Den zouter wel verduytscht, etc.

— Alle almanactien, elc beghinnende: Een gheestelic almanac ofte laetbrief, etc.

— Alle paternoster bouck in Vlaemssche, beghinnende metter ABC, etc.

— Het crucifix, daer onder die figuerc staet gescreven: Pauwels dat vutvercoren vat Goids, etc.

Na lange tijd gevangen te hebben gezeten werd Kits op 21 maart 1528 voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen, en dit nadat zijn boeken in de halle van Sint-Winoksbergen waren verbrand. Vier jaar later diende hij bij de keurheren een verzoek in om intrekking van het banvonniss. De Raad van Vlaanderen reageerde positief en verleende hem, mits betaling van een boete van 8 gulden of mits een bedevaart' naar Rome, de volledige kwijtschelding van zijn vroeger opgelopen straf 239. Na Dierik Kits zullen er in de stad nog andere boekhandelaars zijn geweest die goede zaken deden met verdachte literatuur: toen op last van de Raad van Vlaanderen in 1546 een onderzoek werd ingesteld naar de verspreiding van het te Gent door Joos Lambrecht

238 Op 13 oktober 1527 werden zijn boeken verbrand en werd hij zelf drie maanden uit het bisdom Terwaan verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, IV, p. 353.)

239 ADN, B. 1743, f° 72 - 73 v°, RAG, Rol, 7524, f° 440 - 441 (definitieve intrekking van de ban op

16 september 1533).
Blz. 282

gedrukte boek: *Corte Instrukcyen* van Cornelis van der Heyden 240, trof men er in de Bergense boekenwinkels een groot aantal exemplaren aan 241. De inquisiteur Titelmans, die elf jaar later op zijn beurt een kijkje ging nemen, vond opnieuw een aanzienlijke hoeveelheid verdachte druksels in de boekhandel van Jacob Maren. Jacob bezat, samen met Thomas Maren (zijn broer?), sinds 26 november 150 licentie om boeken te verkopen 242. De nu aangetroffen werken werden ter visitatie naar Ieper overgebracht; een heel vat vol werd daarop via Kortrijk, Gent en Antwerpen naar de inquisiteur-generaal te Leuven gestuurd. Titelmans liet de handelaar in kwestie, diens echtgenote en de boekbinder Antheunis Voet gevankelijk naar Ieper overbrengen. Op 19 februari 1558 deed Jacob Maren openbare boetedoening in de kerk van Sint-Winoksbergen 243. Maar toen de promotor van de inquisitie, Nicolas de Hondt, in september 1560 weer eens informeerde naar Jacob Maren, bleek deze intussen op de vlucht te zijn gegaan 244. De inquisiteur zelf onderwierp de winkel van Calleken Maren — zij had vermoedelijk de zaak van Jacob overgenomen — op 8 december 1562 aan een grondig onderzoek, wat erop wijst dat er nog steeds een verdenking van ketterij rond de familiezaak bleef hangen 245.

In hetzelfde jaar werden bovendien een Danneel Maren en zijn echtgenote Janneken Dammians opgebracht, „sustinerende de opinie van leeringhe yan Calvinus" 246; beiden werden, waarschijnlijk begin 1563, als hardnekkige kettters te Sint-Winoksbergen terechtgesteld 247.

Intussen had de inquisiteur tegen nog een Bergense boekhandelaar een proces ingespannen: Jan Matsaert (de Maetse) werd voor het Geestelijk Hof te Ieper gedaagd om zich „van zijnen ghelove te verandwordene, als suspect van heresien", maar naar het voorbeeld van zijn collega Jacob Maren verkoos hij de wijk te nemen. 248

240 Cfr. p. 238-240.

241 ABN, B. 5861, rekening 1545-1546, f° 30 v°.

242 RAG, RVI, 7612, f° 4.

243 ARA, AL, 460, kosten inquisitie, 1557; rekening De Hondt, 26 juli 557; rekening Van Hee, 1558.

244 ARA, AL; 461, rekening De Hondt, 11 september 1560.

245 Ibid., kosten inquisitie, 1562.

246 E. Ot COUSSEMAKER, *Troubler religieux*, III, p. 311.

247 RAG, RV1, 722, f° 127 v°; de gezagdragers van Sint-Winoksbergen verklaren op 10 januari 1564 „hoe dat onlanx by hemlieden lyfvelick gheexecuteert zijn als hereticquen Danneel Maren ende Janneken Dammians zyn huisvrouw. De terechtstellingen worden in geen enkel martelaarsboek vermeld.

248 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1561; E. DE COUSSEMAKER, *O.C.*, III, p. 73: zijn bezittingen werden op 9 november 1561 onder sequester geplaatst.

Blz. 283

Dat de boekhandelaars van Sint-Winoksbergen zo hardnekkig verdachte literatuur bleven betrekken uit den vreemde, ook al wisten ze goed wat ze daardoor op het spel zetten, wijst er voldoende op dat er een grote vraag bestond naar dergelijke literatuur. In westelijk Vlaanderen hadden de nieuwe ideeën inderdaad stevig wortel geschoten. Ieper buiten beschouwing gelaten werden in het genoemde gebied tussen 1526 en 1545 een vijfendertigtal processen gevoerd tegen nieuwgezinden (uit Nieuwpoort, Veurne, Diksmuide, Nieuwkapelle 249, Wulveringem, Vinkem, Gijverinkhove, Reninge, Oostvleteren, Westvleteren, Poperinge, Haringe, Hondshoote, Sint-Winoksbergen, Wormhoudt, Godewaersvelde, Caëstre, Bazebrouck).

In omzeggens al de genoemde plaatsen kwam men tot de ontdekking dat zich,

meestal rond een paar geletterden, kleine kernen vormden die hun vergaderingen doorbrachten met het lezen in het Nieuwe Testament (er wordt nergens over het Oude Testament gesproken!) en in andere Vlaamse boeken, Waarvan sommige uit het Latijn vertaald waren. De Bijbellezers onttrokken zich niet aan de kerkelijke verplichtingen, zoals het ontvangen van sacramenten, het vasten en vleesderven, het bijwonen van de zondagsmis, maar het kwam wel eens voor dat iemand met de Bijbel in de hand kritiek uitoefende op het sermoen van een priester en hem zelfs, zoals in 1534 te Caëstre gebeurde, openlijk uitschold voor een valse profeet²⁵⁰. De heiligenverering, in het bijzonder de devotie tot Onze-Lieve-Vrouw werd het scherpst op de korrel genomen. Joris Colin uit Reninge was van oordeel „que la benoïste vierge Marie estoit une ribaulde et les saintz et saintes de petite valeur.²⁵¹ Willem de Vos uit Gijverinkhove dreigde ermee, een pas opgericht Maria-kapelletje te zullen in brand steken.²⁵² Michiel de Merrivoorde uit Veurne gaf als zijn mening te kennen „que les saintz ne furent au ciel, mais en ung lieu secret, ou ilz attendoient le jugement de Dieu²⁵³. Verder ging men te keer tegen de dodenmissen, de aflaten voor overledenen, de vasten, het wijwater.

Alhoewel dus in heel westelijk Vlaanderen reeds vroeg nieuwgezinden werdenesignaleerd, werd toch vooral in het gebied Veurne-Poperinge-Hondschoote een drukke reformatorische activiteit aan de dag gelegd. Onder de

249 Joos de Meeste uit Nieuwkapelle werd in 1543 terechtgesteld. Ook zijn vrouw werd gestraft. Hun goederen werden verbeurdverklaard. (RAG, RVI, 708, f° 37 v°.)

250 ARA, Rk, 48.640, rekening soeverein-baljuw, 1534, niet gefolieerd: de posten nopens Francois Maes en Jan van der Coutre; beiden hadden zelf bepaalde geschriften uit het Latijn in het Vlaams vertaald, en die dan samen met „simples gens" gelezen en bestudeerd. Cfr. ook het geval Jacquemyne Yweins uit Godewaersvelde: ADN, B. 5677, rekening Belle, 1538-1539, f° 6 - 6 v°.

251 ARA, Rk, r4.039, rekening Veurne 1533-1534, f° 14 - 14 v°.

252 ARA, Rk, 14.049, rekening Veurne 1544-1545, f° 17 - 17 v°.

253 ARA, Rk, 14.048, rekening Veurne 1543-1544, f° 15.

Blz. 284

eerste arrestanten bevonden zich daar minstens zeven vreemdelingen ²⁵⁴ — vermoedelijk mensen die over Nieuwpoort naar het binnenland waren gekomen ²⁵⁵, wier meegebrachte ideeën ongetwijfeld de plaatselijke protestantiserenden hebben beïnvloed. De impuls van die vreemden is echt belangrijk geweest in de jaren dertig, bij de opkomst van het anabaptisme. Dat deze beweging nochtans, zoals elders uiteen gezet wordt ²⁵⁶, juist in dit gebied ruime recruteringsmogelijkheden vond, was in niet geringe mate te danken aan een zekere traditie op- religieus gebied die daar — ongeveer gelijklopend met het Scheldegebied rond Oudenaarde en met de Noordvlaamse kuststreek al enige tijd aan het groeien was. Hier wezen in dit verband enkele Markante gebeurtenissen belicht.

Na de publicatie van het plakkaat van 17 juli 1526 maakte de overheid van de stad en de kasselrij Veurne werk van de kettervervolging. Het bleek dat in enkele plattelandsdorpen ongeveer halfweg tussen Veurne en Poperinge nogal vrijmoedig gediscuteerd en gesproken werd over de nieuwe religie. Men kwam al vlug te weten dat schoolmeester Adriaan Clayssone uit Pollinkhove de spil was waar alles om draaide. Hij gaf in en buiten zijn school onderricht in de „ghereproberde ende perniciouse leeringhe ende doctrine van Martinus Luther", had het over het altaarsacrament en de biecht, over de heiligenverering en de godsvrucht tot Onze-Lieve-Vrouw, over de macht en het gezag van de concilies en van de roomse hiërarchie, over de aflaten, de vasten, de offergaven voor overledenen. Bij de plaatselijke bevolking kende hij een groot aanzien en tot in Veurne liet hij van zich

spreken. De onderwijzer werd tussen 15 april 1527 en 15 april 1528 opgebracht, maar daar zijn berechting als clericus tonsuratus aanleiding gaf tot lang uitgesponnen juridische bekvechterijen tussen de vierschaar van Veurne en het Geestelijk Hof van Terwaan te Ieper 257, kreeg het proces pas in 1531 zijn beslag. Toen nu bekend raakte dat de beschuldigde ter dood zou worden veroordeeld gonsde het te Veurne van geruchten over een te verwachten opstand tijdens de executie. De stad trof daarop uitgebreide voorzorgsmaatregelen: rond de executieplaats liet ze een afsluiting aanbrengen, die dan nog eens verzekerd werd door een haag van vijftig speciaal ter hulp geroepen gendarmen; tien van vuurwapens voorziene dienders bewaakten tijdens de uitspraak van het vonnis de deur en de ramen van de vierschaar, terwijl achttien man aan de stadspoorten en op de kerktoren het omliggende platteland afspiedden.

254 Te Veurne betroffen de allereerste arrestaties van ketters drie vreemdelingen. (ARA, Rk, 14.031, rekening Veurne 1526-1527, f° 19; 14.033, rekening 1528-1529, f° 2.)

255 A. L. E. VERHEYDEN (Geschiedenis der doopsgezinden, p. 40) vermoedt dat de nieuwgezinden druk gebruik hebben gemaakt van de haven van Nieuwpoort.

256 Cfr. 313-314.

257 Cfr. p. 8, voetnoot 17.

Blz. 285

Clayssone werd ter dood gebracht, maar de verwachte incidenten bleven uit²⁵⁸. Het zou interessant zijn geweest, te vernemen of de wilde geruchten een werkelijke grond hadden. Dat de overheid zo ernstig rekening hield met mogelijke rellen wijst er in elk geval op dat de atmosfeer in de stad erg geladen was en dat een gedeelte van de publieke opinie — zonder daarom noodzakelijk stelling te kiezen in de religieuze problematiek — aan de kant van de veroordeelde stond.

Hoezeer in elk geval die problematiek reeds de geesten beroerde in dit gebied, moge blijken uit een ophefmakend voorval in Hondshoote, waar het in maart 1536 tot een handgemeen kwam nopens de nieuwe religie, eindigend op doodslag. Een zekere Malijn Mateel had in een herberg felle kritiek geuit op de sermoenen van de pastoor en op de verering van de heiligenbeelden — voor hem slechts stukken hout — zeer tot ergernis van Fransken Rebat die zijn opponent in het gezicht geslingerd had: „ghy zyt een valsch Lutheriaen, altyts vermaent ghy vande predicanten ende huerlieden sermoenen; laet ons goed ront gheloeven ende bidden den santen en de heilighen voer ons". De woordentwist was op een verwoede vechtpartij uitgelopen. Gelijkaardige feiten herhaalden zich de volgende dagen, maar nu had Mateel zich met vrienden omringd. Door hun schampere opmerkingen nopens de heiligenverering zozeer „van bloede beroert" en in de overtuiging dat „zy allen Lutheranen ende vianden Goids waeren" bracht Rebat aan zijn tegenstrever een dodelijke messteek toe 259.

In Veurne duurde het tot in 1541 of begin 1542 vooraleer men opnieuw een ketter durfde terechtstellen. Het betrof dan nog een sukkelaar, die drie jaar tevoren als vagebond uit Ieper verbannen was, nu weer bijna zonder kleren aan het lijf van de straat opgeraapt was, daarbij nog volslagen gek bleek te zijn, maar niettemin door de Ieperse dominicaan Lieven de Mil als hardnekkig ketter bestempeld werd en daarom zijn leven op de brandstapel moest eindigen²⁶⁰.

Kort na de terechtstelling van Clayssone was nochtans een zekere Rycke de Cool gearresteerd, die strikt genomen veeleer die zware straf verdiend had. In 1528 of 1529 had hij al eens een boete opgelopen om reden van zijn ketterse gedragingen 261. Nu, vier jaar later, gaf hij toe, sindsdien nog verscheidene personen in de hervormde leer te hebben onderwezen.

258 ARA, Rk, 14.032, rekening 1527-1528, f° 21; 14.034, rekening 1529-1530; 14.035 rekening 1530-1531, f° 18 vo- 24; RAG, RVI, 7523, f° 296 - 300; ADN, B. 19.448, stuk 19.

259 ADN, B. 1748, f° 119- 119 v°. Genadeverzoek van Rebat aan de vorst, ingewilligd in april 1537.

260 ARA, Rk, 14.046, rekening 1541-1542, f° 11 v° - 12. Jan Killet — zo heette de arme drommel — had geweigerd, eerbied te betonen voor het heilig sacrament in de SintNiklaaskerk te Veurne; bovendien had hij gezegd dat Onze-Lieve-Vrouw niet beter is dan een andere vrouw.

261 ARA, Rk, 14.033, rekening 1528-1529, f° 1 v°.

Maar na op een schandverhoog te hebben gestaan en met een kruis in de wang te zijn gebrandmerkt, werd hij terug huiswaarts gestuurd 262.

Twee terechtstellingen zijn nog te vermelden in 1544. Ze waren het gevolg van razzia's te Veurne en Gijverinkhove in april van dit jaar, tijdens dewelke telkens drie verdachten ingerekend werden. Michiel de Merrivoorde uit Veurne en Pieter de Hoossche uit Gijverinkhove werden respectievelijk op 6 juni en na 16 oktober 1544 met het zwaard ter dood gebracht. Tijdens hun ondervraging was gebleken dat ze herhaaldelijk en op verscheidene plaatsen samen, met veel anderen conventikels hadden gehouden. Ze kregen daar onderricht van een zekere Jacob de Cupere — alweer een schoolmeester — die echter niet kon gearresteerd worden 263.

§ 6. KORTRIJK

Een uiterst merkwaardige stedelijke verordening van 24 juli 1524 maakt melding van een toen al ruime verspreiding van de nieuwe ideeën in Kortrijk. De magistraat van die stad was te weten gekomen dat enkele ingezetenen, zowel mannen als vrouwen, geregeld in private huizen bijeenkwamen om in „Vlaemsche ofte Walssche boucken, ghetranslateert vut der heilighe Scriftuere ende theologie" te lezen en hierover met elkaar van gedachten te wisselen. Het bestaan van die groep en de namen van de personen die er deel van uitmaakten waren in Kortrijk al lang algemeen bekend, zo zelfs dat de Bijbellezers op straat achternageroepen werden en dat schimpliederen op hen werden gemaakt. Dat zelfs de man in de straat zich al bewust was van het anderszijn van die Bijbellezers wijst er voldoende op dat Kortrijk reeds geruime tijd vóór 1524 voeling had gekregen met de nieuwe leer.

Het voorgebod wekt de indruk alsof het er de magistraat vooral om te doen was, de inwendige orde en rust in de stad te herstellen. Wie het Woord Gods wou horen uiteenzetten werd aangemaand, niet meer naar de conventikels te gaan, maar de sermoenen bij te wonen in de kerken; de spotters kregen anderzijds het verbod opgelegd, voortaan de Bijbellezers nog te beschimpen 264. Krachtige taal tegen de "nieuwlichters" klinkt er dus wel niet op uit deze verordening. Als men bovendien vaststelt dat het eerste doodvonnis tegen een ketterse ingezetene pas in 1553 uitgesproken werd (in 1536 was reeds een vreemdeling geëxecuteerd), krijgt men de indruk dat de Kortrijkse magistraat niet erg te vinden was voor een al te strikte toepassing van de plakkatens op de ketterij. Was dit wellicht de reden waarom Jan de Conte in oktober 1529

262 ARA, Rk, 14.038, rekening 1532-1533, f° 12 v°.

263 ARA, Rk, 14.048, rekening 1543-1544, f° 14 v° - 15; 14.049, rekening 1544-1545, f° 12, 18 - 18 v°, 22 v°, 24 VD; 14.050, rekening 1545-1546, f° 22 - 25 v°.

264 RAK, SAK, Register uan politicque ordonnantien, f° 10 v°.

Blz. 287

tijdens de publicatie van het keizerlijk plakkaat luidop tot de omstaanders zei „dat messchien die 't vutrieppen oft deden vutroepen waeren Lutheriaenen"?265

Wel waren er intussen reeds lichtere straffen uitgesproken. Pieter Notebaert werd er in 1526 op betrapt, twee Lutherse boeken in zijn bezit te houden, waarin beledigingen voorkwamen aan het adres van de Moeder Gods, de heiligen, de paus en de kardinalen. De uitvoering van zijn straf betekende meteen de eerste boekverbranding te Kortrijk 266. Omstreeks dezelfde tijd werd de stadstimmerman Hendrik van den Broucke ter verantwoording geroepen omdat hij "Luthers opinie favoriseerde" 266. Wellicht mag men in deze twee personen volgelingen zien van de Lutherse Klevenaer Hendrik van Westfalen, die in 1526 inderdaad enige tijd in Kortrijk vertoefde en daar herhaaldelijk het woord voerde, 268.

Er werden onverminderd ketterse geschriften binnengesmokkeld ten behoeve van de groepjes Bijbellezers. Tegen enkele leden van een dergelijk groepje, namelijk Willem Blomme, Loys Mourman, een zoon en een dochter van Rogier de Houc, en anderen, werden einde 1527 of begin 1528 straffen uitgesproken 269. De kritiek van de nieuwgezinden richtte zich, blijkens enkele vonnissen, vooral tegen de heiligenverering, meer in het bijzonder tegen de Moeder Gods; Catheline van Hansaem, de echtgenote van Mathys Spillebeen en Jan Beghyn werden respectievelijk

in 1528 en 1530 ten laste gelegd, „blasphemie te spreken in cleenicheden ende versmaetheden vande reynder Maghet Maria, moedre van Ihesum Christum onsen heer God" 270.

Telkens hadden de straffen slechts een tijdelijke opschorting van de activiteit der Bijbellezers tot gevolg. De verdachte bijeenkomsten buiten de stad evenwel hadden in april 1530 een dergelijke omving aangenomen,

265 RAK, SAK, 155, Uutzeghen 1459-1531, f° 740 v°, ARA, Rk, 13.821, rek. 1528-1529, f° II. Na aanvankelijk op 28 oktober 1526 voor drie jaar buiten de stad en het schependom te zijn gebannen, werd de straf van De Conte op 9 november teruggebracht tot een bedevaart naar het H. Bloed te Wilsenaken.

266 ARA, Rk, 13.821, rekening november 1525-1526, f° 110. Straf: één uur lang op een schavot, boekverbranding, één jaar uit Vlaanderen verbannen.

267 Th. SEYENS, Handvesten, p. 7; Ch. MUSSELY, Inventaire, II, p. 49-50. Als straf moest hij meegaan in de processie. De geestelijkheid van Sint-Maarten echter verzette er zich tegen dat een „ketter" naast het Sacrament zou gaan. Er waren een aanmaning van de keizer en een persoonlijke tussenkomst van de procureur-generaal van Vlaanderen nodig om de opgelegde straf te kunnen uitvoeren.

268 Cfr. p, 254.

269 Ze werden tot een lichte boete veroordeeld (samen 42 fl.). ARA, Rk, 13.821, rekening november 1527-1528.

270 RAK, SAK, 155, Uutzeghen f° 139; ARA, l.c., rekening 1527-1528, f° 10 v.; rekening 1529-1530, f° 10. Catheline van Hansaem werd op 18 juni 1528 tot 10 jaar verbanning veroordeeld, een straf die op 14 juli daaropvolgend, onder borgtocht van haar broer, terug ingetrokken werd. De twee anderen werden zes jaar lang uit de kasselrij Kortrijk gebannen.

Blz. 288

dat de landvoogdes de Kortrijkse magistraat tot krachtdadig ingrijpen diende aan te zetten; desnoods kon de hulp van de soeverein-baljuw worden ingeroepen om de invloed van de „valse doctrine" met geweld in te dijken.²⁷¹ Kort daarop ontstond er alweer deining rondom religieuze aangelegenheden. Er werd een heftige haatcampagne gevoerd tegen sommige geestelijken van de stad, vermoedelijk omwille van de prijzen voor kerkelijke diensten. 's Nachts werden pamfletten rondgestrooid, „menie ghenouch makende van conspiracie ende benderie dien menizoude ghemaect hebben ter causen vanden ghescille vande prochepapen". Een stedelijke verordening van 29 oktober 1533 had tot doel, een einde te maken aan de tweedracht ²⁷². Omstreeks het tijdstip van die verordening verrichtte de baljuw huiszoekingen bij verscheidene verdachten, wat doet aannemen dat de nieuwgezinden wel degelijk de hand hadden in de hetze tegen, de priesters; een aantal in beslag genomen ketterse boeken werden op bevel van de schepenen op de Grote Markt verbrand ²⁷³.

Uit dit alles mag men besluiten dat er te Kortrijk sinds de beginnende jaren twintig reformatorische geschriften in omloop waren, die in hoofdzaak gebruikt werden door kleine groepjes Bijbellezers. De nieuwe geest vond vooral zijn uitdrukking in de kritiek op de heiligenverering en op de vertegenwoordigers van de roomse Kerk. Die kritische houding zou weldra worden opgevangen door het anabaptisme, dat omstreeks 1536 de overheersende hervormingsgezinde strekking werd in Kortrijk en in heel de Zuid-Vlaamse Leiestreek.

§ 7. DE REGULIEREN IN DE BEGINNENDE HERVORMINGSBEWEGING

Het is bekend dat de snelle infiltratie van de Lutherse ideeën in de Nederlandse handelsmetropool in niet geringe mate te danken was aan de Antwerpse ordebroeders van de Wittenbergse hervormer. De opeenvolgende prioren, de Ieperling Jacob Proost (Praepositus) en Hendrik van Zutfen, hadden samen met Luther enkele jaren te Erfurt en Wittenberg doorgebracht. Ze kozen onvoorwaardelijk diens zijde in de religieuze controverse en preekten te Antwerpen tegen de aflaat. Het onfortuinlijke Antwerpse augustijnenklooster, hierdoor ten zeerste gecompromitteerd, werd op bevel van de keizer in 1523 opgeheven en met de grond gelijk gemaakt. Uit de communiteit kwamen nog tenminste een drietal leden voort, die met Lutherse sympathieën besmet waren: Hendrik Voes en Jan van Esschen bekochten hun overtuiging met de marteldood, wat voor Luther aanleiding was om in 1523 een schrijven

271 Ch. MUSSELY, O.C., II, p. 55.

272 RAK, SAK, Kleine Keurboeck 1515-1580, f° 62 v° - 63.

273 ARA, Rk, 13.821, rekening april 1534-1535, f° 12 V°.

Blz. 289

te richten „An die christen ynn Holland, Braband und Flandern" 274; Lambert Thoren, die Hendrik van Zutfen als prior was opgevolgd, stierf in de gevangenis 275.

Buiten het Antwerpse stonden ook de Dordrechtse en Doornikse augustijnenkloosters onder Lutherse invloed 276. Veel minder is bekend over de houding van de Vlaamse augustijnen. Het enige klooster dat daar tot de Saksische Observantencongregatie (vicariaat) 277 behoorde was dit van Gent 278. Onder impuls van prior Melchior Miritsch, die evenals zijn Antwerpse confraters bij Luther in de leer was geweest, nam een deel van de monniken het op voor de Duitse ordegenoot. Diens leer werd er, volgens een bericht van Aleander in januari 1521, openlijk verkondigd als de leer van Paulus, ja zelfs als de leer van Christus 279. Miritsch probeerde de binding met Wittenberg zoveel mogelijk te bevorderen, door jonge broeders naar de universiteit aldaar te sturen; in de matrikels komen in 1520 en 1521 de namen voor, van drie Gentse augustijnen: Maarten Berlin, Joris Lechard en Jan Blanckherdt 280.

Lang niet iedereen echter was het met deze strekking eens. Integendeel, de tegenstelling tussen de aanhangers van de Saksische observantie en de traditioneel gerichte conventuelen werden er maar scherper door 281. Deze laatsten kregen in 1521 de steun van de pauselijke gezant Aleander, zo zelfs,

274 P. FRÉDERIGQ, Corpus, IV, p. 223; D. DRIJVER, Twaalf brieven van Luther (Deventer 1917), p. 28-32.

275 H. Q. JANSSEN, Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend (Amsterdam 1862); F. PRIMIS, Het „vette Vlaminkje", Jacobus Praepositus, - Antverpiensia, reeks III, jg. 1929, p. 66-73; verder ongeveer alle werken over de beginjaren van het Nederlands protestantisme.

276 A. DE MEIJER, Augustijnen in conflict met de Dordtse magistraat? Eerste tekenen van Lutheranen in Nederland, - AGKKN, V (1963), p. 343-350; G. MOREAU, Histoire du protestantisme à Tournai, p. 59-60, 63.

277 De Saksische congregatie had zich op het einde van de vijftiende eeuw van de algemene orde losgemaakt met de bedoeling, naar een strengere observantie van de regel te streven en de theologiestudie aan te moedigen. Over de houding van die congregatie, waartoe ook Luther behoorde, in de hervormingstijd, cfr. T. KOLDE, Die Deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz (Gotha 1879), aan te vullen o.a. door: A. V. MUELLER, Der Augustiner-Observantismus und die Kritik und Psychologie Luthers, - ARG, XVIII (1921), p. 1-31, en R. WEIJENBORG, Neuentdeckte Dokumente im Zusammenhang mit Luthers Romreise, - Antonianum, XXXII (1957), p. 147-202.

278 Johann von Staupitz was het, die kort vóór 1520 het Gents klooster had weten te onttrekken aan het

gezag van de provinciaal van Keulen. Vóór die hervorming waren de morele en religieuze verhoudingen in het klooster allesbehalve voorbeeldig. (Cfr. TEEUWEN en A. DE MEIJER, Documents, - Augustiniana, XX (1970), p. 268-271, vooral ook voetnoot 188.)

279 P. Frédéricq, Corpus, V, P. 394.

25' C. E. FOERSTEMANN, Album Academie Vitebergensis , p. 97, 100.

281 Th. BRIEGER, Quellen und Forschungen, p. 262.

Blz. 290

dat prior Miritsch zich verplicht zag, Luther met de lippen te verloochenen. Dat hij het inderdaad slechts in schijn deed om zichzelf en zijn volgelingen buiten schot te houden, wordt aangetoond door het feit, dat hij reeds in 1522 als prior werkzaam was te Maagdenburg en er met succes de invoering van de reformatie bewerkstelligde 282. Voor Gent maakte dat geen verschil uit, aangezien nu ook de stadsmagistraat al zijn invloed bij de landvoogdes aanwendde om niet alleen het klooster van zijn eigen stad, maar ook die van andere steden uit de — naar zijn oordeel verderfelijke — invloedssfeer van de Duitse observantie los te weken 283. Op 23 november werden de kloosters van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem op verzoek van Margaretha verenigd in een afzonderlijk vicariaat, onder leiding van Jan van Mechelen, prior van Dordrecht. De kloosters van Keulen, Enkhuizen en Antwerpen bleven voorlopig trouw aan de Duitse vicaris Johann von Staupitz 284. Gent schikte zich in deze nieuwe situatie, wat dan weer niet uitsloot dat bij sommige leden van de communiteit de belangstelling voor wat bij de Duitse ordebroeders gebeurde groot bleef.

De Gentse broeder Jan Vaernewyck hield in 1532 te Middelburg in Zeeland preken, die door de ontvanger van Zeeland-Bewesterschelcie „verdacht” en „schandelijk” genoemd werden. Maria van Hongarije, hiervan op de hoogte gebracht, maande de Wet van Middelburg aan, de gevaarlijke augustijn uit de kansel weg te houden.

De inquisiteur-generaal Jan Coppin, die het geval Vaernewyck onderzocht, adviseerde op zijn beurt op 12 juli 1532, de predikant de toegang tot Middelburg te ontzeggen. Aan dit alles stoorde broeder Jan zich niet; zowel te Middelburg als te Kaprijke ging hij door met preken, biecht horen en "aultrement mal édifier et suborner le peuple par ses mauvaises doctrines". In september 1532 kon men er hem eindelijk toe bewegen, zijn intrek te nemen in het augustijnenklooster te Leuven, waar hij van de prior de toelating kreeg om te preken maar niet om biecht te horen. Kort daarop keerde hij naar zijn moederklooster te Gent terug. Enkele raadsheren van de Raad van Vlaanderen gingen zich persoonlijk vergewissen van de orthodoxie van de preken. Het viel mee: men achtte het alleen nog nodig, de Gentse prior te vragen verder een oogje in 't zeil te houden en in geen geval toe te staan dat de broeder de stad zou verlaten 285.

Over het Ieperse augustijnenklooster bericht Diercxsens dat, toen de Antwerpse prior Jacob Proost (Praepositus) er na zijn herroeping in februari 1522 heen werd gestuurd

282 P. KALKOFF, Die Anfänge der Gegenreformation, I, p. 55.

283 IDEM, o.c., II, p. 20; A. HENNE, Histoire du règne de Charles-Quint IV, p. 309;

P. FRÉDÉRCQ, Corpus, IV, p. 132-135.

284 Al die kloosters, met uitzondering van dit van Antwerpen dat, zoals gezegd, in 1523 werd opgeheven, zouden in 1533 weer verenigd worden onder de provincie van Keulen. (N. TEEUWEN en A. DE MEIJER, o.c., - Augustiniana, XVIII (1968), p. 412.)

285 Alle documenten over deze zaak in: RAG, Varia D, 3028, f° 206 v° - 209.

Blz. 291

— hij was immers filius van dit klooster — hij er vurige aanhangers vond van Luther, die er zelfs de rechtstreekse oorzaak zouden van geweest zijn, dat hij in zijn ketterij herviel Dit zal allicht iets overdreven zijn geweest. We weten nochtans dat minstens

twee monniken uit de Ieperse communiteit tot de vroegste leerverkondigers van het Lutheranisme behoorden, De eerste, een zekere broeder Niklaas, werd op 31 juli 1525 te Antwerpen wegens ketterij terechtgesteld²⁸⁷.

Omstreeks dezelfde tijd preekte te Middelburg in Zeeland de augustijn Frans, bijgenaamd van Ieper naar de plaats vanwaar hij afkomstig was. Men verdacht hem ervan, vanop de kansel onorthodoxe stellingen naar voren te brengen. In april of mei 1527 werd hij gevankelijk naar Vilvoorde overgebracht, kreeg echter kort daarop de vrijheid terug en vluchtte naar Wezel, waar hij in het huwelijk trad²⁸⁸.

Alhoewel de monniken zich in de jaren die volgden ijverige medewerkers toonden in de kettervervolging, bleef er voor de buitenwereld toch een waas van heterodoxie rondom het augustijnenklooster hangen. Kwamen boekten die daar geschreven werden niet op de index? ²⁸⁹ En was de Calvinistische predikant Jacob de Buyzere, die sinds 1560 een ophefmakende rol speelde in de vluchtelingenkerken in Engeland en in 1566 in zijn geboortestreek, geen lid geweest van de communiteit? ²⁹⁰

Brugge bleef volledig buiten de invloedssfeer van de Saksische observantie. Dit was volgens Aleander de verklaring, waarom daar de invloed van de Wittenbergse hervormer bijna onbestaande was.²⁹¹ De „papistische” gesteldheid van het klooster moet de visitor van de vicarianen, Wenzeslaus Link, die in 1521 de uitstraling van de Saksische groep in de Nederlanden trachtte te versterken, ervan afgeschrikt hebben, ook aan Brugge een bezoek te brengen ²⁹². Hij zou daar overigens maar weinig enthousiasme hebben gevonden voor de strenge observantie van de regel. Tevoren had de generaal van de augustijnen, Gabriele della Volta, er bij de provinciaal van de Keulse provincie herhaaldelijk op aangedrongen, het klooster te Brugge te reformeren. Blijkbaar slaagde de provinciaal Antoon Concilli, zelf van het Brugse klooster,

²⁸⁶ Antverpiana, p. 361, cfr. H. Q. JANSSEN, o.c., p. 84 en 249.

²⁸⁷ J. G. DE Hoor SCHEPPER, Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland, p. 113, 242.

²⁸⁸ Ibid., p. 506-507, 512.

²⁸⁹ ASG, Documenten betreffende de universiteit van Leuven, 5: lijst, opgesteld door de Leuvense universiteit, van gevaarlijke boeken die door de wereldlijke overheid moeten verboden worden (9 mei 1545), waarin o.a.: „Van de xii articulen des christen gheloofs” van de Ieperse augustijn Boudewijn de Smet.

²⁹⁰ Zie p. 402-403.

²⁹¹ P. KALKOPE, o.c., I, p. 55.

²⁹² W. REINDELL, Doktor Wenzeslaus Link von Colditz, 1483-1547, I (Marburg 1892), p. 154.

Blz. 292

daar niet in.²⁹³ Het uittreden van broeder Blaise de Rombus in 1523 was voor de magistraat te Brugge een aanleiding om nog eens de noodzaak van de hervorming te onderstrepen ²⁹⁴. De overheid van de orde liet op 12 juni 1523 een krachtig bevel in die zin worden aan de prior ²⁹⁵. Met de hervormingsplannen zal het in den beginne wel niet een zo grote vaart hebben gelopen²⁹⁶, maar toch trad geleidelijk een verbetering in, waarbij bovendien het klooster volledig buiten de Lutherse invloedssfeer kon worden gehouden.

Niet alleen bij de augustijnen, ook bij andere regulieren bestond er enige belangstelling voor de nieuwe geest. In Gent vertelde Gillis van de Walle in 1522 dat de franciscanen, broeder Filips van St. Agneten en broeder Denijs van het klooster op Meerhem, enkele Lutherse boeken bezaten²⁹⁷. De minderbroeder Pieter de Zomere van zijn kant zou vanop de kansel een tijdlang „geLutherd” hebben, maar preekte in 1522 toch al weer tegen de opdringende ketterij ²⁹⁸. Had die andere minderbroeder, Pieter Brunhals, misschien de lokstem van Wittenberg gehoord toen hij in 1521 in zijn kloostergeloften verbrak en op zwerftocht ging door het land? ²⁹⁹ Een overtuigend

volgeling van Luther zien we in elk geval in een derde minderbroeder, Jan de Brune, die lange tijd vanuit Gent heimelijk briefwisseling voerde met Wittenberg en in april 1532 zelf in die stad bij Luther vertoefde 300.

293 N. TEEUWEN en A. DE MEIJER, O.C., p. 408, 412-413.

294 Ibid., p. 414.

295 „Litteris ad conventum Brugensem datis enixissime eos ad vite reformationem hortati sumus, ne domum suam alienis aliquando tracam lugeant... volentes ut... neque ullus sacrista, supprior aut procurator sit concubiniarius, infamis aut publico scelere notatus".. (Ibid., p. 412-413)

296 In 1524 moesten tuchtmaatregelen worden genomen tegen de augustijnernonnik Gillis Vlieghe, die in het openbaar en in beperkte kring ergerlijke stellingen verkondigde, en de staat en de regel van de religieuzen in het belachelijke trok. (A. SCHOUTEET, De Bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge, - ASEB, XCVIII (1961), p. 223-224.)

292 P. FREDÉRICQ, Corpus-, IV, p. 101

298 SAG, BC 1521-1523, f° 245.v°.

299 Hij werd op het platteland rond Gent gearresteerd door de procureur-generaal, die hem uitleverde aan de gardiaan van de franciscanen. (ARA, Rk, 21.893, f° 42.) Op 27 augustus 1537 werd door de soeverein-baljuw van Vlaanderen nog eens een minderbroeder-apostaat van Gent gepakt; ook deze werd in het Gentse klooster opgesloten. (P. C. VAN DER MEERSCH, Memorieboek, II, p. 119.)

300 J. W. PONT, Geschiedenis van het Lutheranisme, p. 253. Misschien is hij te vereenzelvigen met de Jan de Brune die vermeld wordt als aanstoker. Op 5 januari 1521, van een parodie op de offergaven ter verkrijging van aflaten: twee mannen renden in en rond de Sint-Janskerk (= later Sint-Baafs) en de Wijnaart met een draagberrie, waarop de „ghescilderden coufre vande graciën" stond, „roupende zeer leelick: Ley, ley, ende noch zeker andre woorden." (SAG, /3C 1521-1523, f° 198.)

Blz. 293

Elders werd reeds verhaald, hoe in de katuizerabdij van Rooigem bij Gent een uitgesproken Erasmiaanse geest leefde, die één enkele keer aanleiding gaf tot een meer dan gewone sympathie voor het Lutheranisme. Dit was eveneens het geval in de kartuis van Genadendal te Brugge, zo althans luidden de geruchten die Aleander ter ore kwamen op 26 augustus 1521, op het ogenblik dat hij zich klaar maakte om in het keizerlijk gevolg naar Brussel te reizen. Hem was gezegd dat er in deze, priorij, alsook bij de benedictijnen en benedictinessen, verstokte lezers waren van Erasmus, en dat ze talrijke verdachte boeken bezaten. De nuntius trok vooral van leer tegen de katuizers, die volgens hem schijnheiligaards en leeggangers waren, 302. Zijn rapporten leren dat hij zinnens was, ze in kapitulaire zitting bijeen te roepen en hen nadrukkelijk te wijzen op de gevaren die in de schelmerij van die nieuwe Arius (bedoeld is Erasmus) en van Luther verborgen lagen. Veel verwachtte hij daarbij van de dreiging, hun alle bezittingen te ontnemen indien ze hun houding niet wijzigden. Tot zijn genoegen kon hij evenwel vaststellen dat de monniken van Genadendal zich weliswaar één ogenblik op het pad van de ketterij hadden gewaagd, maar nu toch onder de leiding van de prior resoluut de weg van de orthodoxie waren ingeslagen. Of Aleander, nog de tijd vond om eveneens tegen de benedictijnen van Sint-Andries, die een uur buiten de stad woonden en ook minder talrijk waren, te keer te gaan, is niet erg waarschijnlijk. Nochtans was er daar — zo luidden sommige geruchten — een broeinest van Erasmianisme en Lutheranisme 303.

In hoeverre de Erasmushater Aleander, voor wie Erasmiaans humanisme gelijk stond met ketterij, het beeld van de toestand in de twee abdijen heeft vertekend, is niet met zekerheid na te gaan. Toch mag het wellicht aan het doorwerken van de nieuwe ideeën worden toegeschreven dat in 1522 een monnik van Sint-Andries, en in 1524 een katuizer van Genadendal hun kloostergeloften ongedaan maakten; de laatste nam zich een vrouw, waarmee hij openlijk door de Brugse straten wandelde 304. Ook de dominicanen, die nochtans berucht waren als kettermeesters, hadden te kampen met afvalligheid in de eigen

301 Cfr. p. 69-70.

302 Misschien maakte hij hiermee een allusie op het zedelijk leven van sommige monniken. Van Cornelis Govaert is bijvoorbeeld bekend dat hij „propter suos pessimos mores” naar de kartuis van Zierikzee diende te worden overgeplaatst. (H. J. J. SCHOLTENS, *Het Kartuizerklooster Dal van Gracien Brugge*, - ASEB, LXXXIII (1940-1946), p. 187, noot 159.)

303 P. KALKOFF, *Die Anfänge*, II, p. 30-32; N. HUYGHEBAERT, *De bibliotheek van de oude Sint-Andriesabdij*, - ASEB, XCII (1955), p. 152-153.

304 GOETHAÏS, *Cbronica Sancti Andreae juxta Brugae*, ed W H. WEALE, (Brugge 1868), p. 174; cfr. N. HUYGHEBAERT, *De Bursfelder Reform in de Sint-Andriesabdij, Horae Monasticae, I (Fulgens radiatur)* (1948), p. 250-251. H. DE VOCHT, *Literae*, p. 230.

Blz. 294

rangen 305. Om hieraan het hoofd te kunnen bieden was op het provinciale kapittel te Zierikzee in 1525 beslist, dat elk dominicanenklooster twee kerkers zou laten bouwen, waarin de broeders die op het lezen van Lutherse of andere ketterse schriften betrapt werden, of die met ketterij besmet leken, zouden opgesloten worden 306. Dat die gevangenis er in Brugge gekomen is staat vast 307, maar het is niet waarschijnlijk dat ze dikwijls is moeten gebruikt worden.

Samenvattend kan men dus zeggen dat de grote, ook de door de roomse orthodoxie, gewraakte gedachtenstromingen van, het begin der zestiende eeuw tot binnen de muren van de Vlaamse kloosters en abdijen waren doorgedrongen. In enkele augustijnenkloosters bestond uit een gevoel van solidariteit met de Duitse ordebroeder aanvankelijk een neiging tot meegaan in diens verzet. Het bleef nochtans bij weinige en geïsoleerde gevallen. Een echte impuls voor de gedachte van de kerkvervolging is er dus, althans vóór 1550, van de religieuzen niet uitgegaan.

De bedelorden hebben zich integendeel opgeworpen als dé heftige bekampers van de afwijkende leerstellingen. Te Gent en te Brugge kwamen ze bij de eerste wenk van de pauselijke nuntius in beweging om mee te helpen aan de opsporing van verdachte boeken en om dagelijks vanop de preekstoel te waarschuwen voor de verderfelijke sekte. Toezicht op de orthodoxie van de preken werd uitgeoefend door de Concordiën van de bedelorden. De oversten van de dominicanen, minderbroeders, augustijnen en karmelieten kwamen met hun geleerdste monniken om de drie of vier maanden samen om hun gemeenschappelijke belangen te bespreken, om hun positie tegenover de ketterij te bepalen, om de leer der religieuzen te discussiëren of te censureren. - Te Gent namen de bijeenkomsten een aanvang op 26 januari 1530; er zijn evenwel geen verslagen van de beraadslagingen bewaard. 308

Het Liber convocationis van de Brugse bedelorden loopt van 1537 tot 5 oktober 1553, 309. Verscheidene keren wordt er melding gemaakt van „propositiones scandalosae”, „invectiones in sanctae Ecclesiae ceremonias aut etiam contra prisca

305 Eén van de monniken, afkomstig uit het Oudenaardse, werd in 1521 of 1522 gestraft om het lezen van ketterse boeken en het propageren van verdachte denkbeelden. In 1528 trad Walter van Kortrijk uit. (S. P. WOLFS, *Arta capitulorum*, P. 94; A. HENNE, *Histoire du règne de Charles Quint*, IV, p. 309.)

306 S. P. WOLFS, o.c., p. 68.

307 Zo blijkt uit het geval van Jacob de Scaepere in 1545. (Ibid., p. 176.)

308 J. SCHEERDER, *Het Lutheranisme te Gen*, p. 307.

309 H. LIPPENS, *Le manuscrit brugeois „Découvertes no 334/5*, - *Franciscana*, XIV (1959), p. 19-49, was de eerste om de aandacht te vestigen op dit Liber convocationis.

Blz. 295

ejusdem ecclesiae dogmata exclamationes” 310, maar waarschijnlijk moet hier niet

direct aan ketterse uitlatingen gedacht worden 311.

In het voetspoor van voorttrekkers als Jan Royaert en Jan Herenthals te Gent, Nicolas de Bureau te Brugge en Thomas van Herenthals te Ieper legden de minderbroeders een bijzondere activiteit aan de dag in het fulmineren tegen de nieuwlichters. Eerstgenoemde vertaalde de veroordeling van Luther door de theologische faculteit van de Parijse universiteit in het Nederlands. Hij was het, die tijdens het eerste auto-da-fe te Gent op 25 juli 1521 de boeken aanreikte aan de beul 312.

In de jaren die, daarop volgden zou hij erg berucht worden om zijn fanatieke preken tegen de vernieuwing van de armenzorg. De Ieperse franciscaan Thomas van Herenthals was veel bezadigder. Met veel gezag preekte hij sinds 1519 in Sint-Maarten om de gelovigen tegen de nieuwe leer te wapenen. In 1529 schreef hij een uiteenzetting van het christelijk geloof, die in 1532 postuum verscheen te Antwerpen: *Den Spieghel des Kersten Levens. Beslutende 't verklaers van den thien gheboden Gods en van den VII sacramenten der heyligher Kercken, also verre als den ghemeynen Kerstenen noot is te ghelooven en profyt te weten om metten wercken te beleven*; het was het eerste werk in de volkstaal, in populaire trant geschreven, dat zich bezig hield met de gevaren die voor een eenvoudige gelovige in de ketterij verscholen lagen. Het kreeg in korte tijd niet minder dan vijf nieuwe edities 313.

In de anti-protestantse polemieken zijn naast de minderbroeders de dominicanen te vermelden. Daar ze al sinds de strijd tegen de Waldenzen en de Albigenzen in Zuid-Frankrijk naam hadden gemaakt als verdedigers van het geloof, werden ze ook nu weer bij voorkeur aangezocht als inquisiteurs. In de ketterprocessen vallen vooral de namen op van:

— Sebastiaan de Witte, filius van het klooster van Brugge, verscheidene keren prior van het klooster. Op 13 juni 1525 werd hij benoemd tot inquisiteur van het bisdom Doornik 314;

— Paul van Neeren, achtereenvolgens prior te Sint-Winoksbergen, Ieper en Gent, provinciaal van zijn orde, en tevens inquisiteur 315;

310 H. SCHOUTFET, *De bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, - ASEB, XCVIII (1961), p. 223-224.

311 De enige expliciet aangegeven dwaling, namelijk de mogelijkheid om door het gebed verzachting van straf te bekomen der verdoemden, kan zeker niet op het actief van de reformatie geschreven worden. (Ibid., p. 224.)

312 SAG, BC 1521-1523, f° 246 - 247.

313 E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, IV, p. 235.

314 Stierf in 1531; (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 29); hij was het die o.a. het onderzoek leidde tegen Hector van Dommele en Andries le Roy te Brugge in 1527. (SAB, VB 1490-1523, f° 196 ,197.)

315 Stierf 9 juni 1538. (B. DE JONGHE, *Belgium Dominicanum (Gent 1719)*, p. 71.)

Blz. 296

- Jan Denijs, filius van het klooster van Gent, inquisiteur, stierf als prior van Ieper 316;

— Andreas van den Coole, filius van het Brugse klooster, verscheidene keren prior van Brugge, inquisiteur sinds 1539. 317.

— Lieven de Mil, prior te Ieper, door Paulus III benoemd tot inquisiteur voor het bisdom Terwaan 318;

— Jan van den Bundere, herhaaldelijk prior te Gent, door Paulus III op 8 mei 1542 tot inquisiteur voor het bisdom Doornik aangesteld, 319;

Pieter de Backere, prior van de kloosters te 's-Gravenhage, Brussel, Leuven, Kalkar en Gent, ook een tijdlang professor te Leuven; sinds 1560 inquisiteur te Gent, werd hij door het bewind van die stad in 1578 bij verstek ter dood veroordeeld; na de

herovering keerde hij terug om zijn taak te blijven uitoefenen tot aan zijn dood 320. Vermelden we tenslotte dat Gent in 1553 een toelage verleende om een vijftal jonge geestelijken te Leuven te laten studeren „in de goddelijke sciencie ten fine hiernamaals binnen deser stede gheestelicke onderherders of herders ende pasteurs te moghen werdene ter extirpatie van den erreureti ende ketterijen nu regnerende' 321. Sinds 1556 kregen de Gentse dominicanen bovendien een vaste jaarlijkse bezoldiging van 100 p. tourn. voor hun werk ten voordele van de inquisitie 322.

316 Stierf 20 november 1557. (Ibid., P. 74; S. P. WOLFS, o.c., p. 159.)

311 Stierf te Gent 1540. (S. P. WOLFS, o.c., p. 29.)

318 Stierf 24 oktober 1563. (E. MONSEUR, Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIe siècle, p. 105.)

319 Hij was geboren te Gent in 1481 en stierf er op 8 juni 1557. Hij genoot een groot aanzien als geleerde; schreef verscheidene polemische werken in het Latijn tegen de ketterij: tegen het Lutheranisme (1551), het anabaptisme (1553) en het sacramentarisme van Anastasius Veluanus (1556). Cfr. F. QUCTIF en J. ECHARD, *Scriptores ordinis Praedicatorum*, II (Parijs 1721), p. 160-161; J. ARTS, *De predikheeren te Gent 1228-1854* (Gent, 1913), p. 164-179; S. P. WOLFS, O.C., p. 23.

320 Geboren te Gent in 1517 en er gestorven op 12 februari 1601. Behaalde het doctoraat in de theologie te Leuven in 1548. Hij was terzelfdertijd een uitmuntend theoloog, een geprezen dichter en een groot predikant. Hij viel krachtig de protestantse leer aan in een groot aantal Latijnse en Nederlandse werkjes en tractaten, o.a. de Zwingliaanse avondmaalsleer (Gent 2556). Meermaals werd hij door zijn orde met hoge opdrachten belast. (F. QULTIF en J. ECHARD, o.c., p. 317; G. SEGULER, L. A. VAN DES MEERSCH, art De Backere (Pierre), - BN, IV, kol. 742-744; J. ARTS, o.c., p. 222-232.)

321 SAG, *Stadsrekeningen 1553-1554*, f° 201, geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, *Gechiedenis der doopsgezinden*, p. 78.

222 ARA, AL, 461.

Blz. 297

BESLUIT

Het vroegst en het duidelijkst is de reformatorische invloed merkbaar in de grote steden, in de eerste plaats te Gent maar vóór 1530 ook al in Brugge, Aalst, Oudenaarde, Kortrijk, Ieper, Veurne, Nieuwpoort, Duinkerke, Sint-Winoksbergen, Eeklo, Hulst, Ertvelde/Assenede; na 1530 bovendien in heel het plattelandse industriegebied aan de Schelde tussen Oudenaarde en Gent, te R0nse; en in het Westkwartier met als kern de streek Veurne-Poperinge-Hondschoote. Bijbels en reformatorische literatuur, verspreid door ijverige boekhandelaars, vonden gretig aftrek. Belangrijk voor de penetratie van de nieuwe ideeën waren de groepjes Bijbellezers die op vele plaatsen ontstonden en dikwijls geassocieerd waren - met de rederijdersgezelschappen. In Pamele en in Hondschoote konden respectievelijk in 1528 en 1534 hoogoplaaiende discussies nopens de religie zelfs tot doodslag leiden, terwijl in de jaren dertig de oude en de nieuwe religie een gevaarlijke tweespalt verwekten in de parochiegemeenschap van het plattelandsdorp Sinte-Maria-Latem. In de steden en kasselrijen waar de Carolijnse Concessie van toepassing was kon de reformatorische beweging zich sinds 1540 ongehinderd ontplooiën, maar vanaf einde 1544 werd hieraan, ten gevolge van de strakkere houding van de Raad van Vlaanderen, een einde gemaakt. In sommige kloosters en abdijen werd met belangstelling kennis genomen van de door Luther en zijn volgelingen gepropageerde stellingen, maar een echte impuls voor de gedachte van de kerkhervorming is er van de reguleren in deze vroegste tijd niet uitgegaan.

HOOFDSTUK II

DE OPKOMST VAN HET ANABAPTISME TIJDENS EN ONMIDDELIJK NA HET „SION" VAN MUNSTER (1534-1538)

Inleiding: doperse invloeden in de sacramentarische geloofswereld omstreeks 1530

Op 4 september 1529 werd Herman Bystervelt voor vijftig jaar uit Gent en uit het graafschap Vlaanderen verbannen, omdat hij het gewaagd had „in diversche plaetsen binnen der stede de insetenen der selve te prekene, communicerne ende leerene de valsche ghecondempneerde leeringhe van Martinus Luther ende zynen adherenten" 1. De leerverkondiger was afkomstig uit Oost-Friesland, wat Scheerder de vraag deed opwerpen, of het hier wellicht om een volgeling van Melchior Hofmann gaat 2. Alhoewel deze veronderstelling al te voorbarig is, daar de Zwaabse predikant toch pas in 1530 van Straatsburg naar Emden overkwam, kan men zich terecht afvragen of Gent langs Bystervelt niet in voeling is gekomen met de doperse geloofswereld, zoals die in Oost-Friesland aan het groeien was. Vanzelfsprekend doet de toevoeging in het vonnis: „de leeringhe van Martinus Luther" hier weinig ter zake, daar dit tot diep in de zestiende eeuw een gangbare term was om de ketterij in het algemeen aan te duiden. Nu zijn er sinds 1528, misschien al een jaar eerder, in Emden tekenen van doperse invloeden merkbaar. Zoals Cornelius Krahn onlangs nog heeft aangetoond, kan weliswaar van anabaptisme in de betekenis die het in Zwitserland en in Zuid-Duitsland had gekregen en die het weldra ook in de Nederlanden zou krijgen, in de Oost-Friese stad vóór 1530

1. J. SCHEERDER, O.C., p. 319.

2. Ibid., p. 3r3. Melchior Hofmann of Hoffman (Schwäbisch Hall vóór 1500 - Straatsburg november 1543), bontwerker van beroep, kwam na omzwervingen door Lijfland en de Skandinaafse landen als Luthers predikant in 1527 te Lübeck en te Kiel. Wegens sacramentarische opvattingen moest hij zijn toevlucht zoeken in Straatsburg, mak omwille van zijn eschatologische prediking werd hij uit de stad verjaagd. Hij vestigde zich nu te Emden, waar hij met veel succes het anabaptisme predikte. Teruggekeerd in Straatsburg, om er op de zeer nabije vestiging van het Godsrijk te wachten, werd hij gearres teerd; hij stierf in gevangenschap. (F. O. ZUR LINDEN, Melchior Hofmann: ein Prophet der Wiedertäufer (Haarlem 1885), p. 86-103; P. KAWERAU, Melchior Hofmann als religiöser Denker (Haarlem 1954), met verdere bibliografie.)

Blz. 299

nog praktisch geen sprake zijn 3; dit neemt nochtans niet weg dat er grote groepen waren die door hun gedachtenwereld voorbestemd waren om spoedig in de doperse invloedssfeer op te gaan. Vooral bad de spiritualiserende tendens, die concreet een toepassing gevonden had in de avondmaalsopvatting, zich onder invloed van Karlstadt en zijn volgelingen uitgebreid tot het doopsel, waardoor deze handeling veeleer als een teken werd gezien dan als een waarachtig sacrament. Men kwam aldus tot een spiritualistische visie op de betekenis van het doopsel, die onder impuls van Hofmann na 1530 zou omgeleid worden naar het doopsel van de gelovige, waarbij degene die als kind al gedoopt was, na een persoonlijke geloofsbelijdenis opnieuw gedoopt werd 4. Als exponent van deze „pre-anabaptistische" opvattingen moet Bystervelt bij de Vlaamse nieuw-gezinden zeker bijval hebben genoten. Hij trof er niet alleen de spiritualistische avondsmaalsleer aan, in bepaalde kringen was er ook een tendens om

het doopsel nog slechts als een teken te zien, zoals reeds in 1525 duidelijk was geworden tijdens het proces tegen de Bruggeling Hector van Dommele 5.

Die enkele gegevens laten toe te besluiten dat er onder de sacramentatiers in Vlaanderen, met hun uitgesproken spiritualistische leer, vóór 1530 allerlei ideeën en invloeden merkbaar werden die, zonder anabaptistisch te zijn, weldra toch in de bedding van de herdoperij zouden worden geleid. Wanneer dit juist gebeurde kan moeilijk gespecificeerd worden. De vermelding in de Gendsche Geschiedenissen van pater Bernard de Jonghe, als zouden er te Gent sinds 1530 herdopers geweest zijn 6, zou het onderzoek een heel stuk vooruit hebben geholpen ware het niet dat er twijfel bestaat over de authenticiteit van dit gegeven 7. De tekst van het vonnis dat in december 1530 tegen Lieven van de Velde uitgesproken werd laat evenmin toe in die Gentenaar een anabaptistisch leerverkondiger te zien 8.

3. C. KRAHN, Dutch Anabaptism, p. 91-94.

4 E. KOCHS, Die Anfänge der ostfriesischen Reformation, - Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden, XX (1920), p. 30-31. Cfr. K. Vos, Is er een doopersche beweging in Noord-Nederland vóór het optreden van Melchior Hoffman? - Doopsgezinde bijdragen, LIV (5917), p. 81.

5. Zie p. 593.

6. I, p. 2.

7. De inlichting komt niet voor in de eerste uitgave van de „Ghendtsche Geschiedenissen" van 1746, alleen in de door J. L. Roothaese herwerkte en uitgebreide uitgave van 1870. (Cfr. J. SCHEERDER, O.C., p. 313.)

8. SAG, 'Ballickbouc, f° 214 V°. 300

§ 1. WERVINGSKRACHT VAN DE CHILIASTISCHE DOPERS UIT HET NOORDEN (1534-1535)

Pas in 1534-1535, tijdens en na het avontuur van Munster, krijgen we een duidelijker inzicht in de anabaptistische activiteit. In het conglomeraat van humanistische, Lutherse en spiritualistisch-sacramentarische elementen, dat kenmerkend was voor de vroegste reformatorische beweging in Vlaanderen, tekende zich voor het eerst een verduidelijking af van de begrippen. Er trad een radicalisering in van de geestelijke opvatting van de beide sacramenten — het doopsel en het avondmaal — die aanvankelijk doordrongen was van een chiliastische geest. Mellink heeft aangetoond dat het anabaptisme niet over Antwerpen (De Hoop Scheffer), niet over de Beneden-Rijn, maar vanuit Straatsburg over Emden in de Nederlanden geraakte. Pas nadat Melchior Hofmann zich in 1530 in de Oostfriesse stad had gevestigd en er zijn kerk der „Bondgenoten" had gesticht door het toedienen van de volwassendoop, begon het anabaptisme zich over de Nederlanden te verbreiden 9.

De uitzonderlijke verdorvenheid die ze rondom zich meenden te zien, en de profetieën die in hun kring veelvuldig voorkwamen, deden Hofmann en zijn, aanhangers in de verwachting leven van een spoedig einde van de wereld, waarbij alle kwaad zou vernietigd worden en zij het Godsrijk zouden binnengaan. In dit Melchioritisch dopersdom, waarin de toekomstverwachting dus vrijwel allesoverheersend was, verwierf Jan Mathysz. uit Haarlem een onaangevochten leidersplaats. Hij en zijn opvolger Jan van Leiden voerden de beweging weldra op revolutionaire paden. Ze poogden de komst van het Rijk Gods op aarde te bespoedigen door een beroep te doen op de „uitverkorenen", om mee te werken aan de gewelddadige vestiging van het Nieuwe Jeruzalem te Munster 10. Mellink heeft de these van Kübler en Van der Zijpp, als zou er vóór, naast en na de gewelddadige Munsterse strekking een veel grotere

groep vreedzame Nederlandse dopers hebben bestaan 11, aangevochten door er op te wijzen dat de Munsterse richting tot in 1535 véruit overheersend was 12; Ook in Vlaanderen waren de eerste anabaptisten mensen die onder de indruk waren gekomen van de radicale chiliasten uit het Noorden.

9. A. F. MELINK, De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544, P. 345-346.

10. Over het Sion van Munster bestaat een uitgebreide literatuur. Het basiswerk blijft: C. A. CORNELIUS, Geschichte des Münsterischen Aufruhs, 2 dln. (Leipzig 1855-1860), en de daarbij behorende bronnenpublicatie: Berichte der Augenzeugen über das

Wiedertäuferreich, - Die Geschichtsquellen des Bisthurns Münster," II (1853) (1965;2); de recente literatuur wordt opgesomd door G. BRENDLER, Das Täuferreich zu Munster, 1534/35 (Berlijn 1966).

W. J. MEILER, Het Anabaptisme in Nederland, - De Gids, 1921, p. 250; N. VAN DER ZIJDE, Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland, p. 37.

12 A. F. MELLINK, o.c., p. 367-368.

Blz. 301

In 1534 of 1535 trokken Vlamingen op naar de „Arke des Behouds te Munster.¹³ Het is nochtans onwaarschijnlijk dat één der apostelen, die door Jan Mathysz einde 1535 vanuit Amsterdam waren uitgestuurd, in Vlaanderen heeft rondgereisd. Evenmin valt na te gaan in hoeverre Jan van Leiden aantrekkingskracht uitoefende op het werkmilieu in Vlaanderen, waar hij vóór zijn bekering een tijdlang vertoefde „umb sin hantwerck to driven" ¹⁴. Wel schijnen tweederangsfiguren in Vlaanderen doperse propaganda te hebben gevoerd ¹⁵. Verder is bekend dat Jan van Geelen, één der militantste afgezanten van de Munsterse koning van Sion, in de lente van 1535 te Antwerpen aankwamen om er aanhangers te winnen ¹⁶ en dat onder degenen die zijn oproep volgden om te Munster het Godsrijk naderbij te brengen, zich de droogscheerder François bevond, die overgekomen was uit Hazebrouck ¹⁷. Deze liet zich in de bisschopsstad herdopen door Bernhard Rothman, maar kort daarop reisde hij naar Straatsburg bij Hendrik Rol ¹⁸. In 1535 was hij weer in Antwerpen, waar hij samen met een Duitse vluchteling uit het Rijngebied agitatie voerde voor het anabaptisme ¹⁹. Naast van Geelen preekten in 1534 te Antwerpen nog de vroeger priester Cornelis Lenaert en Jacob van Herwerden. De laatste noemde vóór zijn terechtstelling te Deventer in februari 1535 de namen van dertien anabaptisten te Antwerpen met onder meer meester Lieven, een

13 N. VAN DER ZIJP, o.c., p. 34. Op 2 april 1534 bracht Anton van Lalaing, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Karel V ervan op de hoogte dat in de Zuiderzee bij Kampen 27 schepen gezien waren bemand met ongeveer 3000 personen „sortiz non seulement dudict Hollande, mais aussi de Brabant, Flandres, Zélande et Frise... pour de la tirer outre vers la cité de Munster..." (geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis der doopsgezinden, p. 28.)

14 C. A. CORNELIUS, Berichte der Augenzeugen, p. 369 (bekenntnissen afgelegd door Jan van Leiden op 25 juli 1535). Het genoemde „hantwerck" was het ambacht van kleemaker. Van Leiden was bovendien rederijker, zodat hij tijdens zijn verblijf in Vlaanderen zeker in de kijker heeft gelopen.

15 J. PLANQUAERT, Oudenaarde en het Land tussen Schelde en Leie (Kortrijk 1939), p. 84, beweert dat in Oudenaarde reeds in 1533 een Jan Seraphier in hechtenis genomen werd om doperse propaganda te hebben gevoerd.

16 A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 25.

17 In hetzelfde jaar werden te Hazebrouck Christiaan Wayers en Thomas Cepieters gearresteerd, „grootelick belast van diverssche abuusen, smakende der secte Lutherane". (RAG, Varia D, 3028, f° 298 v° - 299, 299 v° - 300, 301 - 302.) Ging het hier eveneens om anabaptisten?

18 Rol, die eveneens in Munster had vertoefd, werd nog in 1534 predikant van de doopsgezinden te Maastricht, maar werd in september in die stad terechtgesteld. (L. E.

HALKIN en F. LEMAIRE, Un procès d'anabaptistes à Limbourg en 1536, - BCRH, CXXI (1946), P-30.

19 P. GENARD, AA, VII, p. 316; A. F. MELLINK, Antwerpen als anabaptistencentrum tot ± 1550, p.

158-161.
Blz. 302

diamantslijper uit Gent 20. Deze gegevens, hoe schaars ze ook zijn, laten vermoeden dat het anabaptisme over Antwerpen zijn wervingskracht uitbreidde naar Gent en naar meer westelijk gelegen gebieden. Voor de streek van Brugge was evenwel ook Middelburg in Zeeland belangrijk als aantrekkingspool. Marc Cornelisz uit Westkapelle in Vlaanderen had in 1533 in de Zeeuwse stad de kleermaker Jacob de Grave leren kennen „die hem gheinstrueert heeft, dat gheloovende men behoirde hem te laten verdopen". Weldra sloot Cornelisz zich bij de doperse gemeenschap aan. Daar werd geleerd dat men niet bij de priester maar bij God zelf moest biechten, dat „als men broot eeten zoude, zoe behoirde men gedenckenisse te hebben van dat ons Heere 't broot gegeven hadde zynen apostelen", en dat er geen vagevuur was: allemaal geloofspunten die ook door de sacramentariërs aangehangen werden.

Omstreeks Kerstmis 1534 greep er in het huis van Jan Pietersz in Middelburg een vergadering plaats ter gelegenheid van de komst van een Hollandse herdoper. Deze vertelde dat de broeders zinnens waren Amsterdam en andere steden in te nemen, „begierende datze mede opwärts commen wilden ende den hoop vermeerderen". Naar de Vlaming Cornelisz tijdens het gerechtelijk onderzoek beweerde, toonden de Middelburgse anabaptisten maar weinig enthousiasme voor dit plan. Dit belette niet dat de overheid in hen een gevaar voor de maatschappelijke orde bleef zien: Cornelisz werd op 30 april 1535 te Middelburg terechtgesteld 21.

§ 2 . OPBOUW VAN DE EERSTE DOPERSE KERNEN IN VLAANDEREN NA DE VAL VAN MUNSTER (1535- 1538)

Sommige wederdopers, die na de woelingen in het Oldeklooster tussen Bolsward en Sneek (30 maart - 7 april 1535), te Amsterdam (10-11 mei 1535) en vooral na de val van Munster (25 juni 1535) de meedogenloze vervolging trachtten te ontvluchten n zochten hun heil in de Zuidelijke Nederlanden. Een post in de rekening van de ontvanger-generaal van de vorstelijke schatkist, lopende van 1 januari tot 31 juli 1535, maakt melding van brieven van de landvoogdes aan de hoogbaljuw van Gent,

20. K. Vos, De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw, - BCRH, LXXXIV, (1920), p. 316-319. Op 20 februari 1535 werd meester Lieven voor de Antwerpse magistraat gedaagd. (P. GÉNARD, AA, VII, p. 316-317.)

21 K. R. PEKELHARING, Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland, 1524-1572, P. 244-246; J.W. TE WATER, Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw (Middelburg 1766), p. 12, 13.

22 C. KRAHN, Dutch Anabaptism, p. 154; J. J. WOLTJER, Friesland in de Hervormingstijd, P. 84-85. Blz. 303

„pour appréhender aucuns luthériens qui s'estoient reffugiez audict Gand 24. Tijdens de klopjacht die daarop volgde kon de overheid drie herdoopten arresteren, terwijl dertien andere tijdig konden ontvluchten. Willem Muller werd op 15 juli 1535 vóór het Gravensteen onthoofd 25, Jan van Gendtbroghe en Arent de Jaeghere vier dagen later 26. Op 23 juli resp. 4 augustus werden de gevluchten verbannen verklaard 27. Eén van hen, de linnenwever Jan de Bloc, werd in augustus 1538 gevangen genomen te 's-Hertogenbosch, samen met een tiental mannen en vrouwen, en op 9 september daaropvolgend gewurgd en daarna verbrand te Vught 28. Minder dan een jaar na de eerste terechtstellingen werden te Gent nog eens twee executies voltrokken van herdoopten: Lieven van de Walle werd op 5 juni 1536 onthoofd, Jenijn van Reechove op 12 juni daaropvolgend.

Slechts van twee veroordeelden, namelijk Jan de Bloc en Simon Goethals, weten we met zekerheid dat ze Gentenaars waren. Misschien waren ook alle anderen van Gentse origine, wat dan de verklaring zou zijn waarom de gerechtelijke overheid het overbodig achtte, de plaats van herkomst in het vonnis te vermelden. Wie zijn echter de „reffugiez" uit de brief van de landvoogdes? Hiermee moeten niet alleen sommige Gentenaars bedoeld zijn, die na de mislukking van de wederdoperse drijfverijen in het Noorden naar hun vaderstad waren teruggekeerd, maar ook vreemdelingen die hun toevlucht hadden gezocht in de Vlaamse stad. Immers, kort na haar eerste schrijven maande Maria van Hongarije de hoogbaljuw van Gent aan, onverwijd opsporingen te beginnen naar een Hollander, „que l'on disoit estre au nombre des diacres et séducteurs principaulx retirés en laditte ville" 30. Hier stelt zich alweer het probleem van de identificatie. Het is mogelijk dat Jan Mathysz uit Middelburg³¹ vóór zijn vertrek naar Engeland in mei 1535 een tijdlang te Gent verbleef. Hij had een belangrijk aandeel gehad in de relletjes te

23 Zoals gezegd moet men zich niet blindstaren op het woord „Luthériens".

24 ADN, B. 2386, f° 8z v°.

25 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 1.

26 Ibid., p. 2.

27 SAG, Ballinc bouc, f° 224 en 225. De bannelingen waren: Antheunis Strythem, Simon Goethals, Pieter en Martin Bate, Jan de Smet, Jan de Bloc, Martin Dhondt, Willem van de Walle, Lieven Ruuthooren, Hendrik de Pape, Adriaan Hendricx, Jacob-Sergeant en Bauwen Clappaert. Strythem en

Goethals waren niet herdoopt. De laatste verkreeg op 4 juli. 1538 intrekking van het vonnis, mits betaling van 25 karolusgulden. (RAG, RVL, 7526, 1.° 99.99V°.)

28. T. J. VAN BRACHT, II, p. 42.

29 A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 2.

31 ADN, B. 2386, 83 V°.

31 Niet te verwarren met Jan Mathysz uit Haarlem, de koning van Sion te Munster.

Blz. 304

Amsterdam 32, wat de reden zou kunnen zijn waarom hij als een Hollander werd aangezien. Dat hij ook in latere jaren in Vlaanderen vertoefde kan er op wijzen dat hij daar reeds in 1535 contacten had gelegd. Of moet hier aan Mahieu Waghens gedacht worden, die in Gentse documenten van 1538 voorkomt? Met de brief van de landvoogdes komt overeen dat de Meermaker inderdaad „diacre des rébaptiseurs" genoemd werd. Hij was nochtans niet afkomstig uit Holland, maar uit Noortberquin 33. De revolutionaire taal die hij te Gent uitsloeg wijst er wel op dat hij in het Noorden was geweest tijdens de 'woelingen aldaar, waarbij dan weer de bedenking past die nopens Jan Mathysz werd gemaakt. Zoals zo dikwijls in deze beginperiode van het anabaptisme moet hier het antwoord op de vraag naar de juiste identificatie wegens gebrek aan duidelijke gegevens uitblijven.

Eén zaak staat nochtans vast: er zijn te Gent in 1535 vreemdelingen geweest die bij het inzetten van de vervolging weer vertrokken zijn. Ze ontsnapten aan de arm van het gerecht omdat de stedelijke overheid over weinig middelen beschikte om op hen, anders dan op de eigen ingezetenen, controle uit te oefenen. Daarbij kwam dat de anabaptisten over een goed functionerend waarschuwingssysteem beschikten: zo kwamen bij de arrestatie van Van de Walle en Van Reecheve twee broeders naar Lieven de Jaeghere „adverterende dat tyt was dat hy hem wech maecte" 34.

Andere Vlaamse steden zagen zich eveneens geconfronteerd met teruggekeerde wederdopers. De baljuw van Rupelmonde arresteerde in 1535 Lysken Rems uit Holland, „famée estre entachée de la secte dicte Melchiorite et comme telle suspectée d'avoir estre rebaptisée". Ze was gevlucht uit Antwerpen, waar ze had samengewoond met een zekere meester Gheeraert 35.

Te Kortrijk werd in 1536 of begin 1537 de Brusselse schoenmaker Jacob van der Mase verbrand. Hij had zich samen met zijn vrouw in 1534 te Haarlem laten herdopen³⁶. Met de revolutionaire dopers was hij actief geweest te Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gorinchem en Geertruidenberg. Na de ineensstorting van Munster keerde hij naar Brussel terug, kwam te Vilvoorde in de gevangenis terecht, maar kon opnieuw ontsnappen 37. Met een groep gelijkgezinden trok hij nu naar Brugge, dat gedurende enkele jaren het „land van Belofte" zou zijn voor de dopers. Naast Van der Mase en zijn echtgenote Josyne Schricx, verbleven te Brugge de Brabander Jan Inghels,

32 G. GROSHEIDE, Anabaptisten in Amsterdam, p. 104-105.

33 ARA, Rk, 14.043, rekening baljuw kasselrij Veurne, 15 april 1538- 15 april 1539, 110. Op het optreden van Mahieu Waghens wordt verder uitvoeriger ingegaan.

34 SAG, BC 1538-1540, f° 46v°.

35 ARA, Rk, 14.344, rekening 1534-1535, f° 11 v°.

36 ARA, Rk, 13.822, rekening 1536-1537, f° vo; dat het echtpaar de wederdoop in 1534 ontving weten we uit het getuigenis van de vrouw te Brugge (A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 31.)

37 IDEM, Le martyrologe contraisien, p. 31.

Blz. 305

en zijn echtgenote Margriete, verder Margriete Musinghe, weduwe van de Brusselse tapijtwever Pieter Doyscheet, Eva Pieters uit Alkmaar, weduwe van Gerard Listync,

die in Munster was geweest en zich daar had laten herdopen, Cornelia Andries, echtgenote van Adriaan Adriaensz uit Dordrecht, Wouter Heyne en zijn echtgenote Laurentie Jans uit Gapinge (bij Veere in Zeeland), Magdalena de Vos uit Oostvleteren, Karel de Vos uit Poperinge en zijn echtgenote Adriane de Vync uit Westvleteren, Willem Pillaert uit Poperinge, Pauwels Vermaete uit Sluis en een zekere Pieter de Bontwerckere. Enkel onder hen kregen in 1537 de volwassenendoop toegediend uit de handen van Jan Mathysz uit Middelburg of Jan Smeitgen uit Maastricht 38.

Hebben de anabaptisten te Brugge zelf de grootste geheimhouding bewaard over hun geloofsovertuiging — er is geen enkele Bruggeling bekend die tot de kring zou zijn toegetreten — hun uitstraling buiten de stad was des te groter. Vooral waren er intense contacten met de dorpen op de verbindingswegen naar andere anabaptistencentra. Onder die vreemde centra namen Middelburg en Veere ongetwijfeld een voorname plaats in. Tussen Walcheren en Brugge was er aldus een komen en gaan van doopsgezinden, wat de verbreiding van hun leer op het platteland tussen Brugge en de Hont erg in de hand werkte. We zagen reeds in 1535 de Westkapellenaar Marc Cornelisz bij de revolutionaire wederdopers van Middelburg. In hetzelfde jaar werd er tussen de Raad van Vlaanderen, de landvoogdes en de officiaal te Ieper druk gecorrespondeerd namens Franchois Ellaut, de pastoor-onderwijzer van Oostburg. Deze zou herhaaldelijk naar Veere gereisd zijn, dat toen in de ogen van de overheid een echt ketternest was 39, en in zijn onderricht nogal wat afwijkende religieuze stellingen hebben verdedigd 40.

Uit Sluis was de mandenmaker Pauwels Vermaete afkomstig, die zich omstreeks 1537 te Brugge liet herdopen 41. Na 1535 vestigden zich in Oostburg-ambacht en in het land van Breskens „diversche vromde personen diemen zyde wesende vander secte Lutheriane ofte annabaptisten" 42. Betreffende één van hen,

38. IDEM, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 35, 32. Jan Smeitgen, die zich te Brugge Jan van Tricht noemde, was bisschop van de dopers. Begin 1535 had hij met zijn volgelingen Maastricht moeten verlaten. In de zomer van 1536 was hij samen met Jan Mathys uit Middelburg aanwezig op het convent der wederdopers te Bocholt (bij Wezel in Rijnland); beiden verdedigden daar een gematigd Melchioritisch standpunt. Op 24 mei 1537 werd Smeitgen te Antwerpen verbrand. (W. BAX, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht (1505-1612)*, 1, p. 120-123; A. F. MELLINK, *Antwerpen als anabaptistencentrum tot 1550*, p. 163.)

39 J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, p. 512-516.

40 RAG, Varia D, 3028, f° 293-295 V°.

41 SAB, BS 1558-1559, f° 17 v°.

42 RAB, *Brugse Vrije*, 278, rekening 1538-1539, f° 50. We wezen er reeds op dat de benaming „secte Lutheriane" niet in de strikte betekenis mag opgevat worden.

Adriaan Jansz, is bekend dat hij een kleermaker was uit Middelburg in Zeeland, die zijn ambacht achtereenvolgens in zijn geboortestad, in Arnemuiden, Veere, Goes, Yerseke en Groede (tussen Breskens en Oostburg) uitoefende 34. Hieruit moge blijken dat de doopsgezinde beweging in de omgeving van Brugge voor een goed deel haar wortels had in Zeeland. Zagen we trouwens niet reeds Wouter Heine en Laurentie Jans uit Gapinge bij Veere, Jan Pietersz en Jan Mathysz uit Middelburg in de Brugse kring verschijnen?

Een andere belangrijke reisweg voor de dopers was deze tussen Brugge en Gent. Ongeveer halweg ligt Merendree. In dit dorpje werden de neven Jan Steyaert en Pieter de Pau voor het anabaptisme gewonnen. Ze trokken naar Duitsland om er de doop te ontvangen maar kwamen, teleurgesteld over de opstandige atmosfeer bij de dopers aldaar, weldra naar hun geboortestreek terug. Vermoedelijk werden ze in 1538

ingerekend, maar het doodvonnis viel pas op 17 mei 1542, bij sententie van de leenmannen en schepenen van Vinderhoute-Merendree 44. Als eigenaar van uitgestrekte landerijen in de heerlijkheid Lovendegem moet Steyaert een gezaghebbend personage zijn geweest in zijn geboortestreek. Het is daarom aan te nemen dat hij en zijn neef De Pau de grondslag hebben gelegd van een anabaptistenkern in het gebied rond Merendree, die na 1550 weer zou opbloeien en tot rond het midden van de zeventiende eeuw zou standhouden. Het aandeel hierin van hun respectievelijke families was wellicht niet gering: in december 1544 werd in de heerlijkheid Vinderhoute-Merendree Hannekin Steyaert onthoofd „pour ses démerités, faulx opinions contre la foy et lèze majesté divine" 43; de dochter van schepen Olivier Steyaert uit Merendree, Galleken, stond in 1562 te Gent onder arrest om haar doopsgezinde overtuiging 46; vermelden we tenslotte dat Willem de Pau en Arent Steyaert uit Merendree na de troebelen van 1566 als anabaptisten vervolgd werden 47. Het was vermoedelijk vanuit Brugge dat de Hollander Jan Albard de doperse propaganda leidde te Oudenburg. In zijn rekening noteerde de baljuw

43 Ibid., f° 56 v°.

44. RAG,RVL, 708, f° 38 v°. Volgens Van Braght (II, p. 44) zouden de neven Jan en Pieter „Steyaertsz" uit Merendree in 1538 te Vinderhoute zijn terechtgesteld. Nergens hebben we in de gerechtelijke stukken op die datum een spoor gevonden van een executie. We menen daarom dat deze Jan en Pieter kunnen vereenzelvigd worden met de in 1542 te Vinderhoute terechtgestelde Jan Steyaert en Pieter de Pau. Uit latere berichten is bekend dat de families De Pau en Steyaert met elkaar geallieerd waren, zodat Van Braght het wel terecht over „neven" heeft; dit kan mogelijke een verklaring bieden waarom beiden in het martelaarsboek dezelfde familienaam dragen.

45 ARA, Rk, 3159, rekening 1544.

46 Cfr. p. 455.

47 J. DECAVELE, Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van de Oudburg (1535-1585), p. 129, 133, SAG, BC 1566-1567, f° nr. 121

Blz. 307

van die stad „que ledict Albard avoit pluiseurs adhérens et qu'il estudoit atraire à son intention las habitans de la ville" 48. Zozeer schijnen de ideeën van de Hollander te zijn ingeslagen, dat de prior der Brugse dominicanen het in februari 1538 nodig achtte, te Oudenburg een sermoen te houden, waarin hij de dwalingen van de ketter uiteenzette en weerlegde 49.

Een niet onbelangrijk recruteringsgebied was verder de streek van Poperinge. In 1538 verbleven te Brugge en Gent minstens zes doopsgezinden uit Poperinge, Westvleteren en Oostvleteren 50.

Het actieterrein van de Brugse kring lag nochtans voornamelijk in de streek van Kortrijk en Menen, die overigens al heel vroeg in aanraking moeten zijn gekomen met het anabaptisme 51. Uit het feit dat Jacob van der Mase te Kortrijk gearresteerd werd, mag men opmaken dat de verbreiding van de doperse invloedssfeer naar het zuiden in grote mate op het actief van deze te Brugge wonende Brusselaar moet geschreven worden. Dat hij predikant was blijkt uit zijn optreden in zijn geboortestad na de val van Munster 52; alles pleit er voor dat hij zowel te Brugge als in Zuid-Vlaanderen de leiding had van de doperse beweging. Het zal aan zijn tussenkomst te danken zijn geweest dat de verlopen priester Pieter van Gelder, die eveneens het avontuur van Munster had meegemaakt, aan Brugge en aan Kortrijk een bezoek bracht... en precies als Van der Mase in laatstgenoemde stad in handen van het gerecht viel 53. Een derde arrestatie te Kortrijk betrof Margriete Musinghe, ook woonachtig te Brugge 54, een aanduiding te meer voor het bestaan van een verspreidingsas Brugge-Kortrijk.

Talrijke gegevens in de baljuwsrekeningen onderstrepen de snelle expansie van de nieuwe leer in de Zuid-Vlaamse Leiestreek. In een schrijven van 10 april 1536 sprak de landvoogdes van „plusieurs personnes du quartier de Menin, infectées de la secte luthérienne" ". Er werden daarop aanhoudingen verricht te Menen (de gebroeders Jan en Rouger Courtins, Jan van Hursele en zijn echtgenote), te Marke (Ampleunis van Daele), te Kortrijk (Oste Adin) en te Lauwe (de gebroeders Jacob en Rouger Terryns).

48. ARA, Rk. 14.326, rekening 1338-1544, f° 5 v°.

49 Ibid., rekening 1537-1538, f° 3.

50 Te Brugge: Willem Pillaert, Karel de Vos, Adriane de Vync, Magdalena de Vos; te Gent: Martin Valcke en zijn echtgenote Anna Pillaert.

51 Denijs Steen werd op 17 april 1533 uit Kortrijk verbannen omdat hij zijn echtgenote verboden had, haar kind te laten dopen. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 17.)

52 IDEM, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 27.

53 IDEM, *Le martyrologe courtraisien*, p. is.

54 ARA, Rk. 13.822, rekening 1536-1537, f° 10 v°; Margriete werd terug vrijgelaten, alhoewel vaststond dat ze in relatie stond met Van der Mase.

55 RAK, SAK, *Parkemynen Priuilegieboeck*, f° 443 v°.

Blz. 308

Van de laatste vier gevangenen wordt gespecificeerd dat ze de heiligen en de heiligenverering belachelijk hadden gemaakt. Zijn afkeer van de heiligenbeelden had de fanatieke Van Daele er vroeger reeds toe aangezet, te Brugge verscheidene Lieve-Vrouwebeeldjes te verminken 56. Toen wist hij zich echter aan de vervolging te onttrekken door de Brugse dienders, die hem kwamen arresteren, om te kopen. Nu kreeg hij een zware straf: één uur lang werd hij op een schavot ten toon gesteld met boven zijn hoofd een opschrift waarin zijn misdadigheid uiteengezet was; nadat zijn tong doorpriemd was werd hij tot bloedens toe gegeseld en tenslotte voor tien jaar verbannen. De anderen kwamen er met lichtere straffen van af 57.

Alhoewel nergens melding wordt gemaakt van de wederdoop of van geloofspunten die typisch dopers kunnen genoemd worden, hadden de acht veroordeelden vermoedelijk toch in het anabaptistische vaarwater hun kritiek tegen de gebruiken van de roomse Kerk geformuleerd. Hiervoor pleit niet alleen het samenvallen van hun optreden met dit van de Brusselse predikant, tevens het feit dat familieleden die later in aanraking kwamen met het gerecht uitdrukkelijk anabaptisten werden genoemd. Dit was het geval met Gauthier Courtins, broer van Jan en Rouger 58, met Jan 59 en Joris⁶⁰ Terryns die, aangezien ze van Lauwe afkomstig waren, verwant zullen zijn geweest met Rouger en Jacob; Jacob zelf werd trouwens om zijn doopsgezinde activiteiten in oktober 1560 op nieuw opgespoord te Lauwe 61.

De arrestatie van vier geloofsgenoten in zijn stad in 1536 zette er de Menense kleermaker Looy de Visschere toe aan, een veiliger onderkomen te zoeken. Hij vestigde zich te Brugge en las daar op zon- en feestdagen voor uit de Bijbel. Zijn trouwste volgeling werd de schoenmaker Jacob du Cellier 62, Laatstgenoemde was in 1537 op zijn beurt actief te Gent als anabaptistisch leerverkondiger.

56 ARA, Rk. 13.822, rekening 1537-1539, f° 38.

57 Ibid., rekening 1535-1536, f° 9 v° - 110, 17, 18 - 18 va, 19, 20 -20 v°. Adin moest enkel om vergiffenis bidden en als eerherstel een toorts dragen tot bij het heilig Sacrament in de Sint-Maartenskerk. De gebroeders Terryns stonden één uur aan de schandpaal, hun boeken werden in het openbaar verbrand, en bovendien moesten ze, buiten een openlijke boetedoening te Lauwe, een bedevaart doen naar de Drie Koningen te Keulen. De Menenars werden één uur ten toon gesteld, werden gegeseld, moesten eerherstel doen te Kortrijk en te Menen, en werden op bedevaart gestuurd

naar Keulen of naar Sint-Petrus en Sint-Paulus te Rome.

58 Cfr. bijlage, nr. 637.

59 Jan behoorde tot de doopsgezinden die in 1559 uit de gevangenis van Waasten konden ontsnappen. (RAG, RVL, 7615, f° 35 v°.)

60 Joris werd in juni 1560 te Lauwe opgespoord om anabaptistische vergaderingen te hebben bijgewoond of georganiseerd. (ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 16-22 juni 1560.)

61 Ibid., rekening Titelmans, 9 oktober 1560.

62 RAB, Découvertes, 203 ter, f° 130 - 131.

Blz. 309

Al spoedig echter liep hij daar in de kijker. Het onderzoek dat tijdens zijn arrestatie en berechting werd ingesteld, bracht aan het licht dat ook hij nauwe relaties onderhield met personen uit de Zuid- Vlaamse Leiestreek. Voortgaande op deze inlichtingen werden door de procureur-generaal en de pensionaris van Kortrijk huiszoekingen verricht bij Pieter van der Helst — hij zou de auteur zijn geweest van randnotities in een bij – Du Cellier aangetroffen boek — en hij de reeds genoemde Gauthier Courtins te Menen. De gerechtelijke enquête die bij die gelegenheid te Menen werd gehouden bracht opnieuw verrassende feiten aan het licht: zowel Menen zelf als Kortrijk en Wervik waren haarden van doperse bedrijvigheid geworden, zo scheen het 63. Men had het al verdacht gevonden dat Jan de Graet en Pieter de Stercke bij de gevangenneming van Jacob van der Mase plots uit Kortrijk verdwenen waren 64. Nu lekte het uit dat De Graet verscheidene keren onderdak had verschaft aan anabaptisten 65. Van haar kant had Sijnken de Cruel aan de Rijselse dominicaan Jehan van Essche verteld dat ze samen met De Graet, met Lowijs Croesin en met de echtgenote van Pieter de Stercke in het huis van deze laatste de volwassenendoop had ontvangen 66. Verder had Joos de Cruel, broer van Sijnken⁶⁷, ketterse stellingen verkondigd, te Antwerpen en te Olsene (in de herberg „Wulfeccke" op de grote weg tussen Gent en Kortrijk) 68. Tenslotte kwam de gerechtelijke overheid te weten dat de stadstimmerman Hendrik van den Broucke, die al in 1527 wegens ketterse uitlatingen een straf opgelopen had 69, in zijn huis weer verdachte vergaderingen belegde 70.

Over veruit de belangrijkste persoon van de doopsgezinde beweging dezer jaren, niet alleen in het Kortrijkse maar in heel Vlaanderen, werd tot nog toe niets gezegd. Daar hij nooit gearresteerd werd is over hem bitter weinig bekend. We weten dat hij Hendrik heette, een verlopen religieus was uit Kortrijk, de wederdoop had ontvangen en vanuit zijn geboortestad Vlaanderen doorkruiste om de anabaptisten te onderrichten.

63 ARA, Rk, 13.822, rekening 1537-1539, f° 25 - 26 v°.

64 Ibid., rekening 1536-1537, f° 10 v° -

65 Ibid., rekening 1537-1539, f° 27.

66 Ibid., rekening 1536-1537, f° 16 - 17. Over Sijnken de Cruel, cfr. p. 459.

67 Beiden worden „van Gheldre" genoemd, waaruit we deze familie-verwantschap menen te mogen opmaken. (Ibid., rekening 1537-1539, f° 28; ARA, AL, 462 bis, rekening De Hondt, in maart 1562.)

68 ARA, Rk, 13.822, rekening 1537-1539, f° 28-29.

69 A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 15.

70 IDEM, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 39. De Kortrijkse magistraat liet te Brugge informeren of de terechtgestelde anabaptisten tijdens het onderzoek de naam van Van den Broucke niet hadden vermeld. (ARA, I.c., f° 29 v°.) Werd hij er wellicht van verdacht, zich in de Brugse anabaptistenkring te hebben opgehouden?

Blz. 310

Vermoedelijk heeft hij na de dood van Jacob van der Mase de fakkel van hem overgenomen. Hij kwam dikwijls te Hondskoote en omgeving 71. Bij elk oponthoud in de textielstad logeerde meester Hendrik in de herberg van de priesterzoon Karel

Herman („Charlo" of „Strontkin" in de volksmond). In dit trefpunt van „rebaptiseurs, prophètes et aultres de la secte des annabaptistes" maakte hij kennis met Mahieu Waghens uit Noortberquin 72. Toen laatstgenoemde zich, samen met zijn echtgenote Mayken Maris en vermoedelijk nog enkele geloofsgenoten uit de streek van Poperinge, te Gent ging vestigen en daar de leiding van de broederschap op zich nam, bleef hij verder met meester Hendrik in verbinding. In het huis van Mahieu en bij Jacob du Cellier die, zoals reeds gezegd werd, van Brugge naar Gent was overgekomen, grepen discussies plaats, die tevens herhaaldelijk bijgewoond werden door een zekere Lauwereyns uit Zeeland 73. In de kleine Gentse gemeenschap, die relaties onderhield én met plaatsen ten noorden van de stad, én met Brugge, én met Kortrijk, én met Poperinge én met Hondshoote, én met Zeeland, vermoedelijk zelfs met Aalst, bestond een zeer groot samenhangsgevoel. Dit vond zijn uitdrukking onder andere in de vriendenkus bij de begroeting 74.

De genoemde Lauwereyns zal onderweg uit Zeeland naar Gent, niet nagelaten hebben, telkens een bezoek te brengen aan de broeders te Axel, Zuiddorpe en Sinte-Kruis-Winkel. Over het bestaan van doopsgezinde kernen aldaar had de overheid niet het minste vermoeden, tot ze in de zomer van 1538 ingelicht werd door het verraad van een lid van de Gentse anabaptistenkring, de Poperingenaar Martin Valcke.

§ 3. VOORLOPIG EINDE VAN DE ANABAPTISTISCHE EXPANSIE TEN GEVOLGE VAN DE REPRESSIE VAN 1538

Aan de oorsprong van het wijdomvattend gerechtelijk optreden tegen de dopers in Vlaanderen ligt vermoedelijk de arrestatie en de terechtstelling van Jacob du Cellier te Gent in het begin van dit jaar. Deze moet tijdens zijn gevangenschap — misschien onder foltering — gegevens hebben losgelaten nopens geloofsgenoten en de auteurs van enkele nota's in een bij hem gevonden boek hebben geïdentificeerd 75. Het valt aan te nemen dat zich onder de genoemden Valcke bevond, die dan na zijn inhechtenisneming, uit schrik voor" een gelijkaardige straf, is gaan praten. Zijn inlichtingen en die van Du Cellier

71 ARA, Rk, 14.043, rekening 1538-1539, f° 9 v°.

72 Ibid., f° 10.

73 SAG, BC 1538-1540, f° 3 v°, 7 - 7 v°, 9 v°.

74 A. L. E. VERHEYDEN, De doopsgezinden te Gent, p. 102.

75 IDEM, Le martyrologe courtraisien, p. 18. In het door Verheyden geciteerde stuk wordt verkeerdelijk Nicolas in plaats van Jacob aangegeven als voornaam van Du Cellier

Blz. 331

brachten op verscheidene plaatsen het gerechtelijk apparaat in beweging, wat voor de doopsgezinde broederschap uiteindelijk noodlottig zou worden.

In de rekening betreffende zijn activiteiten in 1538 vermeldde de procureur-generaal van Vlaanderen: „Item voor dat hy verleit heeft voor de montkosten van eenen ghenamert Martin Valcke, denunchiateur van diverssche herdoopte, die metten zelve procureur reysde vander stede van Ghendt naer Winckle Zudorp; Axele ende daerontrent hy nachte hem tooghende de huusen waer zekere herdoopte woonden". Inderdaad, samen met de verklikker en een uitgebreide politiemacht had de procureur zich onverwijld ter plaatse begeven om er een grootscheepse razzia te houden. Er was nochtans tijdig alarm geslagen, vermoedelijk dank zij het waarschuwingssysteem onder doopsgezinden dat, zoals vastgesteld werd, reeds vroeger zijn goede diensten

had bewezen.

Alleen drie vrouwen konden gepakt worden: de echtgenoten van Lieven van Haverbeke te Sinte-Kruis-Winkel, van Jacob Loys te Zuiddorpe en nam Jacob Dauwere te Axel, allen herdoopt. De mannen en ook nog Adriaan Brael uit Sinte-Kruis-Winkel hadden met de boot van schipper Jacob Loys tijdig de vlucht genomen naar Zeeland.

Tijdens een nieuwe razzia die enkele dagen later geleid werd door deurwaarder Ydrop Oste in overleg met de plaatselijke koster Joris Godschalk, bleken ook Copkin Everwijn en Martine de Meyer hun heil te hebben gezocht in Zeeland. Navraag bij familie te Assenede, Zelzate en Ertvelde kon de vlucht van de jeugdige verdachten slechts bevestigen 76.

Voor Martin Valcke was er nu geen weg meer terug. Hij moest de procureur-generaal vergezellen naar Brugge en daar de huizen van herdoopten aanwijzen 77. Zeven werden er gearresteerd; allen werden ze, na een proces voor de stedelijke overheid, tussen 17 en 28 augustus 1538 te Brugge terechtgesteld 78. Valcke verklikte de doopsgezinden te Oostburg en Breskens, maar het bevel van de overheid van het Brugse Vrije tot inhechtenisneming van de verdachten kwam hier veel te laat 79. Tevoren was een gerechtelijk optreden te

76 In ARA, AL, 452 zijn drie rekeningen bewaard die uitvoerige inlichtingen verstrekken over de razzia's: twee van deurwaarder Ydrop Oste en één van de procureur-generaal. Die rekeningen evenmin als andere documenten uit de Raad van Vlaanderen, zeggen niets over een mogelijke bestraffing van de gearresteerde vrouwen.

77 Ibid., rekening van de procureur-generaal.

78 A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 31-33. Alle terechtgestelden waren vrouwen; twee onder hen, de echtgenote van Jan Inghels en Magdalena de Vos, zwoeren hun overtuiging af en werden daarom niet verbrand maar levend begraven. De mannen hadden tijdig de wijk genomen (cfr. Wouter Heyhe: K. R. PEKELHARING, O.C., p. 254; Pieter de Bontwerckere week uit naar Londen maar werd daar om zijn geloof verbrand: SAB, BS 1558-1559, f° 23 v°, A.L.E. VERHEYDEN, P. 45, n. i.)

79 Alleen Adriaan Jansz. werd te Groede gearresteerd. Hij werd gevankelijk naar Brugge overgebracht en in het Steen opgesloten. (RAB, Brugse Vrije, 278, f° 32 - 32 v°.) Over het vonnis is niets bekend. Blz. 312

Oudenburg met meer succes bekroond geweest; de reeds genoemde Jan Albard stierf daar op 4 februari 1538 de vuurdood 80.

De procureur-generaal stelde verder een uitgebreid onderzoek in te Kortrijk, Menen en Wervik, dat in twee eerstgenoemde steden tot een aantal arrestaties leidde. Maar daar de gevangenen zonder uitzondering het poorterschap van Kortrijk bezaten, bewogen de schepenen van de Leiestad hemel en aarde om hen tegen de strenge eisen van de Raad van Vlaanderen en van het Geestelijk Hof te Doornik in bescherming te nemen 81. Volgens hen moest aan de verklaring van Sijnken de Cruel maar weinig waarde worden gehecht, daar ze lange tijd als vagebond had rondgezworven en bovendien te Kortrijk een bordeel had uitgebaat 82.

Er waren onvoldoende bewijzen voorhanden om op de verdachten de in de plakaten voorgeschreven straffen toe te passen. Het afschrikwekkend voorbeeld van de executie van (de vreemdeling!) Jacob van der Mase zou er hen trouwens wel van afhouden zich nog verder met de ketterij in te laten. Wegens „la diversité d'opinions" van de schepenen kon de vierschaar niet tot een definitief oordeel komen. Nadat Kortrijk garanties had verstrekt voor de beteugeling van de ketterij in de toekomst stemde de Raad van Vlaanderen er uiteindelijk mee in dat alle verdachten weer op vrije voeten werden geplaatst 83.

Na Kortrijk zette de procureur-generaal zijn onderzoek verder te Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Hondshoote en Cassel, „daeronder diverssche herdoopte hemliden hilden“, zo men zeide. Hier hadden de meeste verdachten tijdig een veiliger onderkomen kunnen zoeken. De arrestatie van Jacob Grigore te Hondshoote leek alle kans op slagen te bieden, maar, zo tekende de procureur-generaal verontschuldigd aan, „ingherocht wesende, zo bevonden zy dat hy 's navents te vooren ghewaerscuwet en de ghevlucht was“ 84. Twee Hondshootenaars konden wél opgebracht worden: Malen Dye en de priesterzoon Karel Herman 85 Bij vonnis van de overheid der kasselrij Veurne werd de eerste als anabaptist op 25 augustus 1538 te Hondshoote

80 ARA, Rk, 14.326, rekening 1537-1538, f° 2, 3. Rond de executieplaats stond een wacht opgesteld omdat „l'on douttoit la fureur du peuple“.

81 Tevoren had de Kortrijkse magistraat het al klaar gespeeld, Courtins buiten de greep van het Geestelijk Hof te houden. Verder werd met de eis van de procureur-generaal van Vlaanderen, die de doodstraf vroeg, geen rekening gehouden. (ARA, Rk, 13.822, rekening 1535-1536, f° 18-19.)

82 Ibid., f° 16- 17.

83 Ibid., rekening 1537-1539, f° 26 vo, 27, 29, 29 v°.

84 ARA, AL, 452.

85 Ter gelegenheid van de arrestatie ving men te Ventte berichten op over het bestaan van een plakkaat nopens de anabaptisten, dat nochtans al in 1534 uitgevaardigd was Noch te Veurne zelf, noch in de kasselrij was een exemplaar vindbaar, zodat men er uiteindelijk een diende te halen in Brugge.

Blz. 313

terechtgesteld 86. De tweede moest, om zijn taveerne te hebben opengesteld voor vergaderingen der doopsgezinden, één uur lang aan de kaak staan met het zwaard van justitie boven het hoofd; ten teken dat hij de doodstraf verdiend had⁸⁷. Te Cassel werd de molenaar Filips de Cors (Keurs), na een langdurige gevangenschap, op 20 december 1540 terechtgesteld 88.

Nog in 1538 werd Rosiane Kemels, de echtgenote van de in 1536 te Gent terechtgestelde anabaptist Lieven van de Walle, gevangen te Schelderode. In 1539 werd ze op haar beurt geëxecuteerd te Aalst 89. Het valt wel aan te nemen, dat ze al die tijd betrekkingen had onderhouden met Gent. In die laatste stad eindelijk vielen Mahieu Waghens en de echtgenote van de verklikker, Anna Pillaert, in handen van het gerecht. De eerste eindigde op de brandstapel 90, de tweede kwam onder bepaalde voorwaarden terug op vrije voeten⁹¹.

Dat een over heel Vlaanderen gecoördineerde gerechtelijke actie tegen verschillende doopsgezinde kernen mogelijk was na verklaringen van slechts één of hoogstens twee personen, wijst er op hoe nauw deze kernen bij elkaar aanleunden in alles wat ze deden of beslisten. Dit zal trouwens levensnoodzakelijk zijn geweest voor groepjes mensen die zich in de verdrukking naar een ondergronds bestaan gedreven zagen. Dat men nochtans alles wist van elkaar kon, zoals het dramatisch gebeuren aantoonde, bij het minste lek voor de hele gemeenschap noodlottig worden.

En niet alleen voor de gemeenschap in Vlaanderen! Martin Valcke wist blijkbaar ook heel wat te vertellen over de doopsgezinden elders in het land: hij werd naar Brussel ontboden om er ondervraagd te worden nopens het anabaptisme in Brabant; vandaar werd hij ter beschikking gesteld van de gerechtelijke overheid in Mechelen en in Holland, om daar ter plaatse aanwijzingen te geven 92. Is het op grond hiervan overdreven te beweren dat er, tenminste in een groot deel der Nederlanden, een hechte eenheid bestond in de toenmalige doopsgezinde beweging?

86 ARA, Rk, 14.043, rekening 1538-1539, f° 9 v°; SAH, CC. 76, rekening 1539; f° 3 v9.

87 Ibid., f° 4; ARA, l.c., 10. Een derde verdachte, Martin Allaert, werd vermoedelijk zonder straf weer in vrijheid gesteld.

88 RAG, RVL, 708, f° 37 v°; VAN BRACHT, II, p. 41 (vermeldt verkeerdelijk 1537 als datum der terechtstelling).

89 A. L. E. VERHEYDEN, La réforme à Alost, p. 1161. Rosiane zat 177 dagen in de Aalsterse gevangenis. Ze had haar dwalingen afgezworen, reden waarom de justitieambtenaren aanvankelijk „firent difficulté de procéder à l'écution". (ARA, Rk, 13.569, rekening 1539-1542, f° 79 v° - 80.)

90 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 4.

91 SAG, BC 1538-1540, f° 20. Anna Pillaert werd niet als doopsgezinde gestraft, maar enkel omdat ze „qualic ghevoelt (had) inde sacramenten vander heligher Kercken, sonderlinghe vanden aultaere".

92 ARA, AL, 452, rekeningen van de procureur-generaal en van Francois de Brune, raadsheer en advocaat-fiscaal van de Raad van Vlaanderen, 1538.

Blz. 314

§ 4. ANARCHISTISCHE UITLOPERS VAN DE DOPERSE BEWEGING NA 1538

Gedurende drie jaar hadden de dopers een betrekkelijk rustige tijd gekend in de anonimiteit van de Vlaamse steden. De strenge repressie, uitgelokt door iemand uit eigen rangen, was catastrofaal voor hun nog maar pas ontluikende gemeenschappen. Verscheidene anabaptisten uit het Noorden, diep teleurgesteld over de dramatische afloop van een onder zo gunstige auspiciën gestarte onderneming, konden de weg terug naar het gewone leven niet vinden en bleven het platteland onveilig maken. Zulke lui waren. Simon Martensz. Vernouwen uit Alkmaar, de Hollanders 93 Hendrik, bijgenaamd „den dove", Albert Rubbertsz." en Lauwers Weselin 95; verder Jan Pietersz., bijgenaamd „den rechtvaardeghe Jan" uit Middelburg 96, Cornelia Wouters, alias Nele Buels 97 en Pieter Jacob Wouters 98, beiden uit Amsterdam en wellicht met elkaar verwant; Jan Willemsz. uit Hoorn 99 en Pieter Heyndrixz. uit Utrecht 100, die allen na 1538 als vagebonden en kerkrovers het gebied tussen

93 De plaats van herkomst wordt hier niet verder gepreciseerd.

94 Vernouwen, den dove Hendrik en Rubbertsz. werden onder beschuldiging van heidoperij en heiligschennis in kerken op last van de procureur-generaal van Vlaanderen begin 1544 opgespoord in Oudenaarde, Doornik, Valenciennes. Alleen Vernouwen kon gepakt worden; midden juli 1544 werd hij uitgeleverd aan de substituut van de procureur-generaal van Holland. Te oordelen naar de aard van zijn in beslag genomen bezittingen moet hij van beroep schilder geweest zijn. (ARA, Rk, 21.914, f° 27, 33 v°, 36 v°, 56 - 56 v°; ARA, AL 454, rekeningen van deurwaarder Ydrop Oste, 1544.) Blijkens het vonnis, uitgesproken door het Hof van Holland op 31 juli 1544 (brandstapel), had de Alkmaarse anabaptist zich vooral schuldig gemaakt aan kerkroof in de omgeving van Brugge en Gent. Hij was trouwens al in 1540 uit Antwerpen gebannen wegens omgang met heiligschenners. (A. F. MELLINK, Antwerpen als anabaptistencentrum tot ±1550, p. 165.)

95 Na de arrestatie van zijn maat Albard te Oudenburg vluchtte deze Hollander naar Nieuwpoort, maar werd daar op zijn beurt ingerekend. Alhoewel hij schuldig bevonden werd aan landloperij en wederdoperij, wordt in de rekening van de baljuw van Nieuwpoort geen melding gemaakt van een mogelijke straf. (ARA, Rk, 14.287, rekening 1537-1538, f° 9 v° - 110.)

96 Hij had tot de Middelburgse revolutionaire anabaptisten behoord. Op Kerstdag 1534 belegde hij in zijn huis een vergadering, waarop een afgezant van de Hollandse wederdopers een oproep deed voor gewapende bijstand aan de broeders. (K. R. PEKELHARING, o.c., p. 245.) In 1540 of 1541 werd hij te Brugge op de brandstapel terechtgesteld. (ARA, Rk, 13.784, rekening 1539-1541, f° 28.)

97 Op 23 januari 1540 werd Nele te Brugge veroordeeld, levend begraven te worden (SAB, VB 1537-1555, f° 59; ARA, Rk, 13.784, rekening 1539-1541, f° 28.1)

98 In 1541 werd hij wegens ketterij te Nieuwpoort geseld. (ARA, Rk, 14.287, rekening 1541-1542, f° 4 v°.)

99 In 1541 uit Nieuwpoort verbannen om ketterij. (Ibid., f. q v..)

100 In 1540 als heiligschenners gehangen te Nieuwpoort. (Ibid., rekening 1539-1540, f° 8.)

Blz. 315

Brugge en Nieuwpoort en rond Oudenaarde teisterden 101. De bende waartoe Cornelia Wouters behoorde opereerde zowat over heel de Nederlanden: ze was verantwoordelijk voor kerkplunderingen op Duiveland bij Zierikzee, te Oudenbosch en Tielt in Brabant, in het Brusselse, te Blankenberge en te Eeklo 102. In Dendermonde werd in 1538 de landloper Gillis Martins gestraft die niet alleen op het omliggende platteland en in de omgeving van Breda brutaliteiten had begaan, maar tevens de naam had een „Lutheraan" te zijn 103. Korte tijd tevoren waren eveneens in Dendermonde banvonnissen uitgesproken tegen de landlopers. Geert de Bruyne uit de „Sion"-stad Munster en Cornelis Stickere uit het Land van Kleef 104. Tot het soort mensen die zich niet meer konden aanpassen behoorden ook de vijf Friezen, die op 7 oktober 1539 te Gent werden gearresteerd en er verklaarden dat ze „den duvel om ghelt dienen zoude(n)" 105. Deze ontspoorde heimatlosen hadden helemaal geen betekenis meervoor het verdere verloop van de reformatorische beweging in het graafschap. De religie was voor hen bijzaak geworden; ze leefden in geïsoleerde groepen of groepjes aan de rand van de maatschappij en vonden zelfs geen aansluiting bij de revolutionaire bewegingen in Vlaanderen, waarvan de jaren 1538 en 1539 nochtans zo zwanger waren. Om die reden mag men 1538 als het eindpunt beschouwen van de eerste periode van doperse expansie in Vlaanderen.

101 Misschien moet bij hen ook Adriaan Adriaensz. uit Dordrecht worden gerekend, die in 1543 of 1544 wegens ketterij te Oostende gezeseld werd en voor eeuwig uit Vlaanderen verbannen werd. (ARA, Rk, 14.311, rekening 1543-1544.) Is hij te vereenzelvigen met de Adriaan Adriaensz., eveneens uit Dordrecht, die in 1555 het burgerrecht van Emden verwierf? (SAE, XIX, I, Biirgerbuch.)

102 SAB,VB 1537-1555, f° 57 v° - 59.

103 Als straf werd hij geschavotteerd, moest in de processie gaan en een bedevaart doen naar Rome. (ARA, Rk, 14.376, rekening 1535-1538, f° 15.)

104 Ibid., f° 19, 25 februari 1538.

105 SAG, BC 1538-1540, f° 192 v°.

Excursus: een religieus-anarchistische secte?

We beschikken over enkele gegevens nopens een anarchistische groep met — zo schijnt het — bepaalde principes op religieuze grondslag, die zich voornamelijk in het Land van Aalst ophield maar verder over zowat de hele Nederlanden opereerde. De voornaamste bijzonderheden zijn vervat in twee uitvoerige rapporten van Villavicencio uit Brugge aan Filips II, van december Blz. 316

1564 en januari 1565, 106. Hierin doet de Spaanse monnik het zonderlinge verhaal van de levenswijze van een groep straatschenders, zoals hij het uit de bekentenissen van twee gevangenen te Brugge en één te Breda zou hebben kunnen optekenen. Die gevangenen zouden tot een bijzondere secte hebben behoord die al sinds omstreeks 1540 actief was en haar zetel had in Antwerpen.

Men werd opgenomen na een proeftijd van 4 à 5 jaar om zijn bekwaamheid tot stelen en moorden en tevens zijn gehardheid tegen foltering te bewijzen, en na een eed van trouw. Er werden tevens bepaalde morele eisen gesteld: dronkenschap werd streng gestraft. Men kende elkaar slechts bij toenaam om elk gevaar van verklikking te vermijden, 107. Na een vastentijd van drie dagen, gedurende dewelke allen naakt in een landhuis samenbleven, koos de gemeenschap een voorganger, wiens voornaamste taak het was huwelijken te sluiten of te ontbinden. Zich baserend op het Oude Testament werd de polygamie ingevoerd: elke man van minstens 23 jaar mocht zich

zoveel vrouwen nemen als hij kon onderhouden; een had er zes, de meesten evenwel twee. Die vrouwen waren volkomen onderworpen aan de willekeur van hun man; ze dienden hem „heer" te noemen, naar het voorbeeld van Sara tegenover Abraham; waren ze weerspanning, dan werden ze ter dood gebracht 108. Het was de bedoeling zoveel mogelijk kinderen te krijgen om de continuïteit en de uitbreiding van de groep van binnenuit te verzekeren. Die kinderen werden opgevoed door voedsters; ze werden alleen maar gedoopt om in de „wereld" geen argwaan te wekken. De voornaamste activiteit der bende bestond in het belagen van rijke katholieken en het plunderen van kloosters, waarmee geacht werd een aan God welgevallige daad te doen. Betrof het een mannenklooster, dan nodigden ze elkaar zagezegd uit op het huwelijk van hun zoon; werd een vrouwenklooster gevisieerd, dan werd op het huwelijk van een dochter geïnviteerd.

De mededelingen uit de pen van Villavicencio — wiens enige bedoeling het was de vorst met gruwelijke verhalen tot een krachtadig optreden in de Nederlanden te bewegen — zouden ongeloofwaardig klinken, ware het niet dat sommige details elders bevestigd worden. Al in juni 1538 werden dicht bij Gent, op de jurisdictie van het Land van Aalst, „kettters" signaleerd die

106 Cfr. L. P. GACHARD, *Correspondence de Philippe II*, II, Introduction, p. XXV- XXXIV; KERVYN DE LETTENHOVE, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle I* (Brussel 1883), p. 15-20.

107 GACHARD (o.c., p. XXVIII) citeert archivalische bronnen waaruit inderdaad hun gehardheid tegen folteringen blijkt en waarin gewag wordt gemaakt van de moeite die de gerechtelijke overheid had om hun ware naam te vernemen.

108 Op 21 december 1564 ontdekte de consul van de Spaanse natie te Brugge een vrouwenlijk in een koffer; men vermoedde dat het om een lid ging van een bepaalde secte die door haar man zou zijn vermoord. KERVYN DE LETTENHOVE, o.c., p. 15.)

Blz. 317

meerdere vrouwen zouden hebben gehad 109. En op 2 oktober 1550 ging de procureur-generaal met de prior der Gentse dominicanen confereren nopens zekere personen, "zo vrouwen als mans, die regneren zouden in 't Landt van Aelst, wesende vande opinie dat huerlieden lichamen ende vleesch ghemeene wesen zoude" 110. Wordt in deze ambtelijke teksten over dezelfde gemeenschap gesproken als die waarover Villavicencio het heeft? Duidelijk in elk geval vinden diens detailbeschrijvingen van de door de groep begane misdaden in de jaren zestig bevestiging in een aantal archivalische gegevens. We weten inderdaad dat op 7 november 1561 een roofoverval werd gepleegd op het klooster van de dominicanessen (Spermalie) buiten Brugge, waarbij twee geestelijken werden vermoord en de ontvanger dodelijk gewond 111. Volgens Margaretha was de overal een „fruit, comme il fait á penner, produit par ces sectaires" 112. Twee jaar later, op 23 oktober 1563, kregen de kartuizerinnen, even buiten Brugge, op hun beurt dreigbrieven toegestuurd. In Brugge zelf en in het klooster werden de meest strenge voorzorgsmaatregelen getroffen, terwijl klopjachten werden georganiseerd in Sint-Michiels, Sint-Andries en Varsenare 113. Omstreeks dezelfde tijd werd in het Land van Aalst een echtpaar gearresteerd dat naar de vrouwenabdij van Ten Roosen brieven had gebracht, „lesquelles contenoient de brusler ledict cloostre" 114. De maandag 15 Driekoningen 1564 raakte Brugge weer in opschudding door een overval op het huis van de Spaanse koopman Fernando de Matança bij de Beurs, waarbij een veertigtal rovers betrokken waren. Vier der medeplichtigen konden enkele dagen later in Aalst gepakt worden. Tijdens hun ondervraging bleek dat ze niet alleen in Brugge waren geweest, maar in november 1563 tevens hadden deelgenomen aan de plundering van

de loterij te Antwerpen, van het klooster van Herkenrode in het prinsbisdom Luik, en wellicht van het klooster Ter Lee bij Leiden 115. Een Brugs lid van de bende had tijdens de grootscheepse

109 ARA, StA, 1182, f° 24. Er gingen greuchten dat het „Lutheriens et anabaptistes" betrof.

110 RAG, RVL, 76r3, f° 92 v°.

111 SAB, SR 1557-1565, f° 190, 8 november 1561; RAB, Brugse Vrije, 4104, f° 8 - 8 v°, ondervraging van Lieven van Hecke uit Nieuwpoort die van tevoren ingelicht zou zijn geweest over de overval door iemand die zichzelf „de Inghelsche Kercke" noemde; V. GAILLARD, Archiues du Conseil de Flandre, p. 239-241; ARA, Rk, 21.929, f° 43 v°, informatie nopens Loys Adriaens, verdacht van medeplichtigheid.

112 ARA, Stil, 280, p. 324 en 325.

113 SAB, SR 1557-1565, f° 279 v°, 280; RAB, Brugse Vrije, 303,163 v° - 164.

114 ARA, Rk, 13.573, rekening 1562-1563, f° 25, 30.

115 RAB, Brugse Vrije, 303, f3 43 v°; L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite de Parme, II, p. 222, 251; en vooral de door dezelfde auteur verstrekte bijzonderheden in: Correspondance de Philippe II, II, p. XXVII-XXX, voetnoten; naast de daar vermelde terechtstellingen in Antwerpen, Leuven, Aalst, Breda, Brussel, Gent en Brugge, greep ook in Assenede op 19 januari 1564 een executie plaats van een bendelid (ARA, Rk, 14.253, rekening 1563-1564, f° 2 V° -3).

Blz. 318

gerechtelijke acties van januari 1564 de vlucht genomen „als bekend gheworden voor een van de capiteinen ende logierders van eenen quaden hoop ende secte van roovers ende moordenaers" 116. Zijn zoontje werd door de schepenen in de Bogardenschool geplaatst. Op 3 december 1564 nu trachtten twee jongemannen het knaapje te ontvoeren. Tevergeefs echter: met list konden ze worden gevangen genomen. Na zware folteringen bekenden ze, tot de bende te behoren die de overvallen op de kloosters en op het huis van de Spaanse handelaar te Brugge op haar actief had 117. Van die twee gevangenen was het dat Villavicencio inside-informatie, kreeg over de levens wijze van de troep 118.

Moet men hier werkelijk denken aan een religieuze secte? Veel geestelijke verwantschap met de volgelingen van Loy Pruystinck (Loïsten) of met de libertijnen van het Huis der Liefde van Hendrik Niklaesz. kan men bij deze misdadigers niet ontdekken. Het heeft er veeleer de schijn van dat het om een roversbende gaat waarvan de organisatie en het bindelement op een pseudo-religieuze basis berustten. Dat ze nochtans al omstreeks 1540 zou zijn ontstaan laat veronderstellen dat er wellicht aanknopingspunten zijn met de zogenoemde „Batenburgers" of met de anarchistische uitlopers van het doperdom.

116 A. SCHOUTEET, Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555, p. 191-192. Het betrof Jacob Gheerraerts, alias den Hollander; zijn echtgenote en zijn meid werden als medeplichtigen op de Burg terechtgesteld.

117 Ibid., p. 591-192.

118 AGS, Estado, NdFl., 526, f° 133.

SLOTBESCHOUWINGEN

Tijdens deze eerste periode hebben de anabaptisten die na de woelingen in het Noorden hun toevlucht hadden gezocht in Vlaanderen, in en buiten de steden waar ze zich vestigden sympathie ontmoet bij sommigen die al vroeger enige wrevel hadden laten blijken tegenover de roomse Kerk; anderen hebben onder hun impuls definitief het oude rug toegekeerd. Het valt immers op dat hun aanwezigheid samenvalt met een intensifiëring van de reformatorische bedrijvigheid, voornamelijk in Zuid- en West-

Vlaanderen. Men kan dan ook stellen dat in het vaarwater van het anabaptisme de golfslag van de kritiek op de roomse leer en gebruiken breed uitgedeind is. De toenadering verliep des te vlotter daar er een nauwe verwantschap bestond tussen de traditionele sacramentarische gedachtenwereld bij de plaatselijke bevolking en de anabaptistische ideeën. Toch stelt men vast dat slechts enkele Vlamingen zich toen al Blz. 319

definitief in het doperdom lieten opnemen, door het ontvangen van de volwassendoop. Een afdoende verklaring hebben we hiervoor niet gevonden. Het is mogelijk dat in die korte tijd slechts weinigen voldoende konden voorbereid worden op de doop die, als teken van geloof, pas na een grondige kennis van de leer kon worden toegediend. Daarbij rijst nog de vraag of men in voldoende mate een beroep kon doen op de Oudsten (uitsluitend Noord- Nederlanders), de enigen die gerechtigd waren om de doop toe te dienen. Een laatste factor was wellicht de hypotheek van Munster die op de anabaptisten bleef wegerig, een Munster dat, in vergelijking met Noord-Nederland, maar een matige aantrekkingskracht had uitgeoefend in Vlaanderen. Weliswaar verdwenen de chiliastische aspiraties bij de overgekomen dopers geleidelijk naar het achterplan: het verwachte einde van de wereld was immers niet gekomen en bovendien kon wegens de repressie niet gedacht worden aan een hergroepering van de krachten, zodat een nieuwe poging om met geweld het Godsrijk op aarde te stichten uitgesloten was. Toch bleef 'de herinnering aan Munster levendig, wat onder meer kan opgemaakt worden uit de revolutionaire taal die de toch toonaangevende Mahieu Waghens tijdens zijn gevangenschap te Gent in 1538 sprak; 1. Hebben sommigen zich daardoor laten afschrikken? Ligt hier de verklaring waarom Jan Steyaert en Pieter de Pau uit Merendree naar Duitsland trokken op zoek naar een serene leefmilieu? Hoe schrill tekent hun gelatenheid in het oog van de dood zich af tegen de opstandigheid van Waghens: „Strijdt vroom mijn lieve broeder", zo spraken ze elkaar moed in, „want ick sie den Hemel boven ons open" 2.

De plannen van de overheid om het doperdom volledig uit te roeien lijken succesvol te zijn geweest. Na 1538 verneemt men gedurende méér dan tien jaar zo goed als niets meer over het bestaan van doopsgezinde kernen. Velen uit de vroegere anabaptistenkringen zochten terug aansluiting bij de sacramentariërs. Zo manifesteerde zich de schoenmakersknaap Hans van Houtte, enige tijd na de afzwering van zijn dwalingen te Menen in 1538, opnieuw als hervormingsgezinde te Brugge, „zyn besten doende om anderen te leerene". Geen van de door hem verkondigde geloofspunten kan nog typisch dopers worden genoemd. Het duurde tot 1543 vooraleer hij in de val liep: op 12 februari van dit jaar werd hij naar de brandstapel geleid 3.

Gelijkaardige gevallen waren deze van Lowijs Croesin en Joos de Cruel uit Kortrijk, op wie in 1536 resp. 1538 de verdenking van anabaptisme viel. De eerste werd op 3 augustus 1545 als sacramentariër gestraft te Kortrijk 4.

1. Cri.. p. 244

2 T. J. VAN BRAGHT, II, p. 44

3 SAB, BV 1537-1555, f° 93v°- 94 v°-

4 RAK, SAK, 159, Kenesse van zaecken criminele 5541-5549; f° 88; ARA, Rk, 13.823, rekening 1545, f° 26 vo; straf: om vergiffenis bidden, 15 gulden boete betalen, 1 jaar binnen het schependom Kortrijk blijven.

Blz. 320

De Cruel zocht kort na 1550 zijn toevlucht in de Nederduitse Vluchtelingenkerk te

Londen — waar de anabaptisten al evenzeer gehaat waren als de roomsen! —. Begin 1554 vestigde hij zich in Ronse en werd er, na op 22 april zijn ketterij te hebben herroepen, verder met rust gelaten 5. Later evenwel kwam hij opnieuw in de ban van de hervorming, nu onder invloed van het Calvinisme; dit werd hem uiteindelijk noodlottig: op 15 februari 1565 werd hij te Ronse terechtgesteld 6.

Hier zij aan toegevoegd dat Sijnken de Cruel, zuster van Joos, die er in 1538 eveneens van beschuldigd was, zich te laten herdopen, op 21 juli 1562 te Gent als doopsgezinde verbrand werd 7. Een andere broer, Laurens de Cruel, trad ten laatste sinds 1554 op als rechterarm van de doopsgezinde bisschop Gillis van Aken te Kortrijks en besteed op 21 mei 1557 als anabaptist de brandstapel 9. In tegenstelling met Joos hebben beiden dus later opnieuw aansluiting, gezocht bij het anabaptisme. Vermoedelijk hebben velen aldus gehandeld.

Omstreeks 1550, bij de heropbloei van het doperdom wierpen ze zich op als de meest fervente aanhangers en propagandisten. Vermelden we, buiten broer en zuster de Cruel, slechts de voorbeelden van de families Terryns uit Lauwe, De Graet uit Kortrijk, Courtins uit Menen; van Dauwels Vermaete, omstreeks 1537 herdoopt te Brugge en in de jaren vijftig de spil van de Brugse doopsgezindenbroederschap; van Jacob Everwijn uit Sinte-Kruis-Winkel, die zich in 1538 de huid kon redden door naar Zeeland te vluchten, maar in de jaren vijftig samen met zijn echtgenote Naenken lid was van de Gentse broederschap 10; van Adriaan Brael uit SinteKruis-Winkel, die in 1538 eveneens naar Zeeland uitweek, later in het huwelijk trad met de zopas genoemde Sijnken de Cruel, omstreeks 1560 de leider werd van de Brugse broederschap, maar in die stad op 10 december 1561 de brandstapel beklom. Zij allen hebben ervoor gezorgd dat in de brede stroom van het sacramentarisme waarin ze na 1538 werden opgenomen een vage doperse traditie bleef bestaan. Het duidelijkst wordt dit aangetoond door het feit dat precies de gebieden waar in de eerste periode het zaad was uitgestrooid; de verbreiding van het anabaptisme in de jaren vijftig het sterkst was: Zuidwest- en West-Vlaanderen, de streek rond Merendree en natuurlijk Brugge en Gent. Daarentegen bleef het gebied Deinze-Oudenaarde-Ronse zowel in de jaren dertig als in latere tijd praktisch volledig buiten de doperse invloedssfeer!

5 ARA, AL 459, rekening Titelmans, 1554.

6. Mémoire justificatif du magistrat de Renaix, p. 209.

7 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 29.

8 RAB, 17.041/2, Crimbouck 1568-1573, f° 9 v°

9 P. GÉNARD, AA, VIII, p. 434, 438.

10 Beiden werden op 3 februari 1557 te Gent door de inquisiteur gearresteerd. (ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557.)

HOOFDSTUK III

DE EXPANSIE VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME NA 1545

Inleiding

Door de strenge repressie in 1545 werd een gevoelige slag toegebracht aan het protestantisme in Vlaanderen. Nu de jurisdictie inzake kettervervolgning opnieuw aan de plaatselijke magistraten was toegekend zonder dat daarbij de Raad van Vlaanderen zelf zijn aandacht liet verslappen, nu bovendien de befaamde Titelmans tot inquisiteur was aangesteld, leek de verdere ontwikkeling van de nieuwe religie op bijna onoverkomelijke hinderpalen te zullen stuiten. Sommige gebieden, zoals het platteland tussen Oudenaarde en Gent, raakten voor een periode van bijna twintig jaar volledig afgesloten voor nieuwe religieuze invloeden. Ook in de grote Vlaamse steden werd de geestelijke afzondering slechts moeilijk weer doorbroken. Pas omstreeks 1550 herstelde het contact met het gereformeerd protestantisme zich geleidelijk, voornamelijk via degenen die in 1545 en volgende jaren aan de opbouw hadden meegewerkt van de Nederduitse Vluchtelingenkerken in den vreemde.

De leer van Calvijn, zoals zij door de prediking van Pierre Brully in enkele Waalse steden zijn intrede had gedaan in de Nederlanden, kon slechts tijdelijk de pas worden afgesneden. Vooral na de Vrede van Cateau-Cambrésis in 1559, waardoor het grensverkeer met het hugenootse Frankrijk versoepeld werd, zou het Calvinisme in toenemende mate zijn stempel drukken op het gereformeerd protestantisme.

§ 1. GENT

De even plotse als krachtige heropleving van het anabaptisme te Gent na 1550 verkleinde aanvankelijk de kansen van de gereformeerde strekking om opnieuw in de brede basis ingang te vinden. Het gereformeerd protestantisme had zich hier na 1545 trouwens ontwikkeld in de richting van een soort salonprotestantisme, wat de doorstroming naar onderen vanzelfsprekend niet bevorderde. De aantrekkingskracht bleef dan ook enige tijd beperkt tot de geletterde en kapitaalkrachtige middens. De enige van die Gentse groep die geprobeerd had het isolement enigszins te doorbreken was de Doornikse

Blz. 322

onderwijzer Mathieu de le Becque 1. Blijkens zijn geloofsbelijdenis was hij inderdaad van oordeel dat het niet volstaat het waarachtige geloof in het hart te dragen, maar dat men het ook aan anderen moet meedelen, elk volgens zijn eigen talent dat hij van God heeft ontvangen: „car ung chascun a enfantz ou famille ou servantz, frères, soeurs, amys et familiers et aultres qui desireroient oyr les bénéfices de Dieu, ausquelz ung chascun... doibt annoncer ces bénéfices...” 2.

Deze eerste pogingen om buiten het elite-kringetje te treden werden vrijdeld door de terechtstelling te Gent op 27 september 1549 van de Doornikse schoolmeester en twee zijner volgelingen, Lieven Claus en Joos Cockkuut 3.

De ideeën der gereformeerden deden nu voornamelijk opgeld in de humanistengroep

rond Karel Utenhove (M I) 4. Verscheidene Gentenaars van goeden huize lieten zich inschrijven aan protestantse universiteiten, voornamelijk die van Heidelberg en Bazel 5. De leraar Karel Bonotz en de drukker Gillis van der Erven weken omstreeks 1550 om godsdienstige redenen uit naar Londen en waren vanaf 1554 werkzaam te Emden, de eerste als opvoeder aan het hof aldaar 6, de tweede als vooraanstaand drukker van Bijbels en reformatorische geschriften 7.

In kringen van clerici bleef de nieuwe religie

1. Het valt aan te nemen dat hij in 1545 op de hoogte is geweest van de prediking van Brully in zijn geboortestad, alhoewel hij toen reeds metter woonst in Gent gevestigd was. Tijdens de vervolgingen van ditzelfde jaar in laatstgenoemde stad had hij een schrijven gericht tot de heren van de Raad van Vlaanderen met het dringende verzoek „dat sy haer handen niet en soudent ontreyningen met het onschuldich bloedt der rechtveerdige te storten”. (A. VAN HAEMSTEDEN, f° 124.)

2. H. W. TE WINKEL, De Geloofsbelijdenis van Mattheys de le Becq, p. 99

3 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 11-12.

4 Cfr. p. 93 e.v.

3 Te Heidelberg: Francois van de Kethulle (14 april 1554), Jacob Varent en Christiaan Hardewijn (Harduinus, baccal. in beide rechten) (31 oktober 1558), Jan Hendrik (Henricus, 18 november 1559), Pieter van Keulen (Colonius, 22 februari 1560), Lieven Clavarius (baccal. in beide rechten: 16 november 1560), Jan Bolyander (14 mei 1561), Christiaan Mactinius (20 juni 1565). (G. TOEPKE, Die Matrikel der Universität Heidelberg, II, p. 1, 16, 19, 20, 24, 26.)

Te Bazel: Maarten de Cleyne (1547-1548), Gijsbert Volcart (1556-1557), Karel Rockelfyn (1562-1563). Jan Utenhove (M I) (1563-1564). (G. H. WACKERNAGEL, Die Matrikel der Uniservität Basel, II, p. 51, 102, 140, 152.) Te Rostock, cfr. p. 112-114. Wittenberg had na 1540 zijn aantrekkingskracht in Gent grotendeels verloren, Men noteert er alleen nog de inschrijving op 28 december 1558 van Jan Hendrik (Henricus), die overigens reeds in november 1559 in Heidelberg studeerde. (C. E. FOERSTEMANN, Album Academiae Vitebergensis, I, p. 354.) Marburg kwam als studieoord helemaal niet meer in aanmerking. Wat Genève en de Franse universiteiten betreft, cfr. p. 105-106, 330-332.

6. R. VAN ROOSEBROECK, Emigranten, p. 93.

7. Gillis van der Erven of Gelius Ctematius is in Emden de drukker geweest van de meeste werken die in de zestiende eeuw uit de kring der Nederlandse vluchtelingen zijn voortgekomen. Hij stierf er in 1566. Over zijn verblijf in Londen en Emden en zijn drukkersactiviteiten in deze laatste plaats, cfr. A. A. VAN SCHELVEN, Kerkeradsprotocollen, p. 256-257, voetnoot; en vooral: H. F. WIJNMAN, Grepen uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, I, - HB, 3e reeks, XXXVI (1963/1964), p. 140, 166.

Blz. 323

evenmin zonder weerklank. Reeds stipten we het geval aan van de priesteronderwijzer Stefaan Myelbeke, tegen wie in 1557 een proces werd gevoerd. Het karmelietenklooster kwam in het nieuws door de uittreding, resp. in 1549 en 1565, van Karel de Coninck en Gerard Cools; de laatste preekte tijdens het Wonderjaar het Calvinisme te Gent 8. Vooral echter het klooster van de augustijnen vertoonde een grote openheid voor het nieuwe. Promotor Nicolas de Hondt vond op 15 februari 1557 „vele diverssche quaede boucken ende gheschriften" in de cel van broeder François Clays, en verzocht daarom de procureur-generaal, hem gevangen te nemen 9. In december van hetzelfde jaar was Titelmans zelf bij de Gentse augustijnen, nu om uitvoerige inlichtingen in te winnen nopens de ketterij van broeder Hermes Petri 10, die overigens reeds in januari 1554 niet zonder succes heterodoxe stellingen zou hebben verkondigd in Deinze 11. Nog omstreeks 1557 verliet broeder Jan Beufy 12 het klooster. Tevoren was hij er tot driemaal toe uitgetrokken, maar telkens had hij zich vrijwillig weer bij de prior aangemeld: Een vierde keer legde hij definitief het monnikshabit af, trok naar „plusieurs lieux suspectz", en trad in het huwelijk met een weduwe uit Cassel. Vermoedelijk is hij te vereenzelvigen met de Gentenaar Jan

„Bufker" die in 1557 het poorterschap verwierf in Emden 13. In april 1564 werd hij opgepikt te Aalst, in het bezit van meerdere verdachte boeken en brieven 14.

Daar één na één die invloedrijke nieuwgezinden hun heil zochten in den vreemde kwam het zwaartepunt van de gereformeerde activiteit stilaan

8. MARCUS VAN VAERNEWYCK, Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden, I, p. 3110; V. Flus, Notes pour servir d l'histoire des Iconoclastes et des Calvinistes, p. 24-25, 80.

9 ARA, AL, 460, rekening De Hondt, 1557. Waarschijnlijk werd hij ter bestraffing overgelaten aan de overheid van het augustijnenklooster.

10 Ibid., rekening Titelmans, 27 december 1560. Zelfde opmerking.

11. Cfr. p. 215.

12 Hij wordt afwisselend genoemd: Jan of Pauwels Beufy, Buf, Bufken, Godeon Janszuene, naar de deknamen waaronder hij zichzelf uitgaf.

13 SAE, Bürgerbuch.

14 Daar de prior en de provinciaal van de augustijnen weigerden, hem nog eens in het klooster op te nemen, bleef hij in het Gravensteen opgesloten, zeker tot in februari 1566. (RAG, 12VI, 718, brieven van de Raad van Vlaanderen aan Aalst (27 april 1564), Aalst (8 mei 1564), de officiaal van Doornik (23 september 1564), Titelmans (12 december 1564); ARA, AL, 462, rekening procureur-generaal en raadsheer Dos Huusman, 1 mei en december 1564; AL, 463, rekening De Hondt, r februari 1566. Vermoedelijk werd hij tijdens het Wonderjaar op vrije voeten gesteld. In 1579 was hij Calvinistisch predikant te Meetkerke. (E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 344.)

Blz. 324

in de Nederlandse Vluchtelingenkerken te liggen. De troonsbestijging van Mary Tudor in Engeland in 1553 had ook voor het protestantisme in Vlaanderen verreichende gevolgen. Een groot gedeelte van de uit Engeland verdreven emigranten vond een nieuw toevluchtsoord in Emden en Wezel, vlak bij de grens van de Nederlanden, of in Frankfort. De Vluchtelingenkerken daar werden uiterst actieve operatiebases voor de verbreiding van de nieuwe leer in het vaderland. De relatieve rust die opnieuw in de kettervervolgung was ingetreden, zette er anderzijds een minstens even grote groep toe aan, over te steken naar Calais, Grevelingen, Nieuwpoort of Oostende, om zich in de grote steden of op het sterk geïndustrialiseerde platteland van het Westkwartier een nieuw bestaan op te bouwen. Ze vonden er aansluiting met de ontluikende Calvinistische gemeenschappen in Noord-Frankrijk, maar vooral van Doornik, Valenciennes, Rijsel en de metropool Antwerpen.

Twee van de meest eminente emigranten wat en de Gentenaars Karel de Coninck (Regius) en Maarten de Cleyne (Micronius), die in 1549 waren aangekomen in Londen. Beide jonge mannen hebben met groot gezag gedurende meerdere jaren hun beste krachten gewijd aan de protestantse zaak, in het bijzonder aan de opbouw van het gemeentelijk leven bij hun hervormingsgezinde landgenoten in de vreemde; beiden moesten hun onbaatzuchtige inzet met de dood bekopen op nauwelijks 34-resp. 36-jarige leeftijd: de eerste werd tijdens een bezoek aan geloofsgenoten in zijn geboorteland gearresteerd en te Brugge naar de brandstapel geleid, de laatste bezweek tijdens het uitoefenen van zijn predikantentaak te Norden in Oostfriesland aan een besmettelijke ziekte. Hun vroegtijdige dood, op een ogenblik dat van hen nog veel kon verwacht worden, doet hen weliswaar enigszins terugwijken in de schaduw van de andere groten der Vluchtelingenkerken. Samen met hun stadsgenoot Jan Utenhove (G I) en met Johannes a Lasco hebben ze nochtans een belangrijk aandeel gehad in de „Gestaltung" van deze kerken; niet het minst door hun geschriften voor binnenkerkelijk gebruik.

Karel de Coninck 15 werd in 1523 geboren te Gent, als zoon van Maarten,

een niet onaanzienlijk Gents poorter Op zijn eenentwintigste jaar trad hij in bij de karmelieten. Na zijn priesterwijding in 1546 werd hij speciaal belast met het preken in plattelandsparochies rond de stad. Heeft de prior van het Gents klooster de ambitieuze jonge man, die veeleer een studax was en zich graag in intellectuele middens bewoog, aldus tot meer nederigheid willen aanzetten? Karel kon echter niet aarden, in het volkse landelijke milieu. Daarbij kwam dat hij kennis maakte met de nieuwe leer en er zich erg toe aangetrokken voelde. Eén en ander zetten er hem in 1549 toe aan

15. De hier medegedeelde gegevens berusten hoofdzakelijk op het eigen levensverhaal van De Coninck voor zijn Brugse rechters in 1557. (SAB, BS 1554-1557, f° 80 v° - 81 v°; 82 v° - 83; 84 - 85; 96 v° - 97; 99 v° - 100. Enkele bijkomende gegevens in A. VAN HAEMSTEDÉ, p. 240 a.

Blz. 325

„zyn religioen ende habyt" af te leggen en uit te wijken naar Engeland. Voortaan kon hij zich ongestoord aan de studie wijden. Hij werd de leerling van Martin Bucer die, wegens zijn afkeer van het Augsburgse Interim, zijn geboorteland had moeten verlaten en eveneens in 1549 naar Engeland was overgekomen. Om in zijn levensonderhoud te voorzien gaf de Gentenaar onderwijf op zijn beurt onderricht aan de kinderen van de Nederlandse immigranten. Hij bleef overigens, ook toen hij met Bucer in Cambridge was, nauwe contacten onderhouden met de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen 16. Na de dood van zijn meester (28 februari 1551) ging hij als privé-secretaris in de dienst van de aartsbisschop van Canterbury, de Governor van de Engelse Staatskerk Thomas Cranmer, naar hij zelf zei „omme zeker boucken hem te scryven ende ander saeken". De troonsbestijging van Mary Tudor en de restauratie van het rooms-katholicisme in Engeland betekenden het einde van zijn pijlsnelle carrière. De aartsbisschop kwam in de gevangenis terecht, zodat De Coninck naar een andere bezigheid moest uitkijken, liefst zo ver mogelijk van zijn vroegere werkkring. Weer hield hij — nu in het geheim — een schooltje open in de onmiddellijke omgeving van Londen, maar reeds in begin 1554 ging hij zijn naar Emden geëmigreerde landgenoten achterna. Alhoewel hij in de Oostfriese stad actief deelnam aan het gemeentelieven en zijn gezag er groot was, bekleedde hij toch geen enkele leidinggevende functie. De kerkleiding stelde hem integendeel in de gelegenheid om zich verder volledig toe te leggen op de studie en het opstellen van geschriften ten gerieve van de gemeente. Hij vertaalde onder meer een commentaar op de Apocalypse van Johannes uit het Engels 17, de biografie van Francisco Spira uit het Duits 18 en *Le Baston de la Foy* van Guy de Bray uit het Frans 19.

In begin augustus 1556 nam de Gentenaar het kloek besluit, een bezoek te brengen aan zijn vaderland, om er de verdrukte geloofsgenoten te onderwijzen en te sterken. Van verscheidene zijden raadde men hem die reis af, daar er te grote risico's aan verbonden waren. Nog tijdens zijn eerste oponthoud op Nederlands grondgebied, namelijk te Groningen, trachtte zijn

16 Hij figureert in de ledenlijst van 1550: R. E. G. KIRK en E. E. KIRK, *Return of Aliens*, p. 203.

17 *Den standt ende de bilde der beyder ghemeynten na de alder wonderbaarste ende hemelscher Openbaringhe Joannis den Evangelist, begrijpende een zeer nuttelicke uitlegginghe op de selve... Vergadert door Joannem Balen. Overgheset uit den Ynghelsche int' Duytsche door Carolum Regium. Anno 1553.*

18 *Een verschrikkelijke historie van Francisco Spira, hoe dat hij in grouwelicker vertwijfelinghe ghevallen is...* overgheset uut den Hoogduytschen.

19 Er is geen enkel exemplaar van deze vertaling bekend. D. DEDDENS (Rondom het eerste geschrift van G. De Bres, „Le baston de le Foy", - Lucerne, III, 6 (Goes 1961), p. 817-831) vermoedt dat het gedrukt werd op de persen van Gillis van der Erven, die overigens ook de twee vorige werken drukte.

gastheer hem van het gevaarlijke voornemen af te brengen. De Conincks besluit stond echter vast. Onder de schuilnaam De la Porte reisde hij door naar Antwerpen, waar hij een ontmoeting had met Gaspard van der Heyden, een oude bekende „die ghezonden zoude wesen van Hemde (= Emden) omme de nieuwe secte te leeren ende stroyen". Van begin september tot omstreeks 10 december was hij in zijn geboortestad Gent. Tijdens zijn oponthoud te Brugge, waar hij een drukke werkkring vond, werd hij rond Oudejaarsavond tijdens een vergadering van nieuwgezinden in de Ezelstraat gevangen genomen. In de gevangenis kreeg hij het bezoek van zijn broer, eveneens karmeliet te Gent, die hem voorstelde, de monnikspij terug aan te nemen. Toen Karel dit halsstarrig weigerde, trachtte een niet nader genoemd lid van de Brugse magistratuur hem ertoe te bewegen, bij de paus dispensatie van zijn kloostergeloften aan te vragen, met de stellige verzekering dat hij bijeen gunstige uitslag in het bezit zou gesteld worden van een kannunikenprebende. Niets mocht echter baten. De Coninck verklaarde „dat hy als noch gheen redenen en can ghevynden by de welcke hij de zelve zyn opinien soude ghemoveert worden te laeten vaeren, zo hy oic by al de ghene die by hem ghevisiteert hebben, noch daer toe niet en heeft cunnen ghepersuadeert wesen omme van die te scheden, nemaer ter contrarie by zyn oude ghelove ende opinie te persisteren, ghemerct de crancke redenen die hem in destructie van dien gheallegheert zyn ghewist" 20. Moeilijkheden tussen de Brugse magistratuur en het Geestelijk Hof nopens de jurisdictie over de gevangene betekenden een kort uitstel van executie. Na echter door de geestelijke rechtbank tot „hereticq impenitent" te zijn verklaard en in het openbaar uit zijn priesterlijke waardigheid te zijn ontzet, werd hij op 26 maart 1557 op de Burg verbrand 21.

Vermelden we nog dat zijn zoon Jacobus Regius later een vooraanstaand predikant werd van de Calvinistische gemeenten in de Nederlanden; in 1578-1584 stond hij als voorganger te Gent 22.

Evenals De Coninck werd ook **Maarten de Cleyne** 23 in 1523 geboren te Gent. Omstreeks 1547 week hij omwille van de religie uit naar Straatsburg en trok vandaar naar Bazel, waar hij zich aan de universiteit liet immatriculeren,

20 SAB, BS 1554-1557, f° 96 v° - 97.

21 Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 39-41. Zich baserend op Van Haemstede en Crespin wijst deze auteur 27 april 1557 verkeerdelijk aan als datum van de terechtstelling. Zoals blijkt uit het genoemde Bouc van den Steent (f° 80 v°, in margine), uit een brief van Cornelis Wouters en Joris Cassander aan Jan Utenhove (J. Hessels, Archivum, II, p. 57, cfr. p. 61), en een brief van de magistratuur van Brugge aan burgemeester Jacob Despars (SAB, Overleg, stuk 109, 24 maart 1557) greep de executie plaats op 26 maart.

22 Art. Regius (Jacobus), - NNBW, IV, kol. 1130-1132.

23 Over Micronius, cfr. J. H. GERRETSEN, Micronius, Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting (Nijmegen 1895).

tezamen met de uit de Nederlanden gevluchte Spaanse reformator Francisco Dryander, en met nog twee andere — voor de rest ons niet bekende — Vlamingen, Lodewijk Willems (Guilelmus) en Jan de Cortewill 24. In de Zwitserse stad was hij zeer gerenommeerd als arts 25. Hij kwam in contact met zijn stadsgenoot Jan Utenhove, die hij vóór zijn vertrek uit Vlaanderen al moet gekend hebben, en met de Engelse hervormer John Hooper. In 1548 studeerde hij te Zürich bij Bullinger, met wie hij en Utenhove later een drukke briefwisseling zouden blijven onderhouden.

Rutgers heeft aangetoond dat Micronius in die jaren ook in verbinding stond met Calvijn, die hem later trouwens met schriftelijke adviezen bijstond. In het gevolg van Hooper kwam de Gentenaar op to mei 1549 aan in Engeland. Met Utenhove, Johannes a Lasco en Wouter Delenus ontfermde hij zich over de Nederlandse vluchtelingen in Londen en werd, zoals reeds gezegd, samen met laatstgenoemde in 1550 bij koninklijk besluit tot voorganger aangesteld van de gemeente. Voor de jeugd gaf hij in 1552 een *Kleyne Catechismus* uit, terwijl hij degenen die tot het avondmaal wensten te naderen, begeleidde met: *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal* 26. Zijn ruime bekendheid dankt hij echter vooral aan een beschrijving van de organisatie en de liturgie van de Londense gemeente naar A Lasco's *Forma et Ratio*, die nadien van grote betekenis zou worden voor de liturgie der gereformeerde gemeenten in de Palts en in de Nederlanden: *De Christelicke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen* (1554) 27. Dit werk verscheen niet meer in Londen. Micronius had inderdaad in 1553, na de dood van Edward VI, de zwerftocht moeten meemaken met de uitgedreven Nederlandse geloofsgenoten. In het ongestuvige Noord-Duitsland schrok hij er niet voor terug, ophefmakende disputen te voeren, o.a. met Menno Simons in Wismar en met de Lutherse predikant Joachim Westphal in Hamburg. Toen zijn broeders een nieuwe thuishaven gevonden hadden te Emden werd hij predikant in het nabijgelegen Norden. Daar stierf hij op 12 september 1559 aan de pest.

Van de Vluchtelingenkerken ging een grote aantrekkingskracht uit op het moederland. Minstens twaalf Gentenaars werden tussen 1553 en 1560 te Emden als poorters opgenomen 28. Uit die stad kwam de graveerder en

24 H. G. WACKERNAGEL, Die Matrikel der Uniuersität Basel, II, p. 47, 51, 53.

25 In 1549 verscheen van hem in Bazel: In libros de placitis Hippocratis en Platonis argumenta.

26 Ed. F. PIJPER, BRN, I, P- 437-563.

27 Ed. W. F. DANKBAAR, Maarten Micron. De Cbristelicke ordinancien der Nederlantscher ghemeinten te Londen (x554) (Kerkhistorische Studiën, VII, 's-Gravenhage 1956).

28 Vincent Beuzen, Karel Bonotz, Lieven Bouwens, Jan Bufker, Gillis van der Cruen, Laurens de Cuper, Lieven de Grave, Joris van de Kathelijne, Pieter Maijer, Laurens Rots, Laurens Vos en een zekere meester Jacob.

Blz. 328

damastbewerker **Joris van de Kathelijne** 29 in de vasten van 1555 terug naar zijn geboortestad Gent. Tijdens een preek van broeder Pieter de Backere in de Sint-Michielskerk over de eucharistie ontstak hij plots in woede. Met luider stemme wees hij de gelovigen op de valsheid in de woorden van de predikant die voorhield dat Christus waarlijk aanwezig is in het brood. Van de Kathelijne deed daarop niet de minste moeite om aan de gerechtsdienders van de Raad van Vlaanderen te ontkomen. In een brief die hij in de gevangenis aan zijn stadsgenoot Maarten de Cleyne te Emden schreef, op een ogenblik dat zijn doodvonnis welhaast zeker was, beschreef hij zijn komend martelaarschap als een genadegave van God, die aldus getuigenis zou afleggen van Zijn ware Kerk. En inderdaad, terechtstellingen zoals deze die op 27 april 1555 aan Joris van de Kathelijne werd voltrokken 30 moeten op het talrijke publiek een enorme indruk hebben gemaakt. Het valt dan ook aan te nemen dat De Cleyne's relaas van de gevangenschap, de ondervraging en de executie van zijn stadsgenoot, gedrukt te Emden door Gillis van der Erven (1556?) 31, in ruime kring verspreid is geweest.

Eveneens uit Emden kwam de kleermaker Pieter Geeraerts en ook hij liep in de kijker

door zijn schampere opmerkingen over het altaarsacrament. Na een zwerftocht over Hamburg, Lübeck, Holstein, Haarlem en Antwerpen was hij zich in de Gentse wijk Meerhem komen vestigen. Op 22 juni 1564 verwekte hij in de Sint-Danskerk (= later Sint-Baafs) schandaal door na de consecratie het volk te vragen „wat zy aenbiddende waeren, broot of deeseme..., dat den pape het gruus hat ende vande reste wittebroot bueck". Op een andere keer maande hij de kerkgangers aan: „En gaet daer in de kercke nijet, 't es al rabaurie" en voegde daar aan toe „dat hy de papen noch doot smyten zoude" 32. Dit is slechts één incident naast de vele die in Gent en elders werden uitgelokt en waarin men verscheidene keren de hand bemerkte van teruggekeerde vluchtelingen. Overigens zal straks, bij de behandeling van de reformatie te Brugge, het gebied Eeklo-Axel-Hulst, het Westkwartier

29 Sinds 1550 was hij, samen met zijn vrouw Christine, lid van de Vluchtelingenkerk te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 206. Kort vóór zijn afreis naar Gent had hij te Emden het burgerschap ontvangen: SAE, BÜRgerbuch 1554-1571, E' 7: „Joris van der Catholijne heft sine eidt gedaen" (42 januari 1555.)

30 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 2i:22, en RAG, RV1, 7537, f° 268 v° (vonnis 18 april 1555). Een merkwaardige, omstandige rekening van de laatste maaltijd van de ter dood veroordeelde is bewaard in ARA, AL, 459.

31 Een waerachteghe historie, van Hoste (gheseyt Jooris) vander Katelyne, te Gendt om het vry opentlick straffen der afgodischer leere, ghebrant, ten grooten nutte ende vertroostinghe aller christenen. In 1911 opnieuw uitgegeven door F: PIJPER, BRN, VIII, p. 187-253.

32 SAG, BC 1563-1565, f° 311-314, 319, 338. Daar hij niet bij zijn dwalingen bleef beperkten de schepenen er zich toe, hem vóór het schepenhuis te laten geselen, zijn tong te laten doorboren en hem 20 jaar uit Vlaanderen te bannen.

Blz. 329

en Oudenaarde-Ronse nog herhaaldelijk moeten worden gewezen op het belang van de contacten met de uitheemse Vluchtelingenkerken.

*

* *

Ongetwijfeld ging dus het initiatief in de allereerste plaats uit van de Vluchtelingenkerken, wier consistoriën, samen met deze van Antwerpen en Doornik, in grote mate de gedragslijn hebben bepaald van de achtergebleven gereformeerden. Zo begrijpt men waarom hij voorbeeld de Gentse priesteronderwijzer Stefaan Myelbeke in 1557 juist de „ecclesia fugitivorum... dicta „de Duutsche keercke"...., cui... prefuerunt Joannes a Lasco et Jeannes Uutenhove et alii..." uitdrukkelijk aanwees als de waerachtige Kerk van Christus 33.

Geleidelijk nochtans liet zich eveneens enige beïnvloeding voelen vanuit het Hugenoote Frankrijk. Of de aantrekkingskracht van het Genève van Calvijn vóór 1566 zo erg groot is geweest, is niet zo- duidelijk te stellen. We noteren de opneming als burgers van die stad van slechts twee Vlamingen, namelijk de Kortrijkzaan Jan Humbert op 25 mei 1556 en de Gentenaar Jan Trechour op 8 mei 1559 34, terwijl de eerste bekende inschrijving aan de Calvinistische Academie van een Vlaming, namelijk van de Gentenaar Jacob Commelin 35, pas van 1 april 1566 dateert 36. Dit betekent niet dat de directe invloed van de grote reformator totaal onbestaande zou zijn geweest. Het is bekend dat tussen hem en Jan Utenhove (G I) een wederzijdse achting bestond. Micronius van zijn kant liet zich herhaaldelijk door Calvijn adviseren 37. Als predikant van Frankfort en Frankenthal onderhield de bekende Casselnaar Petrus Dathenus, die vanaf 1566 een toonaangevende rol zou spelen in het Nederlands protestantisme, een bestendig briefcontact met Calvijn 38. Carolus Furnius, die in een

brief van de Bazelse hoogleraar Simon Sulzer „ex Flandria" wordt genoemd en wellicht afkomstig was uit Veurne, was al omstreeks 1550 naar Genève gegaan om er Calvin te leren kennen: in augustus 1551 maakte

33 ARA, StA, 1177, stuk 12.

34 Liure des habitants de Genève, I (Genève 1957), p. 68, 173.

35 Lid van een aanzienlijke protestantse familie, afkomstig uit Douai. Bij het uitbreken van de troebelen te Gent kwam hij uit Genève terug om er, samen met zijn schoonbroer Jude de Bonnenuict, een actieve rol te spelen. Hij werd aangesteld tot penningmeester voor de oprichting van de Calvinistische tempel en was lid van het consistorie. Op 6 april 1368 werd hij bij vonnis van de Raad van Beroerte te Koekelberg terechtgesteld. (P. BEUZARD, *Les hérésies pendant le Moyen Age et la Réforme*, p. 156-138; A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe bruxellois*, p. 76-77.)

36 S. STELLING-MICHAUD, *Le livre du recteur de l'Académie de Genève*, 1, p. 89. Volgens Fris zou Jan Rudsemelis uit Gent reeds vóór 1566 een tijd lang lessen hebben gevolgd aan de Academie. (Cfr. p. 110s.)

37 F. L. RUTGERS, *Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden*, p. 14, 129-134.

38 Th. Ruys, *Petrus Dathenus*.

Blz. 330

hij plannen om met de hulp van de Geneefse reformator de nieuwe religie te gaan dienen in Frankrijk 39. De Gentse rechtsgeleerde Pieter van Keulen (Colonius) is tijdens een bezoek aan Genève omstreeks 1558 op aanraden van Calvin predikant geworden en bleef tijdens zijn ambtsuitoefening in Metz en Heidelberg steeds erg gehecht aan zijn leermeester 40. Colonius, die weliswaar nooit meer naar zijn vaderland is teruggekeerd maar zich niettemin steeds Nederlander is blijven voelen, zou zijn geraadpleegd geweest bij het totstandkomen van de Nederlandse geloofsbelijdenis in 1561, en trad later tevens op als raadgever van Willem van Oranje 41.

Tenslotte zij Paul Knibbe uit Tiel vermeld, die sinds de beginnende jaren zestig te Zürich woonde. In december 1563 trok hij met een aanbevelingsschrijven van Bullinger naar Théodore de Bèze en naar Calvin, met de bedoeling hun Kerk te leren kennen en met hen te spreken 42. Later, als professor van het *Domus sapientiae* te Heidelberg, stond Knibbius verder in briefcontact én met Zürich én met Genève 43.

Vanzelfsprekend gebeurde de uitstraling ook in de omgekeerde richting, vanuit Frankrijk en via de Waalse industriesteden Rijsel, Doornik en Valenciennes. Hier echter bewogen de vroegste duidelijk waarneembare relaties zich niet op het hoge intellectuele niveau, maar werden in de ambachtelijke middens tot stand gebracht. In Gent zelf werden een aantal uit Frankrijk overgekomen Calvinisten gesignaleerd. Reeds in 1551 werd tegen Guillaume de Hebbo uit Piëmont de eeuwige banvloek uitgesproken 44. Misschien behoorde hij tot de groep nieuwgezinden die, volgens twee te Dendermonde gearresteerde leden van die groep, einde 1549 of begin 1550 vanuit Valenciennes

39 F. L. RUTGERS, *O.C.*, p. 12, 116.

40 E. en E. HAAG, en H. BORDIER, *La France Protestante*, IV (Parijs 18842), p. 529-533; M. KREES, *Quellen zur Geschichte der Täufer*. IV. Baden und Pfalz (Götersloh 1951); p. 181 Pieter van Keulen was één der voornaamste predikanten van Metz, van waaruit hij echter verscheidene keren naar de Palts moest uitwijken. Op 28 mei 1571 nam hij als afgevaardigde voor Heidelberg deel aan het Frankenthaler Religionsgespräch, samen met o.m. Gaspard van der Heyden en Pieter Dathen.

41. F. L. RUTGERS, *O.C.*, p. 12, 110-114.

42 Bullinger aan Bèze, 12 december 1563: „Qui has tibi afren literas, Paulus Knibbitis Flander, annis aliquot apud nos vixit et bene se gessit, cupit eilam vestram videre ecclesiam, et tecum et cum D. Calvino colloqui aliosque videre bonos". (H. AUBERT, H. MEYLAN, A. DUFOUR, A. TRIPET, *Correspondence de Théodore de Bèze*, IV (5562- 1563) (Genève 1965), p. 241.)

43 Ibid., p. 242, voetnoot. In 1578 vertoefde Paul Knibbe in Gent waar hij door het Calvinistisch stadsbestuur aangezocht werd om stadspensionaris te worden. (A. DESPRETZ, De instauratie van de Gentse Calvinistische Republiek, p. 159.)

44 RAG, RVL, 7534, f° 224 v°, 1 juli 1551.

Blz. 331

naar Maastricht waren getrokken 45. Vermelden we hier al dat omstreeks 1553 ook in Brugge Calvinistische leerstellingen werden verkondigd door Franssprekende ambachtslui 46. In 1560 arriveerden weer enkele verdachte Fransen te Gent. Ze kwamen er op bezoek bij de gebroeders Jacques en Jean Rogghe uit Rijsel, die niet alleen als protestanten maar bovendien als valsmunters bekend stonden 47. Uit Frankrijk zelf was dan weer meester Sébastien de Hannelin afkomstig, geboren te Brive-la-Gaillarde in Bas-Limousin. Toen-Margaretha op 13 september 1562 hoorde van zijn arrestatie te Gent omdat hij in de herberg „De Gouden Leeuw" ketterijen had verkondigd, zette ze de procureur-generaal aan tot een bijzondere waakzaamheid, daar ze vermoedde dat de arrestant slechts één was van de velen die vanuit Frankrijk systematisch de Nederlanden kwamen bewerken 48. Ze werd in haar overtuiging gesterkt door het feit dat maitre Sébastien talrijke verdachte boeken had meegebracht, onder meer L'Inventaire des corps des Saintz van Calvijn en Cruisons historiques van Sleidanus, klaarblijkelijk met de bedoeling, ze hier aan de man te brengen 49. Reeds in 1561 had de landvoogdes tegenover de Raad van Vlaanderen haar ongerustheid uitgesproken over de import van Calvinistische geschriften uit Frankrijk 50. Ze beschikte over gegevens betreffende de verspreiding in Vlaanderen van de Sermons van de bisschop van Valence, „suspect van te favoriseren de sectarissen van Vranckricke" en van een Franse Bijbel gedrukt te Lyon door Sébastien Honoré 51, „inhoudende diverssche zaken zowel inden text als inde annotatien gheheel ghecorrumpert, veranderende 't goet verstandt vande heleghe scripture" 52. In 1565 stelde de inquisiteur op zijn beurt een onderzoek in te Gent naar „libros ex Gallia advectos" 53.

Over directe contacten tussen Doornik, Rijsel en Valenciennes enerzijds en Gent anderzijds zijn maar weinig concrete gegevens voorhanden.

45 ARA, Rk, 14.383, rekening 1550, f° 110 v°; Gillis Darras en Jacques le Couvreur bekenden te Dendermonde „que plusieurs fugityf(s) de Valenciennes estoyent demourant Maestricht et que le burgmaistre les entrenoyt les n'estant en oeuvre" (=de werklozen).

46 Cfr. p. 339-340.

47 SAG, BC 1545-1561, f° 201 vo).

48 ARA, StA, I702/1, Margaretha aan de Raad van Vlaanderen, 13 september 1562.

49 RAG, RVL, 7615, D 281; ARA, AL, 462, rekening deurwaarder Jan Symoens. De boeken werden op 7 oktober 1562 te Gent verbrand.

50 In hetzelfde jaar werden in Duinkerke Franse Calvinistische geschriften ontdekt bij Pieter Annoot en Daniël Gallant, dr. p. 414. Nog in 1561 werd te Waasten de boekencolporteur Jan Hacke gearresteerd, die zowel te Doornik als in het Westkwartier Calvinistische geschriften had aan de man gebracht, cfr. p. 418.

51 Cfr. J. BAUNDRIER, Bibliographie Lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs de Lyon au XVIe siècle, IV (Lyon 1899), p. 174: La sainte bible en Francais (1558).

52 RAG, RVI, 719, f° 252, 30 oktober 1561.

53 ARA, AL, 463, rekening De Hondt, 14 juni 1565.

Blz. 332

Die zullen er zeker geweest zijn, zoals gezegd via het ambachtelijk milieu 54, maar wellicht voornamelijk via de rondreizende predikanten. Zo had, volgens de verlopen priester Jan Hendrickx, de Calvinistische leraar Joris Wybo 55, na gesprekken te hebben gevoerd met de Doornikse predikant Guy de Bray, omstreeks 1562 voor een

tiental personen een vergadering geleid in zijn huis te Gent 56. We weten ook dat de predikant van Valenciennes, Paul Chevalier, bij zijn terugkeer van de synode te Antwerpen in mei 1564 enige tijd in Gent

54 Zo werd in 1562 de saaiwever Jean Dondele uit Rijsel in Gent gestraft door de soevereinbaljuw, om oneerbiedig te hebben gesproken over de sacramenten. (ARA, Rk, 48.641, rekening 1562, f° 3, 8 vo; rekening 1562, f° 3.)

55 Joris Wybo, alias Georgius Wybotius of Sylvanus, of meester Joris de Vlamynck. Geboren te Pittem omstreeks 1530, vermoedelijk als zoon van de baljuw-rederijker Jacob Wybo (V. ARICKX, Baljuw Jacob Wybo uit Pittem, Prins van de Rederijkerskamer van Tielt in 1539, - Biekorf, LXIII (1962), p. 48-50.) In 1550 - hij WAS toen al schoolmeester - werd hij enige tijd vastgehouden onder verdenking van ketterij. In 1551 studeerde hij aan de Leuvense universiteit. Na zijn studies werd hij onderwijzer te Menen, waar hij in 1556 een handboek van retoriek schreef ten behoeve van zijn leerlingen (F. VAN DER HAEGHEN en M.-Th. LENGGER, Bibliotheca Belgica, V, p. 876-877.) Hoogstwaarschijnlijk bleef hij tevens leiding geven aan de jongelui uit zijn geboortestreek: één van zijn leerlingen uit Tielt, Christophonis Chimarius, studeerde in 1334-1533 aan de protestantse universiteit te Bazel (H. G. WACKERNAGEL, Die Matrikel der Universität Basel, II, p. 89); een andere leerling Jaspar Boddins, vluchtte kort na 1560 uit Tielt onder verdenking van ketterij (RAG, RVL, 722, f° 116: „discipule van meester Jooris Wyhau“). Wellicht heeft Wybo ook in Nieuwkerke-bij-Belle enige tijd onderwijs verstrekt: op de lijst van bannelingen van 1562 komt daar een „meester George van Thielt“ voor (ARA, AL, 462 bis, rekening commissarissen Westkwartier). De Pittemnaar verbleef in elk geval sinds november 1559 in Antwerpen, na weer vier maanden lang de gevangene te zijn geweest van Titelmans (ARA, AL, 461, rekening Titelmans en Van Hee, 1559).

In Antwerpen was hij vanaf dit tijdstip als predikant werkzaam. In 1562 was hij lid van de synode aldaar waarop gehandeld werd over het probleem van het aanwenden van geweld (A. A. VAN SCHELVEN, Het begin van het gewapend verzet, p. 136-140), en op 24 juni 1563 woonde hij in dezelfde stad eveneens de generale synode bij (L.E. HALKIN en G. MOREAU, Le procès de Paul Chevalier; p. 13, 47, 64). Hij was later werkzaam in Holland, in Breda en in 1564 te Mechelen. In het Wonderjaar, preekte hij in Antwerpen, Tielt, Oedelem (J. DECAVELE Katharina van Boetzelaer, p. 155), Eeklo, (A. DE VOS, Godsdienstberoerten te Eeklo in de XVIe eeuw, p. 61), Gent; (J. SCHEERDER, Gentenaars voor den Raad van Beroerten, p. 133) en Ronse (H. RAEPSAET, Mémoire justiliciitil du magistrat de Renaix, p. 200). Op 10 april 1567 nam hij als predikant afscheid van Antwerpen. Uit Emden en Londen, waar hij afwisselend verbleef, kwam hij nog enige keren over naar de Nederlanden: in 1572 naar Vlissingen en Oudenaarde, later naar Haarlem. Hij stierf in Londen op 23 juni 1576. (Cfr. vooral de biografische schets door A. A. VAN SCHELVEN, - NNBW, III, kol. 1494-1497; zijn werken in: F. VAN DER HAEGHEN en M.Th. LENGGER, o.c., V, p. 876-879, en W. A. P. SMIT, Dichters der reformatie, p. 95-97.)

56. RAG, RVL, 722, f° 152. Vermoedelijk heeft Wybo ook de „assemblée au bois... des hérétiques“ op Baarleveld, enkele mijlen van Gent geleid, waarnaar op 14 augustus 1562 een onderzoek werd ingesteld. (ARA, Rk, 21.928, f° 32; ARA, AL, 462 bis.)

Blz. 333

verbleef 57. Hij was vergezeld van Mathijs Remy, diaken van de Calvinistische kerk te Rijsel, die zelf herhaaldelijk in de stad aan Leie en Schelde vertoefde 58. Hoe goed men overigens op de hoogte werd gehouden van de situatie der gereformeerden in de Waalse steden, en terzelfdertijd hoe sterk de weerklank van het Calvinisme zich te Gent liet voelen, moge blijken uit een voorval in begin 1564. Toen de Calvinist Daniël du Bois in uitvoering van een vonnis van de magistraat van Valenciennes naar de galeisepen in Zeeland werd overgebracht, werd hij met zijn begeleiders opgewacht aan de Gentse stadspoort door zowat vierhonderd personen, die een drietal dagen

tevoeren vanuit Valenciennes over zijn komst waren ingelicht. Slechts met de grootste moeite kon de dreigende en schreeuwende massa op afstand worden gehouden. De verwarring steeg ten top toen een grote menigte zich voor de deur van de stadsgevangenis opstelde om te verhinderen dat de arrestant daar opgesloten werd. Margaretha toonde zich ten zeerste verbolgen over, het gebeurde 59, maar uit geen enkel officieel document blijkt dat de Gentse magistraat stappen zou hebben ondernomen om de aanvoerders van de rebellie op te sporen of te straffen.

Over de toestand van de nieuwe religie te Gent aan de vooravond van het Wonderjaar is een relaas bewaard van Alonso Armenteros, op zo augustus 1565 geschreven aan zijn broer. Daarin heet het dat de meeste Gentse magistraten en anderen die voornamelijk functies bekleden in de stad met veel vrijheid over de religie en met weinig respect over de vorst spreken. Ze zijn van oordeel dat, wegens de aankomst van het Turkse leger bij Malta, de vorst te veel zal beziggehouden worden in Italië en Spanje; zo zal het hem onmogelijk zijn, zich niet te schikken naar hun wil en opinie. Hun arrogantie tegenover de regering is groot 60. Dat Armenteros de toestand in Gent zo scherp stelde, moet zeker ten dele worden toegeschreven aan zijn wrok tegenover de Staten van Vlaanderen en tegen Gent in het bijzonder, dat immers alle mogelijke middelen aanwendde om de Spanjaard van het door hem zo zeer begeerde ontvangerschap van de kasseirij van de Oudburg weg te houden 61. Toch moet er in werkelijkheid inderdaad een zeker klimaat van verdraagzaamheid zijn ontstaan te Gent, zij het dan niet officieel. Daardoor zou kunnen verklaard worden waarom de Calvinisten het aandurfd, op mei 1565

57 L.-E. HALKIN en G. MOREAU, *Le procès de Paul Chevalier*, p. 15; M. P. CLOSSET, *Le protestantisme à Lille*, p. 214.

58 L.-E. HALKIN en G. MOREAU, o.c., p. 38, 54: getuigenis van Chevalier „Mathyas... sollebat frequentare domum cuiusdam domicelle prope Gandavum, quam etiam putat esse sectariam”.

59 L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, II, p. 509, 14 juni 1564.

60 *Ibid.*, I, p. 367.

61 E. en Ch. POULLET, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, I, p. 98. 334

Blz. 334

een verzoekschrift tot tolerantie in godsdienstzaken publiek te maken, met deze inhoud:

„Weet, gebieders van de stad Gent, dat de christenen van deze stad u verzoeken, hier in vrede te mogen leven. Wij zullen voor u bidden en u in alles gehoorzaam zijn, zoals Sint Paulus het ons leert. Voorwaar, we zullen de Heer bidden dat gij, met zijn genade, zijn Kerk en zijn gemeente beschermt, want gij zijt zeer standvastige lidmaten van het Lichaam van Christus, dit is van zijn Kerk.

Wij, burgers van deze stad Gent, bidden u dat ge er zoudt in toestemmen ons een kerk of een huis te geven, waarin we openlijk het evangelie mogen preken en twee sacramenten naar het bevel van Christus toedienen. En wanneer ge ons het openlijk preken niet wilt verzekeren, zo bidden we u dat de christenen de papisten mogen terechtwijzen als dezen leerstellingen voordragen die tegen het evangelie indruisen, en dat ze in het openbaar voor het volk in een kerk tegenover de genoemde papisten mogen disputeren, opdat elke werkman en elke burger uit de lekenstand moge horen en oordelen welke partij de waarheid bezit en navolgt. Want de heilige Augustinus disputeerde dikwijls in het openbaar tegen de donatistische ketteren en tegen de arianen. De waarachtige christenen zijn bereid te disputeren, niet alleen tegen de papisten, maar ook tegen de onwaardige anabaptisten, die in vier of vijf punten dwalen. Ze zullen tevens tegen alle andere sectariërs disputeren als de magistraat de

gevraagde vrijheid verleent. Wanneer ge ons echter die vrijheid niet geven wilt die we verlangen, dan bezweren we u dat ge de genoemde anabaptisten evenmin straft als onze christenen. Want alhoewel de dopers in enige punten dwalen, zijn zij toch goede en vredelievende mensen; ze voeren een heilig en voorbeeldig leven. De Turken laten de christenen, die toch vijanden van hun wet zijn, in hun steden leven, als ze hun maar de opgevorderde belastingen betalen. Om dezelfde reden bidden we u dat ge ons, die christenen zijn, in uw steden laat leven; daar We u de belastingen betalen die ge van ons vraagt. Daarvoor zijn nog andere redenen, die hier niet kunnen opgesomd worden."

„Hemelse Vader, wij bidden U voor onze koning Filips en al zijn edelen, voor al zijn raadsliden: moogt Ge hen verlichten en onderwijzen in hun duistere geest, opdat ze erkennen dat ze in de zonde van het ongeloof volharden. We bidden U, hemelse Vader, voor alle dienaars van de justitie, die door de autoriteit van koning Filips tot hoge waardigheid beroepen werden" 62.

62 AGS, Estado, NdFl, 529, nr. 43. De landvoogdes, wellicht verkeerd ingelicht, had het al dadelijk over „billets de menaces allencontre des catholicques et magistrats" en gaf de procureur-generaal het bevel, onverwijld een streng onderzoek in te stellen. (ARA, StA, 282, f° 57 (15 mei 1565).)

§ 2. BRUGGE

Na 1545 bleef de reeds genoemde Kortrijkzaan Jan Sheerlambrecht één der personen rond wie de reformatorische beweging te Brugge verder gestalte kreeg, aanvankelijk — wegens de strenge vervolgingen — in het diepste geheim, maar later, naarmate de betrekkingen met degenen die in 1545 en volgende jaren naar Duitsland en vooral naar Engeland waren uitgeweken intenser werden, meer en meer in het openbaar. De intellectuelen onder de vluchtelingen, die zich in hun vaderland zelden of nooit met hun geloofsgenoten uit de lagere standen hadden ingelaten, spanden zich nu in om een goed georganiseerde vluchtelingenkerk uit te bouwen en van daar uit aan de achtergeblevenen steun en leiding te geven. In de hervormingscentra konden ze bovendien vrijuit boeken en propagandamateriaal drukken, om het naar de Nederlanden door te sturen. Dit had een zeer gunstige uitwerking op de plaatselijke kernen, die hun geïmproviseerd karakter verloren en geleidelijk een goed ingerichte kerkgemeenschap gingen vormen, waarvan het gezichtsveld niet meer tot het proletariaat beperkt bleef.

Sheerlambrecht stond aldus in bestendig briefcontact met de uitgetreden Gentse karmeliet Karel de Coninck die — zoals reeds vermeld — sinds omstreeks 1549 aanzienlijke posten bekleedde te Londen. Hij vroeg hem raad in zaken van geloof en in verband met de concrete houding die de gemeenschap te Brugge diende aan te nemen. Uit Londen kreeg hij „diversche boucxkins", volgens de overheid „vul heresyse abusive ende verdoolde leeringhen, ghemaect by diverssche ghereprobeirde auteurs", toegestuurd. Bovendien trad hij op als tussenpersoon tussen de plaatselijke gereformeerden en de Nederduitse Vluchtelingenkerk. Door zijn toedoen was het dat een Brugs „relligieux, die zyn religioen ghelaeten ende versaect hadde" en niet meer wist van welk hout pijlen gemaakt, liefdevol opgenomen werd te Londen 63. Te Brugge zelf leidde hij bijeenkomsten in het open veld, buiten de stadsvesten 64. Of hij rechtstreeks betrokken was bij de — nog uitvoeriger te beschrijven — zaak van de aanplakbiljetten tegen het altaarsacrament, die begin 1553 op de deuren van drie Brugse kerken aangetroffen werden, kan niet worden bewezen. Wel weten we dat Cornelis Junsius, één van de initiatiefnemers van dit plan te Londen, kort tevoren te Brugge bij hem een vergadering had bijgewoond 65.

63 Om wie het hier ging is moeilijk te preciseren. Te Brugge traden tussen 1545 en 1550 minstens drie paters uit hun klooster en namen de wijk: de karmelieten Karel de Coninck (dr. p. 325) en Joos Bakens (in 1579 Calvinistisch predikant te Blankenberge: E. DE COUSSEMAEKER, *Troubles religieux*, I, p. 343) en de dominicaan Jacob de Scaepere (S. P. WOLFS, *Acta capitulorum*, p. 176.)

64 SAB, VB 1537-1555, f° 259 - 260.

65 SAB, BS 1558-1559, f° 55v°.

Toen in 1546 de rijke en ontwikkelde Cornelis Volckaert naar het protestantisme overging, ontbrak het ook niet meer aan financiële middelen. Deze goudsmid, zwager van de aanzienlijke koopman en stadsthesaurier Bernard Winckelman 66, voorzag niet alleen in het levensonderhoud van behoeftige emigranten, hij trad bovendien op als geldschietter voor de aankoop van boeken in den vreemde ten behoeve van de Brugse hervormden 67. De goudsmid ging zich aldus geleidelijk opwerken als de grote voorman van de hervorming in zijn stad, degene die achter de schermen de boekencolportage dirigeerde, degene ook die optrad als geestelijk leidsman voor

nieuwe bekeerlingen⁶⁸. Omstreeks 1547 probeerde hij te Brugge een eigen boekenproductie op gang te brengen. Erasmus van der Eecken drukte voor hem vijfhonderd boekjes met de vertaling uit het Hoogduits „valider doot ende overlydene van Maertin Luther, ghemaect by zekere ghereprobeerden ende quade leerare, ter grooter eere, loove ende glorie vanden zelve Luther", en honderd exemplaren van „een epistele van Sinte Pauwels, ghescreven an die van Lardiceën, niet begrepen binnen den Nieuwen Testamente dat d'heleghe Kercke approbeert", ⁶⁹. De opdrachtgever Volckaert stuurde driehonderd exemplaren van het eerste werkje en een deel van de oplage van het tweede naar Engeland, de rest bracht hij aan de man te Brugge ⁷⁰.

Wat heeft Van der Eecken ertoe aangezet, in het „hol van de leeuw" ketterse boeken te drukken, alhoewel hij — blijkens het getuigenis van Volckaert — heel goed wist wat hij hierdoor op het spel zette? Men kan bezwaarlijk beweren dat hij een overtuigd protestant was, aangezien hij evengoed religieuze tractaten drukte in opdracht van onverdachte personen ⁷¹.

⁶⁶ Volckaert was gehuwd met Katherine Winckelman, zuster van Bernard. Ze hadden zes kinderen: Cornelis, Denijs, Hanneken, Tanneken, Mayken, Antoniken. Na de terechtstelling van de goudsmid trad Bernard Winckelman op als voogd voor diens kinderen. (SAB, Wezenboek Sint-Jans-Zestendeel, 13, f° 26, 15 november 1554)

⁶⁷ SAB, VB 1537-1555, f° 257-257 v°.

⁶⁸ Tijdens een huiszoeking bij Lucas van den Carniere werden ketterse boeken gevonden die door Volckaert verkocht waren. Tevens trof men er een brief aan waarin de goudsmid uitvoerig zijn geloofsbelijdenis uiteenzette. (SAB, 25.8 v°.) Jammer genoeg is die brief niet bewaard gebleven.

⁶⁹ Blijkens een brief van de Brugse magistraat aan de vorst ging het hier om een vertaling uit het Latijn van: Epistola beati Pauli ad Laudicensos. (RAG, RVL, 752, f° 108.) Het betreft hier de zogeh. brief aan de Efesiërs.

⁷⁰ SAB, VB 1537-1555, f° 258, 262 va - 263. Van Haemstede (f° 5.46) en Crispin, 191 v°) vermelden nog een zekere Hubrecht, eveneens drukker, die in 1552 te Brugge om ketterij zou zijn terechtgesteld. Werkte ook hij in opdracht van Volckaert? (Cfr. wat A. L. E. VERHEYDEN over hem schrijft: Het Brugsche Martyrologium, p. 35, noot 9.)

⁷¹ De orthodoxie van de drukker werd bevestigd door een magister in de theologie die in begin november 1553 een onderzoek had ingesteld naar zijn geloofsovertuiging. (RAG, KV, 712, f° 188.)

Blz. 337

Pas in 1544 had hij samen met Robert Wouters een boekhandel en drukkerszaak geopend in de Sint-Jacobsstraat. Erg florissant was het bedrijf wel niet, wat de drukker in 1546 deed uitwijken naar Gent, om zich center het volgende jaar alweer te Brugge te vestigen, nu in de Wapenmakersstraat ⁷². Te oordelen naar zijn povere bezittingen ⁷³ is zijn zaak nooit ver van de grond geraakt. Voor zo iemand moet het aanbod om ketterse boekjes te drukken en er goed voor betaald te worden zeer aantrekkelijk zijn geweest. Naast de reeds genoemde druksels kwamen — naar hij zei buiten zijn weten — een aantal refreinen van zijn drukpers, die in de omliggende steden een ruim afzetgebied vonden. Volgens het vonnis van 1553 moet hij hiervoor reeds in 1547 of 1548 een straf hebben opgelopen. Nadien had hij van een Engeland-reis ketterse geschriften meegebracht, waaronder Utenhove's vertaling van de Catechismus van Joannes a Lasco ⁷⁴, en ze in zijn winkel aan de man gebracht. Tijdens het proces tegen Volckaert kwamen al de feiten aan het licht. Op advies van de Raad van Vlaanderen werd Van der Eecken hiervoor op 28 november 1553 streng gestraft: na in het openbaar vergiffenis te hebben afgesmeekt over zijn misstappen en op de Burg vanop een schavot de verbranding van de boeken en refreinen te hebben bijgewoond, werd hij gezeseld tot bloedens toe; tenslotte werd hij vier jaar in Brugge gebannen, met het algeheel verbod ooit nog iets te drukken⁷⁵. Van een geldboete, zoals de Raad

van Vlaanderen had voorgesteld 76, was geen sprake, wat misschien nog eens zijn precaire financiële situatie onderstreept. Deze broodroof betekende de doodsteek voor Van der Eecken. Begin 1554 zag hij zich verplicht, zijn huisraad en drukkersgerief te verpanden. In juli daaropvolgend stierf hij, nauwelijks 35 jaar oud 77.

De meest opvallende groep volgelingen van Volckaert en Sheerlambrecht bestond uit een aantal vreemdelingen, meestal sukkelaars, handwerkers die op zoek naar werkgelegenheid te Brugge waren komen wonen. Zulke lui waren de Kortrijkse fusteinwevers Lucas van den Carniere, Pieter van Huele en Joos Cauwelier. Van bij zijn aankomst, omstreeks Pasen 1552, ging de eerste niet meer te biecht en te communie, „midts dat hem dochte dat hy 't met vryer conscientien wel mochte laeten, ende dat hyer ooc niet behoorde

72 A. SCHOUTEET, Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16de eeuw. Erasmus vander Eecke, - ASEB, LXXXIV (1947), p. 146, 156. Een — wellicht niet onbelangrijk — detail ook Volckaert woonde in de Wapenmakersstraat!

73 A. SCHOUTEET, O.C., p. 155-156.

74 Van der Eecken zou te Londen zelf hebben meegewerkt aan het drukken van dit werk. (RAG, RVI, 712, f° 108.)

75 SAB, VB 1537-1555, f° 262- 264; ARA, Rk, 13.785, rekening 1552-1554, f° 12.

76 De instructie van de Raad luidde: een geldboete in verhouding tot zijn bezittingen. (RAG, RVI, 712, f° 188, 9 november 1553.)

77 A. SCHOUTEET, o.c., p. 156; RAB, Ambachten, 207, f° 112 v°.

Blz. 338

te ghaene als hem dynckende quaet zynde, en in 's Heeren Woordt niet en bevinde datmer dehoorde te ghaene" 78. Pieter van Huele was om den brode uit Kortrijk eerst naar Komen uitgeweken. In 1549 had hij ginds door zijn religieuze houding de aandacht van de inquisiteur getrokken. Daar er toch „faulte van neeringhe" was nam hij ijlings de vlucht, terug naar Kortrijk, zonder zich nog om zijn gezin en zijn bezittingen in Komen te kunnen bekommeren. In 1550 kwam hij zonder vrouw en kinderen naar Brugge. Ook hij liet elke sacramentele praktijk varen. Meer en meer begon hij openlijk kritiek te leveren op de sacramenten, de roomse Kerk en de priesters, en putte hiervoor inspiratie uit ketterse refreinen 79. Zoals Van Huele had Joos Gauwelier Kortrijk verlaten op zoek naar werk. Zijn eerste pleisterplaats was Gent, waar hij kennis maakte met de uit Emden teruggekeerde Oste van de Kathelyne, „die zeer goet ende de beste man was in 't ghelove".

Na diens terechtstelling zocht de fusteinwever een onderkomen te Brugge bij vakgenoten uit zijn geboortestreek, maar zijn uitvallen tegen de „valscherie ende afgoderie" in de mis en tegen de papen, „veel snoodere synde dan hy", vielen daar niet erg in de smaak. Uiteindelijk vond hij met zijn maitresse — zijn eigen vrouw was in Kortrijk achtergebleven — logies bij de fusteinwever Christiaan Callebergh en diens echtgenote Diebette van den Weghen, die beiden algemeen als „Lutheriaenen" bekend stonden. Evenmin echter als te Gent vond hij hier vast werk. Volgens sommige geruchten zou hij langs oneerlijke weg in zijn levensonderhoud hebben voorzien, onder meer door diefstal van lakens en metaal 80.

In ditzelfde ambachtelijke milieu treffen we voor het eerst duidelijke sporen aan van een direct contact met de Calvinistische invloedssfeer. Het waren alweer vreemdelingen, Franssprekenden ditmaal, die in Brugge het eerst de leer van de Geneefse hervormer propageerden. Pierre le Roux uit Festhubert bij Béthune en Philibert de la Haye uit Quesnoy-le-Comté in Henegouwen gingen er rond onder de „domesticz" en „compaignons" om het Calvinisme uiteen te zetten en aan te prijzen. Beide propagandisten maakten hierbij gebruik van het door Calvijn uit het Grieks

vertaalde Nieuwe Testament en van een geschrift getiteld "La confession crestienne".

78 SAB, VB 1537-1555, f° 258 v° - 259.

79 SAB, l.c., f° 260 - 261 v°. Hij werd op 9 augustus 1553 veroordeeld om openlijk vergiffenis te smeken en boete te doen. Twee jaar lang mocht hij de stadsmuren niet meer verlaten en al die tijd zou hij streng gecontroleerd worden op zijn religieus gedrag.

80 SAB, UNI 1555-1557, f° 21 - 21 v°, december 1555.

81 Om welk boek het hier gaat is moeilijk te preciseren. In de Nederlandse' versie van het vonnis wordt de titel vertaald als „De kersten biechte". Vermoedelijk echter werd „confession" door de vertaler verkeerd begrepen en moet veeleer gedacht worden aan „confessie", „geloofsbelijdenis". Maar dan nog blijft het moeilijk deze „confession crestienne" te identificeren. Betreft het een Franse vertaling van één der drie Confessiones die ter gelegenheid van de rijksdag te Worms in 1530 werden opgesteld? Of heeft de copïist verkeerd genoteerd en is de Franse uitgave van Calvin's Institutio Christiana hier bedoeld?

Blz. 339

Alhoewel bij hun ondervraging bleek dat ze in de gereformeerde centra van Frankrijk en Zwitserland waren geweest, zou het overdreven zijn, in hen echte leerverkondigers te willen zien die uit deze plaatsen uitgezonden waren. Veeleer waren ze eenvoudige arbeiders — een schrijnwerker en een passementswever — die in de hoop op betere levensvoorwaarden in begin 1553 te Brugge waren komen wonen, maar er in de overtuiging van de waarachtigheid van hun geloof, hun werkmakkers voor het nieuwe trachten warm te maken 82.

Aan deze gereformeerde activiteiten werd voorlopig een eind gemaakt door het strenge optreden van de Brugse magistraat in de zomer van 1553. De twee leiders, Volckaert en Sheerlambrecht, werden onthoofd. Hetzelfde lot kenden Van den Carniere en De la Haye. Le Roux belandde, als enige die tot het bittere einde zijn geloofsovertuiging trouw was gebleven, op de brandstapel 83. Tegen enkele anderen werden straffen *citra mortem* uitgesproken.

Waarschijnlijk zijn de vervolgingen van 1553 te Brugge de aanleiding geweest tot de eerste min of meer georganiseerde uittocht van nieuwgezinden. Niet alleen een betrekkelijk grote groep arbeiders verlieten de stad, maar ook een aantal aanzienlijke kooplui. Men kan daaruit afleiden dat het protestantisme te Brugge in de voorafgaande jaren een veel ruimere verspreiding heeft gekend dan men op grond van de gerechtelijke documenten zou veronderstellen.

Op 4 december 1553 kwamen inderdaad een zestal Brugse handelaars en ondernemers aan te Duisburg, samen met ongeveer 40 knechten. De meesten van die knechten waren Franssprekende textielarbeiders, zodat mag worden aangenomen dat het werklieden uit de kasselrij Rijsel, het Doornikse of Artesië betrof die te Brugge in de textielnijverheid werkzaam waren geweest 84. Vermoedelijk waren de 26 Franssprekende arbeiders uit Brugge, die het jaar daarop te Frankfort belandden, een gedeelte van deze groep uit Duisburg. Samen met de zeer aanzienlijke Brugse koopman Augustin le Grand (de Groote, Magnus) verwierven ze op 21 oktober 1554 het burgerrecht van Frankfort 85.

Karl Bauer noemt deze 21 oktober een „Markstein" in de geschiedenis van de Calvinistische Vluchtelingengemeente aldaar 86.

82 SAB, VB 1537-5555, f° 234 - 255 fo°, 364-366. Le Roux had al in 1543, naar aanleiding van bepaalde uitlatingen in een herberg, Béthune moeten verlaten. Na zijn zwerftochten belandde hij in 1552 te Nieuwkerke en vandaar in Brugge.

83 A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 36-39,

84 R. VAN ROOSBROECK, Emigranten, p. 131-132.

85 A. DIETZ, Frankfurter Handelsgeschichte, II, p. 27. 86 Valérand Poullain, p. 206.

Blz. 340

Inderdaad, Le Grand, niet alleen de meest vermogende Calvinist van de stad maar bovendien een krachtige persoonlijkheid, heeft bijna 25 jaar lang onbetwist de leiding gehad van de ingeweken Franssprekende Calvinisten. Al dadelijk na zijn aankomst leidde hij de oppositie tegen de — naar zijn mening — heerszuchtige Valérand Poullain en bereikte uiteindelijk diens afzetting als predikant 87. Le Grand kreeg in zijn nieuwe woonplaats weldra het gezelschap van vermaagschapte kooplui uit Brugge: zijn zwager de lakenhandelaar Johan Jansz.; de lakenhandelaar Willem Walter, zwager van Jansz.; de zijdehandelaar Jan van den Abbeele, zwager van Walter; verder nog Martin de Pasteur uit Valenciennes, eveneens met hem verwant 88. Zij allen behoorden tot de leidende Calvinisten van Frankfort, zodat mag worden gesteld dat niet alleen commerciële maar ook religieuze overwegingen hen uit Brugge hebben doen vertrekken 89.

Hetzelfde geldt voor de Brugse koopman-uitgever Johan Gailliart. Ook hij verliet, samen met zijn echtgenote en zijn zoon Willem, omstreeks 1553 zijn geboortestad om zich in het stadje Büderich aan de Rijn (tegenover Wezel) te vestigen. Op 9 januari 1555 werd hij burger van Emden. Terwijl zijn zoon Willem een kleine drukkerij exploiteerde, kreeg Johan zelf naam én als kapitaalkrchtig uitgever (geassocieerd met Steven Mierdman), én als bewerker van twee Emdense Bijbeluitgaven (1556 en 1558), én als eerste vertaler van werken van Calvijn en van Erasmus' *Lof der Zotheid* in het Nederlands 90.

Wymnan meent verder te kunnen aantonen dat hij de samensteller is geweest van het bekende doopsgezinde martelarenboek *Het Offer des Heeren*, dat voor het eerst in 1562 te Emden verscheen. Gailliart was in Emden lid van de gereformeerde gemeente, maar behoorde, gezien zijn eerder libertijnse geestesgesteldheid 91, waarschijnlijk in het geheim tot de

88 Ibid., p. 233-234, 237, 239-244 244-245, 248, 250-251, 254-258.

88 A. DIETZ, O.C., p. 34, 271-272.

89 Le Grand introduceerde in april 1562 tevens een vijftal Vlaamse gezinnen in Neurenberg (R. VAN ROOSBROECK, O.C., p. 187) en vertoefde in 1575 en 1586 enige tijd in Dantzig (A. DIETZ, o.c., p. 34).

90 'Van dat scuwen der afgoderie, valschen godsdienst ende gheueynstheyt.' Een æer fijn ende Christelijck onderwijs, door den verramen Johannem Calvinum. Noch een epistel vander selver materie, by den auteur voornoemt. (1554); Excuse van Johan Calvinus, tot mijn heren die Nicodemiten, op een claegbrief, die zy uitgheven van zijnder groote ruydicheyt, enz. (1554); Dat constelyck ende costelyck boecxken, Moriae Encomium: dat is een lof der sotheyt van Erasmus Roterodamo speelwijs beschreuen. (1560).

81 Vandaar zijn bijzondere voorliefde voor Sebastiaan Franck, die afkerig stond van een geconfessionaliseerd en geïnstitutionaliseerd christendom; Gailliart vertaalde een achttal van diens werken in het Nederlands.

Blz. 341

aanhangers van het befaamde Huis der Liefde van Hendrik Niklaesz. Hij overleed te Emden in 1574, 92.

*

**

Ten gevolge van de troonsbestijging van de katholieke Mary Tudor in Engeland trad het protestantisme in Vlaanderen in een nieuwe fase. De Brugse overheid zag zich al dadelijk met teruggekeerde protestanten geconfronteerd, en het was daarbij uiterst zeldzaam dat sommigen, zoals de rijke graanhandelaar Jacob van Hecke, zich vrijwillig kwamen aanmelden om hun leedwezen uit te spreken over hun vlucht naar

Engeland 93. Er was integendeel een komen en gaan, hetzij voor familie- of vriendenbezoeken, hetzij voor het leiden van bijeenkomsten, of eenvoudig maar op doorreis. Dit was het geval met de invloedrijke bontwerker Lowys Thierry (Thuerrin, Tyry) die al omstreeks 1550 uit Brugge naar Engeland was geëmigreerd, maar in 1554 met zijn Engelse vrouw in Antwerpen woonde 94. Van daar uit onderhield hij relaties met een aantal vooraanstaande burgers in zijn geboortestad. Eén van hen, de welgestelde Joos van de Westhuse, ging op zijn beurt naar de nieuwe religie over en vestigde zich — misschien op instigatie van Thierry — te Antwerpen 95. Van de Westhuse's echtgenote, Christine de la Croix, keerde

92 H.F. Wynmam, *Grepes uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendukkerijen te Emden*, I, - HB, 3e reeks, XXVI (1963)1964, p. 148-152, 166-167.

93 ARA, AL, 459, rekening Pieter Pollet, september 1554; ARA, Rk, 21:923, f° 21 v° hij werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 23 fl.

94 R. E. G. Kirk en E. F. Kirk, *Returns of Aliens*, p. 207, cfr. 273-278.

Te Antwerpen werd Thierry ouderling of diaken. Hij verleende er gastvrijheid aan predikanten, onder wie Gaspar van der Heyden en Adriaan van Haemstede. Op 7 januari 1559 werd hij voor de magistraat gedaagd (P. GENARD, AA, II, p. 308-309), maar toen was hij vermoedelijk al niet meer in de stad. Op 1 november 1559 werd hij ouderling van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen. Weldra werd hij één der voornaamste leden van de kerkenraad. Sinds 1564 was hij aan de zijde van predikant Godfried van Wingen verwickeld in de moeilijkheden i.v.m. de getuigen bij het toedienen van het doopsel, de kerkleiding, en (na 1566) de Beeldenstorm. Toen Van Wingen in 1570 de nederlaag leed werd ook Thierry niet meer verkozen. Financiële betwistingen deden hem vanaf die tijd bestendig in een gespannen verhouding leven met het consistorie. (J. H. HESSELS, *Archivum*, II en III, reg. in voce; A. KUYPER, *Kerkerkaards-protocollen*, p. 4 en passim; A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 422.)

95 Hij trad in 1556 te Antwerpen op als getuige bij het doopsel van Thierry's kind. (SAB, BS 1554-1557, f° 82.) Vanuit Antwerpen trok hij, samen met een dertiental families omstreeks maar 1558 naar Aken, en werd er één der voornaamste gemeenteleden. Hij kwam tussenbeide bij de Emdense kerkeraad om een predikant te krijgen voor de kleine groep Nederlandse vluchtelingen. (A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 275-276, 421-423) Later vestigde hij zich in Frankfort en sinds 13 juni 1562 was hij in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, *Registres de l'Eglise Réformée Neerlandaise de Frankenthal*, I, p. IX.)

Blz. 342

kort daarop naar Brugge terug, eveneens als overtuigd hervormingsgezinde, Ze vertoefde er in de kring van de lakenhandelaar Jean Toulet (hij zou weldra een vooraanstaande rol spelen in het gereformeerd protestantisme) 96, Jan van Vijven, neef van de baljuw, de ondernemer-mutsenreder Jacob de Buus 97, de koopman Jan Rueffelaert 98, en verder Karel de Knopenmaecker en Helias de Steenhauer 99. Bij deze personen — in een brief uit Antwerpen worden ze „broeders" genoemd" 100 — was het dat de uit Emden teruggekeerde ex-karmeliet Karel de Coninck van omstreeks 10 december 1556 tot 1 januari 1557 een onderkomen vond. De aanleiding voor dit bezoek aan Brugge was het verzoek van Joos van de Westhuse, te proberen zijn broer Jan „te bekeeren van zynen dissolute leven, mits dat hy t' zynen onnuttelick verteert ende dicwils droncke drynct". Het werden drie weken van ongemeen drukke reformatorische bedrijvigheid. De gezaghebbende De Coninck legde huisbezoeken af, gaf godsdienstonderricht en zat vergaderingen voor 101. Door zijn arrestatie en die van Christine de la Croix werd hier bruusk een punt achter gezet 102.

*

**

Intussen was het te Brugge en op andere plaatsen herhaaldelijk tot schandalen gekomen. In verschillende daarvan hadden teruggekeerde vluchtelingen de hand. In oktober 1555 werd de Geheime Raad erover ingelicht, dat in de kasselrij Rijsel en in Vlaanderen ten allen kanten pamfletten werden uitgeplakt, bij voorkeur aan openbare gebouwen en aan herbergen. Er kwamen teksten op voor als:

96 Afkomstig uit Armentières, burger van Brugge. Over hem cfr. p. 352-353.

97 In december 1556 vertoefde hij enige tijd in de gevangenis, op beschuldiging van ketterij. (SAB, BS 1554-1557, f° 78 v..)

98 In 1557 verwierf hij het poorterschap te Emden (SAE, Bürgerbuch), waar hij aanzien verwierf als koopman in lakens en specerijen (B. HAGEDORN, Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16. Jahrhundert, p. 103 en 125.)

99 De steenhouwer-beeldsnijder vluchtte einde 1556 naar Antwerpen. (SAB, BS 1554-, 1557, f° 100.)
100 Ibid., f° 82 v°.

101 Ibid., f° 80 v° - 81 v°, 82 - 83, 84 v°, 96.v° - 97, 100 - 100 v°, 103 -104

102 De Coninck speelde het klaar om nog in de gevangenis twee brieven te laten worden aan zijn geloofsgenote f° 99 v°). Christine verloochende evenwel haar protestantse overtuiging en kreeg daarop op 13 april 1557 een zeer milde straf: vergiffenis vragen in de vierschaar, een kaars naar de Bloedkapel dragen en er een dienst bijwonen, een boete betalen van 25 fl. en een even grote som aan de armen schenken. (Ibid., f° 1103, in margine; ARA, Rk, 13.785, rekening I556-1560, f° 7 v°. De Coninck werd op 26 maart 1557 terechtgesteld. (Cfr. p. 327.)

Blz. 343

„Ung riche presbytre et ung gras chien, ne servirent jamais bien”, of:

„Waren de papen, scapen ende ratten doot, zoo en waren de dyvels, wolven ende ratten van gheendre noot" 103.

Pamfletten die te Brugge verspreid werden staken niet alleen de draak met de geestelijkheid, maar bevatten ook aanvallen tegen de roomse leer. Zo lazen enkele vroege kerkgangers begin 1553 aan de deuren van Sint-Donaas, Sint-Jacob en Onze-Lieve-Vrouw een brief, waarin de katholieke sacramentsleer afgewezen werd. Een vierde pamflet werd nog gevonden in de Sint-Jacobstraat. Van de daders geen spoor. Om elk schandaal te vermijden gaf de magistratuur helemaal geen ruchtbaarheid aan het gebeurde. Het jaar daarop echter omstreeks 1 mei, herhaalden zich dezelfde feiten. Nu waren er op een nacht twintig tot dertig „brievkens ende gheschriften" uitgeplakt of in de straten rondgestrooid, „innehoudende quade ende hereticque leeringhen, te versmadenesse ende ter verlachteringhe vanden helegben sacramente vanden outare ende der roomsche kersten Kercke" 104. Gealarmeerd door de felle beroering bij de stedelingen loofde de magistratuur een premie uit van vijftig gulden voor wie het gerecht op het spoor van de dader kon brengen; het stond bovendien een ieder vrij, zelf de schuldige te pakken en hem bij de politie uit te leveren waaraan dan een beloning van honderd gulden vastzat; wie aanwijzingen bezat en ze niet kenbaar maakte zou als medeplichtige worden beschouwd en dientengevolge als ketter worden terechtgesteld 105.

Het is niet waarschijnlijk dat de plaatselijke hervormden vooraf op de hoogte waren gebracht van deze Brugse *affaire des placards*. Uit een gerechtelijk onderzoek, dat bijna vijf jaar na de feiten ingesteld werd, weten we nochtans dat het hele plan was bekostigd in Engeland, in kringen van aldaar wonende Bruggelingen die nauwe betrekkingen onderhielden met hun geboortestad. Eén van hen, Cornelis Junsius, had in elk geval een vergadering bijgewoond bij Sheerlambrecht te Brugge kort vóór de feiten. Een tweede, de uitgetreden priester Jan van der Houde 106, correspondeerde met zijn broer Jacob, die „stedegarsoen" was te Brugge. De Nederlandse teksten en de Latijnse toevoegingen in de rand waren opgesteld door de geleerde Jan van Hertsfoorde 107. Het vermenigvuldigen en afficheren van de brieven eindelijk werd

toevertrouwd aan eenvoudige handwerkers: de eerste keer aan de Bruggeling

103 ARA, StA, 1177/1, stuk 19.

104 De beginwoorden luiden: „O ghy page bodt...”. We konden geen exemplaar terugvinden.

105 SAB, Hallegeboden 1553-1564, f° 29.

106 In 1558 woonde Van der Houde in Dantzig.

107 Hij moet in Engeland leerverkondiger zijn geweest, aangezien Stallynck van hem vertelde dat hij soms een vermaning deed.

Blz. 344

Jacob Stallynck, zoon van de reeds genoemde onderwijzer Clays Stallynck, de tweede keer aan de Ninovenaar Jan de Mol 108.

De opwinding over het gebeurde was nauwelijks bedaard of een nieuw incident verwekte op 22 juni 1554 weer beroering onder de Brugse bevolking. Een nachtwaker, Loupes Bernier, vertelde dat hij bij het invallen van de nacht vanop het belfort een troep lieden had gezien, die buiten de stadsvesten in een soort processie de roomse sacramenten geparodieerd hadden. De overheid hechtte maar weinig geloof aan het zonderlinge verhaal. Om de praatjes de kop in te drukken liet ze rondzeggen dat Bernier heel de zaak verzonnen had, dat hij een boosaardige leugenaar was en bijgevolg ontslagen was uit de dienst van de stad 109. Ging het hier inderdaad om een verzinsel van een sensatiejager, of heeft de magistraat opzettelijk de waarheid verzwegen om zich niet de woede van Brussel op de hals te halen? Die laatste veronderstelling wint aan waarschijnlijkheid wanneer men vaststelt dat de saaiwever Pieter de Visch, één van de personen die in deze onverkwikkelijke zaak genoemd werden 110, in 1556 een tijdlang gevangen gehouden werd om het bezit van verboden boeken en onder verdenking van ketterij 111.

*

**

Na de dood van Karel de Coninck ging het de gereformeerde kern — voor zover die nog in enig organisatorisch verband samengehouden werd — allesbehalve voorspoedig. Pas na 1560 kwam daar enige verandering in. Parallel met de snelle doorbraak van het Calvinisme in andere Nederlandse steden en bovendien in de hand gewerkt door het feit dat de twisten tussen de Brugse magistraat en de geestelijke overheid nopens de kettervervolging

108 SAB, BS 1558-1559, f° 45, 49 v°, yo, 55 v0; Divers 1564-1565 brief van de Brugse stadsmagistraat van 18 september 1564 waarin deze feiten gememoreerd worden. Stallynck, passemenrwever van „beroep, had zich reeds in 1550 in Londen gevestigd. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 207.) Samen met De Mol, eveneens passementwever, vestigde hij zich na het herstel van het katholicisme in Engeland te Antwerpen. Beiden reisden enkele tijd door Vlaanderen, maar stonden in april 1556 opgetekend als leden van de Nederduitse Kerk te Frankfort, (SAB, BS 1558-1559, f° 55-vo; R. M. VAN DEN Asrata, Nederlandse vluchtelingen te Frankfort, p. 3.) Stallynck werd tijdens een verblijf te Brugge gearresteerd, en werd er op x februari 1559 onthoofd. (A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 48: vermeldt verkeerdelijk 1558, zonder verdere tijdsaanduiding.)

109 SAB, Overleg 1556-1557, stuk 153, minuut van een brief van de „Brugse magistraat aan landvoogd Emanuel Philibert van Savoye, 9 januari 1556, waarin de feiten van 1554 gememoreerd worden.

110 Ibid., stuk 150.

111 SAB, BS 1554-1557, f° 65 - 65 v°. Op 26 oktober 1556 werd De Visch onder borgtocht vrijgelaten.

Blz. 345

in de praktijk een verslapping van het toezicht tot gevolg hadden, nam de invloed van

de nieuwe leer hand over hand toe. Zelfs tot in de kloosters van de stad bleef het Calvinisme niet zonder weerklank. Minstens vijf Brugse bedelmonniken legden kort na 1560 hun pij af, gingen op de vlucht, sloten zich in hun toevluchtsoord aan bij de protestantse kerken, en kwamen later terug als Calvinistische predikanten: de karmelieten Loys de Voghele 112 en Christoffel de Smet (over wie dadelijk meer), de dominicaan Balthasar Pieters 113, minderbreeckr Filips Garcy 114 en broeder Jacob Orphanus 115. Beslissend in de „Gestaltung" van de gemeente was de komst van gezaghebbende en leidinggevende voormannen uit Engeland: Sinds Maart 1562 kregen de Brugse gereformeerden verscheidene keren het bezoek van de ex-karmeliet Christoffel de Smet (Fabritius, Faber, Marissael). In 1561 had hij zijn klooster te Brugge verlaten, wellicht gesticht door het voorbeeld van zijn Gentse ordebroeder De Coninck, van wiens vuurdood op de Burg hij in 1557 getuige was, geweest. In september 1561 was hij in Londen aangekomen en had er onderdak gekregen in de woning van Jan Utenhove

112 Predikant te Antwerpen en Eeklo, cfr. p. 369.

113 Toen hij op 1 september 1566 uit Antwerpen als Calvinistisch predikant naar Hulst overkwam was hij gehuwd en had twee kinderen; hij moet dus verscheidene jaren vóór 1566 zijn klooster te Brugge hebben verlaten. Van september tot november preekte hij te Axel, Hulst en Zuiddorpe, nadien nog enkele maanden te Gent. (B. DE JONGHE, Gendsche geschiedenissen, I, p. 14, 57; ARA, Raad van Beroerten, 55, f° 251 v°; W. TE WATER, Historie der hervormde Kerk te Gent (Utrecht 1756), p. 17; J. DECAVELE, De reformatische beweging te Axel en Hulst, p. 19-23.) Waarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de niet met name genoemde afvallige dominicaan uit het Brugse klooster die begin juli 1566 in Brugge terugkeerde, waar hij volgens de prior van de augustijnen „zoude gheprickt hebben hadde hij xxv mannen connen ghecrighen t'zynder bewarenesse ende garde, ende zo hy die niet en hadde connen ghecrighen, dat hy verrocken was". (SAB, SR 1565-1569, f° 48 v°, 16 juli 1566.)

114. De minderbroeder verliet in 1562 het klooster en week uit naar Engeland. Vermoedelijk was hij de „ dominus Philippus", over wie in april 1562 in het Londense consistorie werd gehandeld. (A. A. VAN SCHELVEN, Kerkeeraards-protocollen, p. 307.) Op 27 mei 1563 liet hij zich immatriculeren aan de universiteit van Heidelberg. (G. TOEPKE, Die Matrikel der Universität Heidelberg, II, p. 30.) In 1566 predikte hij het Calvinisme te Deinze. (H. Q. JANSSEN, De kerkhervorming in Vlaanderen, I, p. 171.) Na de troebelen werd hij in Londen ouderling van de Vluchtelingenkerk; voor het laatst wordt hij daar vermeld op 8 oktober 1570. (A. KUYPER, Kerkeeraards-protocollen 1569-1571, passim, cfr. register in voce.) Tijdens de Calvinistische overheersing in Vlaanderen kwam hij naar zijn geboortestreek terug; sinds 1576 was hij Calvinistisch predikant te Tielt. (Jean BALLIN, Cathalogue et noms de faux prophètes, ed. E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, P- 343.)

115. Het is niet bekend tot welke orde hij behoorde. Hij zou verscheidene keren omwille van afvalligheid en ketterij in de kloosterkerk zijn opgesloten geweest, tot hij in 1560 kans zag om te ontsnappen. In 1579 was hij Calvinistisch predikant te Damme; hij stierf er in mei 1581. (O.c., p. 312.) Blz. 346

(G I)116. Zijn geloofsgesteldheid en zijn bijzondere gaven moeten het Londense consistorie reeds vóór zijn vertrek uit Brugge bekend zijn geweest, want amper enkele dagen na zijn aankomst werd hij, samen met anderen, aangeduid om beurtelings tijdens de kerkdienst voor te lezen. Sinds januari 1562 hield hij herhaaldelijk de vermaning 117. Hij had dus reeds groot gezag in gereformeerde middens toen hij in maart 1562 voor het eerst in Brugge terugkwam, op doorreis naar Antwerpen waar hij door de kerkraad als predikant was beroepen 118. In de Scheldestad schaarde hij zich bij de partij van de radicalen in de discussies over het weerstandsrecht m.

Einde 1562 te Londen teruggekeerd werd hij uitgestuurd naar Sandwich 120. Reeds in oktober 1563 kwam hij, in het gezelschap van de Reningelstenaar Passchaas Lamoot via Grevelingen en Broekburg naar Cassel, waar hij enige tijd schijnt te hebben gepreekt 121. De allesbehalve voorspoedige situatie van de nieuwe religie in het Westkwartier heeft er hem evenwel al vlug toe aangezet, in te gaan op het nieuwe

verzoek van zijn Antwerpse geloofsgenoten om hun voorganger te worden. Vanuit Antwerpen bracht hij bezoeken aan Gent en voornamelijk aan zijn geboortestad. In Brugge ging hij zijn door een besmettelijke ziekte aangetaste moeder en zuster in hun doodstrijd sterken 122. Zijn niets ontziende inspanningen om in Antwerpen nieuwe bekeerlingen te winnen werden hem uiteindelijk noodlottig. Een vrouw, bijgenaamd Lange Margriete, die voorwendde zich bij de gemeente te willen voegen, verklikte hem bij de Antwerpse overheid. Op 1 juli 1564 werd hij, samen met Olivier de Bock uit Aalst, opgebracht, en op 4 oktober stierf hij op de brandstapel 123.

116 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerards-protocollen, p. 246.

117 Ibid., p. 258, 281, 283. In november 1561 trad hij in het huwelijk met Maria van Graffscepen uit Eecke. (Ibid., p. 263.)

118 Hierover berichtte de Spaanse ambassadeur in Londen uitvoerig aan Granvelle: KERVYN DE LETTENHOVE., Relations politiques, II, p. 674-675 (6 maart 1562), p. 683, 686 (3 april 1562).

119 Bij zijn terugkeer in Londen diende hij, alvorens opnieuw tot het avondmaal te worden toegelaten, openlijk eenieders plicht te erkennen „der oeverheyte ... om geenderley wijse enigh ghewelt te doen”. (A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 390.)

120 IDEM, Christophorus Fabritius, - NAK, XI (1914), p. 157 (cfr. p. 155-160).,

121 IDEM, Cassiodorus de Reyna, Christophorus Fabritius en Gaspar Olevianus, - NAK, VIII (1911), p. 328.

122 P. GÉNARD, AA, IX, p. 177.

123 De uitspraak van het doodvonnis en de executie gingen gepaard met de grootste verwarring, uitgelokt door geloofsgenoten van Fabritius. (Hierover: A. L. E. VERHEYDEN, Le martyrologe protestant, p. 183-184, 193-195.) Over de arrestatie en de berechting zijn talrijke bronnen bewaard. De gerechtelijke documenten werden gepubliceerd door P. GENARD, AA, IX, p. 169-273. Een uitvoerig verslag (van de hand van Joris Wybo of van Adriaan van Haemstede) werd, samen met verscheidene in de gevangenis geschreven brieven, in 1565 gedrukt, kende verscheidene herdrukken, ook in de Franse vertaling van Guy de Bray, en werd bovendien gedeeltelijk opgenomen in de verschillende uitgaven van de Martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede van na 1564. (Cfr. Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais, I, p. 117-149.) Een heruitgave van de eerste druk werd verzorgd door F. PIJPER, Historie ende gheschiedenisse van de verraderlicke ghevangenisse der vromer ende godsaligher mannen, Christophori Fabritij dienaer des Goddelicken woords binnen Antwerpen, ende Oliveri Bockij Professeur der Latijnscher sprake in de hooghe ende vermaerde schole van Heydelberch..., - BRN, VIII, p. 282-460. Pijper verwerpt de authenticiteit van twee brieven (ed. Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais, I, p. 140-143) waaruit moest blijken dat Fabritius op het laatste ogenblik zijn geloof zou hebben afgezworen (Inleiding, p. 265-267).

Blz. 347

Een tweede predikant die bij de gereformeerden van zijn geboortestad geen onbekende is geweest was Gelein d'Hoorne, alias Muelenaers, die vóór zijn vertrek naar Londen het ambacht van schrijnwerker had uitgeoefend in Brugge. Alhoewel hij evenmin als Fabritius vast verbonden is geweest aan de Brugse gemeente heeft hij tijdens zijn verblijf in Zeeland als predikant (van 1559 tot 1567 voornamelijk in Middelburg en Vlissingen) de bindingen met zijn bekenden en gelijkgezinden uit de vroegere woonplaats levendig gehouden 124.

Hebben Fabritius en d'Hoorne bij gelegenheid persoonlijk adviezen verstrekt, dan is hun optreden toch niet echt leidinggevend geweest te Brugge, waar ze immers veel te goed bekend waren om er langere tijd ongemerkt verblijf te kunnen houden. De belangrijkste organisator en voorganger is Pieter Gabriël (Van Schaghen, Schagius) geweest, een uitgetreden monnik van Zeeuwse afkomst 125. De Spaanse ambassadeur in Engeland maakte in een schrijven aan Granvelle van 11 april 1563 melding van het vertrek uit Londen van de predikant met bestemming Brugge, waar hij naar verluidt 260 geloofsgenoten telde 126. In mei gonsde het inderdaad van gruchten over een ongemeen drukke activiteit van de gereformeerden in en rond de stad. Titelmans hield grootscheepse informaties nopens die „predicant Calvinist diemen seyde

overghecomen te zyn om 't volck te verleyden" 127. Het Brugse Vrije werd ervan in kennis gesteld dat buiten de stadsmuren op Sint-Andries „in velden, busschen ende bromsticken... zekere suspecte vergaederighen ende conventiclen"

124 A. A. VAN SCHELVEN, art. Hoorne (Geleijn Jansz. - NNBW, IV, kol. 782-783;

IDEM, Kerkerads-protocollen, p. zoo, 229, 349;

J. VAN VLOTEN, Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567 (Utrecht 1873), p. 3, 66. Na het Wonderjaar vestigde hij zich opnieuw in Engeland. Hij ging voor in de gemeenten van Norwich en Yarmouth. In 1574 was hij opnieuw in Middelburg, maar reeds op 23 juli 1575 stierf hij daar.

125 Door een Brugse stadsdiender werd hij beschreven als zijnde „eene apostaat denwelcken men zeyde te zyne een predicant ende minister ghecommen vut ZeeIandt, hebbende eene leepe hooge (oog)". (SAB, Divers 1560-1566, los stuk.)

126 KERVYN DE LETTENHOVE, O.C., III, p. 317.

127 ARA, AL, 461, rekeningen Titelmans, mei 1563.

Blz. 348

werden gehouden 128. De apostaat had volgens bepaalde geruchten zijn vaste intrek genomen bij de Beurs in de Grauwwerkersstraat. Alhoewel hij tengevolge van een opsporingsactie van Titelmans enige tijd diende onder te duiken 129, bleef hij volgens Adriaan van Haemstede tot einde november 1564 als predikant vast verbonden aan de Brugse gemeente. Steeds volgens Van Haemstede zou er in die tijd een volwaardig consistorie zijn opgebouwd, met diakens en ouderlingen 130. Slechts twee leden zijn ons met name bekend: een zekere Marc die Nayete, die op 27 juni 1563 als „diener der ghemeente te Brugge" in het consistorie van de Vluchtelingenkerk te Londen verscheen 131, en Omaar Coolman, in 1564 door bisschop Curtius diaken van de Calvinisten genoemd 132. Een derde lid was waarschijnlijk Geert Martensz. de Haen, die als correspondent fungeerde met de Londense kerkraad en bovendien goede relaties onderhield met het Antwerpse consistorie'. Hij, was het die Londen in mei 1563 in kennis stelde van interne moeilijkheden in de Brugse gemeenschap, veroorzaakt door Clays de Moennick; deze onruststoker, zelf enige tijd lid van de Londense kerk 134, had met zijn beweringen „dattet een monikerie ware, hem tot den ghemeente met belijdenisse zijns gheloofs te begheven... bijna die principaelsten te Brugge verleyt... met zijn schoon spreken" 135.

Toen de kettervervolging in 1564 wegens de toenemende onenigheid tussen de stedelijke en de geestelijke overheid helemaal opgeschort werd, speelden de nieuwgezinden hoog spel. Ze reageerden op de meest cynische

128 RAB, Brugse Vrije, 301, ' 69, 27 mei 1563. Cfr. *ibid.*, 25, f° 166, 18 mei 1563: „Vergaderynghe van Hughenoisen. Was rapport ghedaen vande informatie ghehoort upde vergaderynghe dier gheschiede zomen zeyde buuten Brugghe, als inde prochie van Sint- Andries ende daerontrent, van eeneghe kettters, ende dat die aldaer zouden ghepreect hebben, ende midts dat daerof niet claerlick en bleeck, was gheresolveett dat myn heeren de burchmeesters huerlieder vuterste debvoir doen zouden omme te doen betrapen de ghuene die aldaer vuuter stede conventiclen houden, al waere dat 't zelve 't lant een redelicke penning costen zoude, daerof de burchmeesters byde lande zullen gherempbourseert werden". Herman van Vlekwijk uit het Land van Kleef doelde waarschijnlijk op deze vergaderingen toen hij in 1569 vertelde, lang voor de „open tijd" sermoenen te hebben bijgewoond in het open veld te Sint-Andries. (RA13, Brugse Vrije, 17.041/42, f° 8.)

129. Cfr. p. 175.

130 Van HAEMSTEDE, f° 412.

131 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 426.

132 AGS, Estado, NdFl, 531, stuk 79.

133 In brieven die hij in augustus 1563 vanuit Brugge naar Londen schreef rapporteerde hij uitvoerig over de „haet ende verbitteringe Herman Stryker's ende Pieter Haesaerts tegen onse gemeente tot Londen" en over „eenen twist tusschen Herman ende Magister George (= Joris Wybo) belangende het

wederstaen der overheyet. (A. A. V2321 SCHELVEN, 0.c, P. 487.)

134 A. A. VAN SCHELVEN, o.c., P. 373, 374

135 Ibid., 9. 378, 416-417. Hier werd aan toegevoegd dat De Moennick „gesien ware gheweest te Brugge int hoerenhuse converseren, ghenaempt die Palmboom”.

Blz. 349

wijze tegen het aanleggen van communicantenlijsten door de geestelijkheid en tegen haar strengere toezicht op het volbrengen van de paasplicht. Op Pasen 1564 woonde een protestant de mis bij in Sinte-Walburga. Na de communie te hebben ontvangen nam hij de hostie terug uit de mond, wikkelde ze in een doekje, en ging ze, samen met een brief waarin de communie onder twee gedaanten werd geëist, dopeneren op de stoep van de pastorie 136. De tekst luidde aldus :

„Aen Heere Adriaen Smout onsen Parochi-Pape.

Weet heer Adriaen Smout, dat ick u hier weder brenge dat gene ghy my heden gegeven hebt, want ick en wil 't geensins aldus onder één specie hebben. Ende door dien dat ghy-lieden oft u voorsaten de instellinge Christi hebt verandert, soo en houde ick ulieder tafel niet voor de tafel des Heeren, maer houde die voor de tafel des Duyvels, daer ick niet deelachtigh van wesen en wil: ick hebbe 't ontfangen met een wroegende conscientie, ende daerom terstont uyt mijnen mondt gevaeght aen snuytkleedt, doet er nu voort mede wat u goet dunckt, want ick en wil my niet besmetten met wlieder afgrijseliekheyt: ghy hebt my met u opschrijven een droevigh en benauwt herte gemaect, maer siet dit komt er nu af, van de lieden alsoo vervaert te maecken, laet my op een ander tijdt in mijn conscientie gerust blijven: Niet te min, ick en sal voortaan op alle u dreygementen niet meer achten, my kome daer af dat wil, hadde ick geweten dat ick inwendigh alsoo daer van soude beroert geweest hebben, ick hadde veel liever gevallen in de handen der menschen, dan in de gramschap Godts: maer ick betrouwe aen Godt den Heere, dat hy my om het groot leedtwesen ende weenen van mijn arm gevallen mensche ontfermen sal" 137.

Het kan zeker geen toeval heten dat juist Adriaan Smout, de pastoor van Sinte-Walburga, bij het incident betrokken werd. Hij toch stond bekend als de grote ketterhater en, zoals reeds werd aangestipt bij broeder Cornelis, kozen de nieuwgezinden de meest onbuigzame behoudsgezinden uit om hun spot op de roomse religie bot te vieren. Volgens het getuigenis van Willem Hosens, die in 1566 als Calvinist te Brugge zou terechtgesteld worden, had juist Adriaan Smout in 1564 niet in geringe mate schuld aan de steeds hardnekkiger wordende geruchten over een nakende invoering van de Spaanse Inquisitie. Inderdaad, „men sagh wel hoe neerstigh dat Smout in de Vasten

136 Hier zij genoteerd dat het tractaat van Cassander: De sacra communione christiani populi in utraque, panis et uini specie (Opera omnia, p. 5015-1048) juist in 1564 verschenen was. (Cfr. H. Q. JANSSEN, G. Cassander, - BOGZV, IV (1859), p. 162.)

137 De tekst van de brief werd in 1567 gedrukt in de Beliidenisse vande Martelaer Guilielmus Hoseus, de welcke te Brughe... metten viere opgheoffert is den xi. van Maert (1566), f° (ciiij) v°, en in de uitgaven van het martelaarsboek van Van Haemstede. Dit laat veronderstellen dat een copie van de brief bewaard werd in de schoot van de Brugse gereformeerde gemeenschap.

Blz. 350

het volck liep beschrijven, ende dreyghde dat men nu goeden middel gevonden hadde om wel sekerlick te weten, wie dat nu niet te biechten ende te sacramente komen soudent: ende men sagh oock wel hoe neerstigh dat hy in sijn kercke sat, ende

beschreef de namen van die te biechten quamen" 138.

De Brugse bevolking is niet op de hoogte geweest van het incident 139. Smout, Curtius, Titelmans en Villavicencio, blijkbaar de éniigen die er iets van afwisten, bewaarden immers het diepste stilzwijgen, zelfs tegenover het schepencollege. Maar hun discrete opsporingen naar de dader leverden weinig of geen resultaat op 140. Margaretha werd hiervan op de hoogte gebracht; de koning, op zijn beurt door haar ingelicht 141, schreef onthutst: „de daad is zo abominabel en verfoeilijk, en van een dergelijk verderfelijk voorbeeld, dat niets onverlet mag worden gelaten om, indien mogelijk, de onverlaat te arresteren en hem te bestraffen volgens de ernst van dergelijke schanddaden" 142.

Een volgende actie van de kant der protestanten moest wel opzien baren in Brugge. Op een morgen einde augustus 1564 waren niet alleen aan de pastorie van Adriaan Smout maar ook aan de ingangdeur van verscheidene parochiekerken ketterse brieven aangeplakt waarin, met name genoemde geestelijken werden aangevallen 143. De schepenen lieten de brieven in het college brengen, maar de bisschop verzocht hen, ze niet bij hallegebod te publiceren teneinde niet meer richtbaarheid aan de zaak te geven dan nodig was 144. Kort daarop vernam het college dat een ketter een Lieve-Vrouw-beeld had weggehaald van voor het klooster der dominicanen, en het in de fontein op de markt had gegooid 145. In beide gevallen werd geen spoor gevonden van de dader.

138. Belijdenisse, f° 103 v° - 104.

139 Volgens de Historie van B. Cornelis Adriaensen (Dordrecht 1628), p. 65, zou broeder Cornelis er voor het eerst in het openbaar op gezinspeeld hebben in zijn sermoen van 28 maart 1566.

140 Smout verdacht er een vrouw van, de daderes te zijn geweest, „om dat het geschrifte des briefs een vrouw geschrifte scheen te wesen". (Belijdenisse, f° 104). In 1568 beschuldigde hij er Catharina Arents formeel van, minstens de hand te hebben gehad in het gebeurde. (A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 484) Over deze Catharina, cfr. P. 355 e.v.

141 L. P. GACHARD, *Correspondence de Marguerite d'Autriche*, II, P. 351, 12 juni 1564.

142 *Ibid.*, II, p. 382, 30 juli 1564.

143 L. P. GACHARD, *Correspondence de Marguerite d'Autriche*, III, p. 445 (Margaretha aan Filips II, 8 oktober 1564); SAB, *Divers 1564-1565*, (de magistraat van Brugge, aan Margaretha, 18 september 1564, minuut).

144 SR 1557-1565, f° 355 570- 352: „...nyet te publiceren waert zo dat 't anderen tijden up ghelycke briefkens zijn zulcke debvoiren ghedaen dat de facteurs achterhaelt zyn".

145 SAB, *Overleg 1563-1564*, stuk 546, niet gedateerd (1564). De dader zou afkomstig zijn geweest uit Valenciennes.

Blz. 351

In een rapport van einde 1564 verstrekte Villavicencio aan Filips II tal van inlichtingen over de protestantse gemeenschap. Hij wist te vertellen over een ondernemer die twee keer per dag een vermaning hield voor zijn familie en personeel. Een koorknaap van Sint-Donaas, die bij deze verdachte in de leer was, noemde zijn meester, — zeer tot ergernis van de monnik — een man van grote en goddelijke kennis. Tijdens de hoogmis werden in een private woning in één der hoofdstraten van Brugge predikaties gehouden. Toen iemand de bisschop hierover inlichtte, kon deze daartegen niets ondernemen of laten ondernemen, daar elke inval in een privaat huis zonder toelating van de magistraat verboden was. Intussen kwamen de kettters te weten dat men hen op de hielen zat, zodat ze ruimschoots de tijd hadden om zich uit de voeten te maken. Tekenend voor de mentaliteit in Brugge was volgens de Spaanse monnik, dat tijdens een sacramentsprocessie een knaap van amper twaalf jaar oud ongestraft een schimplied had kunnen zingen op de geestelijkheid. Verder had de bisschop in het schepencollege vier vooraanstaande apothecarissen of ondernemers en

drie handelaars van ketterij beschuldigd. Er werd besloten, ze de volgende dag te arresteren, maar toen het zover was hadden de betrokkenen reeds veiliger oorden opgezocht, volgens Villavicencio een bewijs dat ze door een lid van de magistraatsgroep gewaarschuwd waren. Dergelijke feiten deden zich volgens de monnik al te dikwijls voor. Sommige vooraanstaanden gingen zich verontschuldigen bij de stadsoverheid en deden zich voor als voortreffelijke mensen en goede katholieken. Anderen namen de wijk; ze droegen hun echtgenoten op, goederen en huizen te verkopen, achterstallige betalingen te innen, om hen met het kapitaal en de kinderen achterna te komen naar Engeland, Duitsland of Frankrijk 146.

Heeft Villavicencio de gebeurtenissen soms wat al te dik in de verf gezet, dan verstrekt hij in zijn rapporten toch zoveel concrete bijzonderheden dat men ze moeilijk als louter verzinsels kan wegschuiven. Enkele schaarse gegevens uit andere bronnen verhogen zijn geloofwaardigheid. De invloedrijke lakenhandelaar Jean Toulet, reeds in 1556-1557 opgemerkt bij de Brugse gereformeerden 147, vertoefde inderdaad in de herfst van 1563 opnieuw in Brugge 148. De Brugse bontwerker Lowijs Thierry, één der voornaamste leden

146 AGS, Estado, NdFl, 526, stuk 53.

147. Cf r. p. 343.

148 Afkomstig uit Armentières, burger van Brugge. Na zijn vertrek uit Brugge in 1557 vestigde hij zich te Frankfort, maar verscheen met zijn koopwaar verder regelmatig op de markten van Brugge en Armentières. In Frankfort sloot hij vriendschap met de Spaanse protestant Cassiodorus de Reyna, met wie hij na 1560, toen deze predikant was geworden van de Spaanse vluchtelingen te Londen, nauwe relaties onderhield. (Cfr. M. F. VAN LENNEP, De Hervorming in Spanje (Haarlem 160r), passim; A. A. VAN SCHELVEN, Cassiodorus de Reyna, Christophorus Fabritius en Gaspar Olevianus, - NAK, N.A., VIII (1611), p. 323-327.) In 1563 legde de overheid de hand op een brief, waarin Toulet aan zijn neef Jan Beuvet in Londen zijn voornemen kenbaar maakte, zich als koopman te Lyon of te Genève te vestigen. De brief (dd. 27 juli 1563), vooral interessant omdat er onthullingen in voorkomen over de schakels in het netwerk van verbindingen met Engeland, luidde als volgt: „Mon cousin, je pense demeurere l'yver que vient à Franckfort, mais après, si les affaires de France vont bien, je me retireray à Lion ou à Genève,, si les choses de par decha ne aumende. Si vous plaist de me mander de voz et aussy des affaires d'Angleterre, pourrez faire adresser la lettre à votre frère ou à Jan Barbern ou , en Anvers à Guillaume le Grand, demeurant en la haulte rue; en ce faisant, me ferm plaisir, et pourrez demander à Casiodore (= de Reyna) s'il vous veult bailler aussy quelque lettre, ou vous le pouvez le faire délivrer à Izidore de la Vallée, demeurant en la halle d'Armentières audict Anvers".

Naar aanleiding van die brief liet de landvoogdes een arrestatiebevel uitgaan tegen Toulet. (ARA, StA, 281, f° 239, met een copie van de geciteerde brief: Margaretha aan de schouteet van Brugge, 10 oktober 1563, minuut.) De Brugse magistraat antwoordde dat hij weliswaar in de stad gesignaleerd was, maar sinds enkele tijd spoorloos was. (SAB, Divers 1560-1566, los stuk, 16 februari 106, waarin de feiten van drie jaar vroeger gememoreerd worden.) In november 1564 was Toulet in Antwerpen (L. P. GACI-14114D, Correspondance de Philippe II, I, p. 327), maar kort daarop alweer in Frankfort, van waaruit hij reizen ondernam naar zijn geboortestad en naar Brugge (IDEM, Correspondance de Marguerite d'Autriche, III, p. 536-537;)

352

van de Londense kerkraad, onderhield in de zestiger jaren nauwe betrekkingen met zijn geboortestad en is er wellicht af en toe op bezoek geweest 49. In januari 1563 won Titelmans informatie in nopens het geloofsleven van Hans van Cleve 150, de latere deken van het handschoenmakersambacht 151. De reeds genoemde handelaar en magistraat Omaar Coolman zou omstreeks 1564-1565 om religieuze redenen enige tijd in Engeland hebben vertoefd. Uit een aantekening in de schepenresoluties blijkt verder dat de apothecaris Pieter Dhevele begin 1565 naar Engeland was vertrokken en dat zijn vrouw in april aanstalten maakte om hem, samen met de kinderen, achterna te gaan 152. Nog in 1565 vertrokken de echtparen Karel de Vos en Loyse, en kammaker Jacques Ponchies en Mayken, naar Dantzig, met een door de schepenen afgeleverd

gunstig getuigschrift op zak 153. Ongetwijfeld hebben deze lui de koopkrachtige klandizie gevormd van de boekverkoper Clays Barvoet, die in begin 1564 door de stedehouder van de soeverein-baljuw te Brugge aangehouden werd „offline ghedisperseert ende vercocht t' hebbene suspecte boucken" 154.

Moge de magistraat nog steeds weinig hebben gevoeld voor een systematische kettervervolging, het verhaal van Villavicencio en de enkele andere

149 Cfr, p. 342.

150 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1 januari 1563,

151 SAB, Bouc vander wet ende vanden dekenen (1535-1571), f° 228: 1565.

152 De echtgenote kreeg het bevel, met de kinderen in Brugge te blijven. (SAB, SR 1557-1565, f° 326.)

153 SAS, Overleg 1565-1566, stuk 156, 9 oktober 1565.

154 SAB, Overleg 1563-1564, stuk 70, 11 maart 1564 (n.s.)

Blz. 353

losse gegevens wijzen er toch op dat de gereformeerden het sinds 1564 v er van gemakkelijk hadden. Vandaar dat, volgens Van Haemstede, na de arrestatie van Isbrand Meysembaert op 25 november 1564 verscheidene prominente leden van de gereformeerde gemeenschap  en voor én op de vlucht gingen. Predikant Pieter Gabriël, aan wie niemand nog onderdak durfde verschaffen, ging in Antwerpen wonen. Tot in het voorjaar van 1565 kwam hij nochtans om de veertien dagen naar Brugge om daar in 't geheim een vermaning te houden 155. De inhechtenisneming van Boudewijn Dominiessent en een aantal van diens geloofsgenoten op 16 april 1565 maakte ook hier een eind aan. Voortaan waren de gereformeerden aangewezen op gelegenheidspredikanten uit het Westkwartier en Armentières 156. Uit die hoek kregen ze bovendien onverwachte steun ten gevolge van sociaal-economische omstandigheden.

Op 16 augustus 1565 werd inderdaad in het schepencollege gerapporteerd „angaende 't apparent dangier vanden duren tydt van coorne ende 't groet ghetal van aerme, als van III,c (= 300) menagen die ghecommen zouden, weesen binnen deser stede vut den quartiere van Armentières, zoo't te beduchtene es gheinfecteert wesende van heresie". De volgende dag werkte de magistraat daarom een aantal ingrijpende maatregelen uit 157. De terechtstelling van de reeds genoemde Dominiessent, zelf afkomstig uit Armentières 158, op 11 maart 1566, was ongetwijfeld als afschrikingsvoorbeeld bedoeld voor die nieuwgezinde vreemdelingen. Enkele maanden later echter namen in de omgeving van Brugge de hagepreken een aanvang, waardoor de nieuwe religie plots een nooit gekende werfkracht kreeg.

*

**

Er is weinig bekend over de verhouding tussen anabaptisten en Calvinisten in Vlaanderen in de jaren zestig. Men mag aannemen dat er in de vervolging een spontaan solidariteitsgevoelen tot stand kwam — vandaar dat de Gentse gereformeerden in hun rekest aan de president van de Raad van Vlaanderen en aan de stadsmagistraat in 1565 tevens om begrip vroegen voor de doopsgezinden — maar dat anderzijds beide groepen zoveel mogelijk

155 VAN HAEMSTEDDE, 412. Over de verdere lotgevallen van Gabriël, achtereenvolgens als predikant te Amsterdam (1566), Emden (1567), en Delft (1572), cfr. A. A. VAN SCHELVEN, art. Gabriel (Petrus), - NNBW, VI, kol. 541.

156 VAN HAEMSTEDDE, l.c.

157 SAB, SR 1557-1565, f° 338 v°. Op 6 augustus 1565 was het al tot een plundering gekomen op de korenmarkt. (Ibid., f° 337.)

158 Dominiessent was via Antwerpen naar Brugge gekomen. In Antwerpen was hij op 29 april 1562 ingedaagd, „ten wiens huys bevonden syn verbodene quaede, heretieke en seditieuse boekxkens in Fransche taele". (P. GÉNARD, AA, IX, p. 132.)

354

elk contact hebben vermeden. Niets wijst er zelfs op dat disputen tussen doopsgezinde en Calvinistische voorgangers, zoals er één plaats greep te Axel in 1564 (159) of zoals er omstreeks dezelfde tijd zouden gehouden zijn geweest door Andries Baerdeloos in Hondshoote 160, niet eerder, uitzonderlijk zijn geweest. Toch zijn de grenzen niet steeds zo scherp geweest als de auteurs van de respectievelijke martelaarsboeken willen doen voorkomen. In Brugge zijn daarvan enkele voorbeelden merkbaar.

Zo had de Hondshoote saaiwever Jan Camerlinck — later de bekende Calvinist en leider van een guzenbende die in 1567 en 1568 in het Westkwartier opereerde — omstreeks 1562 te Brugge voor het eerst voeling gekregen met de nieuwe religie via doopsgezinde kringen 161. Verder is er het geval Herman van Vlekwijk. Na in 1561 samen met een groep dopers even buiten Brugge gearresteerd te zijn geweest, zocht die Klevenaer na zijn vrijlating toenadering tot de gereformeerden, woonde in mei 1563 de grote predikatie van Pieter Gabriël bij op Sint-Andries 162, maar werd later, door toedoen van Jacob de Rore, weer één van de voortrekkers van de Menisten-gemeenschappen te Gent en te Brugge 163.

Meer relevant is het geval van Catharina Arents uit Gent. Op verzoek van haar zwager Pieter van den Hende 164 verleende ze omstreeks 1550 te Gent onderdak aan vreemde doopsgezinden. Ze woonde de doopsgezinde vergadering van einde 1551 te Merelbeke bij en werd er, samen met een vijftiental geloofsgenoten, ingerekend 165. Alhoewel de Raad van Vlaanderen tijdens het vooronderzoek was te weten gekomen dat ze sinds één jaar niet meer te biecht of te communie was geweest, werd ze toch niet schuldig bevonden aan ketterij, zodat ze, mits af te zweren en een boete te betalen, op 15 juli 1551 weer vrij kwam 166. Kort daarop verhuisde Catharina naar Brugge, waar ze in het huwelijk trad met de bonnettenmaker en garenkoopman

160 J. DECAVELE, De reformatische beweging te Axel en Hulst, p. 6. 16° VAN HAEMSTEDDE, f° 364 v.

161. Volgens zijn eigen verklaring (Ieper, 25 oktober 1568) waren tijdens het verblijf van zijn gezin te Brugge in 1562, zijn echtgenote en zoon aan een besmettelijke ziekte gestorven; voor de begrafenis - in ongewijde aarde! - zorgden drie anabaptistische geloofsgenoten van zijn vrouw: een zekere Adriaan, zoon van de deken der kammakers te Brugge, verder een kammaker uit Holland, en een zekere Betkin uit de omgeving van Diksmuide. (RAK, d' Ennetière, I, 37, D 104.)

162 RAB, Brugse Vrije, 1.041 /1 .042, f° 8.

163 A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 57.

164 Catharina's eerste echtgenoot was Michiel van den Hende, die evenwel vóór 1551 overleden was. Pieter werd op 11 juli 1551 te Gent als anabaptist geëxecuteerd. (Idem, Het Gentsche Martyrologium, p. 15-16.)

165 RAG, /ZW, 710, f° 85 v°.

166 Ibid., 7534, f° 237-237 v°: vonnis en afzweringsformule.

Blz. 355

Jan de Brabant. Blijkbaar floreerden de zaken uitstekend want het echtpaar opende een „groote wyncle" achter Sint-Donaas en had verscheidene arbeiders in dienst. De ondernemende vrouw reisde met haar koopwaar de markten af, en vertoefde zodoende geregeld te Antwerpen, Gent, Kortrijk, Rijsel, Doornik, Saint-Omer 167 en in het Westkwartier 1685. Vermoedelijk kwam ze op die plaatsen opnieuw in contact met

nieuwgezinden — in Saint-Omer zat ze zelfs enige tijd gevangen onder verdenking van heresie — en, alhoewel ze persoonlijk het anabaptisme toegedaan bleef 169, knoopte ze tevens goede relaties aan met de Calvinisten. Al sinds 1556 kreeg ze regelmatig het bezoek van de Doornikse Calvinist Jean Visart, factor van de handelaars van zijn geboortestad te Brugge 170. Haar knecht Fermijn Vlamynck werd omstreeks 1558 Calvinist 171. Zijzelf bood herhaaldelijk gastvrijheid aan in haar huis aan de anabaptisten die in 1562 na langdurige gevangenschap op vrije voeten waren gesteld 172. Sinds 1562 leefde ze bovendien op vertrouwelijke voet met de schoenmaker Pieter van Dycke 173, de glazenmaker Jaspar Goedyck 174, Jan de Schepper en de speldenmaker Pauwels, die evenmin nog ter kerke gingen en in 1566 betrokken waren bij de religieuze beroerten 175. Pastoor Adriaan Smout was op de hoogte van deze ketterse bedrijvigheid. Hij deed stappen bij de kanunniken van Sint-Donaas, die eigenaars waren van de winkel, om het gezin De Brabant eruit te zetten. Het kapittel wenste nochtans het advies van Titelmans af te wachten, maar daar deze

167 Wellicht heeft in Saint-Omer relaties onderhouden met de Calvinistische handelaars Jean en Robert du Wal, die beiden het poorterschap van Brugge bezaten. Toen hun bezittingen door de baljuw van Saint-Omer onder sequester werden geplaatst onder beschuldiging van ketterij, deden ze als poorters van Brugge, vanuit Frankfort met succes een beroep op de Brugse magistraat om de confiscatie ongedaan te maken. (RAG, RV1, 717, f° 49, Raad van Vlaanderen aan Saint-Omer, 19 juni 1559; C. DEHAISNES, Etude sur les registres des charter de l'Andience, p. 51, aan Robert du Wal ten laste gelegde feiten, 1560; RAB, Staten van Vlaanderen, correspondentie 1520-1564, Jean du Wal aan Brugge, 22 februari 1563; copie van een brief van de paltsgraaf aan Egmont, 2 februari 1563; copie van een advies van Saint-Omer voor de Geheime Raad, 4 maart 1559; RAB, SR 1557-1565, f° 143, 12 augustus 1560; f° 165, 12 april 1561.)

168 A. C. DE SCHREVEL, *Troubles religieux*, p. 222, 452, 465.

169 *Ibid.*, p. 448. Omstreeks 1558 zocht ze toenadering tot de Brugse broederschap.

170 *Ibid.*, p. 464, cfr. p. 449. Deze Visart was ook tijdens het Wonderjaar in Brugge; hij werd op 5 april 1568 te Doornik wegens beeldstormerij op de brandstapel terechtgesteld.

171 Ook hij onderhield verbindingen met Doornik: hij trouwde er kort vóór 1566, kwam opnieuw naar Brugge, maar vestigde zich later in Poperinge. (*Ibid.*, p. 447, 461, 464.)

172 *Ibid.*, p. 449

173 In 1566 werd Van Dycke „de apostel van Sinte-Walburga" genoemd omwille van zijn belangrijk aandeel in de propaganda voor de nieuwe leer. (*Ibid.*, p. 447-)

174 Wegens zijn deelname in de troebelen werd hij op 21 december 1566 te Brugge gestraft. (*Ibid.*, p. 70, 74.)

175 *Ibid.*, p. 447, 462.

Blz. 356

wegens de moeilijkheden met de magistraat, niets tegen Catharina Arents kon ondernemen, werd de zaak voorlopig in de doofpot gestopt. Het huis achter de Sint-Donaaskerk bleef dan ook verder een toevluchtsoord voor de nieuwgezinden. Volgens dezelfde pastoor van Sinte-Walburga wisten de bewoners ervan heel goed wie de schimpbrief tegen de eucharistie met de geconsacreerde hostie op Pasen 1564 voor zijn deur had gelegd 176. Alhoewel ze verder haar doopsgezinde overtuiging trouw bleef 171, speelde Catharina een vooraanstaande rol in de Calvinistische beweging van het Wonderjaar: ze toog ter predicatie, ontving de consistorieleden bij zich thuis, en liet toe dat er op het atelier Franse psalmen werden gezonden 178. Om dit alles werd ze in 1568 door de Raad van Beroerten ter verantwoording geroepen. Haar berouwvolle houding en de tussenkomst van haar biechtvader, de augustijnereremiet Roger de Jonghe, redden haar van de dood.179.

176 *Ibid.*, p. 447-448.

177 Ze bleef het kinderdoopsel verwerpen: p. 448, 449.

178 *Ibid.*, p. 449, 458, 465.

179 *Ibid.*, p. 458-459, 474-475.

§ 3. NOORD-VLAANDEREN

Zoals in het volgende hoofdstuk wordt uiteengezet kwam na 1550 die, nieuwe impuls voor de reformatorische beweging te Oostende van het doperdom. Er zijn echter redenen om aan te nemen dat sinds omstreeks 1560 het gereformeerd protestantisme daar geleidelijk het Menisme heeft overvleugeld. Vanzelfsprekend moet men geen artificiële grenzen trekken tussen deze en gene Strekking, vooral niet in een kleine plaats als Oostende, waar er van een strakke organisatie of van gesloten groepen. weinig of geen sprake kan zijn geweest. Toch valt het op dat de in maart 1561 gearresteerde Francois Haghebaert 180, die gewillig toegaf in bijeenkomsten van de nieuwe religie te zijn geweest, uitdrukkelijk ontkende dat hij in het gezelschap van anabaptisten had vertoefd, noch wist wie hun leraar was. In zijn eigen groep had hij wel kritiek horen uitoefenen op de roomse avondmaalsopvatting, de biecht en de heiligenverering, „maer vande doopsele en spraken niet" 181.

180. Hij werd kort vóór 31 maart 1561 door het Brugse Vrije gearresteerd (RAB, Brugse Vrije, 300, f° 49 v°) en op 20 februari 1562 op last van de Raad van Vlaanderen uit de gevangenis ontslagen mits een boete te betalen van 100 gulden (RAG, RVL, 7543, f° 19 v° 20). Over zijn gevangenschap en de moeilijkheden in dit verband tussen het Vrije en de inquisiteur, cfr. RAB, Brugse Vrije, 25, f° 145 -146; 300, f° 50, 52 v°, 63; 301 f° 31; ARA, AL, 461, rekening Titelmans 1561.

181. Dit en de volgende gegevens uit: RAB, Brugse Vrije, 4104, f° 2 - 2 v° (verklaringen afgelegd door FranÇOis Haghebaert, 20 november 1561), en RAG, RVL, 722, f° 121 v° - 123 (verslag van een enquête door de Raad van Vlaanderen gehouden te Oostende, 5 februari 1564).

Blz. 357

Zowel Haghebaert als pastoor Andries Aernouts wezen barbier Adriaan Lhermite aan als de centrale figuur bij de Oostendse gereformeerden. In diens huis hadden de vergaderingen plaats, werden Bijbellezingen gehouden en liederen gezongen 182. Een zekere Zacharias Juliaens, afkomstig uit Oostende maar woonachtig in Hondshoote, verzorgde de contacten tussen de beide steden. Af en toe werd bij Lhermite een sermoen gehouden door rondreizende Calvinistische predikanten, onder meer door de ex-priester Jan Hendrickx 183 en door de ex-bedelmonnik Loys Fabri, alias „Loys de Leeraere" 184. Van de religieuze situatie in Frankrijk werden de nieuwgezinden de hoogte -gehouden door de zoon van Francois Haghebaert die in Parijs verbleef en het in zijn brieven aan zijn vader over de „leerynghe van Vranckrycke" had. De meesten gingen zelden of nooit meer ter kerke. In het openbaar noemde de invloedrijke en welgestelde herbergwaard Jeronimus Oliviers de kerk het huis der afgoden en zei dat alles wat daar gebeurde afgoderij was. 's Avonds werd er in de Oostendse straten gedanst op de melodie van liedekens waarin de „Babelonische hoere" bespottelijk werd gemaakt. De pastoor fulmineerde tegen dit alles in krachtige termen vanop de preekstoel, maar kreeg daarom 's nachts herhaaldelijk onbekenden voor de deur die dreigementen uitten en hem „eenen grypende wolf" noemden.

Bij de arrestatie van Haghebaert in maart 1561 begonnen verscheidene nieuwgezinden hun bezittingen te verkopen. In 1561, 1562 en 1563 vertrokken éénendertig personen, allen „grootelicx berucht wesende van heresie", met hun gezinnen uit Oostende, de meesten naar Harlingen in Friesland of naar het „Oostland". Onder hen bevonden zich enkele van de meest aanzienlijke families van het kuststadje. Kort na zijn vrijlating volgde overigens ook Haghebaert hun voorbeeld. In de dorpjes ten zuidoosten van Oostende werd er in de beginnende jaren zestig eveneens druk vergaderd, en wel in de huizen van de paardenkoopman Jacob Massue te Moere en van de wagenmaker Stevin de Calf te Gistel, mensen die beroepshalve

veel met vreemdelingen hadden te doen of zelf op reis dienden te gaan. Naar de bijeenkomsten kwamen een twintigtal personen uit Moere, Gistel, Jabbeke, Zerkegem, Westkerke, Westkapelle, en zelfs uit Ieper. Bijzonder opgemerkt werd de broer van Jan Bove, die wegens ketterij uit Cassel verbannen was. Massue bracht mensen in zijn woning samen om ze te leren lezen en schrijven; als handboek gebruikte hij bij voorkeur een Nieuw Testament dat hij omstreeks 1557 in de Breydelstraat te Brugge gekocht had. Al die personen vervulden zoals vroeger elke zonen feestdag hun kerkelijke plichten; sommigen namen echter een Testament

182 De tekst van een dergelijk lied werd tijdens zijn gevangenschap bij Haghebaert ontdekt.

183 J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 24.

184 Over Fabri, cfr. p. 401-402.

Blz. 358

mee naar de kerk als gebedenboek, anderen namen plaats in de zijbeuk om de consecratie niet te zien, „dynckende dat 't ghelove alzo vele doet als 't ghesichte". De bijeenkomsten waren volgens Jacob Massue niet bedoeld om kritiek uit te brengen op de roomse religie, wel om elkaar aan te zetten „dat eenyghelick zoude zo leven dat hy de minste zoude zyn, want men vynter ghenouch die de meeste willen zyn". Massue werd overigens algemeen geprezen als een voorbeeldig huisvader 185.

Waarschijnlijk stonden Cornelis Hubrechtsz. en zijn broer, afkomstig uit Jaarsveld (tussen Schoonhoven en Culemborg) en sinds omstreeks 1558 als landarbeiders werkzaam te Leffinge, met dit groepje in verbinding. Van zijn vader had Cornelis de Psalmen van David gekregen, van zijn broer een „Evangeliboucckin". Hij ontkende echter de beschuldiging dat hij de mis zou hebben beschimpt'. De verdenking van ketterij viel eveneens op de gebroeders Mark en Karel de Hane uit Ichtegem. Zij werden door de dorpelingen als „Lutherianen" achternageroepen. Als visverkopers kwamen ze regelmatig op de markten van Cassel, Steenvoorde, Hondshoote en Ieper. Daar zullen ze met de nieuwe leer in aanraking zijn gekomen. Toen op het octaaf van Sacramentsdag 1564 de Christusbeelden op het kerkhof te Ichtegem en aan de pastorie verminkt aangetroffen werden, kregen zij de schuld: Bij gebrek aan bewijzen werden ze echter buiten vervolging gesteld 187.

Uit dit overzicht blijkt genoegzaam dat de doorbraak van de nieuwe religie in Oostende en omgeving in niet geringe mate te verklaren is door de contacten met het Westkwartier. Zowel in de gegevens over de anabaptisten als in deze over sacramentarische of gereformeerde midden komt telkens opnieuw de naam Hondshoote voor, ook wel eens Ieper, Cassel, Steenvoorde...

* *

*

Een gunstige weerklank vonden de nieuwe religieuze ideeën in het Oostkwartier van het Brugse Vrije, het gebied Sluis-Oostburg-Breskens. In deze streek, die doorsneden werd door de natuurlijke verbindingsweg tussen Brugge en Middelburg in Zeeland — de reisweg voor de hervormden van de beide steden die met elkaar contact zochten — zagen we reeds vóór 1538 eert kleine anabaptistenkern aan het werk. Vooral wegens de nooit aflatende infiltratie

185. RAB, Brugse Vrije, 17.041, f° 53 - 55, 17-23 september 1563.

186 Ibid., f° 3 - 32 v°. De aanleiding tot zijn arrestatie was een twist met de koster van Leffinge. Op 25 november 1562 werd hij tot een lichte straf veroordeeld

187. Ibid., f° 90, 91-91 v°.

Blz. 359

van het protestantisme uit Zeeland 188 is de overheid er hier niet in geslaagd, de ketterij in dit grensgebied volledig te onderdrukken.

Vanaf het begin van de jaren vijftig zijn er opnieuw - zoals steeds voornamelijk uit gerechtelijke documenten - concrete gegevens voorhanden. Er werden aanhangers van de „Lutherie" opgemerkt in het kustplaatsje Breskens. De vader van Pauwels Dricht zat een tijdlang gevangen om ketterse boeken te hebben, gelezen. Pauwels zelf, baljuw van de heerlijkheid Breskens- zand, en zijn echtgenote verzamelden rond zich een groep mensen „die dagelicx hen, veryoiddreden, te argueren(d)e ende disputerene van dingen angaende der heyliger scriftueren" 189. Volgens hen moesten de kruisbeelden van de kerk verbrand worden; de oorbiecht had geen enkele reden van bestaan, „mer es een insettinge vande giericheyt der papen"; het was verder verkeerd, een bijzondere verering te hebben voor de Moeder Gods. Men benaderde de pastoor Pauwels Wolleffinckel, met het verzoek afstand te nemen van de roomse ceremoniën om zich bij het groepje aan te sluiten. Dit deed voor Wolleffinckel de maat overlopen. Kort voor Kerstmis 1552 ontbood hij verscheidene parochianen om zich over de omvang van de ketterij te informeren. De baljuw van zijn kant zette, met de steun van „veele van der prochiën", het tegenoffensief in. Met personen die tegen hem hadden getuigd kwam het tot handtastelijkheden, die naar het zeggen van de pastoor zo ernstige afmetingen aannamen „dat wonder es datter nye t twee oft dri doden en bleven". Daar kwam nog bij dat de ontvanger van de heerlijkheid de uitbetaling van de tienden (36 fl. per jaar) aan de parochieherder staakte 190. Moegesard wendde de pastoor zich uiteindelijk tot de keizer om bijstand in zijn precaire situatie 191.

188 In de beginnende vijftiger jaren kende het gereformeerd protestantisme een eerste doorbraak in Zeeland. We kregen geen inzage in de onuitgegeven licentiaatsscriptie van C. M. STOOHAMER, *De hervorming in Zeeland Bewesterschelde* (Gent 1966).

189 Onder andere werd een Nieuw Testament gebruikt, gedrukt bij Hendrik Peetersen van Middelborch „in den Mol" te Antwerpen. Vermoedelijk betreft het de Bijbeluitgave van 1541. (E. COCKX-INDESTEGE en G. GLORIEUX, *Belgica typographica 1541-1600*, I, nr. 462, P- 35.)

190 .., ende den ontfanger vander plaetsen valt my pastoir rebelle ende geheele contrarie om dat ic dese leelicke heresie niet en wille sustineren ende gedogen in die voorseide prochie, want den voerseide ontfangere (tot eenen wraeck) heeft mi pastoir ghenomen ende ghinterdiceert niet te willen geven ende te betalen die redemptie vander thienden, te weetene sesse ponden groot, de welcke die pastoeren ende voirvaders paysselick ontfangen hebbe(n), ende willen alsoe den pastoir hongeren ende benauwen om hem te verdryvenen".

191 ARA, StA, 1475/1, orig., niet gedateerd (1553). De Raad van Vlaanderen nam de zaak in handen. Op 5 juli 1553 werden de pastoor en de baljuw in het hof te Gent met elkaar geconfronteerd. Vermoedelijk kwam het tot een overeenkomst, wat de Raad deed afzien van de verdere vervolging, teneinde de gemoederen in het plaatsje niet nodeloos weer op te zwepen. (RAG, RVL, 7613, f° 295 vo, 345; ARA, Rk, 21.921, f° 32; ARA, AL, 149, rekening Jacob Martins, 24 April 1554.)

Blz. 360

Te Sluis was het evenmin stil rond de nieuwe leer. Op 22 juni 1553 werd in het havenstadje Jacob de Muelenaere, alias Goossins, gestraft om zich misprijzend te hebben uitgelaten over de eucharistie 192. Voornamelijk echter leden van de familie Ratgheers traden hier bijzonder op de voorgrond. Jerome Ratgheers kwam in 1555 in aanraking met het gerecht 193. Tien jaar later, op 5 april 1565, werd te Sluis voor het eerst sinds mensengeheugenis een brandstapel opgericht, voor Michiel Ratgheers die tot op het laatste ogenblik zijn protestantse geloofsovertuiging gestand bleef. Hij schijnt echter nauw aangeleund te hebben bij de dopers: naast de beschuldiging uitgevallen te zijn tegen het altaarsacrament, werd hem ten laste gelegd „byzonderlick te lachten ende niet te ghelooven an thelich doopsel, twelcke hy in zijne kijndsche

jaren ontfanghen heeft" 194. Hieruit moge blijken dat na het vertrek van de doopsgezinde Pauwels Vermaete naar Brugge en later naar Gistel omstreeks 1538 zich een zekere doperse traditie gehandhaafd laad imhet stadje, die zich liet gelden naast het sacramentarisme. Of kan men, beter nog, hier eens te meer een aanduiding zien van de soms uiterst vage afbakening tussen sacramentarisme en doopsgezindheid?

Ook Groede was in het midden der jaren vijftig één van de verdachte plaatsen. Op 19—april 1556 begaven pensionaris Adolf van Meetkerke en twee schepenen van het Brugse Vrije zich daarheen „omme hemlieden te informeerene offer in dat quartier waeren eeneghe personen besmet van heresie, sacramentarissen ofte anabaptisten" 195. Deze informatiereis bleef voorlopig zonder gevolg tot het Vrije opgeschrikt werd door een schandaal. Op 17 mei 1556 had de pastoor van Koksijde tijdens de hoogmis een felle preek gehouden tegen de ketters en daarin gezegd „dat de ghuene, die hemlieden zegghen te zyne evangelysche lieden, leeren datmen eenen yeghelick tzyne af rooven zoude". Een zekere Mayken Milles was rechtgesprongen om te protesteren: „Heer, en liecht niet, maer predict de waerheytt zulcx hebbe ic van hemlieden niet ghehoort!" En met de woorden: „men behoorde waerheyte te preken" in de mond was ze naar buiten gegaan. Het daaropvolgend gerechtelijk onderzoek op het Steen te Brugge reveleerde dat Mayken verscheidene katholieke geloofspunten in twijfel trok, dat ze afkomstig was uit

192 H. Q. JANSSEN, De kerkhervorming te Brugge, II, t. 244-245. Hij werd veroordeeld tot het volbrengen van een „heerlijke betering".

193 Na geknield om vergiffenis te hebben gesmeekt moest hij beloven, zich voortaan als een goed christen te zullen gedragen (ARA, Rk, 13. 719, rekening 1554-1537, f° 37.)

194 ADN, B. 6082, rekening Sluis 1563-1566, niet gefolieerd; H. Q. JANSSEN, o.c., p. 243 vonnis 15 maart 1563; J. H. VAN DALE, Beroerte van Onze-Vrouwekerk te Aardenburg, - BOGZV, III 1581 p. 309.

195 RAB, Brugse Vrije, 295, rekening 1333-1556, f° 109.

Blz. 361

Gulik (Mich) maar woonachtig te Schoondijke (tussen Groede en Oostburg) 196 redenen dus om opnieuw even een kijkje te nemen in het reeds vroeger geviseerde gebied.

Men kwam te weten dat een tiental personen te Groede en Oostburg geregeld bijeenkwamen voor Bijbellezingen, die telkens ongeveer één uur duurden. Anders dan te Breskens mochten ze op de sympathie rekenen van een geestelijke, de kapelaan van het Sint-Jans-hospitaal te Oostburg Simon Oosterlynck 197. Er werd verteld dat „eeneghe vreemde ghezellen vut Vrieslant herwaertsovere ghecommen zynde" in één van hun huizen conventikels zouden gehouden hebben. Hiervan kon men evenwel geen bevestiging krijgen 198. Wel stond vast dat de handelaar Lenaert Floris uit Oude-Tonge op het eiland Overflakkee (Zuid-Holland) soms overkwam en onder de mom van koopmanschap ketterse propaganda maakte. Misschien was hij te Groede gebracht door een lid van de Bijbelgroep, Denijs Thys, die voor zaken dikwijls in Vlissingen vertoefde.

Een ander lid, de ex-stokhouder van Brugge Jan de Cramer, zwager van de Kortrijkzaan Jan Sheerlambrecht, merkten we reeds in 1545 op in het groepje Bijbellezers te Brugge. Spil van heel het gebeuren nochtans was de Groedense wagenmaker Toussain Cruso, afkomstig uit Artesië. Aan een ieder wie het horen wilde zette hij zijn opinie uiteen nopens de eucharistie, de biecht en andere sacramenten. Het Brugse Vrije stelde alles in het werk om hem van zijn overtuiging af te brengen. De burgemeesters werden naar het Steen gestuurd, ook de provinciaal der augustijnen en de prior van het Brugse klooster, enkele minderbroeders, onder wie de

196 Ibid., f° 50 V°, 60, 66. Zoals dat voor haar gebruikelijk was sprak de overheid van het Vrije voor Mayken ten beste bij de Raad van Vlaanderen, teneinde op haar niet de straffen te moeten toepassen zoals die in het plakkaat bepaald waren. Het is immers duidelijk, zo pleitte het Vrije, „dat zou haer twyfelachticheyt afgegaen heeft, ghelovende zulcx als kerstemenschen schuldich zijn te ghelovene ende dat zou es een simple vrouwe, niet connende lesen noch scriven, ghecomen vut een lant daer, zo zou zecht, diverssche kettters hemlieden houdende zyn" (RAG, RVL, 715, f° 112, 16 augustus 1556.)

De Raad gaf toestemming om de straf te modereren. (Ibid., 114, 19 augustus 1556.) Daar er helemaal geen gegevens voorhanden zijn over een mogelijke straf stelde het Vrije zich vermoedelijk tevreden met de bede om vergiffenis en de belofte, voortaan als goed katholiek te zullen leven.

197 De deken van Aardenburg nam in 1559 de opbrengst van de kapelanij in beslag omdat Oosterlynck „studuit Lutherie". Over mededeling van de deken dat dit geval van ketterij door de Raad van Vlaanderen werd behandeld kon in het archief van de Raad van Vlaanderen geen bevestiging gevonden worden. (RAB, Nieuw Kerkarchief, rekening dekenij Aardenburg, 1559, zonder foliëring.) (Vermelden we hierbij dat te Oostburg reeds in 1535 een ander priester in hechtenis was genomen om ketterij, cfr. p. 306.)

198 Eén van de Friezen zal Francois Lievins zijn geweest, woonachtig te Cadzand, die in 1558 door het Brugse Vrije uit Vlaanderen verbannen werd. (RAB, Brugse Vrije, 297, f° 218.)

Blz. 362

befaaemde Broeder Cornelis 109. Toen dat allemaal tevergeefs bleek te zijn werd op 19 september 1556 tegen Cruso, als hardnekkig ketter en als hoofdverantwoordelijke voor de hervormingsgezinde activiteit in zijn woonplaats, de doodstraf met het vuur uitgesproken 110. Denijs Thys was minder standvastig en werd de volgende dag geblinddoekt op een schavot tentoongesteld 111. Tot de bijzonderste nieuwgezinden behoorde verder brouwer Karel Hulendonk 202, maar deze had zich tijdig in veiligheid kunnen brengen te Gent. Alle andere verdachten 203 beloofden, zich in het vervolg niet meer met ketterij te zullen inlaten, en werden op vrije voeten gezet 204,

Blijkbaar is de strenge waarschuwing ingeslagen, aangezien nadien nog slechts sporadisch vermeende gevallen van heresie worden gesignaleerd in het betreffende gebied. Zo liet de magistraat van het Brugse Vrije in augustus 1560 Geert Cogghe en Adriaan van Cokelberghe arresteren in Oostburg ambacht, onder verdenking van ketterij. Erg zwaar zullen de ten laste gelegde feiten evenwel niet zijn geweest 205.

In december 1564 werd te Oostkerke de Sluizenaar Jan Danckaert opgebracht die, na een half jaar in Rijsel te hebben gewoond, naar zijn geboortestreek was teruggekomen en daar niet zonder sympathie had gesproken over de religie van Engeland 206.

Laureys van Moerdyke uit Heist liep een straf op omdat hij in Februari 1565 in Middelburg (Vlaanderen) tijdens het voorbijtrekken van de processie „énormes et blasphematoires propos et parolles... du saint sacrement de l'eucharistie" had gesproken 207. Maar op grond van deze individuele gevallen kan men bezwaarlijk nog van enige reformatorische wervingskracht van betekenis spreken.

199 „Betaelt Broeder Cornelis van Dordrecht, lesere vanden cloostere vande minrebroeders in Brugghe, voor zyne moyte ende dienst den lande ghedaen omme te instrueren eenen Toussain Cruso ende Denijs Thys, beede ghevanghen van heresie, 10 sch.gr." (RAB, Brugse Vrije, 296, rekening 1556-1557, f° 201.)

200 De executie van Cruso wordt niet vermeld in het Brugsche Martyrologium.

201 De Raad van Vlaanderen vond deze straf niet streng genoeg. Na een nieuw onderzoek legde hij zich echter bij het vonnis neer. RAG, RVL, 715, f° 225-226, brief van de Raad aan het Brugse Vrije, 11 december 1556; 717, zonder foliëring, antwoord van het Vrije, 6 januari 1557 (verkeerdelijk op 6 december 1556 gedateerd); ibid., 716, f° 46, de Raad aan het Vrije, 12 februari 1557; ARA, Rk, 13.719, rekening 1554-1557, f° 53 v°.)

202 Hij trouwde te Gent met de weduwe van een schepen van Sint-Pieters.

203 Hun namen: de reeds genoemde Jan de Cramer en zijn echtgenote, Anthéunis de Cramer en echtgenote, Christiaan Tant, Lieven Filgiers alias Francx.

204 Buiten de in voetnota 201 geciteerde bronnen, nog: RAB, Brugse Vrije., 296, rekening 1556-1557, f 49, 50 v0, 73 37°, 200, 202 v°, 203, 204, 206 v°.

205 RAB, Brugse Vrije, 299, f° 64, 5 augustus 1560. Onder borgtocht werden de verdachten weer vrijgelaten: ARA, Rk, 13.721, rekening 1560-156r, f° 15.

206 RAB, Brugse Vrije, 17.041, f° 103, 23-24 december 1564.

207 Ibid., f° III III v°; RAB, Brugse Vrije, 304, f° 56 (14-15-22 maart 1565); ARA, Rk, 13.724, rekening 1563-1565, f° 36.

Blz. 363

* *

*

Een heel andere ontwikkeling stelt men vast in het oostelijk deel van Noord-Vlaanderen. Nadat de reformatie daar in de jaren vijftig een nieuwe impuls had gekregen, kende ze in de beginnende jaren zestig een merkwaardige uitbreiding, die zou uitmonden in de religietroebelen van 1566. Vooral de stadjes Eeklo, Axel en Hulst staan hierbij in het volle licht. Door hun commerciële en intellectuele contacten met Antwerpen, Gent en Brugge en zelfs alleen al door hun ligging op de reiswegen tussen deze steden kregen ze opnieuw voeling met de reformatorische ideeën. Maar juist daarom is het des te eigenaardiger dat ze praktisch volledig buiten de doopsgezinde invloedssfeer zijn gebleven die in de genoemde grootsteden een zo voorname component vormde in de reformatorische beweging van die jaren. De enige anabaptist die in het te behandelen gebied gearresteerd werd was de Gentenaar Clays Vrancke, omstreeks 1558 verbrand te Kaprijke 208. In 1562 werd nog een anabaptist gesignaleerd in Eeklo, een zekere Willem die Voelft 209. Wellicht hebben de gereformeerden uit de streek omstreeks diezelfde tijd de steeds groter wordende druk van de doperse beweging willen neutraliseren. Is het om die reden dat ze bijvoorbeeld op 1 oktober 1563 te Axel een dispuut op touw zetten tussen een gereformeerde en een doopsgezinde predikant uit Antwerpen 210? Hoezeer men het gereformeerde karakter van Eeklo, Axel en Hulst tegenover de dopers heeft willen veilig stellen blijkt wel uit het feit dat de predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert, in de jaren zestig speciaal overkwam om leiding te geven.

Dat men in dit gebied uiteindelijk de gereformeerde richting is ingeslagen ligt vermoedelijk aan de personen die daar het eerst de hervormingsbeweging weer op gang hebben gebracht en naast wier opvattingen aanvankelijk geen alternatief werd gebracht van doopsgezinde zijde. De voornaamste van deze eerste propagandisten schijnt Michiel de Clerck uit Kaprijke te zijn geweest, iemand die als handelaar dikwijls in Antwerpen en Gent kwam. Wellicht was het in zijn huis dat de promotor van het Geestelijk Hof van Brugge in 1551 of 1552 „zeker boucken... smaeckende heresie" liet ophalen m. In 1556 werd de Raad van Vlaanderen erover ingelicht hoe De Clerck zich in Eeklo was gaan vestigen en er zowel in zijn huis als op de

208 Cfr. P. 450.

209 ARA, StA, 281, f° 109.

210 J. DECAVELE De reformatorische beweging te Axel en Hulst, p. 6. 211 ARA, Rk, 33.089, rekening 1551-1552, f° 5 v°.

Blz. 364

Westmolen conventikels leidde. De baljuw en de schepenen van Eeklo werden op 9 december aangemaand, „de zelve muelene ende 't huus vanden voornomden Michiel gaede te slaene ende neerstich toesich te nemene omme den zelve met zynen complicen, houdende de voorseyde conventiclen, te attraperene"; bovendien moest voortaan nauwkeurig controle worden uitgeoefend op de getuigschriften van goed

leven van de vreemdelingen die zich in de stad kwamen vestigen 212. Kort daarop werd De Clerck aangehouden door de baljuw van zijn geboorteplaats Kaprijke, die blijkbaar een veel grotere ijver aam de dag legde in de vervolging, van ketters dan zijn collega uit Eeklo. Samen met een zekere Job Janssins uit Aardenburg, die ook al misprijzende woorden had gesproken over de eucharistie, werd de verdachte in 1557 gestraft 213.

Tegelijk met De Clerck in de streek van Eeldo was de Elverselenaar Antheunis Verdrickt als propagandist bedrijvig in de omgeving van Sint- Niklaas. Ook hij was in de beginnende jaren vijftig door zijn koopmanschap in kanefas te Antwerpen in contact gekomen met nieuwgezinden en had hun overtuiging tot de zijne gemaakt. Ook nadat hij zich definitief in Antwerpen had gevestigd om er in de plaatselijke gemeenschap de functie van diaken uit te oefenen, reisde hij, volgens Van Haemstede, „dickwils over in syn Vaderlandt, in Vlaenderen, ende dede alle neerstigheyt daer toe dat hy daer het Euangelium planten moghte... soo dat se (= sijn Landtluyden) oock van daer af tot Antwerpen quamen om de vermaninge te hooren".

Zijn eerste bekeerling was zijn jongere broer Gillis. Deze trok op zijn instigatie naar Norden in Oostfriesland, om er in de leer te gaan bij de Gentenaar Maarten de Cleyne; later studeerde hij Grieks bij predikant Wouter Deelen te Emden, en ging zijn opleiding voltooien in Zürich 24. Antheunis onderhield tevens goede relaties met Johanna, Andriesijne en Kathelijne van de Voorde uit, Belsele, een nabuurdorp van zijn geboorteplaats. De drie zusters werden in juni 1556 onder verdenking van ketterij gevankelijk naar het kasteel van Rupelmonde gebracht 215. De inquisiteur beschuldigde er Johanna van "dat ghy... u selven van over ontrent drye of t vier jaeren gemoyet hebt met de misterien van onsen heilighen christen geloove 't ondersoucken ende willen verstaen naer uwen eyghen sin, naer 't ingeven ende secreet onderwys van sommighe valsche ende bedriechelicke revelatien ende inspiratien vanden vyant die ghy (alzo ghy recht) vast hilt van God, te wesen, alzo dat ghy diverssche quaedelicke opinien aenghenomen, ghelooft, gehouden ende met woirden ende ghewercken naer ghevolcht hebt, die notoirlic contrairae zyn

212 RAG, RVL, 715, f° 213.

213 ARA, Rk, 13.808, rekening 1554-1558, f° 9-9 vo; cfr. de brief van de Raad van Vlaenderen aan de Geheime Raad van 16 september 1563: RAG, RVL, 721, los stuk, en SAEE, 560, rek. 1563-1564, p. 2 1.

214 VAN HAEMSTEDe, f. 310, 319.

215 ARA, Rk, 14.468, rekening 1556, f° 15, 15 v°.

Blz. 365

ende ghy oic zelve wel considereert contrarie te wesen den sekeren ghelooove..." 216

In 1558 keerde Gillis Verdrickt terug uit Zürich, voldoende voorbereid om het ambt van predikant op te nemen. In september van dat jaar vertoefde hij in zijn geboortedorp Elversele naar aanleiding van het overlijden van zijn zwager. Bij die gelegenheid trok hij tegenover de parochiegeestelijkheid heftig van leer tegen de uitvaartmis en de gebeden voor overledenen. Titelmans, hierover ingelicht, liet een dagingsbevel uitgaan tegen Gillis, Antheunis en de jongste broer Hans, die blijkbaar ook al als verdachte was aangeklaagd, 217. Gillis achtte dit ogenblik gunstig om publiekelijk zijn goed recht te bepleiten tegenover de hele dorpsgemeenschap: hij spijkerde op 3 september een verweerschrift op de kerkdeur van Elversele, waarin hij Titelmans verweet, onschuldig bloed te vergieten en slechts uit te zijn op het naasten van bezittingen 218. De inquisiteur beschouwde het incident voor gesloten toen hij in november daaropvolgend vernam dat de Elverselenaar kort na zijn aankomst te

Brussel — waarheen hij door de gereformeerden aldaar tot predikant beroepen was — ingerekend was. Gillis besteedde op 24 december 1558 de brandstapel; Antheunis, die tijdens een bezoek aan zijn gevangen broer in de Brabantse stad op zijn beurt in de val was gelopen, kende hetzelfde lot op 12 januari 1559; 219.

Waarschijnlijk hebben de gebroeders Verdrickt ook de Vier Ambachten „bewerkt". Van hun volgelingen, de reeds genoemde gezusters Van de Voorde uit Belsele, is in elk geval bekend dat ze goed thuis waren in Hulst.

In Axel begonnen, volgens het getuigenis van pastoor-deken Hermes Bukenole, enkele ingezetenen omstreeks 1556 kritiek te uiten op de roomse Kerk en haar avondmaalsopvatting. Hier is aanvankelijk de chirurgijn Pauwels Daelman de drijvende figuur geweest. Hij was het die omstreeks 1558 exemplaren van Anastasius Veluanus 'Der Leecken Wechwyser' bestelde om ze zijn

216 RAG, Land van Waas, 1894, f° 18 - 19 v°. Daar ze berouw vertoonde werd de kerke lijke banvloek tegen haar door Titelmans opgeheven. De inquisiteur veroordeelde haar op 6 november 1556 tot de volgende straf: plechtig haar dwalingen afzweren, de drie eerstvolgende zondagen met een kaars in de processie gaan en de hoogmis bijwonen, één jaar lang elke zon- en feestdag de hoogmis bijwonen, binnen de twee weken na haar vrijlating en verder drie jaar lang op Kerstmis, Pasen en O.L.V.-Hemelvaart biechten en communiceren en op die dagen de processie en de hoogmis volgen, zes weken lang elke maandag, donderdag en zaterdag mis horen, alleen met de toestemming van de inquisiteur of de officiaal van Doornik Belsele verlaten.

217 ARA, AL 460, rekening Titelmans, 1558.

218 VAN HAEMSTEDÉ, f° 310 v° - 312.

219 A. HENNE en A. WAUTERS, Histoire de la ville de Bruxelles (Brussel 1845), I, p. 391.

220 Verschenen in 1554. Over de auteur en het werkje: W. HOLLWEG, Johannes Anastarins Veluanus, - Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes, XVI (1967), p. 220-237. Ook in Gent moet de Wechwyser al vroeg bekend zijn geweest, zo zelfs dat de dominicaan Jan de Bundere (Bunderus) het in 1556 nodig achtte een omvangrijk tegengeschrift op te stellen; hiervan verscheen in 1557 bovendien een Nederlandse vertaling van de Gentse dominicaan Pieter de Backere: Den scilt des gheloofs... teghen tfeninich gescut Aanastasii Veluani. De welcke gheerne soude brynghen de heilighe Kercke een nieuwe ghelove, sacramenten, ende andere ceremonien (Gent, Corn. Manilius).

Blz. 366

volgelingen ter hand te stellen 221. Kort daarop evenwel vertrok hij definitief uit Axel om zich aan te sluiten bij de Nederlandse Vluchtelingenkerk te Londen 222.

De vlucht van Meester Pauwels Daelman volgde op de tussenkomsten van Titelmans in april 1558 te Axel, Hulst en Eeklo 223 en in september te Elversele. Ongeveer drie jaar lang werd het in de hele streek nu stil rond de nieuwe leer. Dat het de kleine gemeenschappen niet precies eender vergaan is als de kernen in Noordwest-Vlaanderen, is te verklaren door de hernieuwde contacten die in de beginnende jaren zestig ontstonden met de Vluchtelingenkerken en met de Kerken onder het kruis van het Westkwartier en Antwerpen. Voorgangers die van daaruit overkwamen konden al dadelijk weer rekenen op de aanhankelijkheid van de vroegere nieuwgezinden 224 en weldra ook van een veel bredere schare sympathisanten. Erg gunstig voor hen was daarbij dat de plaatselijke gezagdragers niet geneigd waren om krachtdadig tegen hen op te treden. Integendeel! Willem van Pottelsberghe en Jan Bocxtale, respectievelijk baljuw van Hulst en Hulsterambacht, werden zelf van ketterij verdacht 225. Baljuw Jan Stevins en griffier Lieven Pit van Axel hielden in stilte de gereformeerden de hand boven, het hoofd; laatstgenoemde zou trouwens in 1566 de Calvinistische predikant Gaspar van der Heyden in Axel binnenbrengen en als „principeel hoofd" van het consistorie

221 J. DECAVELE, O.C., p. 2-3.

222 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkeradsprotocollen; p. 246.

223 Gelein de Smet, Cornelis de Ram, Pauwels Doelman, Lucas de Cleene en Jacob van Houcke uit Axel, Pieter Pauwels Lem uit Eeklo, en de baljuw van Hulsterambacht Jan Bocxtale werden gestraft. (ARA, AL, 460, rekening Titelmans en De Handt, 1558; ARA, Rk, 25.925, f. 17 v°, 18, 23, 27 v°.)

224 Voor Axel, cfr. J. DECAVELE, o.c., p. 3; Hulst: de hierboven reeds vermelde Joos Naghele en Jan Loen. Eeklo: Michiel de Clerek kwam na zijn bestraffing, te Kaprilice weer in Eeklo wonen; vóór april 1563 woonde hij daar ongeveer dertien Calvinistische bijeenkomsten bij. (RAG, Ria 718, 16 september 1563.)

225 De pastoors van Hulst getuigden dat baljuw Willem van Pottelsberghe zelden of nooit ter kerke kwam. (J. DECAVELE, o.c., p. 11.) De procureur-generaal van zijn Want verweet hem in 1564, te „dissimuleren t'ombehoirsamen faveur ende oogluokinghe by hem toeghedreghen diverse heretycken wonende binnen de voornomde stede van Hulst". (RAG, RVL, fiscalen, II, 6188; cfr. *ibid.*, 7616, f° 99 W.) Jan Bocxtale, baljuw van Hulsterambacht, reeds in november 1558 door de inquisiteur ter ondervraging opgeroepen, diende zich in juni 1564 opnieuw te verantwoorden over zijn ketterse sympathieën. (ARA, AL, 462 bis, rekening raadsheer Joos Huusman, 1564.)

Blz. 367

een voorname rol spelen in de godsdiensttroebelen. De adjunct van de baljuw, Francois Baers, tevens procureur van de vierschaar, was zowat de leider der plaatselijke gereformeerden. De magistraat van Axel toonde niet de minste toeschietelijkheid tegenover de op strenge maatregelen aansturende geestelijkheid 226. De ex-burgemeester (1558-1559) van Eeklo, chirurgijn Jan Lippens, was op het stuk van de religie evenmin onverdacht 227. En inderdaad, na een laatste ambtstermijn van twee jaar als schepen, vertrok hij in 1565 naar Emden, kwam nog hetzelfde jaar terug naar Breda als predikant 228, maar was in 1566 weer in zijn geboortestad waar hij de onbetwistbare, leider was van de Calvinisten 229.

Tussen 1561 en 1564 hebben een hele reeks personen de banden met de Vluchtelingenkerken en met Antwerpen en het Westkwartier nauwer aangehaald. Op de rol die Pieter Hazaert en zijn adjunct Jan Hendrickx hierin hebben gespeeld zal verder uitvoeriger worden ingegaan. De voornaamste onder de plaatselijke predikanten schijnt Loys de Voghele te zijn geweest. Eeklonaar van geboorte, was hij karmeliet geworden te Brugge. Omstreeks 1560 legde hij de monnikspij af en trok naar Antwerpen, waar hij enkele jaren zijn vaste verblijfplaats hield. Van daaruit bezocht hij de gereformeerde gemeenschappen vari zijn geboortestreek. Hij was het die in de Paasdagen van 1562 een openbaar sermoen hield in de kapel van (het nu verdronken) Casuele in het Land van Saaftinge, nog wel op uitnodiging van de plaatselijke kapelaan. De gereformeerden van de hele streek waren hier tevoren over ingelicht, zodat er „menichte van volcke" opkwam'. Voor zover bekend was dit de eerste openbare predikatie der Calvinisten in Vlaanderen, dus nog vóór de befaamde preek op het kerkhof van Boeschepe in juli van hetzelfde jaar. In 1564 was De Voghele in Emden, waar hij in het huwelijk trad 231.

226 J. DECAVELE, O. C., p. 7, 9, II, 16, 19, 21.

227 ARA, StA, 281, f° 111; L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche, III, p. 535.

228 Namelijk als opvolger van de straks te noemen Loys de Voghele. (A. J. M. BEENAKKER, Breda in de eerste storm van de Opstand, p. 41, 43.)

229 A. DE Vos, Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw, p. 208-109. Via Breda (A. J. M. BEENAKKER, o.c., p. 122) vluchtte hij na de troebelen naar Engeland.

230 In ons reeds geciteerd artikel, p. 5, hebben we, voortgaande op een getuigenis van een zekere Maarten Claus uit Waasmunster, verkeerdelijk Jan Clayssone (eveneens uit Eeklo) als de bewuste predikant aangewezen. De president van de Raad van Vlaanderen had het uitdrukkelijk over „eenen apostae" (RAG, RVL, 7615, f° 247 (= 256!), en de verlopen kapelaan van Mannekensvere Jan Hendrickx verklaarde tijdens zijn gevangenschap te Rupelmonde formeel: „... de predicatie te Casueele... ghedaen gheweest te zyne (door) broeder Loys de Voghele, van te vooren munck" (*ibid.*, 722, f° 149.).

Na in 1565 te Maastricht en Breda als predikant te hebben gediend 232, was hij in de zomer van 1566 opnieuw in zijn geboortestreek om er zich actief te bemoeien met de hagepreken in de omgeving van Eeklo 233.

Eveneens Eeklonaar van geboorte was Jan Clayssone, koopman van scheerwol. Omstreeks 1562 ging hij zich in Antwerpen vestigen „omme de vehemente suspitie t'zynen laste wesende van herezie ende qualic te ghevoelen van onsen helegghen kersten gheloove", waardoor hij in Eeklo al te zeer in de kijker liep. Tijdens de reizen die hij beroepshalve regelmatig maakte door het Land van Saaftinge en de Vier Ambachten, fungeerde hij tevens als voorganger voor de gereformeerden. Te Axel leidde hij bijeenkomsten op Kerstavond en Kerstdag 1562, 1 oktober 1563, Pasen en Sinksen 1564 234. Ook in Eeklo gingen er in september 1564 geruchten dat hij daar „daghelicx es commende ende frequenterende... ende aldaer secretelic vele quaets es doende tot grooter scade vande insetenen ende ander gherneene landslieden" 235. Tijdens het Wonderjaar speelde hij een actieve rol in de beroerten van zijn geboortestad 236.

In 1562 maakte de pastoor en Eeklo, Pieter Bryel, gewag van „eenen ketelboeter geboren van Ronts, daer af dat die fame gaet dat één van dese nieuwe predicanten es" 237. Vermoedelijk moet hier gedacht worden aan een lid van de familie De Pruet. We maakten reeds melding van de ketellapper („ketelboeter") Jan de Pruet die in 1526 uit Gent werd verbannen om ketterij en wiens gezin, later vanuit Ronse uitzwermd naar de Vluchtelingenkerken van Emden en Londen 238. Nu is het bekend dat leden van die familie inderdaad terug overgekomen zijn naar de Zuidelijke Nederlanden: Jan sr. of Jan jr. behoorde in 1566 tot de beeldenstormers te Gent, Geert was in hetzelfde jaar actief tijdens de religietroebelen te Ronse. Wie van hen nu als predikant te Eeklo zou zijn opgetreden is moeilijk te preciseren.

232 E. F. HARKENROTH, Nader berigt van den eersten kerkstaat van de Gemeente binnen Breda onder het kruis, uit de stukken, bewaart bij de Oude Moederkerk van Nederlandt te Emden, - Maandelyke uittreksels of Boekzael der Geleerde Werelt (1731), p. 337-339.) Daar hij door het Emdense consistorie niet bekwaam werd geacht om zelfstandig een gemeente te leiden, was hij op 16 april 1565 zonder getuigenis naar Breda vertrokken; de kerkraad van deze laatste stad, tevreden over De Voghele's diensten, verzocht op 3 mei 1565 zelf om een dergelijk getuigenis. (Gegevens, ons gesignaleerd door dr. Beenakker, Rotterdam.)

233 A. De Vos, Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw, p. 121.

234 DECAVELE, O.C., p. 5-6.

235 RVL, 718, Raad van Vlaanderen aan de baljuw van Eeklo, 1 september 1564.

236 A. DE Vos, o.c., p. 75, 97. In 1568 werd hij bij verstek verbannen verklaard. Hij bleef te Antwerpen wonen, waar hij evenwel op 23 oktober 1571 als Calvinist gehangen werd. (P. GÉNARD, AA, III, p. 170.)

zsv ARA, StA., 281, f° TW.

233 Cfr. p. 242-242.

Blz. 365

Alleen van Jan jr. en Jan sr. is met zekerheid geweten dat ze ketellappers waren van beroep. Anderzijds komt op de lijst van degenen die in 1563 uit Eeklo verbannen werden een „Geeraert de Pruet" voor 29, die misschien te Vereenzelvigen is met de genoemde Geert. Indien deze gissingen juist zijn en met de Ronsense „ketelboeter" te Eeklo inderdaad een lid van de familie De Pruet wordt bedoeld, dan stelt dit geven de reformatorische activiteit van deze familie — die zich over een tijdsperiode van meer dan veertig jaar uitstrekt ! — in een merkwaardig refief.

Lauwereys de Vos, teruggekeerd uit Emden, was omstreeks 1562-1563 zowat de spil van het reformatorisch gebeuren in het gebied tussen Antwerpen en Gent. Zijn huis te Eeklo was een soort ontmoetingscentrum, waar niet alleen de rondreizende predikanten maar ook de voornaamste nieuwgezinden uit het stadje zelf, uit Axel, Hulst en het Land van Saaftinge, een gastvrij onthaal genoten 240. Dat zijn aanzien in gereformeerde kringen groot moet zijn geweest valt af te lezen uit het feit dat hij in 1558 te Emden de respectabele functie van diaken voor de vreemdelingen had bekleed 241 en dat, blijkens een in het consistorie van Londen voorgelezen brief (15 maart 1561), ook met zijn stem als verdediger van de zaak van Adriaan van Haemstede terdege rekening werd gehouden 242. Op het ogenblik dat hij opnieuw in Eeklo woonde was Van Haemstede predikant in Antwerpen. Ontegensprekelijk zal dit de goede relaties met de Antwerpse Kerk onder het kruis in de hand hebben gewerkt. Was De Vos wellicht degene die ervoor zorgde dat er — zoals de pastoor van Eeklo het zei — „diversche predicanten commen preken, zo van Antwerpen als van veertich of vichtich milen daer boven" 243? Einde 1563 diende Lauwereys de Vos met zijn echtgenote een veiliger onderkomen te zoeken 244. Vermoedelijk is hij weer naar Emden gegaan, waar hij in 1575 vermeld wordt als weldoener van de vreemdelingendiaconie 245.

De Gentenaar Francois van der Spurt kwam eveneens terug over uit Emden. In de Oostfriese stad had hij op 7 december 1560 het burgerrecht

239 ARA, Rk, 13.923, rekening 1560-5564, f° 20 v°.

240 J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 24.

241 Die Diakonie der Fremdlingen-Armen 1558-1958 (Emden 1958). De Vos moet ten laatste sinds 1556 te Emden hebben vertoefd. Op 9 januari van dit jaar trad hij daar op als getuige voor het huwelijkscontract van de Bruggeling Willem Gailliart (H. E. WYNMAN, Grepren uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden, 1, p. 149, noot I.)

242 A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 538.

243 ARA, StA, 285, f° 111.

244 ARA, Rk, Ic.; SAEE, 500, rek. 1562-1563, p. 35.

245 J. T. VAN TOORENENBERGEN, Stukken betreffende de Diaconie der vreemdelingen te Emden. 1560-1576, p. 33. In hetzelfde jaar overleed De Vos. (Ibid., p. 6).

Blz. 370

Verworven 246. Over hem is echter niet veel meer bekend dan dat hij zich bij zijn terugkomst in Ursel vestigde, nauwe relaties onderhield met Eeklo, waar hij weldra als „grootelicx suspect van heresie" aangeschreven stond, en einde november 1565 gevankelijk naar Gent werd overgebracht 247.

Hoezeer men aan de zijde van de kerkelijke en wereldlijke overheid het gevaar inzag van al die personen die vanuit reformatorische centra overkwamen, moge blijken uit de verklaring van de reeds genoemde pastoor van Eeklo nopens de kreupele Cornelis Wydet „d'welck es een sacramentarijs, versmadende die materiael kercke, die priesters ende meesdagen, gelijk elck binnen Eeckloo wel weet, want hij in veel vremde landen gewest heft" 248.

Het bestaan van een energieke groep hervormingsgezinden was sinds 1562 voor niemand meer een geheim. Men wist dat ze regelmatig in particuliere woningen of in het open veld vergaderden, te Eeklo aangevoerd door Michiel de Clerck en Lauwereys de Vos, te Axel door de overmoedige Francois Baers (afkomstig uit Mechelen), te Hulst door de messenmaker Fran Çois Zoete, te Casuele door een zekere Marinus. Men wist dat verdachte boeken in groten getale aangevoerd werden uit Antwerpen, onder meer door de Casueelse visverkoper Gelein Brant; één der kapelaans van Eeklo had er, op een plaats die hij niet wou noemen, een hele zak vol

gezien. Zozeer werd de kritische houding tegenover Kerk en geestelijkheid overgedragen op grote groepen van de bevolking dat zelfs de straatbengels de kerkgangers nariepen: „Ghij gaet nae die Babilioensch hoere”.

In Eeklo ontzegden sommige ouders de onderwijzer het recht, voortaan hun kinderen nog „te leeren de messe ende kercke dienen”. Herhaaldelijk kwam het tot schandalen, ter gelegenheid van sermoenen, van uitvaarten of processies. Nicasius Vlassen uit Axel „zoude zyn brouck afghesteken hebben ziende passeren het belicht sacrament”. Toen een priester in Eeklo de sacramenten der stervenden naar een zieke droeg, spotte iemand: „Heer compt hier, mijn swijn es sieck, geft hem 't heijlich sacrament”. Francois Zoete riep te Hulst uit dat het een schandaal was dat de parochiepriesters „den luyden doen gelooven in sulck eenen God die hemselves vanden muysen ende wormen niet en can bewaren”. Hun afkeer van de roomse avondsmaalsleer lieten de Eeklose nieuwgezinden blijken door een bord met een figuurlijke voorstelling van de eucharistie aan de muur van het Zusterhuis te vernielen. In hetzelfde klooster stond op een morgen in augustus 1562 „eenen duvel met een ciborie wilden heyligen sacramente” geschilderd.

In dergelijke omstandigheden hadden de geestelijken het bijzonder

246 SAE, Bürgerbuch

247 RAG, RVL, 718, 23 november 1564; ARA, Rk, 21.930, f° 41 - 41 v°.

248 ARA, StA, 281, f° 109.

Blz. 371

moeilijk, tenzij ze zich, zoals enkele priesters uit het Land van Saaftinge 249, bij de nieuwgezinden aansloten. 's Nachts weerklonken voor het raam van de pastoor van Eeklo. schimpliederen De parochieherder van Axel ontving doodsb bedreigingen; zijn kapelaan werd met messteken gewond door een protestant, die daarbij uitriep.: „Ghy met alle ulieder consorten muecht ulieder bachuis wel stoppen ofte ghy mochtet ulieder hoeft wel daerane crauwen éér een jaer” 251. Reeds in 1562 had een andere het einde van de heerschappij der geestelijken voorspeld en daaraan toegevoegd: „'t Es al om één ofte twee jaeren te doene” 252. De komst van de inquisiteur werd met gerust gemoed afgewacht, want „Wy syn ghestoffeert van twee ofte drie pistoletten'. Deze dreiging met geweld zal vermoedelijk niet veel meer zijn geweest dan verbale krachtpatserij, maar loopt anderzijds toch wel parallel met de toenemende brutaliteit van de gereformeerden van het Westkwartier in die jaren. Een psychologische aanloop tot de religietroebelen kan men er in elk geval wel in zien. Hoezeer zouden de woorden van Nicasius Vlassen bewaarheid worden, die reeds in 1563 de gewelddadige verwijdering van de beelden uit de kerken zou hebben voorspeld! 254

De Raad van Vlaanderen, ingelicht door de procureur-generaal en de raadsheren Joos Huusman en Francois Courteville die in april en mei 1563 poolshoogte waren gaan nemen over de religieuze situatie te Eeklo 255, bekeek dit allemaal met een kwaad oog. Hij drong bij de plaatselijke magistraten aan op een strengere repressieve houding. Baljuw Francois de Baets beperkte zich echter tot het optekenen van de namen van zestien verdachten die na de komst van de Gentse gezagdragers de wijk hadden genomen; negen onder hen werden einde 1563 bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, terwijl hun bezittingen onder sequester werden geplaatst 256. Alleen de „vreemdelingen” Michiel de Clerck (uit Kaprijke) en Gillis Steyaert (uit Oostwinkel) werden in Eeklo ingerekend. Daar de procureur-generaal geen vertrouwen stelde in de plaatselijke justitieoverheid liet hij beiden ter berechting naar

249 Namelijk de kapelaan Christoffel van Casuele, (J. DECAVELE de reformatorische beweging te Axel en Hulst, p. 5) en heer Jan de Voocht uit Sint-Laurens (ARA, Rk, 21.931, f° 44; ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 1565, 1566: op 25 januari 1566 deed heer Jan in zijn eigen parochiekerk, in tegenwoordigheid van de inquisiteur, herroeping van zijn dwalingen).

25° ARA, StA, 281, f° 109 v°.

251 RAG, RVI, 722, f° 136.

252 J. WESSELING, Geschiedenis van Axel (Groningen 1966), p. 429.

243 RAG, l.c., f° 538.

254 ARA, Raad van Beroerten, 42, f° 14.

255 ADN, B. 6989, f° 11 vo, 12 v°, 13; ARA, AL, 462, rekeningen van de betrokken personen; V. Gaillarn, Conseil de Flandre, p. 331-332.

256 ARA, Rk, x3.923, rekening 1560-1564, f° 20 - 21; SAE, 560, rekening 1562-1563, P. 35.

Blz. 372

het Gravenkasteel te Gent overbrengen. Hun deemoedig berouw leidde ertoe dat ze, met instemming van de Geheime Raad in naam van de vorst, genade kregen en op 15 december 1563, resp. zo april 1564 op een schavot te Eeklo hun dwalingen afzwoeren 257. Dat zou er hen overigens niet van afhouden om in het Wonderjaar opnieuw haantje-de-voorste te worden van de Calvinisten 258.

In Axel en Hulst kwam de repressie veel moeilijker op gang. Dat omstreeks de tijd dat de Gentse commissarissen in Eeklo vertoefden de pastoors van de twee stadjes vanop de preekstoel dreigend de snelle groei van de ketterij bij hun parochianen hadden aangeklaagd, had allerwegen kwaad bloed gezet. Zijn ze er daarom van teruggeschrokken, al te vlug de Raad van Vlaanderen in te lichten? Pas in de lente van 1564 gingen de commissarissen ook hier en in het Land van Saaftinge grootscheepse informaties houden 259. Weer dienden ze zich te beklagen over de onbetrouwbaarheid van het plaatselijk justieapparaat, 260. Lang hebben ze evenwel niet aangedrongen; de drie gevluchte Hulstenaars werden verbannen verklaard en voor de rest werd tegen alle gedetineerden vrij spoedig elke verdere procedure gestaakt. Tegen het einde van het jaar had molenaar Jan de Grave — één der bannelingen — het ongeluk, in handen, van de justitie te vallen. Omdat hij het tegen hem uitgesproken banvonnissen niet had gerespecteerd en bovendien niet bereid was om zijn hervormingsgezinde overtuiging af te zweren, werd hij op 26 februari 1565 op de Grote Markt van Hulst op de brandstapel geëxecuteerd 261.

Einde 1564, in 1565 en begin 1566 schijnt het in Eeklo, Axel en Hulst volkomen rustig te zijn geweest. De tenoren van de reformatorische beweging der beginnende jaren zestig zouden echter bij het uitbreken van de religie- troebelen in elk van de drie stadjes luider dan ooit hun stem verheffen in het algemeen gejoel.

257 Gillis Steyaert: RAG, RVI, 758, s6 september 1563 (advies van de Raad van Vlaanderen nopens het genadeverzoek aan de Geheime Raad); 7544, f° 448 v°, vonnis. Tijdens zijn herroeping werden zijn ketterse boeken verbrand; verder werd hij veroordeeld tot een boete van 32 fl., werd hij drie jaar in Oostwinkel gebannen, en diende elke zondag in de processie te gaan en de hoogmis bij te wonen. Michiel de Clerck: 718; 16 september 1563, 24 april 1564; 7616, f° 64 vs - 65, vonnis. Hij werd geselsd tot den bloede, werd drie jaar in Eeklo en Kaprijke gebannen, en diende eveneens elke zondag de hoogmis en de processie te volgen.

258 Michiel de Clerck was op 23 augustus 1566 betrokken in de poging tot beeldenstormerij te Eeklo. Hij en zijn echtgenote gingen op de vlucht en werden in 1568 verbannen verklaard. (A. DE Vos, o.c., p. 98.)

Gillis Steyaert behoorde op 24 augustus 1566 tot de beeldenstormers te Oostwinkel. Ook hij werd in 1568 bij verstek verbannen verklaard. (J. DECAVELE, Het religieus-politiek conflict, p. 71, 130.)

259 IDEM, De reformatorische beweging te Axel en Hulst, p. 11.

260 RAG, RVI, f° 142 (Axel); 7616, f° 130 v° (vonnissen van de schout en cipier van Saaftinge); papieren van de fiscalen, II. 6188 (de aan de baljuw van Hulst ten laste gelegde feiten in verband met de ketter Victor de Grave en de echtgenote van Adam Janssone).

261. J. DECAVELE, o. c., p 12-13.
Blz. 373

§ 4. HET GEBIED OUDENAARDE-RONSE

In het gebied Oudenaarde-Ronse verschoof het zwaartepunt zich geleidelijk van het platteland naar de stad. In toenemende mate kwam de leiding van de reformatorische beweging in handen van de stedelijke burgerij. Vooral een aantal onderwijzers traden hierbij sterk op de voorgrond. Van hen ging voortaan, en wel gedurende heel de zestiende eeuw, een krachtige stimulans uit. De bekendste van die schoolmeesters was Pieder Scuddematte, wiens rol we hebben belicht in verband met het Oudenaardse rederijkersleven 'n. Na zijn vertrek uit Oudenaarde werd zijn taak zowat overgenomen door de Leuvenaer Andries Alzuut (Haelshuut), die sinds 1529 als onderwijzer in de Zuidvlaamse Scheldestad was gevestigd. In 1539 voegde hij zijn stem bij het geschreeuw van de oproerige ambachten en trachtte het algemeen malaise-gevoel uit te spelen tegen de roomse geestelijkheid. Na de troebelen werd hem hiervoor naast een „uitzoending", een verblijf van twintig jaar opgelegd in zijn geboortestad Leuven". Vermoedelijk kreeg hij opheffing van die straf, aangezien hij in 1544 nog steeds school hield in Oudenaarde. Weer werd hij er op betrapt, bepaalde roomse gebruiken, vooral dan de verering der heiligen, in het openbaar belachelijk te maken. Daarom werd hem in 1545 het recht ontzegd, ooit nog onderricht te geven aan kinderen 264. Daar dit nochtans zijn enige broodwinning was en hij dus geen middelen van bestaan meer had voor zichzelf, zijn vrouw en zijn vier kinderen, mocht hij de betaling van een boete van 30 gulden spreiden over een periode van twee jaar 265. Alzuut trachtte in de jaren die volgden als notaris in het levensonderhoud van zijn gezin te voorzien, maar blijkbaar was hij met dit ambt niet erg gelukkig. Inderdaad, toen kapitein Blommaert in 1572 Oudenaarde innam en de protestantisering van de stad onafwendbaar bleek te zijn, achtte hij het ogenblik gekomen om zijn schooltje te heropenen. Blommaert zelf steunde hem hierin. Maar het grote uithangbord dat de nieuwe bestemming van zijn huis aan de bevolking moest kond doen hing slechts korte tijd aan de voorgevel. Op 54 december 1572 werd de oude man ter verantwoording geroepen door de magistraat. Hij werd veroordeeld om in zijn hemd, blootshoofds en met een toorts in de hand boete te doen in de kerk 266.

Op 19 april 1554 hield Titelmans in de herberg „de Baes" te Oudenaarde samen met zijn notaris Nicolas de Hondt en met de luitenant-baljuw van de stad heel de dag geheim beraad nopens Gelein de Mueleneere, alias Caen, die

262 Cfr. p. 206-207.

263 L. VAN LERBERHE en J. RONSSE, AM, I, p. 389-380; cfr. p. 359.

264 RAG, RVL, 7612, f° 73 v°, mi, maart 1545.

265 ARA, AL, 455.

266 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., II, p. 294.

als legwerker werkzaam was in de plaatselijke tapijtnijverheid en daarnaast in een bovenkamer van zijn woning een privaat schooltje openhield. Misschien behoorde de onderwijzer tot de familie van de in 1532 om ketterij gestrafte Jeroen de Mueleneere 267. Hij moet in elk geval nauw verwant zijn geweest met Antheunis de Mueleneere, eveneens bijgenaamd Caen en eveneens legwerker van beroep. Deze was, waarschijnlijk naar aanleiding van de opvoering van een kettters rederijkersspel op de Oudenaardse buitenwijk Ter Bailden 268, in juli 1550 door de wereldlijke overheid gearresteerd geweest. De schepenen vonden deze wel enigszins met ketterij besmet

maar daarom nog niet schuldig aan overtreding van het vorstelijk plakkaat. Om die reden stelden ze hem ter beschikking van Titelmans die eventueel een lichte straf zou kunnen uitspreken 269. De inquisiteur nam de zaak echter niet zo licht op: geduldig verzamelde hij meer gegevens en trachtte hij de gevangene uit te horen naar andere verdachten te Oudenaarde 270. Assessor Jan Pollet kon er in december de Raad van Vlaanderen toe overhalen, in deze zaak „den voornaemden meestere Jan te delen reise niet alleenelic met twee raedtsheeren, maar metten gheheelen collegie 't assisterene". De Raad gaf vervolgens toelating om de gevangene te folteren 271. Waarschijnlijk is Caen door de knieën gegaan en heeft hij nuttige informatie verstrekt. Dit zou dan verklaren, waarom hij, met instemming van de deken van Oudenaarde Godefroot van der Meere, op 13 december 1551 — dus na anderhalf jaar gevangenschap — zonder verdere straf maar mits betaling van de gevangenskosten terug op vrije voeten werd gesteld 272.

Maar keren we terug naar 19 april 1554. Het gonsde in Oudenaarde van wilde geruchten over komende arrestaties. Het bleek later dat verscheidene nieuwgezinden hun pakken hadden gemaakt om bij het eerste teken van onraad op de vlucht te gaan. Om dat te verhinderen wekte Titelmans, door 's avonds opzichtig de stad te verlaten, de schijn dat hij het voor deze keer hier zou bij laten, 's Anderendaags echter, in de vroege morgen, werd onderwijzer De Mueleneere opgehaald. Over deze bewogen ogenblikken is van zijn eigen hand een aangrijpend relaas bewaard, dat door Van Haemstede werd gepubliceerd 273. Hij verhaalt hoe zijn vrouw juist naar de markt was gegaan, iets wat ze nochtans sinds drie maanden niet meer had gedaan; hoe hijzelf

267 Cfr. p. 268.

268 Cfr. p. 210-211.

269 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AM, III, p. II, 14 juni 1550.

270 ARA, AL, 457 bis en 458, rekeningen Titelmans 1550 en 1551.

271 RAG, RVI, 7613, f° 112, 13 december wo.

272 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, o.c., III, p. 12-13.

113 Gepubliceerd samen met zijn geloofsbelijdenis, die uit de gevangenis gesmokkeld

werd: *Historie der Martelaren*, f° 146 – 153vo. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Le protestantisme à Audenarde*, p. 7-8,

klaar stond om bij haar terugkomst onder te duiken; hoe zijn vijf kinderen en de meid hartverscheurend begonnen te huilen; hoe de schoolkamer overhoop werd gehaald op zoek naar verdachte geschriften; hoe hij zich bij zijn opsluiting op de celgrond wierp en hete tranen schreide... Het proces begon op 24 april. De Mueleneere wou aanvankelijk tussen de klippen doorzeilen door halsstarrig alles te ontkennen. Uiteindelijk kon Titelmans hem toch tot een geloofsbelijdenis brengen. Er werd verscheidene keren langdurig gediscuteerd over het gezag van de paus, over het avondmaal, het doopsel, de biecht, de goede werken en het vagevuur, de heiligenverering en de beelden, waarbij de onderwijzer de inquisiteur verweet, het keizerlijk plakkaat te misbruiken als gezagsargument. Op geen enkel punt kwamen de twee dichtertot elkaar. Daarop probeerden de vier pastoors van Oudenaarde een beroep te doen op De Mueleneere's gevoelens van echtgenoot en vader. Het mocht niet baten. Op 10 juli werd hij als hardnekkig ketter aan de Oudenaardse justitie uitgeleverd 24 en op 19 juli werd hij op de Grote Markt gewurgd en verbrand 275.

De magistraat achtte het door een zo invloedrijk personage aangerichte kwaad bij de stedelijke bevolking tamelijk ernstig. Hij verzocht de welbespraakte minderbroeder (later bisschop van Deventer) Jan Mahieu — die reeds in 1549 in de stad zes maanden lang tegen de ketterij had gepreekt maar intussen tot gardiaan was benoemd in het

klooster van Brussel — terug naar Oudenaarde te komen, daar „zijn sermoenen zoveel goed hebben gedaan bij het volk dat omringd wordt door ketterij" 276.

De figuur van de Ronsense onderwijzer meester Jan de Zuttere werd reeds belicht in verband met een kettters rederijkersspel 277. Naast hem zal de schoolmeester Hermes Bacquereel een niet onaanzienlijke invloed hebben gehad, temeer daar hij, als zoon van een schepen 278, tot de hogere maatschappelijke kringen zal hebben behoord? 279. Sinds 1533 had hij universitair onderwijs genoten in Leuven 280 en zich nadien vermoedelijk toegelegd op de opvoeding

274 ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1554; sententie: L VAN LERBERGHE en J. RONSSE, O.C., III, p. 16-17.

275 Ibid., p. 18.

276 P. B. DE MEYER, De minderbroeders te Oudenaarde (1230-1797), - HGO, VII (1956), p. 169; over Mahieu, cfr. IDEM, Mgr. Jan Mahieu, eerste bisschop van Deventer, o.f.m., - HGO, XII (1961) p. 123-155.

277 Cfr. p. 212.

278 Zoon van Hermes Bacquereel, die van 1503 tot 1507 en in 1529-1530 schepen was van Ronse. (F. VAN DEN REMDEN en O. DELGHUST, Liste des magistrats de la ville de Renaix; (stencil, Ronse 1937).

279 Biografische gegevens in: A. A. VAN SCHELVEN, art. Backerel (Hermes), - NNBW, II, kol. 57-58 (hij wordt daar welstellend genoemd).

280 A. SCHILLINGS, Matricule de l'Université de Louvain, IV, p. 97: immatric. 6 november 1533.

376

van de jeugd in zijn geboortestad. Blijkens de banvloek die in 1558 door de Raad van Vlaanderen tegen hem uitgesproken werd 281, vertrok hij omstreeks 1548 naar het buitenland. Reeds van bij de stichting van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in 1550 was hij in Londen ouderling en schoolmeester 282. Na de troonsbestijging van Mary Tudor werd hij één der leidende figuren van de Emdense kerkeraad. Hij verleende hulp aan zijn uitgeweken landgenoten te Aken, Worms en Frankfort 283, kwam te Antwerpen bemiddelen in de zaak Adriaan van Haemstede, en werd vóór 1566 tot predikant beroepen te Jemgum in Oost-Friesland. Door de Emdense kerkeraad tijdens het Wonderjaar naar de Nederlanden gestuurd, werd hij één van de meest op de voorgrond tredende predikanten in zijn geboortestad Ronse 284. Maar bij het inzetten van de repressie trok hij opnieuw naar Engeland, waar hij omstreeks 1582 overleed 285.

Naast de onderwijzers, wier betekenis voor de doorbraak van de nieuwe geest bij de jeugd en bij het gewone volk niet mag onderschat worden, bekenden nog verscheidene andere leden van de burgerij zich tot de hervorming. Met die schoolmeesters hebben zij gezorgd voor een continuïteit in de reformatorische beweging te Oudenaarde en te Ronse. Men kan moeilijk beweren dat ze altijd „heldhaftige" belijders zijn geweest, tenminste zolang ze het besef hadden dat ze hierdoor hun bezittingen of zelfs hun leven op het spel moesten zetten. Ze zijn nochtans veelal in stilte trouw gebleven aan hun éénmaal gemaakte keuze en hebben in hun omgeving een klimaat tot stand gebracht waarin, bij het opschorten van de vervolgingen, de nieuwe religie verbazend snel tot ontplooiing kon komen. Voor enkelen onder hen kunnen we dit proces volgen gedurende een periode van meer dan twintig jaar.

Zo was door de lakenondernemer Pauwels Tophuve uit Ronse, die in de jaren veertig in zijn geboortestad de eerste geheime Bijbellezingen organiseerde 296. Hij was vermoedelijk de zoon of de kleinzoon van de Pieter Tophuve die tussen 1494 en

1503 ononderbroken schepen was geweest 287.

281 RAG, RVL, 7539, f° 247 v°, 22 april 1338; reeds in 5552 was hij door de inquisiteur ingedaagd, en op 31 oktober 5553 bij verstek geëxcommuniceerd. (ARA, AL, 460 bis, rekening Titelmans.)

282 R. E. G. KIEK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 202, 212.

283 Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, De Nederduitse Vluchtelingenkerken, p. 278, 404-405, 421.

284 P. VAN BUTSKLE, De Beeldenstorm en zijn nasleep, p. 135.

285 Is hij te vereenzelvigen met de Hermes Bacquereel uit Ronse die in 5574 in Londen in het huwelijk trad met Agnes van Peene uit Roeselare, en in 1579 met Jakemyne van Peene? (Cfr. C. ROODENBURG, Vlaamse emigratie naar Engeland, - Vlaamse Stam, IV (5968), p. 205.)

286 Cfr. p. 278 ex.

287 F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, Liste des magistrats de Renaix. Pauwels wordt „zoon van Pieter" genoemd.

377

Pauwels was in het Wonderjaar reeds gestorven, maar zijn weduwe nam actief deel aan de godsdienststroeibelen in Ronse, reden waarom ze nadien door de Raad van Beroerten verbannen werd verklaard 288. Op de vergaderingen bij Tophuve omstreeks 1543 was o.m. de gezaghebbende Willem Bruneel tegenwoordig 289, die van 1560 tot 1562 schepen zou worden van Ronse 290. Verder zag men daar Jacob Bellins. Deze werd acht jaar later, namelijk op 14 november 1551 door de inquisiteur als ketter geëxcommuniceerd 291. Hij verbleef toen echter reeds in Londen, als lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk 292. In 1555 kreeg hij het burgerrecht te Emden 293. Enkele van zijn in Ronse achtergebleven verwanten sloten zich in 1566 aan bij de nieuwe religie 294.

Tot de reformatorische voormannen van het eerste uur te Oudenaarde behoorde de tapissier Gillis de Waele. Ook hij woonde in 1543 de conventikels bij in de tuin van Pauwels Tophuve te Ronse 295. Hij was betrokken bij het befaamde rederijkersspel te Roborst. In 1545 werd hij om zijn ketterse activiteit gestraft 296. In zijn huis zal de belangstelling voor de nieuwe religie levendig gebleven zijn. In 1566 was hijzelf reeds overleden, maar zijn weduwe zette zich in voor de doorbraak van het Calvinisme; ze verschaftte onder meer onderdak aan de Calvinistische predikant Herman Gheetins 297.

Nog in Oudenaarde trof men tijdens de grootscheepse gerechtelijke enquête van 1544 bij de arts meester Jan van den Broucke — hij was een goede vriend van de reeds genoemde onderwijzer Alzuut — een aantal verdachte boeken aan. Een tweede huiszoeking bracht nog eens „grande abondance de livres" aan het licht 298. Het bleek bovendien dat hij in het bijzijn van anderen bepaalde punten van het roomse geloof, zoals de leer van het vagevuur, over de hekel had gehaald. Om dit alles werd hij met zoo gulden beboet en kreeg hij verbod, de eerstvolgende twee jaar Oudenaarde te verlaten 299. Het vonnis vermocht hem nauwelijks te doen wankelen in zijn

288 P. VAN BUTSELE, De Beeldenstorm en zijn nasleep, p. 147.

289 RAG, RVL, 7528, f° 413 v°.

290 F. VAN DEN BEMDEN en O. DELGHUST, O.C.

291 ARA, AL, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Mondt, 1551; op 22 april 1558 werd Bellins door de Raad van Vlaanderen bij verstek verbannen verklaard. (RAG, RVL, 7539, f° 247).

292 R. E. G. KIEK en E. F. KIEK, Returns of Aliens, p. 206.

293 Bürgerbuch.

294 P. VAN BUTSELE, O.C., p. 136.

295 RAG, RVL, 7528, f° 423 v°

296 Ibid., 7612, f° 74; straf: 60 gulden boete en in de processie gaan te Oudenaarde.

297 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AM, V, p. 76.

geloofsovertuiging: nog maar pas had hij aan de opgelegde straffen voldaan of hij werd alweer door de magistraat ter verantwoording geroepen wegens ketterij 300. Nu vernemen we helemaal niets meer over hem tot in het Wonderjaar. Met heel zijn gezin en met zijn vrienden trok hij toen naar de hagepreken, en met de predikanten stond hij weldra op zeer goede voet. Hij werd, om zijn gezindheid tijdens de troebelen en om te hebben deelgenomen aan de kerkbraak in zijn geboortestad, op 14 april 1567 terechtgesteld 301.

De jongste zuster van de chirurgijn, Agnes van den Broucke, huwde met Jacob Blommaert, zoon van de aanzienlijke tapijfabrikant Adriaan van het Spey te Pamele. Bestond er enig familieverband tussen deze Blommaerts en de Olivier Blommaert die in 1545 samen met dokter Van den Broucke opgebracht werd en drie jaar buiten Oudenaarde verbannen werd om „scandaleuselic (te hebben) ghesproken vande salutatie vande maech Marie" 302?

Jacob Blommaert ging, nadat hij zich in 1555 in zijn eigendom in de Baarstraat had gevestigd, een drukke reformatorische activiteit ontplooiën. Als kapitaalkrachtig burger was hij in 1566 lid van het Calvinistische consistorie, en werd hierom in 1567 door de Raad van Beroerten bij verstek verbannen verklaard 303. Tot kapitein bevorderd in het leger van Oranje nam hij op 6 januari 1572 Vlissingen in. Vervolgens kreeg hij opdracht, de officieren die in Saint-Ghislain gevangen genomen waren en in het kasteel te Oudenaarde opgesloten zaten, te bevrijden. Op 7 september 1572 nam hij zijn geboortestad in. Het kwam er tot ernstige wanordelijkheden, waarbij alle kerkelijke gebouwen geprofaneerd werden en op 3 oktober zes priesters in de Schelde geworpen werden 304.

Naast Jan van den Broucke treffen we nog een tweede chirurgijn aan onder de Oudenaardse hervormingsgezinden: meester Adriaan Meynfroot. Toen in 1548 zijn vriend, meester Lieven Wervier, in Brussel opgesloten was, „prys criminelement tant pour hérésie que pour aultres divers délictz", ging hij hem, met de hulp van de Oudenaardse rederijker Joos de Pape, met nagemaakte sleutels bevrijden. Het was de eerste keer dat zo iets gebeurde. Zoals verder wordt uiteengezet zou de vraag, of men geloofsbroeders mocht helpen ontsnappen — wat een aanslag betekende op het gezag van de overheid — in de jaren zestig het voorwerp worden van hoogoplaaiende discussies in gereformeerde kringen. De baljuw van Oudenaarde kreeg op 52 januari 1549 uit Brussel de formele instructie, het proces met strakke hand te leiden.

300 A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 7.

301 Ibid., p. 28.

302 RAG, RVL, 7612, f° 76 v°, 1 april 1545. Hij kreeg een boete van 25 gulden.

303 J. L. Th. VANDEPUTTE, De Eindries, p. 33-34; G. L. MF-ESTERS, Blommaert, - Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie, 1971, p. 248.

304 L. ROBYN, Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Audenaerde (Gent 1721), p. 75-134. Blommaert werd na het verlies van Oudenaarde tijdens een gevecht gedood te Sint-Eloois-Vijve.

De Pape bleek slechts als helper te zijn opgetreden, reden waarom hij al spoedig weer in vrijheid gesteld werd. Meynfroot echter werd op last van de Raad van Vlaanderen onder foltering ondervraagd 305. Titelmans van zijn kant besteedde niet minder dan tien volle dagen aan het onderzoek naar het geloof van de meester 306. Heeft deze

zich als orthodox katholiek voorgedaan? Hij werd in elk geval kort na 9 mei 1549 op zijn beurt opnieuw vrijgelaten, maar hem werd drie jaar lang een verplichte verblijfplaats opgelegd in Oudenaarde 307. Toch moet hij zijn protestantse geloofsovertuiging gestand gebleven zijn. We treffen hem later inderdaad aan als lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen 308.

Ook te Ronse was er een chirurgijn betrokken bij relletjes omwille van de kettervervolgving. Op 46 december 1553 was er in die stad een speciale wacht uitgezet op verzoek van Pieter Titelmans. Pauwels van Hauwaert, een van de wachters, had in het bijzijn van zijn gezellen tot de baljuw gezegd dat hij er niet aan dacht aan enig verzoek van de inquisiteur gevolg te geven. Toen in het daardoor ontstane gewoel de baljuw trachtte Pauwels van Hauwaert te arresteren onder verdenking van heresie, werd deze laatste met geweld ontzet door zijn broer, de chirurgijn meester Hermes van Hauwaert 309. Om die reden woog ook op de arts de verdenking van ketterij 310. Na de troebelen van 1566 werd Gillis van Hauwaert, eveneens chirurgijn te Ronse en vermoedelijk de zoon van Hermes, om zijn ketterse activiteit verbannen verklaard 311.

Dit overzicht toont aan dat enkele leidende figuren van het Wonderjaar zijn voortgekomen uit een reformatorische beweging die in Ronse en Oudenaarde al in de jaren veertig gestalte had gekregen en gedurende al die jaren een continu verloop had gekend. Ook zij die in de uitwijking het enige middel zagen om hun geloof ongestoord te belijden hebben hier indirect op ingespeeld, en wel langs hun brieven, wellicht ook langs de literatuur die ze

305 ARA, Rk, 13.608, rekening 1547-1549, f° 10 v°, II, 12.

306 ARA, AL, 457, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1549.

307 ARA, Rk, Le., f° 12 v°.

308 R. E. G. Kuur en E. F. Kin, Returns of Aliens, I, p. 278. In 1574 trad ene Adriaan Mainfroid te Frankenthal in het huwelijk met Jacquemynken Becaus uit Nukerke bij Oudenaarde. (J. HENDRICKX, Vlaamse families te Frankenthal, - Vlaamse Stam, IV (1968), p. 163.) Gaat het hier om dezelfde persoon?

309 Hermes van Hauwaert komt voor in de matrikels van de Leuvense universiteit van 1541 (25 februari). (A. SCHILLINGS, Matricule de l'Université de Louvain, IV, p. 221.)

310 RAG, RVL, 7536, f° 436-438, 20 maart 1554; ARA, AL, 459, rekening deurwaarder Ydrop Oste, 1554.

311 P. VAN BUTSELE, o.c., p. 141. Tot de kring van artsen en apothekers moet ook Jan de Pourc, apothecaris uit Oudenaarde, worden gerekend, die in 1566 te Deinze en te Gent optrad als Calvinistisch predikant. (J. SCHEERDER, Gentenaars voor den Raad van Beroerte, P. 133.)

380

hun verwanten lieten toekomen. Dit gebeurde door verbindingsmannen als Arent Latau uit Ronse, die in juli 1556 te Aalst ingerekend werd met een pak brieven uit Emden bestemd voor Ronse 312. En hoe dikwijls zijn andere boden over en weer gereisd zonder dat ze door de overheid opgemerkt werden?

* *

*

De uitwijking was reeds in 1544 begonnen. Negenentwintig verdachten uit het Scheldegebied waren tijdens de razzia in december van dat jaar spoorloos; tegen achttien werd later door de Raad van Vlaanderen de banvloek uitgesproken. Waarschijnlijk zijn ze allen, zoals in het vonnis van Pieter Peyte uitdrukkelijk wordt vermeld, meegegaan met Jan Utenhove „naer Duutsche landen'. In Ronse begon de emigratie in 1548 314. Tot de eerste leden van de Nederduitse Vluchtelingenkerk in Londen in 1550 behoorden minstens zeventien inwoners van Ronse en Oudenaarde,

terwijl we over de namen beschikken van achtendertig personen uit die steden die zich tussen 1555 en 1565 naar Emden begaven. Enkele markante persoonlijkheden dienen hier nader te worden belicht.

In 1554, het jaar van de ophefmakende terechtstelling van onderwijzer Gelein de Mueleneere, vestigde apotheker Lieven van de Brugghe (Pontanus uit Oudenaarde zich in Duisburg. Hij verklaarde er, „purus christianus" te zijn er zich te houden aan Gods Woord 315. Begin april 1558 was hij opnieuw in zijn vaderland maar al kort na zijn aankomst werd hij door Titelmans gearresteerd te Gent 316. Dit vernam de landgraaf van Hessen, Filips de Grootmoedige, in wiens dienst de apotheker getreden was. De Duitse vorst drong er bij de Nederlandse landvoogd, Emanuel-Filibert van Savoye, op aan dat de gevangene onverwijld zou worden vrijgelaten, wat dan ook

312 ARA, Rk, 13.572, rekening 1556-1557, f° 30.

313 RAG, RVL, 7529, D 287.

314 Ibid., 7539, f° 247-248.

315 R. VAN ROOSBROECK, Emigranten, p. 132.

316 ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1558: Jan Utenhove (GI) werd hierover ingelicht door Arent de Visscher in een brief dd. 2 juni 1558 „Levinus Pontanus Erasmi filius adhuc Gandavi a Decano captus in carcere detinetur, liberandus tamen, vtr dicitur, per Lantgravij literas". (J. H. HESSELS, Archivum, II, p. 80.) Zou dit er op wijzen dat Van der Brugghe al vroeger contacten onderhield niet Utenhove en de Vluchtelingenkerk?

381

geschiedde 317. Ook Lievens vader, Erasmus, die in dienst was van de priorij van Ename, werd in juni 1558 door de inquisiteur lastig gevallen 318.

De rijke Oudenaardse tapijtondernemer Willem de Visscher vertoefde sinds 1550 te Londen en werd daar diaken van de Nederduitse Vluchtelingenkerk 319. In 1558 treffen we hem aan te Emden. Hij werd daar een van de meest op de voorgrond tredende leden van de kerkraad. In 1561 bemoeide hij zich onder meer met de zaak Adriaan van Haemstede 320. Pauwels van Wynghen, in 1548 samen met zijn echtgenote uit Ronse vertrokken 321, was na 1550 eveneens diaken te Londen 322. In 1562 verkreeg hij het poorterschap van Emden 323. De tapijtwever Hendrik Moreels uit Oudenaarde, een der eerste leden van de Vluchtelingenkerk te Londen 324, ging zich na de troonsbestijging van Mary Tudor in Antwerpen vestigen. Toen daar tegen hem op zo december 1558 en 7 februari 1559 dagingsbevelen uitgingen 325, trok hij opnieuw naar Londen, waar hij tapijtwever werd in de koninklijke manufactuur 326. In de kerkeraad trad hij bemiddelend op ten voordele van Adriaan van Haemstede 327. De invloedrijke lakenhandelaar Jan Celosse uit Ronse was sinds 1558 diaken voor de vluchtelingen te Emden 328, evenals

317 Cfr. de brief van Emanuel-Filibert aan Titelmans (ARA, StA, 279, f° 167, minuut): A vénérable, notre treschier et bien aimé, le doyen de Renais, Emanuel, etc. Vénérable, treschier et bien aimé, Ceste servira pour vous dire comment nous ayant esté fait rapport des responses et confession de Lievin vande Brugghe, apothicaire du Lantgrave de Hessen er prisonnier a Gand, nous, en considération de ce que ledict Lantgrave a escript en son endroit l'ayant adnomé son serviteur, et pour aultres bons respectz, avons au nom du Roy monseigneur esté contents que vous relaxez ledict Lievin parmy abjuration. Et si tant fust qu'il ne voulssit abiurer, que toutsfoijs le relaxez, mais qu'en ce cas luy inter dictes à jamais la hantise er fréquentation en ces Pays Bas sur paine que, si par cy après il soft trouvé en iceolx, d'estre procédé contre luy a sa punition comme d'ung subiect de Sa Majesté, s'estant dépaysé pour fruster ses ordonnances, dont vous avons bier, voullu advertir pour se Ion ce vous conduyre. A tant vénérable, etc. d'Anvers, le jour de la Penthecouste 1558" (29 mei 1558).

318 ARA, AL, 460, rekening De Hondt, 1558, 17 en 18 juni.

319 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 202.

320 A. A. VAN SCHELVEN, De Nederduitse Vluchtelingenkerken, p. 144-151.

- 321 RAG, R171, 7539, f° 247 v°- 248, vonnis 22 april 1558.
 322 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, o.c., p. 202.
 323 In de daaropvolgende jaren kwamen nog andere leden van zijn familie zich in Emden vestigen: Lodewijk in 1565, Hermes in 1565, Johannes in 1567, Gillis in 1570.
 324 R. E. G. Knix en E. F. KIRK, O.C., p. 205.
 325 p. GRNARD, AA, II, p. 308-309.
 326 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 274.
 327 A.A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 60, 66, 76.
 328 SAE, Bürgerbuch; ARA, AL, 460, rekening De Hondt, 1557; vóór juli 1557 was hij ~~net~~ zijn echtgenote en zijn gezin uit Ronse vertrokken. Ook zijn verwanten Jaspar Celosse (in 1550 reeds in Londen: R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, O.C., p. 206) en Hermes Celosse werden resp. in 1556 en 1557 te Emden als burgers opgenomen.
- 382

de Ronsense lakenondernemer meester Jacob Payen 329 en later Hans (N)Oorman 330. Bartholomeus Huusman uit Ronse vestigde zich, na sinds 1550 lid te zijn geweest van de Londense Vluchtelingenkerk, in 1554 als boekhandelaar in Emden 331 en werd een invloedrijk lid van de kerkeraad. In 1560-1561 was hij diaken van de Vluchtelingenkerk te Londen, maar wegens moeilijkheden met de predikant Godfried van Wingen ging hij later naar de Engelse staatskerk over 332. Jan van den Hende, zoon van de Ronsense schepen Jan³³³ vertrok in 1556 naar Emden 334. Jan van den Hende „Panchien“, dus vermoedelijk de ex-schepen, was in 1566 betrokken bij de troebelen en werd daarom verbannen verklaard

* *
 *

Bijzonder frappant is het schijnbare hiaat in de reformatorische opgang bij de intellectuele burgerij na 1556 en dit tot in het midden van de jaren zestig. Hoogstwaarschijnlijk is een opmerkenswaardige omstandigheid hier de oorzaak van geweest. Jan Daelmans uit Berchem-bij-Oudenaarde die in 1539 onder beschuldiging van heresie opgebracht was geweest 336 en volgens Datheen ook nadien herhaaldelijk had moeten onderduiken om reden van zijn geloofsopvattingen, werkte in de jaren vijftig voor zichzelf een soort godsdienstig compromis uit. Hij verwierp voortaan de idee van een religieuze hervorming buiten de roomse Kerk en ijverde voor een vernieuwingsbeweging van binnenuit. Hij stelde: „Dat die Roomsche kercke die kercke Christi is, hoe seer dat het Religioen daer in gecorrumpeert is; Dat die hem vander Roomscher kercken scheydet, die scheydet hem vander kercken Christi; Dat een Christen alle Roomsche superstitionen ende afgodendiensten, sonder sonde mede ghebruycken mach, als hy die salicheyt daer niet in en soeckt“- daarbij moest de gelovige zich losmaken van elke uiterlijke of innerlijke wet want volgens Paulus I Timot. 1 is er de rechtvaardige geen wet gegeven. Deze ideeën zette Daelmans in 1557 uitvoerig uiteen tijdens een godsdienstgesprek te

- 329 Sinds 1557 in Emden (ARA, AL, 1.c.), was diaken voor de vluchtelingen van 1558 tot 1567 (J. H. BEKOUW, Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse, I, p. 124.)
 330 In 1556 naar Emden gevlucht; in 1562 diaken. (Ibid., p. 134.)
 331 Ibid., p. 112.
 332 A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 181-182.
 333 F. VAN DEN BEDDEN en O. DELGHUST, O.C.
 334 ARA, AL, 450, rekening De Hondt, 1556.
 335 P. VAN BUTSELE, O.C., p. 414.
 336 ARA, StA, 1182, P. 253 v°.
- 383

Oudenaarde met de predikant Adriaan van Haemstede 337. De resultaten van dispuut legde hij neer in een schriftelijke uiteenzetting die weldra „allerwegen seer ghelesen wert", en bij de protestantiserende intelligentsia heel veel indruk maakte. Datheen richtte in 1559 vanuit Frankenthal een strenge waarschuwing tegen de gevaarlijke afvallige uit eigen rang: Eene Christelijcke verantwoordinghe op die Disputacie, gbehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt ende Jan Doelman beschreven met onwaerheyte ende ghegheuen door Jan Doelman voorseyt 338. Het valt aan te nemen dat dit weerschrift heel spoedig in Oudenaarde werd verspreid.

Niet te verontachtzamen zijn de relaties die er bestonden tussen Oudenaardse, Brusselse en Doornikse gereformeerden. Deze waren niet alle gegroeid uit de intellectuele contacten — hiervan getuigt het incident waarin de Oudenaardenaar meester Adriaan Meynfroot en de Brusselaar meester Lieven Wervier betrokken waren 339 — maar tevens in het spoor van industriële bedrijvigheid, meer concreet de tapijtnijverheid. Daar de recrutering voor deze gemeenschappelijke industrie gedeeltelijk op dezelfde arbeidsmarkt gebeurde, was er tussen Oudenaarde, Brussel, Doornik, en wellicht andere tapijsteden 340 een komen en gaan van tapijtwerkers, wat de verbreiding van de nieuwe ideeën van de ene stad naar de ander zeker in de hand had gewerkt. We beschikken in dit verband slechts over enkele gegevens, nochtans erg relevant zijn voor de genoemde situatie.

Al omstreeks 1544 maakte een Brusselaar deel uit van de Oudenaarse nieuwgezinden 341. In juni 1556 werden Hubrecht Stalyns en zijn neef Joris

337 Dit gesprek had plaats tussen 21 juli 1557 en 30 augustus 1557, vóór de afreis van Van Haemstede naar Oostfriesland. (Cfr. W.G. GOETERS, Dokumenten van A. van Haemstede, - NAK, NS., V (1908), p. 43-44, voetnoot I; J.T. GILMONT, La genèse Martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559), - RHE, LXIII (1968), p. 386, voetnoot 2.

338 Blijkens het voorwoord heeft Pieter Datheen het werkje voltooid in Frankenthal op 1 mei 1559. Vermoedelijk werd het reeds hetzelfde jaar in Frankfort gedrukt. Ons is nochtans alleen de uitgave van 1582 bekend, te Antwerpen gedrukt door Jaspas Troy (in-12, 95 fo's; een exemplaar in de Universiteitsbibliotheek te Gent, M. 8736).

339 Cfr. p. 379.

340 Zo moge het van intense contacten met de nabije tapijsteden Edingen getuigen dat daar op de eerste Calvinistische preek op 27 augustus 1566 drie tot vierhonderd toehoorders uit Oudenaarde zouden zijn aanwezig geweest. (R. VAN UYTVEN, Invloeden van het sociale en professionele milieu op de godsdienstkeuze: Leuven en Edingen, p. 268.)

341 Op 8 april 1545 werd hij bij verstek verbannen verklaard. (RAG, RVI, 7529, f° 312.)

Stalyns, beiden tapijtwevers 342, te Oudenaarde gearresteerd onder verdenking van ketterij. De schepenen stuurden Joris terug naar Brussel, alwaar hij woonachtig was 343. Hij kreeg evenwel Titelmans op de hielen die in de Brabantse stad — dus buiten zijn rechtsgebied! — aan de hand van in Oudenaarde verzamelde inlichtingen informatie inwoners nopens andere verdachten 344. Hubrecht Stalyns bleef te Oudenaarde opgesloten en stierf na een kort proces op 21 juli 1556 als hervormingsgezinde de vuurdood. 345. Op 26 november daaropvolgend onderging Elias Hauweel, alias Paykin, die eveneens — vermoedelijk als tapijtwerker 346 — in Brussel had verbleven, hetzelfde lot 347. Op dit ogenblik vertoefde Filips Jacquemart, patroonmaker van de tapijtwevers, in de Oudenaardse gevangenis. Hij had in Brussel gewerkt, was verder naar Duitsland getrokken (onder meer naar Wezel, waar hij „veel volckx ghezien hadden van quaedens secten ende opinien"), en had te Brugge de aandacht op zich getrokken door zijn afwijzende houding tegenover de sacramenten. In zijn geboortestad teruggekeerd werd hij door de justitie ingerekend

348. Joos van den Dorpe had vóór zijn arrestatie in Oudenaarde in 1563 onder beschuldiging van ketterij, lange tijd zijn woonplaats in Brussel gehad 349. En Hans Tuscaens, die in mei 1566 te Pamele een hostie uit de handen van een priester rukte 350, was als tapijtwever in Brussel in de leer geweest en was overigens vlak Wien zijn euvele daad met enkele gezellen van een reis naar die stad teruggekeerd 351.

De contacten met Calvinisten te Doornik in het spoor van de industriële bedrijvigheid zijn er oorzaak van geweest dat de religieuze spanningen van 1561 en volgende jaren niet zonder weerklank zijn gebleven in nieuwgezinde middens te Oudenaarde. Eén der meest actieve leden van de Doornikse kerk onder het Kruis in die jaren was Jean de Lannoy uit Dergneau bij Ronse 352.

342 Hij bezat een eigen merkteken voor zijn tapijtproducten sinds 1545. (A. HULLEBROECK, *Histoire de la tapisserie à Audenarde*, p. 40.)

343 SAO, Oud Archief, 75, Dagboek schepenen 1556-1560, f° I v°, 23 juni 1556.

344 ARA, AL, 460 bis, rekening Titelmans, 155 6.

345 A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme a Audenarde*, p. 26.

346 Zijn zoon Arent, die in 1572 betrokken was bij de inname van Oudenaarde door de geuzen, wordt uitdrukkelijk "lechwerker" genoemd.

347 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, AM, III, p. 21 (deze terechtstelling wordt ten onrechte niet vermeld in het martyrologium van Verheyden).

348 SAB, Overleg 5556-1557, 186 en 187 (onderzoek door de Brugse schepenen op verzoek van de magistraat van Oudenaarde, 30 oktober 1556),

349 ARA, Rk, 13.611, rekening 1563, f° 18, 18 vo; ARA, AL 461, rekening Titelmans, 17 juli 1563.

350 Cfr. p. 387-388.

351 ARA, StA, 282, f° 178.

352 MOREAU, *Histoire du protestantisme á Tournai*, p. 325-326.

385

Deze had zijn beroep van tapijtwever uitgeoefend in Brussel, Edingen, Ronse en Oudenaarde. Na zich te Doornik te hebben gevestigd is hij vermoedelijk relaties blijven onderhouden met zijn vroegere werkmilieu. Door zijn kennis van het Nederlands — hij las voor uit een Vlaams Testament — kan hij daar gemakkelijk zijn ideeën hebben uitgedragen. Zo zou dan te verklaren zijn waarom bijvoorbeeld François de Dondre uit Etikhove bij Oudenaarde omstreeks 1561 bij hem in de leer ging en weldra zijn religieuze opvattingen overnam 353 Het was ook een Doorniknaar, Jehan Pasquier, die — na uit zijn geboortestad te zijn gevlucht omdat hij wist dat men het oog op hem had wegens zijn actieve rol tijdens de publieke religieuze manifestaties — bij de tapijtwevers te Oudenaarde opruiende taal kwam spreken 354.

* *

*

Vanaf omstreeks 1562 begon de inquisiteur zich ernstig zorgen te maken over de omvang van de ketterij in de stad die hij zowat als zijn „thuis" beschouwde. Hij diende op te treden tegen de boekhandelaar Willem Pyn die goede zaken scheen te doen met verdachte geschriften 355. Op 8 juni kwam hij te weten dat Loys Hughe, die tussen 1552 en 1560 ononderbroken te Ronse het schepenamacht had bekleed, met zijn echtgenote in alle stilte de wijk had genomen 356. Intussen organiseerde de militante Calvinist Joris Duite uit Hondshoote — hij was reeds in 1546 om zijn ketterse overtuiging berecht in zijn geboortestad 357 — conventikels te Ronse 358. De grote vergadering der Ronsense nieuwgezinden op Palmzondag 1564, 359 en de geplande opvoering van een kettters rederijkersspel door *Laus Deo* 360, zetten er de inquisiteur in november toe aan, een „generale inquisitie" te houden, „wel van node zynde midts zeer grote infectie" 361. Hij heeft er van afgezien, naar radicale middelen

te grijpen ter bestrijding van de ketterij. Alle personen tegen wie hij toen informatie heeft ingewonnen behoorden nochtans tot de harde Calvinistische

353 Ibid., P, 314.

354 Daar het banvonnissen te Doornik pas was uitgesproken op het ogenblik van zijn arrestatie te Oudenaarde, kon hij niet als „relaps" worden beschouwd. Oudenaarde diende dus af te zien van het voorgenomen doodvonnis; de arrestant werd levenslang op de galeien gestuurd. (ARA, Rk, 13.611, rekening 1563, f° 22 - 23.)

355 ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1562.

356 F. VAN DEN HEMDEN en O. DELGHUST, O.C.; ARA, AL, I.C.

357 RAG, RVI, 708, f° 38.

358 ARA, AL, 461, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1563.

359 ARA, AL, 462, rekening De Hondt, 1564.

360 Cfr. p. 214.

361 ARA, AL, 462, rekening Titelmans, 1564.

386

kern, wat twee jaar later duidelijk werd toen uit hun midden de vurigste voorstanders van de nieuwe religie opstonden 362.

Aangemoedigd door de enorme wervingskracht van het Calvinisme in de omliggende steden gaven de Oudenaardse nieuwgezinden na 1560 meer en meer openlijk lucht aan hun ontevredenheid. Ze manifesteerden dit in Asper, Oudenaarde en omgeving onder meer door tijdens de vasten publiekelijk vlees te braden en te eten 363 Hun aanvallen richtten zich evenwel in toenemende mate tegen het altaarsacrament. Kort nadat Jan de Clercq om die reden te Oudenaarde een straf had opgelopen 364 liet Titelmans te Pamele Lieven de Bleeckere arresteren. Deze patroonschilder voor tapijten bleef tijdens zijn ondervraging halsstarrig de roomse avondmaalsopvatting verwerpen. De uitspraak van het doodvonnis te Pamele op 21 januari 1566 ging gepaard met ernstige rellen, tijdens dewelke vooral de aanwezige bedelmonniken klappen opliepen. Slechts de bezwerende woorden van de terdoodveroordeelde zelf, die de menigte vroeg de wraak aan God over te laten, konden verhinderen dat de executie in een volksoproer uitmondde 365. Een openlijke aanval op het sacrament op 30 mei daaropvolgend verwekte opnieuw grote opschudding. De tapijtwever Hans Tuscaens, zoon van de reeds lange tijd als verdacht aangeschreven Simon, greep tijdens de consecratie de omhooggeheven hostie uit de handen van de celebrant, brak ze in stukken en wierp ze ter aarde, met de woorden „dat hy de zelve niet langher ghesien en conste, ende dat zij (de priesters) God den uppersten Heer zo blameerden met huerlieden

368 Gillis Hannynck, verdacht in 1564, stierf omwille van de rol die hij in 1566 speelde op 11 juni 1570 de vuurdood te Ronse, drie weken nadat zijn zoon Jan om dezelfde reden onthoofd was. (P. VAN BUTSELE, o.c., p. 136, 149.) Adriaan Schuddematte, ook ondervraagd in 1564, was in 1566 Calvinistisch predikant in zijn geboortestad. (Ibid., p. 135.) Filips Maelreyt, stiefzoon van de lakenhandelaar Jan van Winghen, die in de rekeningen van 1564 als verdachte genoteerd staat, speelde samen met zijn stiefvader en zijn moeder tijdens het Wonderjaar een belangrijke rol. (Ibid., p. 142, 149.)

Hermes Moyaert, die met zijn echtgenote in 1562 naar Emden was gevlucht (SAE, Bürgerbuch, 5 juni 1562) werd op 19 september 1563 door de inquisiteur bij verstek tot een boete van 100 p. tourn. veroordeeld, te betalen door zijn achtergebleven moeder, weduwe van Hugo Moyaert, (ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1563; RAR, SAR, KI, Sint-Hermes, kerkrekening e, 1566-1567, f° 12 v°.) De oude vrouw werd op 30 juni 1569 geëxecuteerd om in de zomer van 1566 een schuur ter beschikking te hebben gesteld voor Calvinistische predikaties. (J. DE BROUWER, Bijdragen tot het godsdienstig leven en de kerkelijke in stellingen in het Land van Aalst, p. 133, 138.)

363 RAG, RVL, 7615, f° 179, 7 maart 1561.

364 ARA, Rk, 21.930, f° 51; RAG, RVI, 718, 12 en 15 maart 1565, waarin geëist wordt dat De Clercq in het openbaar en in aanwezigheid van de inquisiteur of een vertegenwoordiger van het Geestelijk Hof

zijn dwalingen zou herroepen.

365 A. L. E. VERHEYDEN, *Le Protestantisme à Audenarde*, p. 27, en de aldaar geciteerde bronnen. Van Haemstede's verhaal van de opstootjes wordt bevestigd in de rekening van Nicolas de Houdt (ARA, AL, 463): informatie „upde fortse ende violentie ghedaen d'offitie in 't executeren van de vorsejde Lieven de Bleeckere, obstinaet sacramentarijs".

387

afgoderie die zy daer verziere ende eten up huerlieden aultaer, den wekken... niet wonende in tempels met handen ghemaect... maer woent inden hemel daer hy sidt an die rechte hant zyns vaders" 366. De auteur van de *Particularium informatio de statu religionis* (1566) ziet een onmiddellijk verband tussen dit voorval en een gelijkaardig incident te Brussel op 26 december 1565: daar had toen een Calvinist een kelk hosties uitgestrooid en een pamflet getoond waarin volgens hem de waarachtige avondmaalsleer uiteengezet was 367. Het valt inderdaad aan te nemen dat Tuscaens, die lange tijd in Brussel had gewerkt, hier ooggetuige van is geweest. Belangrijk lijkt ons verder dat hij kort voór zijn eigen daad in het gezelschap van zijn broer en van enkele vrienden naar de hoofdstad was gereisd om er de aanbieding van het Smeekschrift aan de Landvoogdes bij te wonen. Is de houding van die protesterende edelen voor hem een stimulans geweest?

Volgens de auteur van genoemde *Informatio* bracht Tuscaens slechts tot uiting wat ook door zijn geloofsbroeders in alle scherpte werd gesteld. Voor die nieuwgezinden is de executie op 9 juni dan ook olie op het vuur van de opstandigheid geweest. Een passage uit de verantwoording van de Oudenaardse magistraat over zijn houding tijdens de troebelen van 1566 spreekt in dit verband klare taal: „Ende zo de remonstranten sichtent by ghemeene fame verstaen hebben, hadden zy voor hemlieden ghenomen up de mart van der stede te doen preken, ter plaetse daer xere onlanx, te wetene ontrent viii of x daghen gheleden, eenen Hans Tuscaens, om ghelyke zaken verbernt hadde gheweest; twelke de sectarissen zeere speet, ende dicmael te vooren quam hemlieden vanterende ende beroemende tzelve noch te wreken, waer toe vele van de vrienden, maghen ende gheallierde van den zelve Hans groot debvoir deden, utroepende ten dien fine tghemeene peuple van huerlieder sorte, zoo men uut diversche dreeghementen te meer stonden ghehoord heeft; bovendien ooc in alle brekynghen ende andere foullen in stede gheschiet, hebben de zelve vrienden altyts van de eerste ende meeste gheweest, daer toe meer andere treckende ende upstokende" 368.

366 ARA, StA, 282, f° 178 - 179; cfr. 176,177,184, r85. De zaak Tuscaens wordt behandeld door J. RUSSE, *Le procès et le martyre de Hans Tuscaens*, p. 90-122; aan te vullen met het dossier in ADN, B, 2580.

367 G. Besom, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, p. 182.

368 L. VAN LERBERGHE en J. RONSSE, *AM*, V, p. 20.

388

§ 5. IEPER EN HET WESTKWARTIER

In Ieper en het Westkwartier was er vóór 1554 nauwelijks enige wijziging merkbaar in de toestand van de nieuwe religie. Gerechtelijke documenten en voor het eerst ook de martelaarsboeken lichten ons in over enkele processen, die in een paar gevallen uitliepen op een doodvonnis.

De magistraat van Ieper-stad verwees in 1547 een jeugdige schoenmakersknaap naar de brandstapel. Het betreft hier één van de weinige doodstraffen die te Ieper voor de Beeldenstorm tegen ketterse Ieperlingen werden uitgesproken. Het was dan nog na zeer lang aarzelen dat men zich schikte naar de strenge strafbepalingen van de plakATEN. Er werd een rijke verwant naar de jongen afgestuurd om hem van zijn ongelijk te overtuigen: „ghy zijt nog jonck: wat lust u sulckx meer te doen dan andere: Al is de Papen leven quaedt, ende haer leeringhe valsch, wat gaet u dat aen? Leeft ghy wel ende swijght al stille, laet haer blijven zoo sy zijn, ende behoudt ghy u leven" '. De jonge man wist van geen wijken. Hebben anderen, die wellicht zijn religieuze opvattingen deelden, wel volgens de stelregel van diens verwant geleefd?

Betreffende de reformatie te Veurne en Veurne-ambacht na 1545 beschikken we slechts over weinig méér gegevens dan de namen der veroordeelden. Ze wijzen er voldoende op dat Veurne niet de minste toeschietelijkheid heeft getoond tegenover de nieuwgezinden. Bij zes personen, wellicht met een zekere intellectuele ontwikkeling, werden ketterse geschriften ontdekt 370. Zes anderen werden niet alleen als kettters gestraft, maar tevens als vagebonden en straatschuimers 371. In 1551 werd de doodstraf uitgesproken tegen Michiel de Rue, omdat hij „te meer stonden ghesproken zoude hebben diverssche blasphemien vande leden ende wonden Godts, metghaders vande sacramente des aultaers, ende danof metghaders vande goede en lovelicke institutien vande helegher Kercke qualick ghevoelt" had 372. Zowel De Rue als de zes vagebonden durven we slechts met enig voorbehoud protestanten noemen, omdat hun uitvallen tegen de Kerk, hun zweren en vloeken, een uiting zullen zijn geweest van een anti-gesteldheid, veeleer dan van een positieve geloofsovertuiging.

369 A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 113. Over deze terechtstelling is slechts één archivalisch gegeven bewaard, namelijk een vermelding in de rekening van de inquisiteur Titelmans van 1550, waarin de berechte schoenmakersknaap Martin Peetrey wordt genoemd. (ARA, AL, 457 bis, 20 juli 1550.)

370 Jan Vleesch uit Houtem of Leisele, gevangen (ARA, Rk, 14.052, rekening 1548-1550, f° zo v°); Jaspas Troy uit Roesbrugge en Omar Schemjaert uit Ghyvelde, beiden gevangen; Lieven Malegheer, boeken verbrand en haren afgebrand (ibid., 14.053, rekening 1550-1553, f° 42 vo; meester Jan Vernywe en Gauwin de Paris, gezeseld, boeken verbrand en verbannen op 20 januari 1556 (ibid., 14.056, rekening 1555-1556, f° 7 v° - 8).

371 Copkin de Clercq uit Duinkerke en Lieven van Gheldre, in september 1549 gezeseld en verbannen (ibid., 14.052, rekening 1548-1550, f° 19, 19 v°, 20 v°), Karel Baille uit Houtem, gezeseld (ibid., 14.057, rekening 1556-1559, f° 38), Leurin Danckaert en echtgenote Coline Platevoets uit Eversham en Vachin Blocque uit Pénin, gezeseld in augustus 1557 (ibid., f° 33 v°.)

372 Hij werd op 9 mei 1551 te Veurne onthoofd. (RAG, RVI, 710, f° 48, 49, advies van de Raad van Vlaanderen, 9 mei 1551; ARA, Rk, 14.053, rekening 2550-1553, f° 37 v° - 38.)

389

Talrijke gevallen van ketterij werden gesignaleerd in het gebied Hondshoote-Sint-Winoksbergen en Belle-Nieuwkerke. De overheid van de eerstgenoemde stad liet op 25 augustus 1546 de saaiwerker Karel de Rovere terechtstellen, terwijl aan Joris Bleren en Joris Duite een straf werd opgelegd 373. Omstreeks dezelfde tijd stond de te Hondshoote woonachtige Adinkerkenaar Jan Pauwels aan de kaak te Veurne omdat

hij de heiligenverering had gekritiseerd 374. De justitie van de kasselrij Sint-Winoksbergen sprak in 1546 of 1547 de doodstraf uit tegen Jean Mary uit Rumegies in Artesië, „convaincu d'avoir soustenu plusieurs propositions sentans la secte erroneuse Luterane et hérétique" 375. In Hondshoote schreven in 1547 Willem van den Damme en Pieter Revaert — ongetwijfeld met medeweten van de reeds in 1544 om zijn kettters onderwijs opgemerkte Veurnse schoolmeester Jacob de Cupere 376 — twee brieven aan pastoor Maillaert Ostin, waarin ze deze, naar aanleiding van diens sermoenen in de hoogmis, verweten erger te zijn dan Arius, Thomas of Scotus („menende dat dezelve Scotus ende Thomas waren ghelicke hereticke als Arrius"!); zij trokken de geldigheid van de verdiensten in twijfel daar er volgens hen „noynt yement was die wat mochte verdienen", schreven dat de biecht slechts was ingesteld „omme den prochiepape zynen balg te vullen", en dreven de spot met de zozegde kracht van het wijwater en het doopwater.

Van den Damme bezat verscheidene verdachte boeken, onder meer een Bijbel gedrukt door Jacob van Liesvelt te Antwerpen in 1543, een Nieuw Testament, zonder datum, gedrukt door Hendrik Peetersen van Middelburch te Antwerpen 377, de Refreinen van Gent (1539) gedrukt door Joos Lambrecht, een boekje van de persen van Matheus Crom, zonder datum 378 en een paar almanakken 379. Deze boeken werden op 7 november 1547 in het openbaar te Hondshoote verbrand; op dezelfde dag kreeg de eigenaar ervan, op advies van de Raad van Vlaanderen, de doodstraf 380.

Zijn medeplichtige,

373 SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 4 va; RAG, VI, 708, f° 38.

374 ARA, Rk, 14.051, rekening 1546-1547, f° 16 v°, 20, 22.

375 ADN, B. 5862, rekening 1546-1547, f° 23.

376 Tegelijkertijd en samen met de processen tegen Van den Damme en Revaert werd in de Raad van Vlaanderen inderdaad de zaak tegen onderwijzer De Cupere behandeld; hij werd tot 10 jaar verbanning veroordeeld. (SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 7.)

377 Het betreft vermoedelijk de uitgave in-8 van 1540 (NIJHOFF-KRONENBERG, Nederlandsche bibliographie, II, nr. 2374.)

378 Misschien gaat het hier om het door Crom gedrukte boekje: Kinder leere, Dat christen gheloove, de thien geboden, den paternoster, vander wet ende vanden evangelie, dat door het plakkaat van 13 januari 1543 verboden werd. (RAG, RVI, 705, f° 2; SAG, serie 95/4, register D, f° 32-32 v°.)

379 Een Pronosticatie, gedrukt in 1543 te Antwerpen door Hendrik Peetersen, en Eenen gheestelicken Almanac of Laetbrief, gedrukt te Antwerpen in de Gulden Hand.

380 SAH, FR I, los stuk; RAG, RVI, 708, f° 37.

390

Pieter Revaert, werd terzelfdertijd twintig jaar uit Vlaanderen verbannen 381; maar toen hij zich in de zomer van 1551 weer in Hondshoote toonde werd hij er opgepikt en op Ir augustus eveneens onthoofd, samen met een andere ketter, Hans Boye 382. Uit Killem bij Hondshoote was Hendrik Billet afkomstig, die door woorden en daden zijn afkeuring over bepaalde roomse gebruiken liet blijken, en daarom in 1548 of 1549 te Sint-Winoksbergen om vergiffenis moest bidden 383. In 1551 achtte de Raad van Vlaanderen het noodzakelijk, informaties in te winnen nopens ketterse activiteiten in de kasselrij Belle (Nieuwkerke, Nipkerke, Steenwerck, Wulvergem en Erquinghem). Cornelis Liebaert uit Nieuwkerke en Jan Costenoble uit Nipkerke werden door de inquisiteur tot een boete veroordeeld 384.

* *
*

De repressie van die jaren dreef verscheidene nieuwgezinden op de vlucht,

voornamelijk naar de pas opgerichte Vluchtelingenkerk te Londen. De meest illustere onder de émigré's was Pieter Datheen (Dathenus) , afkomstig uit Cassel (° tussen 1530 en 1532). Omstreeks 1551 verliet hij het karmelieten- klooster van Ieper — waar hij zich op het priesterschap voorbereidde — en vestigde zich als typograaf in Londen. Alhoewel hij vóór september 1566 vermoedelijk zijn vaderland niet heeft teruggezien, is zijn invloed aldaar op de gang van zaken in gereformeerde middens niet onbelangrijk geweest, vooral toen hij, achtereenvolgens als predikant te Frankfort (1555-1562) en Frankenthal (sinds 1562), om zijn klare geest en zijn voorname relaties — o.m. met Calvijn 385 — een steeds groeiende waardering genoot bij de Nederlandse Kerken onder het Kruis 386.

Bepaalde gegevens doen veronderstellen dat Datheen tijdens zijn studies te Ieper goede contacten heeft gehad met een streekgenoot, de onderwijzer

381 SAH, CC. 76, rekening 1547, f° 8.

382 Ibid., rekening 1554, f° 6, 8 v° - 9.

383 ADN, B. 5865, rekening 1548-1549, 33 v° - 34-

384 ARA, Rk, 21.918, f° 37 v°, 38, 45, 46.

385 F. L. RUTGERS, Calvijns invloed op de Nederlanden, p. 15, 137-138.

386 Zijn in 1563 uitgegeven Nederlandse vertaling van de op last van de keurvorst van de Palts samengestelde catechismus werd (en is!) als „Heidelbergse Catechismus" het leerboek van de Nederlandse gereformeerde kerken. Zijn psalmvertaling (1566) ging spoedig alle andere gelijkaardige berijmingen verdringen. (Over die psalmberijming S. J. LENSELINK, De Nederlandse psalmberijmingen in de zestiende eeuw, p. 493-563.) Zowel in 1566-1567 (predikant te Gent, Maastricht, Antwerpen, Vlissingen, Zierikzee, Middelburg, Sint-Winoksbergen, Poperinge, Nieuwkerke), als in 1578-1579 (Gent) was hij één der kopstukken van het radicale verzet der Calvinisten. Hij stierf te Elbing in Pruisen, op 17 maart 1588. Een voortreffelijke studie werd aan Datheen gewijd door Th. Ruys, Petrus Dathenus (Utrecht 1919).

391

Joos Laureins uit Zuytpeene (bij Cassel). Het is niet uitgesloten dat zijn vlucht uit het klooster verband hield met de arrestatie van meester Joos op 31 december 1551. Titelmans had inderdaad vernomen dat laatstgenoemde herhaaldelijk op en neer reisde tussen Zuytpeene en Ieper, en wel om gesprekken te voeren met prominenten en om boeken aan te kopen; een huiszoeking bracht aan het licht dat het hier voornamelijk verdachte geschriften betrof 387. Na in juni 1562 openlijk zijn leedwezen te hebben uitgesproken tegenover de inquisiteur, schijnt Laureins nochtans zijn interesse voor de nieuwe religieuze denkbeelden nauwelijks te hebben verloren. De inquisiteur meende drie jaar later in elk geval redenen te hebben om weer een onderzoek tegen hem te openen 388.

* *

*

Een heel nieuwe situatie werd geschapen na de troonsbestijging van Mary Tudor in Engeland, die een einde maakte aan het bloeiende bestaan van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen. Verscheidene émigré's staken het Kanaal over naar Calais, Grevelingen of Nieuwpoort om zich in het industriegebied van West-Vlaanderen te vestigen. Daar immers kon de anonieme arbeider zonder veel beperkende voorschriften in het productieproces opgenomen worden, er heerste ook een open, vrije geest op handels- en nijverheidsgebied, niet minder op religieus gebied, er was tenslotte een voortdurend wisselende bevolking die praktisch aan elke controle van hogerhand ontsnapte. Einde 1554 leidden raadsheer Jacob Hessels en deurwaarder Sybrand Claissone, in samenwerking met de inquisiteur, een grondig onderzoek naar de activiteit van de teruggekeerde vluchtelingen in het gebied Belle-

Armentières. Ze richtten hun aandacht vooral op het doen en laten van Symphorien des Barbieux 389, „Bun des chiefz et hérésiarque des hérétiques retiré d'Engleterre et ayant semé ses hérésies et erreurs en pluisieurs lieux". De verdachte was afkomstig uit Watrelos maar woonde op de markt te Belle, van waaruit hij bijna dagelijks naar Armentières trok. Toen hij op 10 december 1554, dank zij de inlichtingen van bespieders die zijn huis te Belle een week lang in het oog hadden gehouden, door deurwaarder Claissonne van zijn bed werd gehaald, trof men in zijn kast talrijke ketterse geschriften aan.

387 ARA, AL, 457 bis, rekening Pollet, 1551; ARA, Rk, 21.919, Rk, 21.919 f° 64 v°.

388 ARA, AL, 459, rekening 1555; in oktober sprak Titelmans een vonnis uit tegen Laureins; de aard is ons echter niet bekend.

389 In mei 1553 was Lambert des Barbieux gestraft geweest om zijn broer Symphorien te Quesnoy-sur-Defile onderdak te hebben verschaft. Vermoedelijk was dit de aanleiding geweest voor Symphorien om naar Engeland te vluchten. (M.-P. WILLEMS-CLOSSET, Le protestantisme á Lille, p. 206.)

392

Hij werd naar de gevangenis van Ieper overgebracht. Na méér dan een jaar voorlopige hechtenis werd hij op 1 januari 1556 door de inquisiteur tot eeuwige opsluiting veroordeeld 390.

Na de arrestatie van Des Barbieux droeg Maria van Hongarije de inquisiteur op, onverminderd door te gaan met het inwinnen van inlichtingen, „attendu que plusieurs desdicts hérétiques se retirent dudict Engleterre pour le fait de la religion, et habordent es pays de pardeca, lesquelz porroient estre rempliz desdicts hérétiques, au grant détriment et préiudice des subgetz d'iceulx..." 391. En inderdaad, meester Jan van Muelene en Clays de Schildere, beiden uit Steenwerck, die omstreeks 1549 naar Engeland waren uitgeweken, verschenen sinds 1554 op de conventikels in hun geboortestreek of belegden er zelf bijeenkomsten 392. Ze colporteerden met „zekere verboden bouckxkins, heresyse smaekende" 393. De procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen liet in november 1555 aan de nieuwe vorst Filips II weten, dat de teruggekeerde emigranten in de streek van Belle en het Land van Alleu sinds minstens één jaar nachtelijke bijeenkomsten organiseerden en op grote schaal ketterse geschriften verspreidden. In de schuren van Jacques Prevost en Pieter Anoot te Steenwerck kwamen regelmatig twintig tot vijftig (andere bronnen gewagen van „plus de cent cinquante") personen samen om er te luisteren naar de Bijbellezingen en predikaties van de droogscheerder Loys de Sandre.

390. ARA, AL, 459, 460 bis, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1555, 1556; ARA, Rk, 14.563, rekening 1555; ARA, StA, 1177/1, stukken 31 en 33, Maria van Hongarije aan Titelmans, Ir januari 1555. In mei 1557 verkreeg Des Barbieux van de Geheime Raad, in naam van de vorst, kwijtschelding van zijn straf, mits de gevangenskosten te betalen. (ARA, StA, 1702/1, 19 mei 1557; ARA, Geheime Raad (Spaans Regime), 895.)

391 ARA, StA, 1177/1, stuk 31.

392 In zijn rekening van 1561 tekende de baJuw van Belle nopens Clays de Schildere aan: „lequel s'exercoit à prescher et tenir conventicle en divers lieux, ayant ainsy argué XV ou XVI ans". Daaruit zou blijken dat hij reeds vóór zijn vertrek naar Engeland tot de hervormingsgezinde voortrekkers behoorde.

393 Op 19 juni 1556 werden ze door de Raad van Vlaanderen bij verstek verbannen en werden hun bezittingen in beslag genomen. (RAG, RVL, 7538, f° 282 v° - 283; cfr. E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 272.) Nopens het verzet van Ieper tegen de inbeslagneming van de goederen van De Schildere, cfr, p. 46. In oktober 1561 werd Clays de Schildere opnieuw ingerekend te Belle, na een verblijf o.m. in Emden, Londen en Frankfort. Daar hij zijn Calvinistisch geloof afzwoer kreeg hij genade van de vorst; na op Aswoensdag 1562 in de parochiekerk van Belle openlijk en tijdens een sermoen van Titelmans spijt te hebben getoond over zijn dwalingen werd hij, mits een boete van 900 (!)

gulden te betalen, weer op vrije voeten gezet. (I. L. A. DIEGERICK, Inuentaire des Charles et Documents, VI, p. 145-146; E. DE COUSSEMAKER, Documents inédits relatifs à la uille de Bailleul, I (Rijsel 1877), p. 272-273, 280-282; V. GAILLARD, Archives du Conreil de Flandres, p. 215-216, 256-258; E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 270275, 287; RAG, RVL, 7615, f° 280-280 v°: R. M. VAN DEN ABEELE, Nederlandse vluchtelingen te Frankfort, p. 2: op de ledenlijst van de vluchtelingenkerk te Frankfort van 1556 komt hij voor onder de Latijnse naam Nicolaus Pictor.

393

Er moet toen in die streek reeds een zekere organisatie hebben bestaan, want toen de gerechtsdienders in januari 1555 een inval deden in het huis van één der verdachten, werden op een minimum van tijd een veertigtal geloofsgenoten gewaarschuwd 394. Alleen al te Steenwerck noteerde de procureur- generaal de namen van 55 verdachten 395. De inquisiteur van zijn kant verrichtte arrestaties te Belle, Reninge, Boeschepe en Reningelst 396. Maar hoezeer de bevolking intussen in de greep van de nieuwe religie was geraakt moge bijvoorbeeld blijken uit de smeekbede van de religieuzen van het hospitaal Sint- Antonius te Belle, die er hun beklag over deden dat de aalmoezen, bijna hun enige bron van inkomsten, zeer sterk verminderd waren, o.m. cause des sectes d'hérésie" 397.

Ook te Hondskoote stelde de Raad van Vlaanderen in 1556 een onderzoek in naar de „vergaderinghen ende leserien" der nieuwgezinden 398. Een grote invloed moet daar zijn uitgegaan van de zeer aanzienlijke

394 RAG, RVL, 714, f° 27, 28, 29-30, 31. Prevost bezat verscheidene verboden boeken, onder meer een nieuw Testament. Zelf had hij, „met zynder hant diversche pointen ende articelen angaende 't avontmael, jehens 't helich sacrament vanden aultaere" geschreven. Hij zwoer op 22 mei 1555 in het openbaar te Steenwerck zijn dwalingen af (19 artikelen; spijtig genoeg niet bewaard) in tegenwoordigheid van Titelmans en werd door deze laatste tot een boete van 100 gulden veroordeeld. De Raad van Vlaanderen veroordeelde hem op 20 december 1555 nog eens tot openbare geseling, afzwering, en het betalen van een boete van 500 gulden. (ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1555; ARA, Rk, 21.921, f° 54, 62 vo; 21.923, f° 20 V°; 21.927, f° 24; RAG, RVL, 7538, f° 114 - 116.)

395 RAG, RVZ, 714, f° 29, Raad van Vlaanderen aan de Geheime Raad, 6 november 1555.

396 ARA, AL, 459, rekening Titelmans, 1555; cfr. rekening deurwaarder Jan Cobbaert nopens Mahieu de Keyser en Pieter van Stavele die door de baljuw van Belle uit de gevangenis werden ontslagen: ARA, Rk, 21.921, f° 45. Pieter Fentin uit Reningelst werd om zijn uitvallen tegen de mis op 31 maart 1556 door de Raad van Vlaanderen gestraft. (RAG, RVL, 7538, f° 226 v°; 7614, f° 163 v°, 189; ARA, Rk, 21.923, f° 26, 30, 35, 41, 45.) Regnault Diericx en Franchois Loosin uit Reningelst namen in 1557 met hun echtgenoten de wijk naar Emden en werden daarom bij verstek verbannen verklaard. (I. L. A. DIEGERICK, Inventaire des Charles et Documents, VI, p. 251-152; RAG, KW, 7543, f° 346-347 vo; ARA, Rk, 21.925, f° 29, 29 v°.) Diericx kwam begin 1558 naar zijn geboortestreek terug om er zijn familieleden en vrienden te bezoeken. Tijdens zijn terugreis naar Oost-Friesland werd hij te Monnikerede bij Brugge gearresteerd. Men vond bij hem een pakje brieven voor geloofsgenoten te Emden. Hij stierf op 22 maart 1558 te Monnikerede de vuurdood. (ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 9 maart 1558: „ende vercreech diversche briefven die hy meende naar Embden te draghen"; A. VAN HAEMSTEDDE, f° 239 a; H. Q. JANSSEN, De kerkhervorming te Brugge, I, p. 178, 179.)

397 SAB, Staten van Vlaanderen, correspondentie 1520-1564, rekwes van de religieuzen teneinde vrijstelling te krijgen van de accijnzen op het bier, april 1557; cfr. de argumentje nopens ditzelfde hospitaal in 1561: L. P. GACHARD, Correspondence de Marguerite d'Autriche, II, p. 45 (19 december 1561.)

398 Het onderzoek, dat drie weken duurde, werd geleid door raadsheer Joos Huusman. Het dossier omvatte 207 bladen! (ARA, Rk, 21.923, f° 25 v°.)

394

Jacob de Peystere 399. De saaiondernemer Willem Scipman liet zijn knecht Joorkin Rebaut voor zichzelf en zijn huisgezin voorlezen. Op zon- en feestdagen stelde hij een kamer ter beschikking voor bijeenkomsten, waar verscheidene te Hondskoote werkende „ghesellen" naar toe kwamen. Scipman zelf onderhield zijn paasplicht niet

meer; een keer had hij ook „scandaleuse woorden gheprofereert" tot „lachte ende blaemte van zynes parochiepaepes sermoenen" 400. Jehanne Jeurdekins, die een privaat schooltje openhield waar ze kinderen leerde lezen en schrijven, verzamelde eveneens twee tot drie keer per week en voornamelijk op zon- en feestdagen rondom zich een groep mensen, voor wie ze uit de Bijbel voorlas (ze maakte daartoe gebruik van de Liesvelt-Bijbel). Op andere keren werd in open lucht vergaderd bij de Slyngherenmolen 401. Men zag daar Joods de Hondt en zijn echtgenote 402, Jan de pleeghere, Clais de Vos, Frans de Vos (in 1557 overleden), Hanskin Wale, Hanskin Liebaert, Filips de Bree en Mayken Sclercx 403, Jan Bollaert, Roeland Kyndt 404, Antheonis Plateel 405, Mayken Rutebent 406 en de olieslager Gillis Sonnevyle uit Eeklo, die reeds omstreeks 1544 gestraft was geweest te Brugge 407.

Nieuwgezinde inwijkelingen, zoals de laatstgenoemde, zullen er wel meer zijn geweest. De Raad van Vlaanderen gispte in december 1556 de overheid van Sint-Winoksbergen-ambacht scherp omdat ze had verzuimd het plakkaat op de ketterij in de heerlijkheid Hondshoote te publiceren, waardoor „binnen

399 Op het ogenblik dat hij zich klaar maakte om zijn dwalingen af te zweren vluchtte hij uit de kerk. Op 5 november 1556 werd hij bij verstek verbannen en werden zijn goederen geconfisqueerd. (E. DE COUSSEMAICER, o.c., IV, p. 130-131.) In 1562 treffen we hem aan in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, Registres de l'Eglise réformée néerlandaise de Frankenthal, 1, p. IX.)

400 RAG, RVL, 716, f4 36. Op 10 februari 1557 werd hij veroordeeld tot openbare boetedoening en tot het betalen van een boete van 30 p. par. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 132-133.)

401 RAG, RVL, 715, f° 86, 201; 716, f° 32-35.

402 Op to februari 1557 veroordeeld tot heerlijke betering en het betalen van een boete van 60 p. par. (E. DE COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 131-132.) Ze weken uit naar Frankfort, later naar Frankenthal. (A. VAN DEN VELDEN, o.c., I, p. VIII.)

403 Beiden gevankelijk naar Gent gebracht maar later uit de gevangenis ontslagen. (RAG, RVL, 7416, Ei 218, 110 december 1556.)

404 Op 19 maart 1557 voor tien jaar verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 133-134.)

405 Op 20 januari 1557 op borgtocht onder eed uit de gevangenis van Hondshoote ontslagen. (E. DE COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 131.)

406 Straf op 9 augustus 1557: ketterse boeken in het vuur werpen, „uitzoending", zes jaar verbannen. (Ibid., p. 134-135.)

46° Gevankelijk naar Gent overgebracht, maar geslaakt op belofte van te Eeklo te biechten. (RAG, RVL, 7416, f° 218, 10 december 1556.)

395

der voorseyde heerliche... diverssche sectarissen ende suspect van heresie gherefugiert zouden wesen" 408.

Vooral na de troonsbestijging in 1558 van Elisabeth, die de vluchtelingen liet terugkomen en ze zelfs openlijk in bescherming nam, kon de propaganda vanuit Engeland systematisch ter hand genomen worden. De voorgangers die de conventikels leidden te Belhout, op de Kimmelberg, op de Katsberg, te Nieuwkerke, Steenwerck, Belle en op andere plaatsen, kwamen bijna allen uit Engeland over. Ze vonden een ruime weerklank, vooral in de middens die in de loop der jaren geleidelijk van de roomse Kerk vervreemd waren geraakt. De deken van Belle gaf in 1559 toe dat een 200-tal van zijn ongeveer 3500 communicanten sinds jaar en dag niet meer gingen biechten noch communiceren. Hij voegde hier vergoelijkend aan toe dat het vooral „oylicke rapaillen ende lieden van cleender estime" betrof terwijl „zonderlinghe den rycke ende ghestaete lieden zeer kerckelich ende den pasteurs obedientich" bleven. Hij had verder wel vernomen dat er conventikels waren gehouden te Belhout, maar de geruchten als zouden daar 600 tot 800 personen aanwezig zijn geweest vond hij sterk overdreven. De magistraat van Belle van zijn kant sprak van hoogstens 24 personen,

voornamelijk afkomstig uit Steenwerck en Stegers (Estaires) Maar zullen de Bellenaars zelf zich wel zo afzijdig hebben gehouden van de protestantse bijeenkomsten als de magistraat liet voorkomen? We weten in elk geval dat in 1559 minstens 17 inwoners van Belle opgespoord of vervolgd werden onder beschuldiging van ketterij 409.

De nieuwe leer had intussen ook leidende intellectuele en religieuze kringen niet onberoerd gelaten. Hendrik de Beer, één der pastores van Hondshoote, zat omwille van zijn heterodoxe opvattingen van maart tot september 1557 opgesloten in de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper 410; hij werd er van beschuldigd, de ketteren te begunstigen en in zijn preken niet de orthodoxe leer tegenover de omstreden kwesties te plaatsen 411. Terzelfdertijd voerde Titelmans een proces tegen Pieter Vlaminck, schoolmeester te Nieuwkerke 412. Later, in 1561 vertrok deze naar Londen en werd vandaar als onderwijzer ter beschikking gesteld van de pas opgerichte

408 RAG, RVL, 715, fo 230, 12 december 1556.

409 E. DE COUSSEMAKER, O.C., 1, p. 67, 68, 72. (Jan van Steenkiste en echtgenote, de weduwe van Pieter Vrammont, Jan Zwynghedau en echtg., Pieter Beicke, Jan Erle, Joryne van de Walk., Jacquemyne Loycx, Willem de Veye, Mayken Wecsteen, Claisse Gallant en dochter Kathelyne, Pieter Damman en Frans Brues, echtgenote van Franchois van Waelscappel, de dochter van Franchois de Bels.)

410 ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1557.

411 StA, 1674/2. Hij werd veroordeeld tot het betalen van een boete van 30 p. tourn, en werd uit zijn pastoorschap ontzet. (ARA, Rk, 21.925, f° 18.)

412 ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557.

396

Vluchtelingenkerk te Sandwich 413. De geestelijke Pieter Hazaert, afkomstig uit Belle of uit Dadizele, legde in 1557 zijn priesterkleed af en zocht aansluiting bij de Vluchtelingenkerk te Emden 414. Gillis Beek, schoolmeester te Waasten, nam in 1558 de wijk naar Frankfort, alwaar hij op 8 december als burger werd opgenomen 415.

De priester Willem Damman uit Boeschepe vestigde zich omstreeks 1558 eveneens in Frankfort 416. Kapelaan Hendrickx uit Alveringem, in 1560 opgespoord door de officiaal van het bisdom Doornik, zocht een onderkomen bij Calvinisten te Hondshoote en sloot zich op zijn beurt aan bij de nieuwe religie 417. Ook de geestelijke Filips Vasseur uit Duinkerke kwam ten gevolge van contacten met verscheidene protestanten in het buitenland en na lectuur van verboden geschriften in de ban van de nieuwe religie 418. Meester Joos Seys, onderwijzer te Mesen, en zijn zoon Roeland, liepen in 1560 op hun beurt in de kijker nadat ze in juli van dat jaar vlak bij de kerk van Verlinghem luidop een tirade hadden afgestoken tegen de heiligenverering en de bedevaarten 419. Kort nadat hij door de inquisiteur en door de procureur-generaal in april 1560 ter verantwoording was geroepen over zijn heterodoxe opvattingen 420, vluchtte de kapelaan van Nieuwkerke-bij-Belle, Karel Wicke, naar Londen 421, hierin weldra gevolgd door een zekere Pieter, de nog jeugdige schoolmeester van Hazebrouck 422.

In 1561 trof Titelmans een reeks ketterse

413 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 247, 248.

414 IDEM, art. Hazact (Pieter), NNBW, 1, kol. 1037.

415 IDEM, art. Becius (Johannes) (I), - NNBW, I, kol. 267. Er is van zijn hand een brief bewaard gericht aan Jan Utenhove (G. I) te Londen. HAL HESSELS, Archicum, II, brief 56.) Becius werd de stamvader van het gelijknamige Nederlandse theologengeslacht. (A. A. VAN SCHELVEN, *ibid.*, kol. 267-271.)

416 E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, IV, p. 324.

417. J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 18.

418. Reeds in augustus 1560 waren door de inquisiteur tegen hem inlichtingen ingewonnen. In juli 1561 werd hij gearresteerd te Ieper, omdat hij „duet het hanthieren ende frequenteren van suspecte personen in diversche landen, ende 't lesen van ghereprobeerde boucken" overtuigd hervormingsgezinde was geworden. Op 17 september 1562 werd hij als obstinaat ketter levend verbrand te Duinkerke. (ARA, AL, 461, rekening Vlaminck, 1561; 462 bis, rekening De Handt, 1562; E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, IV, P. 359-360.)

419 RAG, RV1, 717, 30 juli 1560; 718, f° 99, 100, 101, 109, 19 augustus 1560; f° 120, 9 september 1560; f° 136, 20 september 1560; 7615, f° 137, 140 - 141: vonnis 28 september 1560; ARA AL, 461, rekening raadsheer Antheunis van Hille, 19 september 1560.)

420 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1560.

421 Hij trouwde in Londen met zijn meid. (E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, I, p. 59, 351.) Waarschijnlijk is hij te vereenzelvigd met de dominus Wicherus die te Emden op 8 juni 1562 de opdracht kreeg om in de zaak Adriaan van Haemstede te bemiddelen. (A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 328, voetnoot I.)

422 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 236, 268.

397

boeken en geschriften aan bij de pastoor van Watou, heer Jan Reubelinc, die bovendien vanop de preekstoel afwijkende geloofsstellingen zou hebben verkondigd.

* *

*

Onder meer uit deze groep personen werden voorgangers gerekruteerd die vanuit de Vluchtelingenkerken te Emden en Londen werden ingezet voor de opbouw van degelijke kaders in het moederland.

De meest heftige onder de predikanten die vóór 1566 in het Westkwartier werkzaam waren was Pieter Hazaert. Dadelijk na zijn overgang naar de nieuwe religie in 1557 nam hij de taak op zich van leerverkondiger in Zuiden West-Vlaanderen. Vooral sinds omstreeks 1560 was hij daar zeer actief, zowel in de streek van Hondshoote als in de kasselrij Belle. Hij preekte er in het open veld en reikte in particuliere huizen het avondmaal uit 423. In juni 1561 was hij in Londen maar kort daarop alweer in Vlaanderen 424, waar hij, nu samen met Willem Damman, als predikant te Hondshoote stond 425. In augustus was hij te Sandwich, vermoedelijk om aldaar de oprichting en de organisatie te regelen van de nieuwe Vluchtelingenkerk. Begin 1562 vertoefde hij in Emden, kwam in februari 1562 opnieuw naar Hondshoote, maar vertrok na de arrestatie van Willem Damman in die stad naar Parijs, waar hij de opstandige bijeenkomsten bijwoonde van de Franse hugenoten. Op de vlucht gedreven na het bloedbad van Vassy (1 maart 1562) verbleef hij op de terugreis verscheidene weken te Amiens en voerde daar talrijke gesprekken met Guy de Bray, vermoedelijk in verband met de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de te volgen gedragslijn in de Nederlanden. Begin juni was hij weer in Londen om er deel te nemen aan de discussies over het zo omstreden vraagstuk van het weerstandsrecht tegen de overheid 426. Daar, en tijdens de zitting van de befaamde synode te Antwerpen enkele dagen later, stelde hij zich resoluut op aan de zijde van de radicalen 427. Vanaf dit ogenblik bleef hij voornamelijk werkzaam in de omgeving van Antwerpen en in het Westkwartier; we treffen hem echter ook aan als rondreizend predikant in de kleinere centra: te Oostende, Nieuwpoort, Eeklo, Axel, Casuele, Veurne 428. Trouw aan het standpunt dat hij al die jaren bleef verdedigen en

423 J. DECAVELE, Jan Hendricks, p. 18-19.

424 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 213-216.

425 Ibid., p. 237.

426 J. DECAVELE, O C, p 20-23.

427 A. A. VAN SCHELVEN, Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje, p. 136-140.

volgens hetwelk de protestanten met hun houding van lijdelijkheid tegenover de kettervervolging helemaal niets konden bereiken, trad hij in 1566 in het Westkwartier op de voorgrond niet alleen als predikant, maar tevens als leider van het daadwerkelijk verzet tegen de overheid 429.

Sinds 1560 was Hazaert meestal vergezeld van zijn bekeerling Jan Hendrickx, ex-kapelaan van Alveringem en Mannekensvere. Met uitzondering van korte perioden (begin 1562, einde 1562 - begin 1563), gedurende dewelke hij in Engeland, Emden – waar hij achtereenvolgens bij drukker Gillis van der Erven en boekbinder-handelaar Lucas Silvius baantjes aanvaardde — en Keulen verbleef, stond Hendrickx de predikant bij tijdens diens talrijke zwerftochten, of trad voor hem op als boodschapper. Hij schijnt zijn meester in heftigheid ver te hebben overtroffen. In Emden gedroeg hij zich zo schandelijk dat de kerkraad hem wegstuurde; Hazaert zelf achtte het nodig, zich bij de Emdense kerk over zijn aanbevelingsschrijven voor zijn protégé te verontschuldigen 430 Pieter Hueseck van zijn kant vertelde tijdens zijn gevangenschap omstreeks 1563 dat de ex-kapelaan „zeer rouckeloos van leven" was, „hem wel vermat jeghens justicie te verwetene", en „zeer onbeschaempt was", 431. Lang vóór 1566 dacht hij al in termen van gewapend verzet en van gewelddadige beeldenvernieling, wat hij heel duidelijk liet blijken tijdens zijn gevangenschap in het kasteel van Rupelmonde. Op 3 augustus 1564 werd hij daar, nadat hem als rebel tegen de gerechtelijke overheid de rechter vuist was afgehakt, als ketter op de brandstapel terechtgesteld 432.

Een heel ander andere persoonlijkheid ontmoeten we in de figuur van Godfried van Wingen (Wingius). In gerechtelijke documenten is weinig of geen spoor te vinden van zijn optreden in Vlaanderen, zodat mag worden verondersteld dat hij zich veel minder dan Hazaert aangetrokken voelde tot jachtige propagandatochten of massapredikaties. Afkomstig uit het prinsbisdom Luik had hij zich sinds 1553 te Londen en later te Emden dienstig gemaakt door zijn geschriften voor kerkelijk gebruik. Zeer populair is zijn zogen. „**Deux-aes**"-Bijbel geworden, een vertaling van het Oude en het Nieuwe Testament die met aanpassingen en verbeteringen tot in 1635 zou herdrukt

429 E. VAN BERGEN, Een hagepreker, - Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem, XXXV (1913), p. 84-98. Na de troebelen treffen we Hazaert aan als predikant van Norwich, maar al spoedig zocht hij aansluiting bij de Nederlandse vluchtelingen aan de Beneden-Rijn, met een onderbreking in de jaren 1579-1580 tijdens dewelke hij achtereenvolgens te Oudenburg en in Naaldwijk predikte. Op doortocht door deze laatste plaats stierf hij in 1598. (A. A. VAN SCHELVEN, art. Hazaert (Pieter), - NNBW, 1, kol. 1037-1040.)

430 A. A. VAN SCHELVEN „Een brief van Pieter Hazaert, - NAK, VIII (1910, p. 203-204, 9 maart 1562.

431 E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 347.

432 J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 17-32.

worden 433. In mei 1559 werd hij door de Emdense kerkraad ingezet als geloofsverkondiger in Vlaanderen. Na in begin 1560 een tijdje te Londen te hebben vertoefd, nam hij zijn werk als rondreizend predikant terug op aan de overzijde van het Kanaal. Blijkens zijn aanbevelingsbrieven ten voordele van emigranten heeft hij zijn werkkerrein beperkt tot West- en Zuid-Vlaanderen 434. Hij was het die in juli 1560 bij

het Londense consistorie om tussenkomst verzocht voor de drie te Veurne gevangengenomen geloofsbroeders 435. Tot zijn bekeerlingen behoorden onder meer de Ieperse monnik Jacob de Buyzere, en een schoolmeester uit Hazebrouck 436. In tegenstelling tot Hazaert heeft Van Wingen in het gebied waar hij werkzaam was en voornamelijk bij de Calvinistische gemeenschap van Nieuwkerke, die hij in 1561 als vast predikant schijnt te hebben geleid, een matigende invloed trachten uit te oefenen op de verhitte geesten en steeds elke vorm van geweld tegen de wettige overheid afgekeurd 437. Wegens het verraad van een geloofsgenoot zag hij zich in begin oktober 1561 genoodzaakt, samen met talrijke volgelingen uit Nieuwkerke naar Engeland te emigreren 438. Eerst in 1566 kwam hij voor korte tijd naar Vlaanderen terug, om er te preken in de buurt van Cassel; alhoewel iemand uit zijn omgeving verantwoordelijk was voor de vernieling van de OnzeLieve-Vrouwekerk van Cassel, kan niet bewezen worden dat hij zelf tot opstandigheid en geweld zou hebben aangezet 439.

Zoals Hazaert gebruik kon maken van de diensten van Jan Hendrickx, kreeg ook Van Wingen in september 1560 vanwege de Londense kerkeraad de beschikking over twee dienaars „tot hulpe in den dienst des Woorts, om die broeders te vermanen uut Gods Woort ende te troosten", namelijk Hans Broiteur en Willem de Schildere 440, Broiteur, afkomstig uit Steenwerck,

433 C. DE BRUIN, *De StatenBijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937), p. 224-235.

434 A.A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 146, 154, 165, 166, 183, 236, 244, 250, 251.

435 *Ibid.*, p. 22, Cfr. p. 412.

436 *Ibid.*, p. 78, 236.

437 Cfr. p. 420.

439 J. HESSELS, *Archivum*, II, p. x76, brief van Jacob de Buyzere aan Pieter Deelen, oktober 1561: „Godefridum Wingium hic indies expectamus, qui iam (vt fertur) cum plerisque Neoclesiane Ecclesie ministris, quorum huc quidam appulerunt, ob persequutionum seuitiam cogitur Flandria excedere. Sunt enim omnes per falsum quendam fratrem delatj".

438 E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, II, P. 44. Na de troebelen keerde Van Wingen naar Londen terug. Hij raakte daar in een onmogelijke positie door zijn eis dat er bij het doopsel getuigen zouden aanwezig zijn. Van einde 1572 tot begin 1574 was hij werkzaam in de classis van Dordrecht. Later was hij opnieuw te Londen, waar hij tot zijn dood (na 1551) bleef. (A. A. VAN SCHELVEN, art. Wingius (Godfridus), - *NNBW*, III, kol. 1433-1437.)

440 A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-Protocollen*, p. 49.

400

was reeds in mei 1555 door de inquisiteur ingerekend geweest omdat hij verboden boeken bezeten en gelezen had, maar was toen onder borgtocht weer op vrije voeten gekomen 441. In 1561 was hij met Van Wingen werkzaam te Nieuwkerke, zoals blijkt uit de verklaringen van Pieter Heuseck uit dit dorp, die later de Steenwerckenaar uitdrukkelijk aanwees als degene die hem tot het Calvinisme had gebracht 442. In juni 1561 was Broiteur opnieuw in Londen 443 en sinds augustus van hetzelfde jaar ging hij voor in de prediking te Sandwich 444. Hij stond aan het hoofd van het groepje Calvinisten dat vanuit deze stad in oktober 1563 Hansken Nuens uit het kasteel van Nieuwpoort ging verlossen. 445. In 1566 is hij vermoedelijk naar zijn geboortestreek teruggekeerd; hij werd in elk geval na de troebelen bij verstek verbannen verklaard. Te oordelen naar de opbrengst van zijn verbeurdverklarde goederen moet hij een zeer

rijk en aanzienlijk personage zijn geweest.

Willem de Schildere, een schoenmaker uit Dranouter, was daarentegen van heel nederige afkomst. In 1559 werd hij te Antwerpen, waarheen hij met geloofsgenoten uit schrik voor de kettervervolging was gevlucht, door de markgraaf ingerekend. Op 10 november kon hij evenwel uit de gevangenis ontsnappen 446. Na zich vanuit Londen bij Van Wingen te hebben gevoegd kwam hij reeds midden 1561 naar het Engelse toevluchtsoord terug en werd er op 22 juni 1561 tot diaken aangesteld 447. Op 4 mei 1562 werd hij te Dranouter bij verstek verbannen verklaard 448.

Zeer schaars zijn de gegevens nopens de predikant Loys Fabri. Hij was een uitgetreden bedelmonnik afkomstig uit Duinkerke 449, die omstreeks 1560 voornamelijk in het Westkwartier en in de kuststreek werkzaam was. Francois Haghebaert vertelde in 1561 dat hij voor de Oostendse gereformeerden

441 ARA, AL, 459 rekening deurwaarder Sybrand Claissone, 25-28 mei 1555; rekening De Hondt, 26 mei 1555.

442 E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 346.

443 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 280.

444 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 242.

445 RAG, RVL, 722, f° 252.

446 P. GÉNARD, AA, IX, p. 15; op 12 december 1559 werd hij door de inquisiteur en de stedehouder van de soevereinbaljuw opgespoord te Dranouter. (ARA, AL, rekening Titelmans, 1559.)

447 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 214.

448 ARA, AL, 462, 462 bis.

449 Elders wordt hij Favri, Savary, Sabry genoemd, klaarblijkelijk ten gevolge van het verkeerdelijk overschrijven van de naam; F-S en b-v zijn in bepaalde gevallen moeilijk van elkaar te onderscheiden. Wij hebben de lezing verkozen zoals ze voorkomt in de rekening van de baljuw van Oudenburg. Misschien is Fabri te vereenzelvigen met de door Jean Ballin genoemde verlopen Duinkerkse franciscaan Loys Severy. (E. Dr COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 344.)

401

had gepreekt, bij wie hij bekend stond als „Loys de Leerare" 450. In mei 1561 kreeg Titelmans een tip dat hij in Poperinge was gezien 451. Nicolas de Hondt van zijn kant deed op 3 september 1562 om 12 uur 's nachts een inval in de herberg „t Paukin" te Ieper, waar hij naar verluidt logeerde 452. Beide speuracties bleven evenwel zonder resultaat. Er werd nu een beloning van 100 gulden uitgelooft voor wie de „dogmatiseur" kon uitleveren, „a cause que ledict apostat avoit journallement séduict les gens par sa fauce doctrine". Deze premie viel ten deel aan de baljuw van Oudenburg bij Oostende. Waarschijnlijk had broer Loys de „vergaderynghe by daghe... in zekeren boghaert achter 't cloostere van Oudenburch" geleid, waarvan de pastoor van die stad gewag maakte 453. Nauwelijks in de Oudenburgse gevangenis opgesloten pleegde de predikant zelfmoord, Niettemin werden op de marktplaats van het stadje aan het lijk de voorgeschreven straffen voltrokken: de brandstapel wegens ketterij, vervolgens de strop wegens zelfmoord, dit alles op advies van de Brugse jurist Joos de Damhoudere. De baljuw van Oudenburg leverde de boeken, brieven en geschriften die hij bij Fabri had gevonden in handen van Titelmans te Ieper 454.

Alhoewel hij vóór 1566 niet heeft gepreekt in Vlaanderen, dient hier eveneens de figuur te worden belicht van Jacob de Buyzere (Bucerus). Hij is immers vanuit Sandwich een der drijvende krachten geweest van het opstandig protestantisme zoals het zich sinds 1561 manifesteerde in het Westkwartier. De Buyzere, afkomstig uit Hondeghem bij Hazebrouck, was een uitgetreden augustijnermonnik van het klooster te Ieper. In november 1560 komt hij via Nieuwpoort en Duinkerke na een avontuurlijke overtocht 455 aan te Londen 456. Geacht om zijn grote eruditie wordt

hij al dadelijk de vertrouwensmans van het consistorie van de Vluchtelingenkerk 457, en krijgt hij op 1 april 1561 de benoeming tot hulppredikant bij de ziekelijke Pieter Deden 458. Op 24 augustus 1561 treedt hij in het huwelijk met de

450 RAB, Brugse Vrije, 4104, f° 2.

451 ARA, AL, 461, kosten inquisitie, 1561; op 20 mei 1562 werd hij officieel ingedaagd. (Ibid., 462, rekening Van Hee, 1562.)

452 Ibid., 462 bis, rekening De Hondt, 1562.

453 RAG, RVL, 722, f° 119 v°. Deze vergadering zou onder meer zijn bijgewoond door Amout van den Broucke, een metsers die dikwijls in Zeeland vertoefde.

454 ARA, Rk, 14.326, rekening 1557-1562, f° 5 v° - 6 v°; E. FEYS en D. VANDE CASTEELE, Histoire d' Oudenbourg (Brugge 1873), p. 289.

455 Cfr.. VAN HAEMSTEDÉ, 360.

456 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerdaars-protocollen, p. 78.

457 Ibid., p. 105-107, 127, 132, 167, 175, 180.

458 Ibid., p. 164, 172.

402

niet onbemiddelde Catharina de Raedt uit Nieuwkerke, weduwe van Pieter Buen 459. In september daaropvolgend wordt hij als predikant naar de nieuw opgerichte Vlaamse Vluchtelingenkerk te Sandwich gestuurd 460. Hij organiseert daar een opvangdienst voor de vluchtelingen uit het Vlaamse Westkwartier en volgt terzelfdertijd via correspondenten de gebeurtenissen in dat gebied op de voet 461. In juli 1566 is hij in Vlaanderen terug. Hij schaart zich aan de zijde van de radicale predikanten die in krachtige taal tot gewelddadig verzet aansporen. Op 10 augustus leidt hij de vernieling van het Sint-Laurensklooster te Steenvoorde, waardoor de lawine van de beeldenstorm over heel de Nederlanden aan het rollen gaat. Hij preekt en bedient het avondmaal in talrijke dorpen van de kasseirijen Belle en Cassel. Zowel bij de slag bij Wattrelos als bij deze te Oosterweel is hij van dichtbij betrokken. Maar als de zaak der opstandelingen wanhopig wordt vertrekt hij via Amsterdam terug naar Engeland, waar hij in juni 1572 overlijdt 462.

Geestesgenoten van De Buyzere waren de broers Sebastiaan en meester Gerard Matte uit Ieper. Sebastiaan mutsenmaker van beroep, vertoefde ten laatste sinds augustus 1560 te Londen. Op 27 augustus kondigde hij daar zijn afreis aan naar Emden om er te studeren 463. Hier zal echter niets van terechtgekomen zijn. Hij werd immers in september met een speciale opdracht naar Vlissingen gestuurd 464. In maart 1561 was hij weer in Londen, waar hij de functie van ouderling bekleedde 465. Omstreeks 1562 was hij als „lerare ende voorstaendere" bedrijvig in het Westkwartier, voornamelijk in de omgeving van Armentières. Vermoedelijk trad hij reeds in die tijd het radicalistische standpunt bij van Hazaert, De Buyzere en vooral van zijn broer Gerard, die in 1562 de réfugié's in Engeland wou overtuigen om de procureur-generaal en zijn dienaars met geweld uit Hondshoote te verdrijven 456.

459 Ibid., p. 236, 241; E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 349. Catharina was de zuster van de eveneens hervormingsgezinde lakenfabrikant Francois de Raedt, sinds 22 juni 1561 diaken te Londen (A. A. VAN SCHELVEN, O.C., I, p. 214) en later woonachtig te Sandwich (E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 348).

460 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 251; cfr. IDEM, De Nederduitsche Vluchtelingenkerken, P. 179, 180.

461 Dit blijkt bijvoorbeeld uit een bewaard gebleven brief aan Pieter Deelen van 27 april 1562, waarin hij tal van interessante bijzonderheden weet te verhalen over de kerk te Hondshoote en het Westkwartier. (J. H. HESSELS, Archivum, II, p. 195-1974)

462 A. A. VAN SCHELVEN, art. Bucerus (Gerson), - NNBW, III, kot. 179; E. DE COUSSEMAKER,

o.c., I, p. 53-55. Zijn zoon Gerson de Buyzere is bekend als Bijbelvertaler. (Cfr. C. A. TUKKER, Gerson Bucerus-Jakobus I - De Statenvertaling, - NAK, L (1969), p. 56-66.)

463 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerdaars-protocollen, p. 35.

464. Ibid., p. 41144.

465 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 283; A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 128.

466 E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 349.

403

In 1566 trachtte Sebastiaan aan deze extreme ideeën gestalte te geven. Samen met De Buyzere was hij verantwoordelijk voor het losbreken van de Beeldenstorm te Steenvoorde en te Poperinge. Hij, „die van den Heere met stercke voys ende andere ghaven, tenen predicant van node, beghavet" was, trok vanuit zijn standplaats Hondshoote onvermoeibaar rond in het Westkwartier om — soms vier keer per dag — te preken. Niet zelden werden zijn sermoenen gevolgd door ernstige wanordelijkheden. Na de troebelen ging hij studeren te Heidelberg 467. Hij stierf als voorganger van de Vluchtelingenkerk te Frankfort in januari 1575 468.

Of de gebroeders Willem en Gelein Damman uit Boeschepe als gezaghebbende predikanten een vooraanstaande rol hebben gespeeld is onzeker. Beiden echter zijn, meer dan wie ook van hun collega's, reeds vóór 1566 in het nieuws gekomen, de eerste omwille van de spectaculaire manier waarop hij uit de gevangenis werd bevrijd 469, de tweede omwille van zijn optreden als voorganger van de ophefmakende massabijeenkomst te Boeschepe. Zoals reeds werd aangestipt legde de onderwijzer 470 heer Willem Damman in 1558 het priesterkleed af en begaf zich naar Frankfort. In 1559 trad hij in Antwerpen in het huwelijk met Claercken Hendrickx uit het Land van Kleef, en dit in een private woning tijdens een Calvinistische bijeenkomst 471. Sinds 1560 was hij, samen met Pieter Hazaert, bedrijvig als predikant in de omgeving van Belle en te Hondshoote 472. In 1561 wordt hij uitdrukkelijk „hondiscotanae ecclesiae minister" genoemd 473, wat er schijnt op te wijzen dat hij toen vast verbonden was aan de Hondshoote Kerk onder het Kruis. De vergaderingen hield hij 's nachts, zowel in het open veld als in verlaten huizen 474. Enkele keren bediende hij het avondmaal, niet alleen te Hondshoote maar ook te Nieuwerkerke. Het was na een dergelijke avondmaalviering

467 G. TOEPRE, Die Matrikel der Universal Heidelberg, II, p. 52; 28 september 1569.

468 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 35-36, voetnoot T; H. Q. JANSSEN, De hervormde vluchtelingen van Yperen in Engeland, - BOGZV, II (1857), p. 287; E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 38-40. Vermelden we nog dat een derde broer, Jacob Matte, in de zestiger jaren tot de Calvinistische vluchtelingen in Wezel behoorde. (SAK, Fonds d'Ennetière, I, 37, f° 39.)

469 Cfr. p. 425.

470 Volgens Pieter Hueseck was hij „lerare van de kinderen". (E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 346.)

471 ARA, AL, 462 bis, copie van het vonnis tegen Claercken Hendrickx, 2 mei 1962. 472 A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 75, 191.

473 Ibid., p. 213.

474 E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 142, getuigenis Jacob Olivier; I, p. 354, getuigenis Sanders de Hane.

475 Ibid., IV, p. 323-326.

476 Gepubliceerd in de Gheestelycke Liedekens van Joris Wybo (ed. 1596).

404

te Hondshoote op 16 februari 1562 dat hij samen met acht deelnemers door de procureur-generaal werd ingerekend. Bij zijn arrestatie droeg hij verscheidene „scandaleuze" liedekens bij zich 475. Vermoedelijk betrof het eigen dichtwerken. Er

zijn inderdaad enkele liedekens van zijn hand bewaard, onder meer op de marteldood van Jan Herwyn en over de benarde toestand van de gereformeerden te Hondskoote na de aankomst van de procureur-generaal, en verder een jammerklacht, geschreven in de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper 476. Uit deze gevangenis werd Damman op 12 mei door geloofsbroeders bevrijd 477. Vanaf dit ogenblik verliezen we hem uit het oog. Vermoedelijk is hij met zijn bevrijders meegegaan naar Sandwich. Daar althans werd hij, naast De Buyzere, in 1570 tot predikant aangesteld 478.

Willems broer, Gelein Damman, was wever van beroep 479. In 1559 werd hij op last van de officiaal van het bisdom Terwaan te Ieper in de gevangenis gebracht 480. Na een half jaar opsluiting zwoer hij op 10 december 1559 zijn hervormingsgezinde overtuiging af in de parochiekerk van Boeschepe 481. Weldra werd het duidelijk dat hij slechts in schijn naar de roomse Kerk was teruggekeerd. In de schaduw van zijn broer werd hij een ijverig geloofsverkondiger in het Westkwartier. Hij was het die op 12 juli 1562 de eerste publieke en door gewapende lieden beschermde predikatie hield op het kerkhof van zijn geboortedorp. Dezelfde dag preekte hij nog in beperkte kring te Belle en te Steenvoorde 482. Wegens de ongemeen felle reactie vanwege de Raad van Vlaanderen zag hij zich genoodzaakt onder te duiken. Drie maanden lang werkte hij als metselaarsknecht te Grevelingen. Vandaar stak hij het Kanaal over naar Sandwich. Volgens het getuigenis van Pieter Hueseck had men daar alle moeite om hem in Engeland te houden, „willende altyts in Vlaanderen commen omme te lerene, als daertoe by de heleghe Gheest begroet zynde” 483.

In de beginnende jaren zestig schijnen Gaspar van der Heyden uit Mechelen en de ex-monnik Albertus Ritzer (Rizaeus) uit Hardenberg enige tijd als rondreizende predikanten door het Westkwartier te hebben gezworven. De Bellenaar Joris Valcke 484 vertelde in 1563, hen te hebben horen preken

477 Cfr. p. 425.

478 A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitse Vluchtelingenkerken*, p. 180.

479 H. E. DE SAEGHEK, *Recueil*, II, r, p. 641.

480 ARA, Rk, 21.926, f° 27; V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 351.

483 ARA, AL, 460, rekening Van Hee, 1559.

482 Cfr. p. 428 C.V.

483 E. DE COUSSEMAKER, O.C., 1, P. 346.

484 Vakke was samen met zijn echtgenote Mazyne Camerlinx in 1561 te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, *Returns of Aliens*, p. 281; A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 281.) Op 4 mei 1562 werd hij te Belle bij verstek verbannen verklaard. Hij kwam zich in het voorjaar van 1563 vrijwillig melden bij de deken van Belle en bij de inquisiteur. Op 3 juli bad hij de Raad van Vlaanderen om genade. (ARA, AL, 462, rekening Vlaminck, 1563.)

405

in het Westhof tussen Nieuwkerke en Belle. Alhoewel bekend is dat Rizaeus 485 nadat hij in 1561 Bremen had moeten verlaten, zijn werkterrein zocht in de Zuidelijke Nederlanden 486, is dit toch het enige concrete gegeven over zijn daadwerkelijk optreden als predikant in Vlaanderen. De aanwezigheid van Van der Heyden wijst er op dat deze in die tijd niet bestendig in de Palts heeft vertoefd zoals tot nu werd aangenomen 487. Het is niet uitgesloten dat hij toen ook al kennis maakte met de gereformeerden te Axel en Hulst die hem immers in 1566 gingen opzoeken om hun gemeente te leiden 488.

Zoals reeds blijkt uit de voorbeelden van Gelein Damman, Willem de Schildere, Hans Broiteur en anderen, waren de predikanten niet altijd lieden die een min of meer grondige intellectuele opleiding hadden genoten. Gebrek aan geschoolde predikanten was vanzelfsprekend niet vreemd aan deze situatie. Toch heeft hierin ook bewust het verlangen meegespeeld om mensen in te zetten die door hun afkomst en beroepsbezigheden dicht bij de man in de straat stonden en bovendien, door het feit dat ze zich gemakkelijker konden laten opnemen in het gewone productieproces, minder vlug opgemerkt werden door de gerechtelijke overheid. Het verzoek van Vlissingen aan de Londense kerkeraad om een predikant „die een ambachtsman zijnde ende een vrijghesel zij" 489 spreekt in dit verband klare taal.

Hoe simpel maar direct zullen bijvoorbeeld de woorden zijn geweest van de droogscheerder Loys de Sander en van Clays de Schildere, die we reeds omstreeks 1555 te Steenwerck zagen optreden voor hun werkmakkers; of van de lakensnijder Loys de Zomere uit Belle, die omstreeks 1559

485 A. A. VAN SCHELVEN, art. Hardenberg (Albertus Rizaëus of Ritzer), - NNBW, I, kol. 1023-1026. Rizaëus (Hardenberg 1510 - 18 mei 1574 Emden) verliet in 1543 de abdij van Aduard om in Wittenberg te gaan studeren. Na sinds 1544 in de dienst van de Keulse aartsbisschop Herman von Wied te zijn geweest werd hij in 1547 predikant te Bremen. Wegens zijn zwingliaanse avondsmaalsopvatting werd hij daar op 18 februari 1561 uit zijn ambt ontzet. In het Wonderjaar preekte hij o.m. te Elburg, Harderwijk en Amsterdam. Van oktober 1567 tot aan zijn dood was hij predikant te Emden.

486 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 202-103.

487 J. P. DE BIE en J. LOOSJES, Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in de Nederlanden, III, p. 807-816. Van der Heyden (Mechelen 1530 - Bacharach/Rijn 1586), aanvankelijk bestemd voor de geestelijke stand, verliet rond 1546 zijn geloof en vestigde zich als handwerker te Antwerpen. Na een verblijf te Emden werd hij eerst predikant te Frankfort, dan te Frankenthal, waar hij in 1564 de opvolger werd van Datheen. In 1566 was hij enige maanden werkzaam in de Zuidnederlandse Kerken onder het Kruis. Toen in 2574 Middelburg door de Staten veroverd was, werd hij er predikant. Hij speelde tussen 1579 en 1586 een leidende rol in het opstandige Antwerpen.

488 DECAVELE, De reformatische beweging te Axel en Hulst, p. 1 5-1 9.

489 A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 436.

406

„preecte ende doceerde de leerynghe van Calvinus" op de Ravensberg buiten Belle, te Belhout en in een verlaten huis tussen Belle en de Katsberg

De linnenwever David Cambier was rond 1560 in Nieuwkerke „groot houdere van conventiclen" 491. Volgens de commissarissen die in 1562 het onderzoek leidden te Belle zou hij in zijn huis een twintigtal vergaderingen hebben voorgezeten, waarop hij voornamelijk jonge lui inviteerde 492. Zijn knecht Pieter Marquet stelde hij ter beschikking van de gereformeerden als briefdrager en boodschapper, met als bijzondere taak, de uitwijkelingen uit het Westkwartier naar Nieuwpoort te brengen, waar ze konden wachten op een gunstige gelegenheid om het Kanaal over te steken 493. De procureur- generaal maakte op 18 november 1561 een einde aan de activiteit van Cambier 494.

Joris Vrambout uit Sint-Jans-Cappel was sinds 1559 verkondiger in de West-Vlaamse heuvels en in Steenvoorde. In deze laatste plaats vergaderde hij met zijn volgelingen in de gelagzaal van kastelein-brouwer Pieter van de Weghe. De brouwer zelf hoorde hem in 1560 ongeveer twaalf keer preken 495. De strenge vervolgingen van 1561 zetten er de predikant toe aan, zijn heil te zoeken in Londen 496. Later was hij woonachtig te Sandwich van waaruit hij, zonder zich te storen aan het banvonniss dat op 4 mei 1562 tegen hem

490 E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 102. Toen hij in 1560 op last van Titelmans ingerekend werd

toonde hij berouw over zijn Calvinistische opvattingen. De inquisiteur gaf aan zijn verzoekschrift aan de vorst om genade een gunstig advies mee. (ARA, StA, 280, f° 115.) Op 15 oktober 1560 herriep de lakensnijder na een gelegenheidssermoen door de inquisiteur zijn dwalingen in de kerk van zijn geboorteplaats. (ARA, AL, 461, reke ning Titelmans, 1560.)

491 ARA, AL, 462, rekening procureur-generaal, 4561; E. Da COUSSEMAKER, O.C., 1, p. 97.

492 RAG, RVL, 702, f° 216.

493 J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 25, n. 43. In 1564 woonde hij in de omgeving van Calais van waaruit hij de contacten verzekerde met de Antwerpse gereformeerden. (RAG, RV1, 722, f° 722, f° 149 v°.)

494 Men legde tijdens zijn gevangenschap de grootste omzichtigheid aan de dag, daar men een herhaling vreesde van de feiten zoals ze zich in Mesen hadden afgespeeld. Op 11 juni 1562 diende de arrestant een verzoekschrift om genade in bij de Geheime Raad. (E. De COUSSEMAKER, o.c., I, p. 279.) Na ongunstig advies van de Raad van Vlaanderen werd dit evenwel verworpen. Hij werd op de galeien gebannen. Of hij ooit op een galeischip heeft gediend is onwaarschijnlijk: immers toen hij op 12 januari 1563 naar Brugge werd overgebracht was hij, ten gevolge van de kluisters die hij in de gevangenis méér dan een jaar had gedragen, niet meer in staat zich te bewegen. (ADN, B. 5690, rekening 1561-1564, f° 11 V°, 12 v° - 13o.)

495 GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 326-328.

496 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, Returns of Aliens, p. 282.

407

was uitgesproken 497, omstreeks 1563 nog regelmatig overkwam naar de streek van Watou en Steenvoorde 498.

Erasmus Top, een wever uit Hondschoote, verbleef sinds 1560 als lid van de Vluchtelingenkerk te Londen. Vanaf oktober van dit jaar werd hij reeds bij gelegenheid belast met het houden van vermaningen 499, een bewijs van zijn meer dan gewone onderlegdheid in de Schrift. Op 28 november nam hij afscheid om zich in Vlaanderen ter beschikking te stellen van de broeders „in causa Evangelii”, maar om onbekende redenen stak hij reeds na een viertal maanden het Kanaal weer over 500. In mei 1561 werd hij op verzoek van de gemeente te Vlissingen als predikant daarheen gestuurd 501. Naar Vlaanderen, waar op 8 augustus 1562 tegen hem de eeuwige banvloek werd uitgesproken 502, schijnt hij niet meer te zijn teruggekeerd.

Pieter Carpentier, naar het heet van zeer eenvoudige afkomst, was Mesenaar van geboorte. Omstreeks 1560 week ook hij uit naar Londen. Daar kreeg hij enige faam om zijn kennis van het Latijn. Omstreeks 1563 trok hij uit Sandwich naar Antwerpen om er te preken, en tijdens het Wonderjaar zien we hem als predikant optreden in het Gentse, te Aalter, Tielt en Deinze, plaatsen waar hij zich verzette tegen de gewelddadige beeldenvernieling. Na de troebelen was hij genoodzaakt zijn toevlucht weer in Engeland te zoeken, Waarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de Pieter Carpentier die van 1572 tot 1592 predikant was te Schiedam 503.

Adriaan Obry was vermoedelijk afkomstig uit Lampernisse (tussen Veurne en Diksmuide), waar hij het ambacht van schoenmaker uitoefende. In dit dorp althans was het dat de promotor Nicolas de Hondt hem in november 1562 liet opsporen 504. Hij woonde intussen echter reeds in Londen 505. In 1563 kwam hij zich als saaiwever in Hondschoote vestigen 506. Dáár en in Nieuwpoort — waar hij enige tijd als havenarbeiders werkzaam was — trad hij op als actief propagandist. Begin 1564 had hij volgens de pastoor van Nieuwpoort opnieuw de wijk genomen In 1566 treffen we hem aan als

497 ARA, AL, 462, 462 bis.

498 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 353.

499 A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 62, 64, 69, 75.

501 Ibid., p. 78, 125.

501 Ibid., p. 191; dr. p. 55, noot I.

502 ARA, AL, 462 bis.

503 J. DECAVELE, Katharina van Boetzelaer, p. 156, 161; E. DE COUSSEMAKER, o.c., 1, p. 354.

504 ARA, AL, 462 bis, rekening De Hondt, 5 november 1562.

505 R. E. G. KIRK en E. F. Kirk, o.c., p. 273, 278.

506 E. DE COUSSEMAKER, o.c., 1, p. 350.

507 RAG, RVL, 722, f° 125.

408

gereformeerd predikant in Veere en als hulppredikant in Middelburg 508. Na het Wonderjaar vestigde hij zich in Sandwich, maar raakte daar verwickeld in een felle leerstellige strijd nopens de twee naturen van Christus. Vanuit Maidstone, waar hij sinds 1576 stond, kwam hij in oktober 1577 naar Vlaanderen terug, als predikant van Hondshoote en Lo. Kort na 10 mei 1578 stierf hij in Duinkerke 509.

Gillis de Oueeckere, een wever afkomstig uit Nieuwerkerke, trad in zijn nieuwe woonplaats Hondshoote toe tot de gereformeerde kerkgemeenschap, die hij volgens de goed ingelichte Jacob de Buyzere diende als ouderling 510. De angstpsychose na de komst van de commissarissen van de Raad van Vlaanderen dreef hem in de lente van 1562 naar Sandwich. Alhoewel hij op 4 mei 1562 bij verstek verbannen verklaard werd, kwam ook hij in 1563 naar Hondshoote terug als geloofsverkondiger. In 1566 behoorde hij tot de radicale predikanten die onder toezicht van Sebastiaan Matte in de kasselrij SintWinoksbergen werkzaam waren 511.

Tenslotte zij hier nog de aandacht gevestigd op vier personen, wier predikactiviteiten weliswaar pas van het Wonderjaar dateren, maar die toch reeds lang tevoren de partij der hervormingsgezinden hadden gekozen.

Jan Lamoot, een wever uit Reningelst, was reeds omstreeks 1554 protestant geworden. Hij was vermoedelijk een lid van de Reningelstse familie Lamoot die in de beginnende jaren zestig en opnieuw in 1566 een zo belangrijke rol speelde in de religieuze beroerten. Sinds 1555 vertoefde hij in Emden waar hij op 5 november het burgerrecht verwierf 512. In 1560 was hij diaken van de Nederduitse Kerk te Londen, in 1562 ouderling. In deze laatste functie stelde hij in de kerkeraad het probleem van het weerstandsrecht tegen de overheid aan de orde 513. Welke houding hij daar zelf heeft aangenomen is niet bekend, Maar uit het feit dat hij zich na de troebelen in de discussies over het recht van beeldenstormerij aan de zijde der tegenstanders schaarde, mag worden opgemaakt dat hij de pacifistische lijn heeft verdedigd. In 1566, toen hij door de Calvinisten van Sint-Winoksbergen tot predikant werd beroepen, heeft hij zich persoonlijk kunnen vergewissen van het onheil dat door de radicalen in het Westkwartier werd aangericht 514. Na tijdens de repressie onder Alva weer als kerkeraadslid in Londen te hebben vertoefd,

508 J. VAN VLOTEN, Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566-1567 (Utrecht 1873), p. 2, 91.

509 A. A. VAN SCHELVEN, art Obrius (Adrianus), - NNBW, III, kol. 925-926.

510J. H. HESSELS, Archivum, II, p. 196.

511 Cfr. 464.

512 SAE, Bürgerbuch, f° 12 v°.

513 Cfr. p. 421.

514 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I p. 56-57.

409

werd hij achtereenvolgens predikant te IJsselmonde (1574), Kortrijk en Brugge (1578-1580), Oostende (r 585). Hij stierf vóór 1592; 515.

Andries Baardeloos (Bertheloot) diende in de beginnende jaren zestig onder te

duiken. In Hondshoote, waar hij tot een welgestelde handelaars- familie behoorde, had hij zich laten opmerken door zijn felle polemieken met katholieken en doopsgezinden betreffende de religie. Ook in zijn toevluchtsoord Antwerpen liep hij zo hard van stapel dat zijn geloofsgenoten het veiliger achtten, hem naar Engeland te sturen⁵¹⁶. In 1562 huwde hij in Londen de zuster van Pieter Gabriël⁵¹⁷. Kort na zijn huwelijk vestigde hij zich in Sandwich ⁵¹⁸. In 1566 kwam hij als predikant naar zijn geboortestreek terug. In oktober preekte hij even buiten Aalst; al spoedig werd hij daar ingerekend en op 2 november 1566 werd hij gehangen ⁵¹⁹.

Karel Ryckewaert uit Nieuwkerke verliet einde 1562 het land ⁵²⁰. Vermoedelijk heeft hij zich naar Frankenthal begeven, waar toen een zekere Jan Ryckewaert, eveneens uit Nieuwkerke, een van de voornaamste kerkeleden was ⁵²¹. We zien Karel immers in 1566 in het gezelschap van de Frankenthalse predikant Datheen in Ieper verschijnen, waar hij het woord voerde in het Frans. Na de troebelen nam hij de wijk naar Norwich. Kort na 1578 overleed hij, op een ogenblik dat hij weer te Ieper stond als predikant ⁵²².

De te Hondshoote wonende Melchior van Hatthem was afkomstig uit de omgeving van Alkmaar. In juli 1564 werd hij gestraft, niet alleen omdat men bij hem een aantal verboden boeken had aangetroffen, maar tevens om de „injurie ende lacherie" die hij „ten achterdeele ende versmaedenesse van de gheestelicke personen deser stede" had gezegd ⁵²³. In 1566 werd hij

515 A. A. VAN SCHELVEN, art. Lamoot (Jan), - NNBW, III, kol. 733-734; H. Q. JANSSEN, De kerkhervorming in Vlaanderen, I, p. x21-123.

516 VAN HAEMSTEDÉ, f° 364 vo, CRESPIN, p. 527.

517 J. H. HESSELS, Archivum, II, p. 187.

518 RAG, RVI, 722, f° 149 v°.

519 A. L. E. VERHEYDEN, La Réforme à Alost, p. 1162.

520 ARA, AL, 462.

521 A. VON DEN VELDEN, o.c., I, p. VIII. Jan was wever van beroep. Na 1566 werd hij, samen met zijn echtgenote, bij verstek verbannen verklaard. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 328.) Tot diezelfde familie zal ook Michael Ryckewaert („natione Flandrus") hebben behoord die, nadat hij enkele maanden in Zürich had vertoefd, op 13 februari 1564 met een aanbevelingsschrijven van Bullinger en een gunstig getuigschrift van de predikant van Frankenthal Datheen, naar Théodore de Bèze werd gestuurd. (H. AUBERT, H. MEYLAN, A. DUFOUR, A. DE HENSELER, Correspondance de Théodore de Bèze, V, p. 27.)

522 E. DE COUSSEMAKER, O.c., I, p. 56-57.

523 Hij diende in de vierschaar om vergiffenis te bidden, terwijl zijn boeken werden verbrand; de eerstvolgende zondag moest hij met een kaars in de processie gaan en de hoogmis bijwonen; vóór 15 augustus moest hij hebben gebiecht en gecommuniceerd. (SAH, FF 5, f° 39 W.)

„predicant van der nieuwe religie" Onder meer beklom hij op zondag 13 oktober de preekstoel van Rexpoede om daar nog eens scherp uit te vallen tegen de geestelijkheid. Om die reden werd hij in Hondshoote tot bloedens toe geegeld en zes jaar uit Vlaanderen verbannen ⁵²⁵. Een hoogstaand personage schijnt hij niet te zijn geweest: volgens de stadsrekeningen van Hondshoote was hij een dronkaard, die een „desolut ende irregulier leven" leidde ⁵²⁶.

Deze lijst van méér dan twintig voorgangers, predikanten, hulp-predikanten, „weetdoenders", of hoe men ze ook mag noemen⁵²⁷, wier namen verbonden zijn aan het Calvinisme in het Westkwartier vóór de definitieve doorbraak van 1566, biedt een welhaast indrukwekkend beeld van de dynamiek waarmee de nieuwe religie in dit gebied zich toen al manifesteerde. Weliswaar zijn sommigen naderhand, onder druk

van de repressie, op hun stappen teruggekeerd. Toen anderen echter na het opschorten van de vervolgingen de fakkel met evenveel vuur opnieuw uitdroegen, konden ze vaststellen dat hun pionierswerk van jaren tevoren niet vruchteloos was geweest.

* *

*

Heel wat opschudding verwekte de arrestatie in juni 1560 van drie teruggekeerde vluchtelingen. De lakenondernemer Christiaan de Queeckere, de chirurgijn Jacob Deusart (beiden afkomstig uit Nieuwkerke) 528 en Naentkin Salomé (uit Steenwerck) 529, die sinds omstreeks 1559 lid waren van de

524. E. DE COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 246.

525 Ibid., IV, p. 290.

526 Ibid., IV, p. 289.

527 Wie juist gerechtigd was om de titel „predikant" of „minister verbi" te voeren is in die periode wel moeilijk te achterhalen. De voornaamste predikanten schijnen wel belang te hebben gehecht aan een expliciete zendingsofdracht vanwege de kerkeraad van één der Vluchtelingenkerken of van plaatselijke Kerken onder het Kruis. (Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, De Nederduitse Vluchtelingenkerken, p. 118./19.)

528 Beiden waren niet onaanzienlijke personen in de Londense kerk. In zijn testament maakte Jacob Deusart zijn uitgebreide bezittingen over aan de armen van de Vluchtelingenkerk. (Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 14, 21, 34, 41, 42, 45, 47, 110.)

529 De met elkaar verwante families De Queeckere en Salomé zouden in de volgende jaren een belangrijke rol gaan spelen in de Calvinistische beweging van het Westkwartier. Martynken Salomé, zuster van Naentkin, trouwde in 1559 in Nieuwkerke voor een protestantse predikant met Gillis de Queeckere, broer van Christiaan. Het echtpaar woonde op 16 februari 1562 in Hondschoote de door Willem Damman geleide avondmaalsplechtigheid bij. Op 17 februari werd Martynken in de gevangenis van Hondschoote opgesloten, maar met de hulp van buitenuit kon ze ontsnappen; ze ging in Sandwich wonen. Op 2 mei 1562 werd ze verbannen. (ARA, AL, 462 bis, copie van de sententie.) Twee dagen later werd tegen haar echtgenoot dezelfde straf uitgesproken. (E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 311.) Beiden kwamen in 1563 uit Engeland opnieuw in Hondschoote wonen. (Ibid., I, p. 353.) Gillis de Queeckere was in 1566 één der radicaalste Calvinistische predikanten onder Sebastiaan Matte, o.a. te Sint-Winoksbergen, Warhem en Veurne. Hij preekte het gewapend verzet. Bij het inzetten van de vervolgingen kon hij tijdig ontsnappen maar werd verbannen verklaard. (Ibid., IV, p. 40-41.) Op 22 april 1569 werd zijn vrouw te Hondschoote veroordeeld tot de strop. (Ibid., IV, p. 199.) Er is nog een Marie Salomé bekend, zuster van Naentkin en Martynken, die op 4 mei 1562 verbannen werd. Jacquemyne de Queeckere, zuster van Christiaan en Gillis, kreeg op dezelfde dag dezelfde straf. (Ibid., I, p. sn, 313; ARA, AL, 462 en 462 bis.)

411

Londense Vluchtelingenkerk, kwamen voor zaken over naar Hondschoote. Al bij hun aankomst in Nieuwpoort werden ze nauwlettend in het oog gehouden door de justitie. De Queeckere bleef wegens een ongesteldheid enige tijd in de havenstad achter. Hij hield daar uiteenzettingen over de nieuwe leer en bracht reformatorische geschriften aan de man. De baljuw van de kasselrij Veurne rekende hem in en liet terzelfdertijd de twee gezellen oppikken die intussen in Hondschoote waren aangekomen. Ook zij bleken ketterse literatuur mee te voeren. Tijdens talloze ondervragingen te Veurne over de Kerk en de sacramenten bleven de drie arrestanten hardnekkig de roomse leerstellingen afwijzen. Het moet dus al vlug bekend zijn geweest dat zij op de brandstapel zouden terechtkomen.

Op 14 juli 1560 bereikte het bericht de Londense kerkraad. Het consistorie verzocht daarop de tussenkomst van de bisschop van Londen, Edmund Grindall. De bisschop beloofde een brief te zullen richten aan Veurne in zijn functie van commissaris van de koningin, en deze te laten medeondertekenen door de aartsbisschop van Canterbury Matthew Parket 530. Op 21 juli overhandigde Gillis de

Langhe het bisschoppelijk schrijven aan die van Veurne, waarin er werd op aangedrongen, de gevangene onverwijld vrij te laten; indien dat niet gebeurde zou men in Engeland wel eens met dezelfde maat kunnen meten tegenover de aldaar verblijvende katholieken 531. De publieke opinie werd onmiddellijk ingelicht over de inhoud van de brief: op een minimum van tijd werden — waarschijnlijk door toedoen van predikant Godfried van Wingene die toen in Vlaanderen rondreisde 532 — een aantal copieën in de originele Latijnse versie en in Nederlandse vertaling verspreid. Aan het hof te Brussel zat men wel enigszins met het geval verlegen. Niettemin wenste Margaretha de harde lijn te volgen en gaf aan Veurne de opdracht, tegen de gevangenen te procederen volgens de voorschriften van de plakkaaten. Aan de Spaanse ambassadeur in Londen gaf ze de raad om, in het geval koningin Elisabeth zich persoonlijk met de zaak zou bemoeien of

530 A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 14, 21, 23.

531 Het origineel, gedateerd 20 juli 1560 berust op het Algemeen Rijksarchief, ed. L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I, p. 251-252.

532 A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkerads-protocollen*, p. 22.

vergeldingsmaatregelen zou treffen tegenover de katholieken, erop te wijzen dat de arrestanten onderdanen waren van Filips II en dus onder de toepassing van diens plakkaaten vielen 533.

Op de dag van de terechtstelling, 22 augustus 1560, waren te Veurne zowel aan de stadspoorten als rond de executieplaats (afgeschermd met een houten schutsel) uitgebreide veiligheidsvoorzorgen genomen, „à cause que la renommée estoit que le commun peuple feroit quelque trouble et empeschement pour par tel moijen lever hors mains de justice lesdits hérétiques" 534. Uit de menigte klonken wel hier en daar troostende en aanmoedigende woorden op, maar tot ongeregelheden kwam het niet 535. De regentes kon opgelucht aan de koning rapporteren dat alles zonder noemenswaardige incidenten verlopen was 536'. De Spaanse ambassadeur van zijn kant stelde haar vanuit Londen gerust in verband met de houding van koningin Elisabeth. Wel sprak hij de vrees uit dat de zending van de drie ongelukkigen naar hun vaderland wel eens zou kunnen deel uitmaken van een uit Londen geleide groots opgezette boekencolportage in de Nederlanden. Jan Utenhove had volgens hem een boekje klaar tegen de inquisitie en het oversmokkelen van dergelijke geschriften kon erg kwade gevolgen hebben 537.

In heel het industriegebied rond Hondshoote bleef het na deze terechtstellingen nochtans vrij woelig. De onvervaarde Titelmans doorkruiste echter de hele streek op zoek naar letters, — groot pericle van zynen persoon", zoals hij in zijn rekening optekende 538.

De stemming werd er te Hondshoote niet beter op toen bekend raakte dat de volkse brouwersknecht Jan Herwyn in handen van het gerecht gevallen was. Hij was lange tijd soldaat geweest, hij was een avonturier die in de lagere middens veel bekendheid moet hebben gehad. Sinds Pasen 1560 had hij in Londen vertoefd en was er in contact gekomen met de aldaar wonende gereformeerde Nederlanders. Bij zijn terugkeer in Hondshoote werd hij door de baljuw van de kasselrij Veurne opgebracht. Op verzoek van de gevangene nam de magistraat van Hondshoote de berechting in handen. Daar Herwyn de roomse leer over de eucharistie

533 KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, II, p. 524-525, 15 augustus 1560; cfr. het rapport van Margaretha aan Filips, 27 augustus: L. P. GACHARD, O.C., I, p. 250-253.

534 ARA, Rk, 14.058, rekening 1559-1563, f° 21 v°.

535 Ibid., f° 22 v°, 33. Een (met de archivalische gegevens vrij goed accorderende) verslag van de gebeurtenissen werd, samen met de geloofsbelijdenis van de gedetineerden, opgenomen in VAN HAEMSTEDÉ, f° 344-349, en J. CRESPIEN (1570), f° 559 v° - 561 v°. Cfr. ook S. RUYTINCK, *Gheschiedenissen ende Handelingen*, p. 57. Jan Utenhove schreef een lied op de drie slachtoffers. (P. C. WIEDER, *De Schriftuurlijke liedekens*, p. 17.)

536 L. P. GACHARD, o.c., I, p. 328-329, 2 november.

537 KERVYN DE LETTENHOVE, O.C., II, pp. 526-527, 27 augustus. 533 ARA, 538. ARA, AL, kosten inquisitie, 23 augustus, 5 november 1560.

413

verwierp, werd hij op 4 november 1560 tot de brandstapel veroordeeld 539. Er ontstond rumoer onder toeschouwers. Enkelen hieven een lied aan. Karel Acquaert riep uit: „Slaet doot”, en terwijl hij met een stok op de beul toeliep, vorderde hij de omstaanders op „omme... eendrachtelic tumulte, uploop en rudesse te doene up die vande justicie” 540. Het snelle ingrijpen van de gerechtsdienders kon verder onheil beletten.

Drie weken later werden alweer ophefmakende aanhoudingen verricht, nu te Duinkerke. Pieter Annoot uit Belle, Daniel Gallant uit Steenwerck 541, en anderen uit de kasselrij Belle bevonden zich op 29 november in de havenstad en wachtten er op gunstige weersomstandigheden om naar Engeland over te steken. Nu was de baljuw de dag tevoren ingelicht over de aankomst te Duinkerke van de Mesenaars Francois Bolle 542 en Jan Godschalck 543, beiden met hun echtgenote, de Ieperling Gerard Matte en zijn huisgezin, en de verlopen monnik Jacob de Buyzere, die wegens de ongunstige windrichting na hun afvaart uit Nieuwpoort terug naar het vasteland waren moeten varen. De grootscheepse razzia in de herbergen van de stad leidde tot de arrestatie van Pieter Annoot en Daniël Gallant 544. Zij werden in het bezit bevonden van verscheidene verboden boeken, namelijk: het door Calvijn uit het Grieks vertaalde en van commentaar voorziene *Nouveau Testament*, een Catechismus „ende andere quoyerkins daer by gevonden al vul quader leeringhe”, de geloofsbelijdenis van de Franse Calvinisten (1559),

539 Vonnis in E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, IV, p. 136-137, Cfr. A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 350-352; J. CRESPIEN (1570). f° 561 v° - 562 v°. De predikant van Hondshoote, Willem Damman, schreef een lied op de marteldood van Herwyn. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 337-338.)

540. SAH, FF 5, f° 25. Acquaert werd op 4 december gezeseld en voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 281.) Cfr. A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 77-78.

541 Wever (overl. Oud-Beijerland 1603). Sinds 1560 ouderling der Londense gemeente en terzelfvertijd boodschapper met als taak het contact met het vasteland te verzekeren. Sinds omstreeks 1578 werkzaam als predikant in de Nederlanden (o.m. te Belle in 1581-1582: A. C. DE SCHREVEL, *Le protestantisme à Ypres et dans les environs de 1578 à 1584, d'après les comptes contemporains*, - *Analectes pont servir l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXIX (1913), p. 149-245, passim). Van 1584 tot 1603 was hij predikant van Oud-Beijerland. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, o.c., p. 275; A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 8-9.)

542 Welstellend landbouwer. Sinds 1562 diaken te Londen. In 1563 woonachtig te Sandwich. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, o.c., p. 274; A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 204-214.) Inventaris van zijn bezittingen in: ARA, AL, 462.

543 Linnenwever, sinds 1560 met zijn echtgenote en vier kinderen woonachtig te Londen. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, o.c., p. 275, 285.) In maart 1562 werd hij voorgesteld voor het diakenschap. Hij werd later handelaar te Sandwich en Norwich en vervaardigde er stoffen. (A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 296.)

544 A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 360.

De kleyne Catechismus oft Kinderleere der Duytsscher Ghemeynte van Londen van de Gentenaar Micronius 545 en daarbij ingebonden 'Een corte ondersouckinghe des gheloofs over de ghene die haer tot de Duytsche ghemeynte, die te Londen is, begheven willen' 546, en het Nieuwe Testament, gedrukt door Steven Mierdman in 1545, 547 en door de plakaten verboden. Na een half jaar gevangenschap werden de arrestanten op 18 april 1561 voor het Duinkerke stadhuys als obstinate ketters verbrand 548. Ook hier stond rond de executieplaats een uitgebreide politiemacht van meer dan tachtig gewapende mannen opgesteld, om op elke eventualiteit voorbereid te zijn 549.

De driestheid van de gereformeerden tegenover de gerechtelijke overheid, zowel te Hondshoote als in de streek van Belle-Nieuwkerke, werd steeds groter. Toen Titelmaas op 22 april 1561 Hans de Clercq uit de gevangenis van Belle liet overbrengen naar Ieper ontstond er een waerachtig volksoproer in eerstgenoemde stad, waar de spanning sinds de terechtstelling van de Berthenaar Jan de Creus op 23 december 1560 "° voelbaar was blijven hangen. Tegen de inquisiteur werden doodsbedreigingen geuit, een diender werd met een mes gestoken, iemand wierp een stok tussen de poten van het paard van de promotor. „Diefleders, coordeslepers, judasbloet", en „slaet doot", zo schreeuwde de toegelopen massa tallenkanten. De aanstichters van de rel hadden zich vooraf verzameld in een herberg, wat laat vermoeden dat er wel degelijk opzet in het spel was. Onder die oproerstokers treffen we een Andries Futsmael aan, wever uit Steenwerck, die gescheiden leefde van zijn vrouw en geen al te beste naam had, maar tevens een Willem Godschalck uit Nieuwkerke, een welgesteld man van hoog aanzien 's'.

Naar aanleiding van deze incidenten gaf de Raad van Vlaanderen, hierin gesteund door Egmont, aan de procureur-generaal en twee leden-commissarissen de opdracht om, in nauwe samenwerking met de inquisiteur, een grondig

545 Emden, Gillis van der Erven, 1559, cfr. p. 328.

546 Emden, 1558. Opnieuw uitgegeven door A. Kuyper, Joannis a Lasco opera, II, p. 477-492. Cfr. hierover: A. A. VAN SCHELVEN, De Nederduitse Vluchtelingenkerken, p. 76-77.

547 Er zijn twee uitgaven van Mierdman met jaartal 1545.

548 Vonnis in: E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 354-355. Een ultieme tussenkomst vanuit Londen had ook nu niet meer mogen baten. (S. RUYTINCK, o.c., p. 57.) Samen met een brief van Pieter Annoot werd op 27 april aan de Londense kerk een omstandig relaas overgemaakt van het gebeurde. (A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 180; cfr. VAN HAEMSTED, f° 360-361 v°; J. CRESEIN, f° 569-569 v°. Een lied op hun marteldood in de Schrifuurlicke Liedkens (ed. Leiden 1595).

549 E. DE COUSSEMAKER, o.c., TV, p. 361-362.

550 ARA, Rk, 14.616, rekening 1556-1561, f° 52 vo; ADN, B. 5689, rekening 1558-1561, f° 14 v° - 15 v°; A. VAN HAEMSTED, f° 352 v° - 353; J. CRESPIEN (1570), f° 562 v° - 563.

351. Zie hierover: RAG, RVL, 7542, D 188 v°, 374 v°; 7543, f° 16 - 17; E. DE COUSSEMAKER, O.c., I, p. 74-77, 365-366; V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 199, RAG, RVL, 718, advies van de Raad nopens Gijsel Peenaert, 1 september 1563.

onderzoek in te stellen naar de nieuwe religie in de kasselrij Belle 552. Op een vraag om meer bijzonderheden antwoordde Titelmans met een somber beeld van de toestand: „Van ure te ure commen dachten van alle plaetsen", zo schreef hij; in Kessel zou een vergadering zijn gehouden „van menichte van volck" en ook de pastoor van Nieuwkerke had gewag gemaakt van „eerre zeer grote vergaderinghe

van... vier of vyf honden volck" in de bergen. „Mynheeren", zo besloot Titelmans, „tes meer dan tyt dat men toesiet om groot grief te scuwen" 553.

Kort daarop stuurden de afgevaardigden-commissarissen en de procureur-generaal een al even alarmerend rapport over de verbreiding van de nieuwe leer te Nieuwkerke, Kemmel, Wijtschate, Dranouter, Reningelst, Steenwerck, Mesen en Hondshoote. Na aanvankelijk rigoureuze maatregelen te hebben voorgesteld aan de landvoogdes, adviseerde de Raad van Vlaanderen later een verzoenende houding 554, temeer daar „pour... en eest endroict suyvre et á la rigueur exécuter (les placcartz) contre tour les transgresseurs diceulx, (il) faudroit user dune terrible effusion de sang, qui causeroit non seulement l'entière dépopulation et destruction dudict quartier, mais aussy, commil faict a craindre, plusieurs aultres inconveniens" 555.

De „inconveniens" waren al lang niet mæer denkbeeldig. Precies in die tijd was het, dat de weerstandstheorie tegen de overheid het voorwerp werd van hoogoplaaiende discussies in de Calvinistische gemeenschappen, zowel te Londen en Sandwich als te Antwerpen en het Westkwartier 556.

In het Westkwartier had Godfried van Wingen alle moeite om te „wederstaen het aenheven ende drijven van sommigen". Op aandringen van enkele Vlaamse

552 RAG, RVI, 7615, e 189 - 189 v°, 9 mei 1561. De twee raadsheren waren Karel Lespinoy en Pieter de Cock; de laatste werd later vervangen door Jacob Hessels.

553 V. GAILLARD, O.C., p. 203-204, 16 mei 1561.

554 Cfr. p. 39.

555 V. GAILLARD, o.c., p. 216-217, 4 september 1561.

556 Al in 1559 moet die kwestie de geesten hebben beroerd. In een geschrift, gericht aan de hervormden in Vlaanderen en die van Oudenaarde in het bijzonder, wees de predikant Pieter Datheen erop dat het verzet tegen de overheid kon verantwoord zijn indien het uitging van de magistratus inferiores, maar dat particulieren zich van zulk verzet hadden te onthouden. (Een Christelijke verantwoordinghe op die Disputacie, ghehouden binnen Audenaerde, f° 6 (over dit werkje, cfr. P 384.) In de volgende bladzijden kunnen wij slechts enkele elementen aanbrengen voor het zo omstreden vraagstuk van het weerstandsrecht. De voorhanden zijnde documentatie uit de jaren die aan de Beeldenstorm voorafgingen, laten niet toe, op een grondige wijze de problematiek te benaderen zoals hij door A. A. VAN SCHELVEN (Het „Heilige Recht van Opstand", - Schild en Pijl, IV en V, Kampen, s.d.) werd uiteengezet.

416

broeders schreef hij op 14 februari 561 een brief aan de Nederduitse Kerk te Londen met de volgende vragen:

- 1) Off men alle middelen van verlossinghe mochte aanwenden om te verlossen de ghevanghen broederen, of onghevanghen te beschermen, so verre daer geen bloedt vergoten worde, in wederstandt der oeverheyt, in kerckerbrekinghe ende ontweldinghe der ghevangenen etc.;
- 2) Oft men een kettermeester of syns gelijcken met haeren scarianten (= sergeanten) schuldigh is voer een oeverheyt te bekennen, om hem wederstandt te doen, so sij die handt aen iemandt sloeghen;
- 3) Offer men oeck zijn geloof voer den selven of uut versoeck desselven schuldigh is naectelick te belijden ende te openbaren;
- 4) Off een Christen voer die wereitlicken oeverheits... — die toch godloos ende in Religiezake onverstandigh is etc. — sijn geloof naectelick te belijden." 557.

Pieter Deelen, de predikant van de Vluchtelingenkerk, besefte heel goed dat vooral de eerste twee punten erg controversieel konden worden. Hij legde ze op zijn beurt ter beoordeling voor aan de Franse Kerk te Londen en formuleerde ze daartoe heel scherp: is het toegelaten wapens te dragen om zich te verdedigen of toch ten minste

om de vijand schrik aan te jagen; mag men de gevangenen openbreken om de broeders te verlossen; mag men de inquisiteur Titelmans gevangen nemen, vermits hij toch geen overheidspersoon is.

In naam van de Franse Kerk antwoordde predikant Nicolas de Gallars op 9 april als volgt: „Het is niet geoorloofd de gevangenen met geweld open te breken, maar men mag wel proberen met nagemaakte sleutels of gelijkaardige middelen de broeders te bevrijden; wapens dragen als afschrikmiddel kan worden toegestaan, niet echter ze daadwerkelijk gebruiken, zelfs niet tegen de inquisiteur die toch „quelque couleur de magistrat" bezit 558.

Hieruit, en uit straks nog te citeren teksten, blijkt dat in die jaren de hele discussie rond het weerstandsrecht zich toegespitst heeft op de vraag, wie nu precies als wettige magistraatspersoon moest beschouwd worden.

557 A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerdaars-protocollen, p. 411, 428. Zie de brief zelf in: J. H. HESSELS, Archivum, II, nr. Go.

558 E. JOHNSTON, Artes du consistoire de l'Eglise française de Threadneedle Street, Londres, I, p. 38. Nog dezelfde dag werden die punten afgekondigd door de Nederlandse Vluchtelingenkerk. Alleen over het bevrijden van de gevangenen werd een aarzelend advies uitgebracht: „difficile hic consulere, bonis et quietis utantur mediis; Dominus non deerit suis". (A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 167.) Interessant is de mening van Calvijn zelf nopens deze kwestie: „Quant a moy ie noseroie point donner tel conseil ny l'approuver, mals quant telles entreprises se feront ie prieray Dieu qui lissue en soit bonne et me sioyray si quelquung eschappe sans tumulte ne scandalle...". (G. BAUM, E. CUNITZ en E. REUSS, Corpus Reformatorum, Joannis Calvini opera quae supersunt omnia (Brunswijk 1871), X, i, kol. 257.)

417

Het is duidelijk dat een grote groep nieuwgezinden de wettelijke autoriteit van Titelmans ontkende. Stippen we hier aan dat deze in dezelfde tijd ook buiten het protestantse kamp, namelijk in verscheidene stadsrekeningen, heftig werd afgewezen 559. Naast Titelmans traden de procureur-generaal en de soeverein-baljuw op als vervolgers; maar hadden zij het recht zich te mengen in justitiezaken van plaatselijke rechtsgebieden en konden zij dientengevolge in deze rechtsgebieden voor waarachtige magistraatspersonen worden gehouden?

Het advies uit Londen op deze vragen was dus zeer terughoudend. Nochtans bleef de vraag hangende. Vooral in de roerige kringen van het Westvlaamse industriegebied was men niet geneigd, rekening te houden met de adviezen uit Londen, zoals reeds overduidelijk blijkt uit de ernstige incidenten te Belle op 22 april.

Enkele maanden later poogden de nieuwgezinden hun broeders met geweld te bevrijden uit de gevangenen. Op 8 september 1561 kregen Christiaan de Lansheere, zijn echtgenote Maye Schellewaert en zijn bastaardzoon, Cleophas, uit Kemmel, in de gevangenis van Waasten het bezoek van twee personen die vroegen of ze wensten bevrijd te worden. De geloofsgenoten „waeren stercq genouch", zo was hun verzekerd 560. Op 5 november daaropvolgend werd in de gevangenis van Mesen een gelijkaardig voorstel gedaan aan de Nieuwkerkse boekencolporteur Jan Hacke 561. In de avond van 6 november verzamelde zich een grote groep mannen (de door de getuigen aangegeven getallen schommelen tussen 50 en 200) te Wijtschate, gekleed in lange donkere mantels 562 en voorzien van wapens, stokken, lantaarns en pistolen. Rond middernacht hielden ze beraad in de Langemeers, even buiten Mesen. Vandaar ging het naar het klooster van de stad, waar ook de gevangenis was ondergebracht. Terwijl een aantal belegeraars de ramen met stenen bekogelden om te beletten dat iemand van de bewoners getuige zou zijn van wat er zich afspeelde, hieuwen anderen een groot gat in de muur, beukten de celdeur in en bevrijdden Hacke. Opnieuw werd er op de Langemeers vergaderd, waar Hacke van zijn kluisters werd ontdaan

559 Cfr. Deel I, hoofdstuk II.

560 ARA, StA, 280, f° 319 v°.

561 Hij was o.m. te Doornik opgemerkt geweest, waar hij boeken van Calvijn verkocht. (G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 166, n. 2) Samen met zijn echtgenote Peronne Sbaels vluchtte hij na zijn bevrijding naar Sandwich (E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 348), alwaar hij vóór 1564 stierf (RAG, RVL, 722, f° 148 v°).

562 Volgens een getuige hadden ze „vuyt huerlieden cleederen gheen maniere dat eenighe landslieden zouden zyn, maer best coopliden... oft drapiers ende ter maect trocken ofte van daer qwanen midts dat zij zeer hebbelic ghecleedt waeren". (ARA, StA, 2.80, 301 v°.)

418

en waar een dankgebed werd uitgesproken. Toen de cipier eindelijk de alarmklok kon luiden, was de groep spoorloos verdwenen 563.

Uit later ingewonnen informaties blijkt dat het hier om een gemeenschappelijke actie ging van gereformeerden uit verschillende plaatsen van het Westkwartier en émigré's in Engeland. Onder de voornaamste verdachten werden de saaiwerker Joris Boye uit Hondshoote en de aanzienlijke drapiers Joos Leupe 565 en Francois de Raedt 566 uit Nieuwkerke genoemd. Zij waren sinds omstreeks 1560 lid van de Vluchtelingenkerk te Londen, waar laatstgenoemde op 22 juni 1561 zelfs tot diaken was aangesteld 567. Uit het feit dat ze na hun optreden te Mesen naar Sandwich vertrokken 568 mag worden opgemaakt dat ze reeds in augustus 1561 met Jacob de Buyzere meegegaan waren naar deze laatste stad en dus daar het besluit hadden genomen om naar Vlaanderen over te komen. Andere deelnemers aan de gevangenisbraak waren: de saaiwerker Karel Pielaert uit Hondshoote 569, de wever Francois Ente 570, Joris van der Hallen 571, de kaardenmaker Jacob de Schilt 572 en een

563 ARA, StA, 280, D 294-320, getuigenverhoor door de schout en de schepenen van Mesen en door de commissarissen van de Raad van Vlaanderen, 7-10 november 1561; L. P. GACHARD, *Correspondence de Marguerite d'Autriche*, II, p. 18-19, brief 19 december 1561; V. GAILLARD, O.C., p. 234, 238-239, 246.

564 Vluchtte naar Sandwich, werd daar diaken, maar kwam omstreeks 1563 opnieuw te Hondshoote wonen (E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 350, 353), alhoewel hij daar op 8 augustus 1562 bij verstek verbannen was verklaard (ARA, AL, 462 bis).

565 V. GAILLARD, o.c., p. 273, 291. Omstreeks 21 maart 1562 werd hij te Duinkerke gearresteerd, maar enkele dagen later kon hij ontsnappen. (V. GAILLARD, o.c., p. 279-283.) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen. Hij overleed te Londen vóór 1564. (E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 350.)

566 Op 1 september 1560 was hij in Londen gehuwd met Catherine Carpentier uit Mesen. (A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraards-protocollen*, p. 496.) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen verklaard (E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 311.) Omstreeks 1564 woonde hij te Sandwich. (Ibid., I, p. 348.)

567 R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, o.c., p. 281; A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 214.

568 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 348, 350.

569 Op 8 augustus 1562 werd hij bij verstek verbannen. (ARA, AL, 462.) Hij verbleef toen echter reeds in Frankenthal. (A. VON DEN VELDEN, o.c., I, p. VIII.)

570 V. GAILLARD, O.C., p. 273; E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 315. Hij was een belangrijk personage in Nieuwkerke. In 1555 was hij stedehouder van de soeverein-baljuw — in die functie o.m. belast met de kettervervolging! — en in 1557 toezichter op de wevers. (H. E. DE SACHER, *Recueil*, II, 2, p. 175.) Hij nam de wijk naar Engeland. In 1564 werd hij te Armentières gesignaleerd, waar hij garen kwam kopen. (E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 352.)

571 V. GAILLARD, o.c., p. 237-238. Hij werd omstreeks 17 november 1561 aangehouden, maar later weer vrijgelaten. Vanaf dit ogenblik stelde hij zich als verklikker in dienst van de procureur-generaal en van de soeverein-baljuw. Hij fungeerde o.m. als voornaamste getuige ten laste na de predikatie te Boeschepe. (ARA, AL, 462, rekening procureur-generaal, 1563-1564.) Na de troebelen van 1566 speelde hij een zeer actieve rol, als luitenant van de soeverein-baljuw, in het opsporen en arresteren van

zekere Jacob Bastaert 573, allen uit Nieuwkerke; verder Charles Plachie, de zijdeweaver Gillis Desbonnetz, Danceel Verlije, Ysenbaert le Roij en een zekere Jennin, knecht van Philippe Desbonnetz, allen uit Deulemont en omgeving 574. Op aandringen van deze laatste begaven zich, kort na het voorval te Mesen, een zestigtal met pistolen en stokken gewapende mannen naar Armentières om op hun beurt Philippe Desbonnetz te bevrijden. Daar werd echter tijdig een grote politiemacht op de been gebracht, zodat het opzet mislukte 575.

De gewelddadige bevrijding te Mesen had een enorme weerklank, niet alleen bij de plaatselijke overheid die zich voortaan geplaatst zag tegenover het niet meer denkbeeldige gevaar dat de nieuwgezinden wel eens naar doorslaande middelen zouden grijpen, maar ook bij de emigranten in Engeland en in de Kerken onder het Kruis. In de schoot van de Vluchtelingenkerken tekenden zich nu duidelijk twee strekkingen af, die mettertijd lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

De predikant van de Nederduitse Kerk te Londen, Pieter Deelen, hield onwrikbaar vast aan de pacifistische lijn. Hierin werd hij gevolgd door Godfried van Wingen, die tijdens zijn rondreizen door het Westkwartier deed wat hij kon om de gemoederen te bedaren. Deze laatste schreef in zijn apologie van 1570 dat hij sinds zijn komst in Vlaanderen steeds het respect voor de wettige overheid had gepreikt. De burgerlijke overheid is door God zelf aangesteld; alleen God kan dus belonen of straffen indien ze goed of slecht handelt. Geheel in Calvijns geest 576 stelt hij dat een wettig aangestelde gezagsdrager die goddeloos is enkel kan terechtgewezen worden door een andere gezagsdrager of door de Staten van het land; onderdanen en individuele personen moeten hem onvoorwaardelijk gehoorzamen, tenzij een bevel zou ingaan tegen de wil van God. Maar dan nog mogen de ondergeschikten tegen verdorven magistraten enkel geestelijke wapens gebruiken. Gelovigen die in de handen van deze verdorven magistraten zouden kunnen vallen, en vrezen niet standvastig te zullen zijn, moeten tijdig vluchten. Indien ze echter standvastig genoeg zijn moeten ze openlijk hun geloof belijden, zelfs tot de dood toe.

572 E. DE COUSSEMAICLR, o.c., p. 237-238. Vluchtte naar Sandwich.

573 V. GAILLARD, O.C., p. 291.

574 Ibid., p. 276-277; ARA, Rk, 14.618, rekening 1563, f° 18. Charles Plachie, Gillis Desbonnets en Jennin werden op 5 juni 1562 door de Raad van Vlaanderen levenslang op de galeien gebannen. (RAG, RVL, 7543, f° 167 - 167 v°.)

575 V. GAILLARD, E.C., p. 243, 246.

576 Een genuanceerde behandeling van het recht op weerstand zoals Calvijn het zag in: L. ARÉNILLA, *Le Calvinisme et le droit de résistance à l'Etat*, - Annales, XXII (1967), P. 350-369.

Degenen die gevangenen bevrijden en denken daarmee een werk van barmhartigheid te doen, zijn oproerlingen en rebellen. Zij dwalen die het opstandige geloof verdedigen door te zeggen dat Christus al degenen die kochten en verkochten uit de tempel dreef, en dat ieder dit voorbeeld mocht volgen door de openlijke reformatie van de Kerk. Noch wapens opnemen, noch beelden vernielen noch geestelijken beledigen kan dus toegelaten zijn 577.

Maar daartegenover werd het dringen van de radicale vleugel steeds heftiger. Naar aanleiding van het geval Hacke stelde ouderling Jan de Meldere tijdens een vergadering van het consistorie te Sandwich in het huis van Jacob de Buyzere nog

eens de vraag of men de gevangenen mocht bevrijden en zich aldus tegen de gerechtelijke overheid verzetten Het gevolg was een kortsluiting tussen de radicalen met Hazaert, Hendrickx en De Buyzere, en de pacifistische ouderlingen. Deze laatsten schijnen uiteindelijk het pleit te hebben gewonnen want Hazaert, ontevreden over de gang van zaken, verliet daarop Engeland 579. Op zijn beurt bracht ouderling Jan Lamoot 580 de zaak op 19 april 1562 te berde in Londen; hier echter achtte men het beter de behandeling voorlopig uit te stellen 581. Het Londense consistorie maakte zich wel ongerust over de „woorden der broederen so bij ons so te Sandwijck, die wonderlicke woorden hen laten ontvallen, die tot oproer tenderen, dat exempel in sonderheit van Jan Hacke te Meesen" 582.

In het Westkwartier werden intussen veiligheidsmaatregelen getroffen. De meeste gevangenen waren erg bouwvallig, zodat men de arrestanten zoveel mogelijk naar Ieper overbracht teneinde een herhaling van de gebeurtenissen te Mese te voorkomen 583. Ter gelegenheid van de terechtstelling op de brandstapel van de Haringenaar Hubrecht Ghijs op 23 december 1561 werd te Veurne een indrukwekkende politiemacht op de been gebracht 584. Heel bijzondere voorzorgen werden getroffen te Hondshoote, volgens de commissarissen „Pazile et soeur (sen) refuge de la pluspart de ceulx que trouvons entachez de mal sentir de nostre sainte foy" 585; de bannelingen en

577 J. H. HESSELS, *Archivum*, II, p. 342-347 (6 augustus 1570).

578 A. A. VAN SCHELVEN, *Het begin van het gewapend verzet*, p. 134.

579 E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, P. 347.

58° Cfr. p. 409.

588 A. A. VAN SCHELVEN, *Kerkeraads-protocollen*, p. 307.

332 *Ibid.*, p. 320.

ADN, B. 5690, rekening 1561-1564, f° 11 v°; ARA, Rk, 13.956, f° 26 - 26 vo; 14.616, f° 52 - 53 v°.

584 Hubrechts Ghijs was, samen met zijn zuster Machelyne, met Pieter de Smet, Jan Doens en Hans Outers door de inquisiteur gearresteerd te Proven; zijn echtgenote had tijdig de wijk kunnen nemen. (ARA, AL, 461, rekeningen Titelmans en De Hondt, oktober, november 1561; ARA, Rk, 14.058, f° 32.)

585 V. GAILLARD, o.c., p. 228-229, rapport 13 november 1561.

vluchtelingen uit Belle en andere plaatsen „se sopt en grand nombre fourez audit Hontscote, pour y cuider estre encognuz à cause qu'il y a si grande multitude des gens que l'on estime bien porter à XVIII ou XXm testes en tout" 586; overigens zouden de meeste gevangenisbrekers uit laatstgenoemde stad afkomstig zijn geweest.

Op aanraden van de Raad van Vlaanderen, de Geheime Raad en de Raad van State besloot Margaretha, de commissarissen en de procureur-generaal te Hondshoote te laten bijstaan door de soeverein- baljuw van Vlaanderen met 78 voetknechten en ruiters 587. Maar bijna uitdagend liet men liedekens circuleren waarin de procureur-generaal en de gerechtelijke gezagdragers bloeddorstige wolven werden genoemd 588. En terzelfder tijd hielden Pieter Hazaert en Willem Damman bijna dagelijks geheime bijeenkomsten en avondmaalsvieringen in de onmiddellijke omgeving van de stad.

Op een tip van de afvallige geloofsbroeder Joris van der Hallen zette de procureur-generaal, bijgestaan door 35 gerechtsdienaars, op 16 februari 1562 een val op voor de deelnemers van een avondmaalsviering. Negen onder hen, onder wie Willem Damman zelf, werden gepakt. Ze werden opgesloten in het streng bewaakte schepenhuis 589. Hierdoor steeg de spanning in de stad ten top. Op 24 maart werden in de preekstoel en

op straat dreigende pamfletten gevonden. Het eerste was gericht aan de keurheren van Hondshoote en ondertekend door de „onderdane onderzaten der overheyt van Hondscote, maer wrekers van het onschuldich bloet over dese tyrannen". De schrijvers verklaren daarin, de magistraat van Hondshoote als hun wettige, door God aangestelde overheid en als „surchdraeghers vuer 't ghemeyne" te erkennen. Maar aan de vreemde tirannen die in de stad verblijven, namelijk de procureur-generaal, de inquisiteur Titelmans, de stedehouder van de soeverein-baljuw en vooral de „verrader ende bloetsuyper" Joris van der Hallen, kunnen ze niet gehoorzamen, daar ze geen "oordentlicke overheit" zijn. De taak van de overheid bestaat hierin, dat zij het rijk Gods, d.i. zijn gemeente, moet helpen opbouwen, dat ze de vrede en de eendracht bewaart en de gemene welvaart begunstigt. Die vreemde tirannen nu doen het tegenovergestelde: de massale vlucht van werklieden doet de nijverheid teniet gaan, eerlijke mensen moeten vluchten of komen op de brandstapel terecht. Tegen een dergelijk gezag dat doof blijft voor het Woord Gods is opstand gerechtvaardigd. Indien de tirannen niet vertrekken zullen ze binnenkort met geweld verdreven worden. De magistraat van Hondshoote dient te weten „datter ons een groot ghetal, als wel hondert dusent es, die altemaele eens ghezinnet

586 E. DE COUSSEMAKER, OX., IV, p. 58, rapport 28 maart 1562.

587 L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerde d'Autriche, II, p. 18-19, bericht aan de vorst, r9 december 1561.

588 E. DE COUSSEMAKER, IV, p. 67. Vermoedelijk was Damman de auteur.

589 ARA, AL, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1362. Cfr. hierover: A. A. VAN SCHELVEN, Een brief van Pieter Hazaert, - NAK, n.s., VIII (1911), p. 204.

422

zyn, om het bloet der onnoselen ende onschuldeghen up dese vervolgers te verhaelen of te wreken". Indien de negen gevangenen in 't geheim weggevoerd of berecht worden, dan zullen de tirannen de „slach up haer alder onvoorsienste op den hals cryghen". Het geschrift eindigt met de uitroep: „CAVETE VOS".

De tweede brief was zogenaamd geschreven in naam van de keurvorsten Frederik van Naumburg en Gerard van Sevenberghe (Siebenbürgen); indien de negen Calvinisten terechtgesteld werden, zouden „veertich benderen knichten ende... honden benden peerden" naar Vlaanderen worden gestuurd om Hondshoote, Brugge, Veurne, Sint-Winoksbergen, Belle, Rijsel, Doornik en Ieper uit te moorden en in brand te steken, en de inquisiteur op de brandstapel te executeren 590.

De procureur-generaal kreeg het vermoeden dat de oproerlingen zoniet uit Sandwich waren overgekomen, dan toch vanuit die stad gesteund werden. Niet ten onrechte. Uit de latere bekentenissen van Jan Hueseck weten we inderdaad dat de te Sandwich wonende Ieperling Gerard Matte „gheerne de broeders in Ynghelant gheperswadeert" zou hebben, „de procureur general ende zyn volck uit Honscote te slaene" 591. Terzeldertijd kreeg de procureur-generaal lucht van een valsemunterszaak in Hondshoote, die in kringen van de gereformeerde vluchtelingen in Sandwich en — via de Hondshoote saai-handelaar Karel Thieule — ook in Gent vertakkingen had 592. Als verbindingsman

590 Copieën van deze brieven in: RAG, RVL, 720, f° 116, 118. Afschriften werden doorgestuurd naar de landvoogdes en naar Egmont. f° 128 v°.) Er bestaat een grote gelijkenis met de dreigbrief die omstreeks dezelfde tijd ten gevolge van twee arrestaties in Valenciennes werd ontvangen: „...sy vous en fait persécution, croyé certainement que grand nombre de gens s'élèveront contre vous, et y aura grand tumulte et confusion de sang répandu". (Ch. PAILLARD, Histoire des troubles religieux à Valenciennes, II, p. 160-161.)

591 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 349.

592 Het was niet de eerste keer dat gereformeerden betrokken waren bij valsmunterij. Een gelijkaardige zaak was reeds in 1560 te Gent aan het licht gekomen bij protestanten uit Rijsel. De gebroeders Jacques en Jean Rogghe uit die stad, resp. bonnettenmaker en riemenmaker, waren omstreeks 1551 om ketterij naar Antwerpen gevlucht. Jan trad daar in het huwelijk; zijn echtgenote was de schoonzuster én van Antheunis Labault, én van Lieven de Pape, én van Hendrik van Hauwaert, allen uit Gent. De laatste twee weken op hun beurt „ter causen van heresie" uit naar Lübeck, de eerste wordt in de inquisiteursrekening van 1558 als verdacht genoteerd. (ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1558.) Het milieu waarin de Rogghe's verkeerden was dus duidelijk protestants. De broers trokken omstreeks 1554 naar het Oostland, waar ze handel dreven in grauwe lakens, onder meer in Hamburg, Bremen, Stade, Lüneburg, Lübeck. Alhoewel zijn vrouw in Rijsel nog leefde, trouwde Jacques omstreeks 1555 in Emden, voor de Gentse predikant van de Vluchtelingenkerk Maarten de Cleyne.

Nadat de Rijselnaars zich in 1556 te Gent hadden gevestigd, zetten ze in het huis van Filips Stuerbout een valsmunterszaak op, die in mei 1560 ontdekt werd. (SAG, BC 1545-1561, f° 198, 201, 201 v°.) Bij sententie van 13 juli 1560 werden Jacques en Jean Rogghe en Filips Stuerbout geëxecuteerd aan de galg. De echtgenoten van Jacques Rogghe en van Stuerbout werden verbannen verklaard. (RAG, RVL, 7541, f° 235 v° - 236, 240, 241, 376 v°.) De verkoop van de bezittingen van Jacques Rogghe bracht 1215 p. 13 s. 6 d. op, terwijl zijn tegoed hij schuldenaars 198 p. 18 s. par. bedroeg. (ARA, Rk, 21.927, f° 10 en 10 v°.)

423

in die zaak tussen Hondshoote en Engeland had ouderling Gillis Ente van de Vluchtelingenkerk te Sandwich 593 gefungeerd, een lakenwever afkomstig uit Nieuwkerke 594 en broer van de Francois Ente die had deelgenomen aan de gevangenisbraak te Mesen. De zeer rijke lakenondernemers Jan Suerbroot en Michiel Godschalk 595, de Willem Godschalk die in 1561 de incidenten tegen Titelmans te Belle had uitgelokt, en de protestant Jan Bollaert uit Jabbeke 596 waren de kopstukken in Hondshoote. Volgens bepaalde geruchten zouden er met dit geld wapens zijn gekocht. Met bezorgdheid beloofde de procureur-generaal daarom te informeren naar de namen van de vluchtelingen te Sandwich, teneinde „leurs dessains" te trachten uit te vissen. Hij legde dadelijk een verband tussen „t fait van stroyenes" van de oproerige pamfletten en de valsmunterszaak. De saaikoopman Maillaert Zoete uit Hondshoote — die vroeger ook al als protestant veroordeeld was geweest maar genade had gekregen 597, en een assistent van de soeverein-baljuw werden naar Sandwich gestuurd. Maar vér van daar iets te kunnen uitvissen, werden ze aangehouden onder beschuldiging van „plusieurs crismes, comme d'espie et poursuiveurs des bons Christiens". Pas na de tussenkomst van de Spaanse ambassadeur in Londen kon Zoete terug vrijraken 598. Hoe de zaak verder haar beloop heeft gehad weten we niet. In elk geval heeft de procureur-generaal ernstig rekening gehouden met de mogelijkheid van een groots opgezet complot met religieuze implicaties.

593 J.H. HESSELS, Archivum II, p. 196.

594 Sinds 1561 woonde hij in Engeland. (R. E. G. KIRK en E. F. KIRK, O.C., p. 280). Hij trouwde in de Nederduitse kerk te Londen met Jacquemijne van de Wale uit Mesen. Begin april 1562 werd hij te Hondshoote gearresteerd. Alhoewel hij volgens Titelmans „es ghenouch houdende die leeringhe van Calvinus" (van zijn standvastigheid getuigt ook zijn geschreven geloofsbelijdenis die omstreeks 25 april in Sandwich aankwam: J. H. HESSELS, l.c.), werd hij, gezien zijn jeugdige leeftijd, op 25 mei door de Raad van Vlaanderen eenvoudig drie jaar in Nieuwkerke gebannen. (V. GAILLARD, o.c., p. 293, 306; RAG, R171, 7543, f° 148 v° 149.) Zoals kon verwacht worden was hij kort daarop alweer in Engeland. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 352.)

595 Cfr. E. COORNAERT, La draperie-sayetterie d'Hondschonte, p. 277 c.v.

596 Cfr. p. 512.

599 Reeds op 23 juni 1561, toen hij nog in Engeland verbleef, was hem een vrijgeleidebrief aangeboden door de Raad van Vlaanderen. (RAG, RVI, 719, f° 146.) Wegens zijn gewillige medewerking werd hij, mits een boete van 36 fl. te betalen, van elke verdere vervolging ontslagen.

(ARA, Rk, 21.928, f° 11 vo.)

658 E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 65-66, 69; ARA, AL, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562.

424

Spijt de beste voorzorgen liepen voortdurend berichten binnen over uitbraken uit gevangnissen, al of niet met hulp van buitenuit. Op 21 oktober 1561 ontvluchtte de Duinkerkenaar meester Pieter van Beveren uit de kasselrijgevangenis van Ieper 599. Niet minder dan dertien kettters ontsnapten omstreeks 26 maart 1562 uit de gevangenis van Grevelingen 600. Filips Grevier verdween begin april uit de gevangenis van Diksmuide 601. De drie vrouwen onder de gevangenen te Hondskoote werden in de nacht van 13 op 14 april „met hulpe ende grote liste" uit het schepenhuis bevrijd 602. Dit zette er de commissarissen, in overleg met de baljuw, schepenen en keurheren van Hondskoote toe aan, spoed te zetten achter de berechting der overigen. Joos van de Putte stierf nog voor het zover kwam 603. De nog jeugdige Lieven van de Putte en Jan Meeussins werden in juni onder borgtocht vrijgelaten 604. Jan Weyns en Francois Aechte werden op 3 juli voor zes jaar op de galeien gebannen 605. Karel Criecke uit Mesen tenslotte, de enige die zijn Calvinistische overtuiging standvastig getrouw bleef, stierf op 20 april 1562 de vuurdood te Hondskoote 606.

De voornaamste arrestant, heer Willem Damman, was intussen overgebracht naar de gevangenis van het Geestelijk Hof te Ieper. Daar werd hij op 12 mei „fortselingen uitghehaelt ende wechgelyt met pistoletten ende andere wapen" 607. Zoals in het geval van Jan Hacke te Mesen waren de plannen weer beraamd te Sandwich. Onder de voornaamste daders werden genoemd, 608:

959 V GAILLARD, O.C., p.343-344; RAG, RVL, 7544, f° 464-465.

960 Gillis Behagle en Peronne de Langhe uit Waasten, molenaar Jacob van der Moeien, wever Joos Leupe en smid Jan Hannock uit Nieuwkerke, Jan Bale, Grietken Bale en Jan de Coninck uit Hondskoote, Mailion Scroyes, Balthasar Temmermans, Mailion Temmermans en zijn echtgenote, en Mayken Buels. (V. GAILLARD, O.C., p. 279-283.)

961 RAG, RVL, 7543; f° 128 - 128 v°.

602 De drie vrouwen, Claerken Hendrickx (echtgenote van Willem Damman), Martynken Salomé uit Steenwerck en Calleken Hobbels uit Belle werden op 2 mei bij verstek verbannen. (ARA, AL, 462 bis.) De ontsnapping was georganiseerd door de waardin van „t Meuleken" en haar meid (tevens meid van het schepenhuis), en door de zuster van Calleken Hobbels. In „t Meuleken" vond men een brief van Willem Damman, en ketterse liedekins. Ibid., rekening procureur-generaal, 1562; V. GAILLARD, o.c., p. 300- 301.)

603 V. GAILLARD, o.c., p. 273.

604 Ibid., p. 308-312; AHA, StA, 1702,1, Margaretha aan de Raad van Vlaanderen, 23 juni 1562.

605 RAG, RVL, 7543, f° 201 - 201 W. Ze konden ontsnappen en vestigden zich te Sandwich. Beiden hadden reeds in 1560 een boete betaald aan de inquisiteur. (ARA, Rk, 21.927, f° 23 vo`); 21.928, f° 12 v°.) Cfr. J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 18.

606 ARA, Al, 462 bis, copie van de sententie.

607 E. DE COUSSEMAKER, O.C., III, p. 74; dr. I, p. 310; RAG, VRI, 722, f° 151 v°.

608 E. DE COUSSEMAKER, O.C., I, p. 348.

425

de lakenscheerder Olivier Moenins, afkomstig uit Danouter, die zelf al eens uit de gevangenis van Antwerpen was kunnen ontsnappen 609; de blauwverver Jan Beaugrandt, afkomstig uit Poperinge en op dit ogenblik ouderling te Sandwich 610, Dierik Bette uit Belle, de houtzager Jacob Masselis, afkomstig uit Boeschepe 611 en de wever Mahieu Marreel, afkomstig uit Meteren 612.

De toenemende animositeit in bepaalde gereformeerde kringen moet worden

gezien tegen de achtergrond van de politieke en religieuze agitatie in Frankrijk en vindt zijn verklaring in het groeiend zelfbewustzijn van de aanhangers der nieuwe religie die zich tegenover een onverzettelijke overheid geplaagd zagen. De voornaamste predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert, was samen met zijn assistent Jan Hendrickx in de Franse hoofdstad tijdens de woelige dagen na de weigering van het Parlement van Parijs om het *Edit de janvier* te registreren; beiden woonden er de opstandige bijeenkomsten bij die uitmondde op het bloedbad van Vassy (1 maart 1562) 613. Bij zijn terugkeer onderstreepte Hazaert tijdens de befaamde Antwerpse synode het recht op weerstand tegen de overheid, en was er daardoor mede oorzaak van dat de verhoudingen met de Londense kerkeraad tot het vriespunt daalden 694.

Al op 16 juli 1561 had Margaretha haar diepe ongerustheid uitgesproken over de toestand van de religie in Vlaanderen: voornamelijk ten gevolge van de nabijheid van Frankrijk en Engeland schijnen volgens haar talrijke personen de oren te spitsen, en daar de sectarissen zo ijverig zijn in het propageren van hun ideeën moet gevreesd worden dat van die kant het vuur op zekere dag zal oplaaien 615. De hugenoten, zo vertelde een Fransman in 1562,

609 Op 110 november 1559 ontsnapte hij uit de gevangenis te Antwerpen, waar hij wegens ketterij opgesloten was. (P. GENARD, AA, IX, p. 15.) Sinds 1560 was hij in Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, Kerkerads-protocollen, p. 56.) Hij trouwde daar met Jacomyken van der Meesen. (Ibid., p. 495.) Op 4 mei 1562 werd hij verbannen verklaard en werden zijn goederen verbeurd verklaard. In augustus 1565 werd zijn zaak opnieuw behandeld door de inquisiteur, vermoedelijk omdat hij een verzoek had ingediend om zich weer in het land te mogen vestigen. (ARA, AL, 463, rekening Vlaminck, 1565.)

610 Reeds in 1558 werd te Antwerpen een prijs gesteld op zijn hoofd (P. GENARD, AA, II, p. 308-309.) Sinds 1560 was hij lid van de Nederduitse Vluchtelingenkerk te Londen; later was hij afwisselend te Londen en te Sandwich als ouderling. (A. A. VAN SCHELVEN, O.C., p. 29, 30 en passim.)

611 Sinds 1560 verbleef hij te Londen. (Ibid., p. 65, 495«) Op 4 mei 1562 werd hij bij verstek verbannen verklaard en werden zijn goederen te Reningelst en Boeschepe in beslag genomen. (ARA, AL, 462 bis.)

612 Sinds 1560 met echtgenote en kinderen te Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 497; R.E.G. KIRK en F.F. KIRK, o.c., p. 276.) Op 4 mei 1562 verbannen verklaard met inbeslagneming van zijn goederen.

613 J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 22.

614 A. A. VAN SCHELVEN, Het begin van het gewapend verzet, p. 136-140; IDEM, Kerkerads-protocollen, p. 320, 322-323, 349, 386-392; J.H. HESSELS, Archivum, II, p. 357.

615 L. P. GACHARD, Correspondance de Marguerite d'Autriche, I, p. 500.

426

trachten via Vlaanderen schade toe te brengen aan de Nederlanden en hopen hun doel te kunnen bereiken door „la communication que ceulx de ce pays-là ont avecq ceulx des villes frontières de Franche, si comme Calays, Ardre et aultres" 616.

Intussen was het in de Waalse gewesten tot ernstige wanordelijkheden gekomen. Tijdens de chanteries te Doornik in september 1561 hielden de Calvinisten een massaal machtsvertoon 617; te Valenciennes bevrijdden honderden nieuwgezinden op 27 april 1562 twee geloofsgenoten op het laatste ogenblik van de brandstapel en droegen ze in triomf door de stad (jour des maubrulez) 618.

De Doornikse handelaar Amandt le Roux, op 27 november 1561 uit zijn geboortestad verbannen om de rol die hij had gespeeld in de chanteries, ging zich in Ieper vestigen en verstrekte er logies aan „plusieurs personnes de sa secte et hérésie" — waarbij dan wellicht aan andere gevluchte Doorniknaars moet worden gedacht 619. De te Cassel wonende Doorniknaar Jacques Taffin van zijn kant, algemeen ontvanger van de kasselij Cassel en van het Bos van Nieppe (tussen Hazebrouck en Merville), onder-

hield nauwe relaties met zijn broer Nicolas, pensionaris van Doornik en één der grote figuren van het protestantisme aldaar 620. Hebben ook deze Doorniknaars ertoe bijgedragen om de atmosfeer in het Westkwartier te vertroebelen? Of bestonden er zelfs rechtstreekse contacten met Doornik over de taalgrens heen? Bronnen uit Watrelos vertellen hoe men in augustus en september 1561 groepjes zingende mensen zag passeren die in de bossen bij Doornik de predikaties hadden bijgewoond en nu doorheen het dorp nog verderop naar huis trokken 621.

Nauwelijks waren in dit Westkwartier de commentaren op de gewelddadige bevrijding van Willem Damman bedaard, of de overheid werd opgeschrikt door een openlijke massademonstratie van de kant der gereformeerden.

616 IDEM, *Analectes historiques*, III (Brussel 1856), p. 466.

617 G. MOREAE, *Histoire du protestantisme d Tournai*, p. 568-195.

618 Ch. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux à Valenciennes*, I (Brussel 1874), p. 68-74.

619 Begin 1563 werd hij in Vommezele bij Ieper gearresteerd; hij werd kort na 8 oktober 1563 te Ieper met het zwaard terechtgesteld. (ARA, Rk, 1 4.619, f° 7, 8; RAG, RV1, 721, f° 161, 228.) Zijn weduwe Isabeau Pétilion kreeg in 1564 genade. (C. DEHAISNES, *Innentaire sommaire*, III, p. 129.)

620 Jacques Taffin werd in januari 1562 gevankelijk naar het Gravensteen te Gent overgebracht op beschuldiging te Doornik een preek van Guy de Bray te hebben bijgewoond en de minderbroeder — later Calvinistisch predikant — Adrien Saravia uit zijn klooster te Saint-Omer te hebben helpen ontvluchten. Bij gebrek aan bewijzen werd hij in maart terug in vrijheid gesteld. In 1566 hielp hij de predikaties opzetten te Ieper. Over Nicolas en Jacques Taffin, en de derde broer Jean, Calvinistisch predikant te Metz, cfr. G. MOREAU, *Histoire du protestantisme á Tournai*, p. 149-150, 345-346; E. DE COUSSEMARER, O.C., II, p. 47-50.)

621. J. PIAT, *Watrelos, mille ans d'histoire* (Watrelos 1970), p. 28.

427

Op zondag 12 juli 1562 hield Gelein Damman, broer van Willem, op het kerkhof van Boeschepe tijdens de hoogmis een publieke predikatie. Er waren ongeveer tweehonderd toehoorders — „onder de zelve diversche voorzien van langhe stocken ende messen" 622, anderen van pistolen 623 — opgekomen uit Boeschepe zelf, uit Westouter, Reningelst, Berthen, Belle, Eecke, Godewaersvelde, Loker, Dranouter, Steenwerck, Sint-Jans-Cappel, Meteren en Steenvoorde. Volgens getuigen waren er bovendien talrijke teruggekeerde vluchtelingen uit Engeland 624. Er gingen geruchten dat gewapende lieden waren opgesteld in de omringende bergen om in geval van nood ter hulp te snellen 625. De dag te voren was voor de preek in heel de streek een groot-scheepse propaganda gevoerd, onder meer op een bruiloftsfeest te Westouter 626 en op de markt te Steenvoorde 627. Aan de gereformeerden waren briefjes rond gestuurd met het verzoek, familieleden, vrienden en kennissen uit te nodigen en hun te zeggen „dat 's anderendaechs te IX hueren de bisschop of een gheleert man uut synder name, liet evangelium te Boeschepe vercondighen zoude ende uutlegghen wie die valsche profeten waren" 628; men moest „de naeme vanden bischop daer inne becleeden... omme de zaecke te bedecken" 629. Meer dan één uur lang sprak Gelein Damman over de roomse Kerk, het gezag van de paus, de mis, de eucharistie, en plaatste daartegenover de gereformeerde geloofsstellingen 630.

Er was slechts een kort incident op het ogenblik dat de pastoor van Boeschepe naar buiten kwam en de aanwezigen ertoe aanzette, zijn mis te komen bijwonen. „Broeders," zo reageerde iemand, „laet ons byeen blyven". Slechts enkele Boeschepenaars gaven gehoor aan de oproep van hun parochieherder 631. Aan het einde van het sermoen vroeg de predikant zijn gehoor neer te knielen „omme te bidden voor alle princen, gheestelic ende weerlic dat God hemlieden zouden willen verlichten datmen den waerachtegen dienst Gods zoude moghen gebruecken" 632; een speciaal gebed werd gedaan voor „de broeders die in stocken ende blocken

laeghen dat zy zouden moghen volstandich blyven in huerlieder gheloove, midsgaders dat God de princen zoude willen bekeeren van 't onnoosel bloedt

622 I. L. A. DIEGERICK, Documents du XVIIe siècle, II, p. 167-168.

623 E. DE COUSSEMAKER, O.C., II, p. 61.

624 I. L. A. DIEGERICK, O.C., II, P. 204-205.

625 Ibid., p. 235.

626 Ibid., p. 183-188. 62) p. 188-189. 629 Ibid., p. 179-180.

629 Ibid., p. 189-191 en 181-183; RAG, RVL, 718, 23 maart 1565.

630 I. L. A. DIEGERICK, O.C., II, p. 235.

631 Ibid., p. 204-205.

632 RAG, RVL, 7544, f° 459 - 459 v", sententie Jan de Bert, 5 november 1563.

428

niet meer te vervolghen" 633. De vergadering werd besloten met een Psalm. Beschermd door een zestiental gewapende mannen uit Steenvoorde en omgeving ging Gelein Damman daarop naar Godewaersvelde, waar het middagmaal gebruikt werd in de herberg van Andries Meynghe. De predikant hield er een schriftlezing en zong met zijn disgenoten enkele liederen. De daaropvolgende nacht preekte hij in een leegstaand huis te Steenvoorde. Zijn plannen echter om nog een publiek sermoen te houden, nu in de kasselrij Belle, bleven onuitgevoerd; uit schrik voor de inzettende vervolgingen week hij via Nieuwpoort uit naar Engeland 634.

De repressie was inderdaad ongemeen heftig. De dag na de feiten was Titelmans al ter plaatse. De baljuws van Cassel, Belle en Ieper sloegen de handen in mekaar. De procureur-generaal en talrijke gerechtsdeurwaarders van de Raad van Vlaanderen, de soeverein-baljuw van Vlaanderen en zijn assistenten, en weldra ook de koninklijke commissarissen Robert du Cellier en Jacob de Blasere, kregen uitgebreide volmachten om de berechting van de schuldigen tot een goed einde te brengen en om definitief een punt te plaatsen achter de reformatorische bedrijvigheid in het Westkwartier 635. In de loop van de volgende maanden werden negen deelnemers aan de predikatie terecht gesteld: zes te Ieper 636 en drie te Cassel 637. Anderen kregen straffen, gaande van openbare boete tot eeuwige verbanning op de galeien met verbeurdverklaring van de bezittingen. De eeuwige verbanning werd bij verstek uitgesproken tegen een tweehonderdtal personen die vrijwillig op de vlucht waren gegaan, sommigen omdat ze zich werkelijk schuldig achtten, anderen „sur la crainte que leur auroit causé ung bruyt qui pour lors courroit, que

633 I. L. A. DIEGERICK, o.c., II, p. 196-197.

634 V. GAILLARD, O.C., p. 323-325; I. L. A. DIEGERICK, o.c., II, p. 201-204.

635 E. DE COUSSEMAKER, o.c., II, p. 61-78.

636 Gelein Brues, waard in „De Croone" te Loker, onthoofd 28 november 1562 (I. L. A. DIEGERICK, o.c., II, p. 167-168); Hendrik Butsraen uit Westouter, onthoofd 28 november 1562 (Ibid., p. 169); Pieter Pollet uit Reningelst, onthoofd 23 januari 1563 (ibid., p. 179-180); Christiaan Schaephoofd uit Reningelst onthoofd 23 januari 1563 (ibid., p. 177-178); Mahieu van Peperstraete uit Westouter, onthoofd 23 januari 1563 (V. GAILLARD, O.C., p. 330-331; I. L. A. DIEGERICK, o.c., II, p. 178-179); Robert de Croock uit Cassel of Steenvoorde, verbrand 20 februari 1563 (ibid., II, p. 201-202). Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, Martelaarslijst van Ieper 1547-1595; ons ontgaat de betekenis van diens mededeling als zou Van Peperstraete een directe medewerker zijn geweest van Jan Denijs, als recruteringsagent voor de legers van Oranje; hier wordt over feiten gesproken die zich vier jaar na de dood van de Westouternaar voordeden!

637 Francois Bogaert, alias du Ploicx en Gauthier de Zautere uit Steenvoorde, en Clays Vlasman, alias Bernaett, uit Godewaersvelde, allen onthoofd op 10 oktober 1562. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., II, p. 129; ARA, AL, 462 bis.)

429

tous ceulx qui s'estoient trouvé audict presche de Boeschepe seroient capitalement punis" 638.

Ook Hondskoote had zich intussen niet laten intimideren. De anabaptistenkring werd genadeloos uitgeroeid 639.

De Calvinist Karel Eylinck uit Meteren, die in mei 1562 op last van de inquisiteur was gevangen genomen, stierf in deze stad op 3 oktober 1562 de vuurdood. Hij schijnt de revolutionaire ideeën van sommige zijner geloofsbroeders niet te hebben gedeeld. Op een vraag van zijn onderzoeksrechters welke zijn houding was tegenover de magistraat, antwoordde hij 'dat ieder die zich verzet tegen de overheid ingaat tegen het bevel van God: de magistraat die het zwaard gebruikt om de slechten te straffen staat in dienst van God; men zal bidden voor de overheid opdat de christenen met haar bescherming een vreedzaam en heilig leven zouden kunnen leiden'.640

Cassel ging op zijn beurt over tot de berechting van reeds vroeger gevangen genomen Calvinisten. Clays Mocke uit Nieuwkerke, die reeds in 1555 een straf had opgelopen te Ieper 641 werd begin 1563 geëxecuteerd met het zwaard. Jacob Cambier uit Cassel zelf eindigde op 13 februari 1563 op de brandstapel 642. In hetzelfde jaar werd door de baljuw van Cassel te Hazebrouck de Kortrijkzaan Joos van Reus (Roelx) onthoofd 643; omstreeks 1553 had hij reeds een straf opgelopen te Geraardsbergen 644.

De rigoureuze maatregelen sorteerden, zo leek het, een bevredigend effect. Op enkele incidenten na 645, bleef het voortaan rustig. Wie niet op de vlucht was gegaan verlegde zijn reformatorische activiteit voortaan naar de binnenhuiskamers en werd dan ook, voor zover hij de openbare orde niet verstoorde, met rust gelaten. Met de resultaten van de generale enquête van

638 RAG, RV1, 718, advies van de Raad van Vlaanderen, 23 maart 1565. Verslag van de commissarissen over hun werkzaamheden, 4 januari 1563: E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, P. 95-97.

639 Cfr. p. 503 e.v.

640 E Da COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 138, 284; A. VAN HAEMSTEDÉ, f° 377, 379 9°: CRESPIEN (1570), f° 598 v° - 600: hierin ook de geloofsbelijdenis van Eylinck en een brief aan zijn geloofsbroeders te Hondskoote.

641 ARA, Rk, 14.616, rekening 1556-1561, f° 52 v°.

642 E. DE COUSSEMAKER, O.C., II, p. 129-130.

643 Ibid., p. 131.

644 ARA, Rk, 13.571, rekening 1553-1555, f° 26 v° - 27.

645 Tijdens de overbrenging van 32 gevangenen — waaronder verscheidene ketteren — naar de galeisepen te Vlissingen in maart 1563, werden de bewakers op de overvaart van Sluis naar Vlissingen om het leven gebracht; tal van ontsnapte nieuwgezinden vestigden zich in de omgeving van Grevelingen en ontplooiden er een tijdlang een drukke activiteit. (ARA, StA, 281, f° 294 - 294 v°; RAG, RV1, 721, f° 70.)

In de nacht van 23 op 24 oktober 1563 werd de ketter Hansken Nuens, afkomstig uit Noortberquin, met geweld bevrijd uit de gevangenis van Nieuwpoort. (Cfr. J. DECAVELE, Jan Hendrickx, p. 26, noot 47; RAG, RW, 7616, f° 66; V. GAILLARD, o.c., p. 335-336.)

januari 1564, op last van de Raad van Vlaanderen gehouden onder meer te Hondskoote, Belle, Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Nieuwpoort, Cassel en Ieper, kon de overheid tevreden zijn. Nergens werd nog enige min of meer belangrijke activiteit van de Calvinisten opgemerkt. En inderdaad, de Calvinistische rondreizende predikant Jan Hendrickx moest bij zijn arrestatie te Daknam in 1564 toegeven dat „het volck in 't Westquartier gheen ghehoor meer en darf gheven den leraers ende predicanten", en dat hij zelf daar „qualick erghens zoude hebben weten logeren ofte slapen 647'. Na het beëindigen van de opdracht der gevolmachtigde commissarissen in

het begin van 1563 werd in het Westkwartier nog slechts één doodvonnis uitgesproken tegen een Calvinist, namelijk te Hondshoote: Jan van de Cruce uit Verlinghem besteed daar op 18 september 1564 de brandstapel 648.

Het is duidelijk dat de kleine lui zich door al dat machtsvertoon hebben laten afschrikken. Talrijk waren degenen die uit vrije wil hun excuses gingen aanbieden aan hun pastoor of aan een vertegenwoordiger van de inquisiteur. Het waren nu opnieuw vooraanstaanden — mensen die voldoende zelfstandig dachten om het keurslijf dat hun aangemeten werd niet te nemen — die zich voornamelijk in de kijker werkten.

In de rekeningen van de inquisiteurs van 1563 en volgende jaren worden als verdachten onder meer vermeld: meester Robert Flamynck (Flameng), schoolmeester te Ieper 649; meester Lowies Borre, chirurgijn te Quaëdypre; meester François de Deckere, chirurgijn te Hondshoote 650; meester Filips Roussel, chirurgijn te Morbecque 651; Jan Pesquier, koster te Zuidkote; de koster van Deulemont; meester Colaert Wycmille, chirurgijn te Lampernisse; heer Jan Spanooghe, priester-onderwijzer te Herzele; meester Lambrecht de Puudt, schoolmeester te Ieper; de baljuw van Elverdinge; Caeye Mannens, boekhandelaar te Ieper; heer Pieter de Mey, pastoor van Caestre; Machiel van de Graefsepe, zoon van schepen Wouter te Caestre; Jan de Codts, landmeter te Hondshoote; meester Noë Touret, schoolmeester te Hondshoote; de karmelietenbroeder Filips van Ieper.

Maar intussen bleef de verbittering in brede lagen van de bevolking groot, vooral bij diegenen wier verwanten of vrienden de wijk hadden moeten nemen,

646 RAG, RVL, 722, f° 125-130.

647 IBid., f° 149.

648 SAH, FF 5, f° 42.

649 Hij is wel te vereenzelvigen met Robertus Flaminius die in 1566 werkzaam was als predikant in Ieper. (H. Q. JANSSEN, *De kerkhervorming in Vlaanderen*, I, p. 256.)

616 Sinds 1563 verbleef hij in Londen. (A. A. VAN SCHELVEN, o.c., p. 428, 434.)

651 In september 1563 was hij gevangen in het Gravensteen te Gent. Zijn verdachte boeken werden in zijn aanwezigheid verbrand, maar dank zij de tussenkomst van de inquisiteur raakte hij, met een lichte straf, weer vrij. (RAG, RVL, 721, f° 222, 23 september 1563.)

652 L. P. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I/I, p. 468, 25 februari 1562.

431

en niet het minst bij de vluchtelingen zelf. Reeds in begin 1562 had de pauselijke nuntius in Madrid aan Filips II een rapport overgemaakt dat vanuit Engeland naar Rome was gestuurd en waarin stond dat Vlaanderen, Brabant en Henegouwen opstand zouden plegen indien de protestantse geloofsbelijdenis niet getolereerd werd; meer dan 30.000 vluchtelingen beraamden in Engeland een samenzwering om in hun vaderland de geloofsvrijheid af te dwingen 652. Op 9 april 1563 schreef Christophe d'Assonleville uit Engeland aan Granvelle: „Men hoort hier luidop zeggen dat de vluchtelingen in de verwachting leven van een spoedige en gewelddadige ommekeer, niet alleen van de religie, maar ook van de politieke ordening in ons land; ze wachten slechts op dit ogenblik. In hun preken durven ze zelfs aanduiden wie hun leidsmannen zullen zijn, vanwaar de hulp zal komen... 653. De ketters hier, vooral de Vlamingen, moedigen elke dag in hun sermoenen onze vluchtelingen aan, vol vertrouwen te zijn daar in navolging van Frankrijk en Engeland die — naar hun zeggen — het licht van het Evangelie ontvangen hebben, binnenkort ook in Vlaanderen het getij zal keren" 654.

Een aparte ontwikkeling deed zich voor in het havenplaatsje Nieuwpoort. De pastoor, heer Vincent Pauwels, kon in januari 1564 nog getuigen dat zijn parochie, die

om en bij de 2000 communicanten telde, nauwelijks door de nieuwe leer was aangetast. De stedelijke overheid bevestigde dit en voegde eraan toe dat ze, om te verhinderen dat „leeraers ofte hereticquen, passerende de zee van ofte naer Inghelant, en zouden diverteren binnen der voorseyde stede, ofte aldaer eeneghe conventiclen stichten", een strenge controle uitoefende op de herbergen waar logies werd verstrekt aan vreemden. Wel was er, na de terechtstelling van Geert de Moer omstreeks 1554, 655, nog enige ketterse activiteit opgemerkt bij mensen als meester Jan Lippens, schoolmeester te Oostende en later pastoor te Lombardzijde, een zekere Clais, werkmans uit Belle, de smid Jacob Cheys, de havenarbeider Adriaan Obry en Pieter Janszuene uit Den Briel. Zij hadden echter allen de wijk genomen 656. Mayken Chrispijns van haar kant had in maart 1563 te Veurne om vergiffenis gesmeekt over haar ketterse dwalingen 657.

Kort na de al te geruststellende rapporten van de kerkelijke en de wereldlijke overheid bleek dat Nieuwpoort dan toch niet zo apatisch was

653 KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques*, III, p. 5 110, ep. 1068.

654 *Ibid.*, p. 312-313,

655 A. L. E. VERHEYDEN, *Le Profestantirme à Nieuport*, p. 12.

656 RAG, RVI, 722, f° 125 - 125 V°.

657 ARA, Rk, 14.059, f° 21.

432

gebleven tegenover het protestantisme. Als voortrekkers van de nieuwgezinden manifesteerden zich de rijke Jacob Lauwers — reeds in 1539 of 1540 gestraft wegens ketterij 658 — en zijn echtgenote (vermoedelijk de zuster van de zoëven genoemde Brielenaar), Willem van den Steene, deurwaarder van de Grote raad te Nieuwpoort Jan Pauwels, graanhandelaar en ontvanger van de accijnzen te Nieuwpoort en de schepenen Jan Caut en Jacob Seu. Tussen september 1565 en januari 1566 werd door de inquisiteur of door de commissarissen van de Raad van Vlaanderen tegen niet minder dan 56 personen een proces ingespannen omwille van ketterij. De meesten van hen hadden met hun gezin de wijk genomen naar „suspecte plaetsen", anderen toonden berouw en verkregen vergiffenis 660.

BESLUIT

Nadat het anabaptisme in 1538 bijna volledig uitgeroeid was geworden, werd door de repressie van 1544-1545 ook aan de sacramentarisched-gereformeerde richting een gevoelige slag toegebracht. Slechts moeizaam richtten de gemeenschappen zich weer op, en wel dank zij impulsen van twee kanten: enerzijds de steun van enkele intellectuelen en personen uit de gegoede middenklasse, anderzijds het herstel van de contacten met reformatorische centra buiten Vlaanderen, heel in het bijzonder met de snel in betekenis winnende emigrantengemeenten op vreemde bodem. Onder deze Vluchtelingenkerken stonden Londen (tot 1553 en opnieuw sinds 1559 Emden (sinds 1554) en Sandwich (sinds 1561), niet ver van de Nederlanden, op de voorgrond. Van hieruit werden predikanten uitgestuurd (een dertigtal zijn ons met name bekend) die niet alleen leiding uitoefenden over de achtergebleven gereformeerden in het moederland, maar tevens actieve leerverkondigers waren tijdens geheime conventikels.

Naast de Nederduitse kerken in den vreemde ging er sinds het einde van de jaren vijftig en vooral vanaf de beginnende jaren zestig een groeiende invloed uit van Antwerpen enerzijds en van de Waalse industriesteden in het Zuiden anderzijds, die

tevens de brug sloegen naar het Franse Calvinisme.

Gent, Brugge, Oudenaarde, Ronse, Axel, Hulst, Eeklo en Oostende herbergden omstreeks 1560 een relatief belangrijke gereformeerde kern, de meesten vermoedelijk kort na dit jaar al met een eigen kerkorganisatie.

658 Rk, 14.287, rekening 1539-1540, 7 v°.

659 RAG, RVL, 718, Raad van Vlaanderen aan Grote Raad, 16 november 1564; 722, f° 196, Grote Raad aan Raad van Vlaanderen, 21 november 1564; 7545, f° 45 - 45 v°: vonnis 11 mei 1565, 50 jaar verbannen met inbeslagneming van zijn bezittingen.

660 ARA, AL, 463, getuigschriften van pastoor Gillis Bosschier en van de magistraat van Nieuwpoort, 25 oktober 1465; rekeningen Titelmans, Vlaminck, Van Hee, De Hondt, 1564; ARA, Rk, 29.931, f° 24 v° - 25.

133

Het zwaarte-punt evenwel lag ontegensprekelijk in het Westkwartier. Dit geïndustrialiseerde gebied werd sinds 1559 de invalspoort voor terugkerende Nederlandse émigré's uit Londen en later uit Sandwich, en lag bovendien — mede door zijn uitgebreide commerciële relaties — na het verdrag van Cateau-Cambrésis (1559) open voor de invloeden uit het aanpalende hugenootse Frankrijk. In dit Westkwartier voltrok zich, — parallel met de ontwikkelingen in Frankrijk, in Doornik, Valenciennes en Rijsel — een toenemende radicalisering van de religieuze standpunten, in 1561 en 1562 culminerend in een openlijk verzet tegen de inquisitie en in een publieke machtsdemonstratie in het dorpje Boeschepe. De strenge repressie evenwel wist deze innerlijke dynamiek tijdelijk af te remmen, maar in 1566, mede ten gevolge van de politieke ontwikkelingen, manifesteerde deze zich sterker dan ooit, nu in zijn meest extreme vorm, en leidde tot zinloos geweld.

Blz. 434

HOOFDSTUK IV

DE HEROPBLOEI EN DE DEFINITIEVE DOORBRAAK VAN HET ANABAPTISME NA 1550

Inleiding: de „stille" jaren veertig

Het repressiejaar 1538 was voor de doopsgezinden in Vlaanderen rampzalig geweest. Alle leiders waren verdwenen. De gemeenschappen, al gehalveerd door menigvuldige terechtstellingen, vielen helemaal uiteen daar velen hun heil zochten in den vreemde.¹ Wie bleef kon individueel, buiten elk groepsverband, zijn doopsgezind geloof verder belijden², maar daar hij in alles aan zichzelf overgelaten was zocht hij veelal aansluiting bij de sacramentariërs. Die overgang verliep des te gemakkelijker daar er tussen beide strekkingen een zo nauwe verwantschap bestond en ook later bleef bestaan, dat de precieze scheidingslijn soms moeilijk te trekken is. Bij de heropbloei na 1550 zou trouwens het doperdom in hoofdzaak opnieuw bij de sacramentariërs recruterende, hetzij bij groepen die al vroeger nauw hadden aangeleund bij het anabaptisme, hetzij bij nieuwe bekeerlingen. Gezien dit alles staan we erg sceptisch tegenover de mening van Verheyden, als zou „de doopsgezinde strekking () tussen 1540 en 1550 uitgegroeid (zijn) tot de sterkste reformatorische manifestatie" in de Zuidelijke Nederlanden'. De doperse beweging werd kort voor 1540 bijna volledig teruggeleid in de bedding waaruit ze was voortgevloeid, namelijk die van het sacramentarisme, om er zich pas tien jaar later onder de stuwing van leiders uit het Noorden opnieuw uit los te maken. Voegen we hieraan toe dat de stilte rondom het doperdom na 1540 geen typisch Vlaams verschijnsel was, maar ook in andere delen van de Nederlanden duidelijk kan worden vastgesteld',

1. C. KRAAN, Dutch Anabaptism, p. 178, 216.

2. Zo iemand was de Oostendse schoenmaker Clays van der Goore, alias Clays Lecx, die tijdens een verhoor op het stadhuis van Oostende aan zijn kinderdoopsel verzaakte, de priesters verweet dat ze de Bijbel verkeerd uitlegden, en die definitief gebroken had met de roomse Kerk. Op 28 juni 1545 werd hij als hardnekkige ketter in zijn geboortestad met het zwaard terechtgesteld. (ARA, Rk, 14.311, rekening 1544-1548, f° 5 - 6; VAN BRACHT, II, p. Si, dateert verkeerdelijk: 1548.)

3 Geschiedenis der doopsgezinden, p.44.

4 Zo in Friesland: J. J. WOLTJER, Friesland in de Hervormingstijd, p. 109.

Blz. 435

§ 1. DE PENETRATIE VAN MENNO SIMONS' IDEEËN VIA ANTWERPEN OMSTREEKS 1550

De nieuwe impuls omstreeks 1550 kwam rechtstreeks uit de kring rond Menno Simons. Deze ex-pastoor van het Friese dorpje Witmarsum had na het debâcle van Munster de vreedzame krachten weten te hergroeperen en werd aldus de leider van een steeds groeiende groep dopers van een nieuwe generatie, die de oorspronkelijke idealen van een zuivere gemeente weer op de voorgrond stelden. Met zijn geschriften, vooral met *Dat Fundament des Christelyken leers* (1538), oefende hij een grote invloed uit. In een eenvoudige taal zette hij de grondstellingen en de ethische beginselen uiteen, gebaseerd op het Nieuwe Testament, ten behoeve van een zijn

eigen weg zoekende groep bekeerlingen, die in deze bevattelijk gehouden geschriften de gids vonden waarnaar ze hadden gezocht 5. Menno's onaangetast leiderschap blijkt uit het feit dat zijn volgelingen weldra Menisten of mennonieten werden geheten, een naam die ze tot vandaag blijven dragen.

Erg belangrijk voor de verbreiding van die nieuwe ideeën in de Nederlanden was de beslissing van Menno Simons en Dirk Philips — zelf dienden ze zich wegens de vervolgingen voornamelijk buiten de grenzen op te houden — rondtrekkende leraars aan te stellen. Tussen 1542 en 1547 waren dit er een zestal: Gillis van Aken, Antoon van Keulen, Frans Reines de Cuyper, Adam Pastor, Hendrik van Vreden en Theunis van Hartenrath 6. Vooral de rusteloze activiteit van eerstgenoemde was beslissend voor de verdere ontwikkeling van het anabaptisme in het Zuiden. Tijdens zijn reizen tussen Aken, Antwerpen, Gent, Kortrijk en Amsterdam doopte hij talrijke volgelingen⁷.

Antwerpen werd aldus omstreeks 1550 het bruggehoofd waarlangs de doperse beweging opnieuw in Vlaanderen ingang vond. De metropool zou ook in de volgende jaren de aantrekkingspool en het uitstralingscentrum blijven van het anabaptisme in heel de Zuidelijke Nederlanden. De nieuwe generatie doopsgezinden bestond dan ook in hoofdzaak uit personen die een tijdlang te Antwerpen hadden gewoond. Alles wijst er trouwens op dat

5 C. KRAHN, Menno Simons (1496-1561). Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der Taufgesinten (Karlsruhe), p. 48-55. Over Menno Simons, zie vooral K. Vos, Menno Simons, 1496-1561 (Leiden 1914).

6 C. KRAHN, Dutch Anabaptism, p. 183.

7 Omstreeks 1500 in Susteren in het huidige Nederlands-Limburg, was vermoedelijk priester, maar trad reeds omstreeks 1531 op als anabaptistisch predikant. Na zijn aanstelling tot Oudste in 1542 door Menno Simons werd hij één van diens nauwste medewerkers. In 1557 werd hij te Antwerpen gearresteerd, herriep zijn doperse opvattingen, maar werd toch op 10 juli 1557 onthoofd. (G. GROSHEIDE, Bijdragen tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Antwerpen, p. 252-256; K. Vos, Gillis van Aken, - De Tijdspiegel, LXII, 8 (1605), p. 335-371.)

Gillis van Aken omstreeks 1550 in de Scheldestad vooral enthousiaste aanhangers heeft gevonden in kringen van immigranten: ontheemden, mensen die op zoek naar betere bestaansmogelijkheden of omwille van de religie hun geboortestreek hadden verlaten en in het vreemde, vijandige werkmilieu opgevangen werden door de doperse broederschap, waarin ze aan elkaar en in de religie een nieuw houvast vonden. Op hun beurt hebben ze achtergebleven familieleden en vrienden ertoe aangezet, zich bij de broedergemeente te komen voegen. Zo zien we Jan van den Driessche en Karel Nys, die in Antwerpen de volwassenendoop hadden ontvangen, in 1549 aan het werk in hun geboortestad Wervik. Met de stilzwijgende instemming van de baljuw van de heerlijkheid Oosthove belegden ze vergaderingen, waarop ze, volgens de ontvanger der extraordinaire inkomsten van de vorstelijke schatkist, vooral eenvoudige liederen trachtten te winnen 8. Te Gent werd een zekere Clays de Wale opgespoord die uit Antwerpen was gekomen om „par aulmosnes et aultrement attirer les simples gens à la secte des anabaptistes” 9. Ongetwijfeld is ook de Gentenaar Hans van Overdam, in 1545 wegens ketterij verbannen 10 en nadien te Antwerpen herdoopt, in zijn geboortestad volgelingen komen werven.

§ 2. DE BROEDERSCHAP TE GENT

De eerste te Antwerpen gearresteerde dopelingen van Gillis van Aken waren de Gentse bakker Jan Lievens en de Komense lakenbereidersknecht Pieter van den Broucke. Hun terechtstelling op de brandstapel — resp. op 14 en 18 augustus 1550, 11 — was voor de broederschap het sein om onder te duiken of om uit te zien naar een veiliger toevluchtsoord. Een grote groep trok naar Lier, maar toen ook daar al dadelijk na de aankomst een meedogenloze repressie inzette die eindigde met een aantal terechtstellingen op 31 januari 1551 12, trok hij, klaarblijkelijk onder de leiding van de reeds genoemde Hans van Overdam, naar Gent.

Maar het noodlot zat de ronddolende doopsgezinden op de hielen. De hoogbaljuw van Gent kreeg op 16 maart 1551 lucht van hun verblijf in het Sint-Baafsdorp en kwam te weten dat ze plannen maakten om de volgende

8 RAG, RVL, 7337, 1° 263 - 263 v°; 7538, 1° 23 v° - 25.

9 ARA, AL, 458, rekening Pollet, 1551.

10 Cfr. p. 246 e.v.

11 P. GENARD, AA, VIII, p. 389-390.

12 Godevaert Merttens (kasseier) uit Sint-Pieters buiten Maastricht, Maria Vlemincx uit Sint-Truiden, en Anna van Roosbroeck en Gielis van Aerde (linnenwever) uit Lier werden op de Grote Markt te Lier verbrand. (A. BERGMANN, *Geschiedenis der Stad Lier* (Antwerpen 1873), p. 202-203; A. L., *Anabaptisten te Lier - 't Land van Ryen*, 1965, P. 94-96-)

437

nacht opnieuw te vertrekken. Er moest dus snel worden gehandeld. Daar hij zelf geen rechtsbevoegdheid bezat op Sint-Baafs en daar de baljuw van deze heerlijkheid afwezig was, ging de hoogbaljuw bij de procureur-generaal van Vlaanderen vragen, de gerechtelijke actie in handen te nemen. Toen beide hoofden van justitie samen met een kleine politiemacht binnenvielen in het huis van Jacob de Decker vonden ze daar inderdaad acht personen, die bij hun bagage op de duisternis zaten te wachten. Een negende verdachte, de Lierse schoenmaker Jacob Leerse, kon tijdig ontsnappen 13.

Daar op één na alle verdachten uit Lier afkomstig waren zag de Raad van Vlaanderen dadelijk het verband tussen hun aanwezigheid te Gent en de executies enkele maanden tevoren in Lier. Hij verzocht daarom de magistraat van de Brabantse stad om uitvoerige inlichtingen over de terechtgestelden, of ze „eeneghe complices verclaert hebben wesende van desen lande ende graeffscip van Vlaenderen". De gevangenen hadden intussen bekend dat ze allen tussen 1548 en 1550 te Antwerpen herdoopt waren door Gillis van Aken 14.

Voor de kleermaker Goris Cooman, de schilder Wouter van de Weyer en diens echtgenote Margriete vanden Berghe, allen uit Lier, en voor Naenkin Bornaige uit Gent 15 werd op 11 april 1551 een brandstapel opgericht op het Veerleplein. Verscheidene raadslieden en geestelijken hadden hen nog tot andere gevoelens willen brengen, maar ze verklaarden tot in de dood hun geloof trouw te zullen blijven 16. Vlak voor hun terechtstelling spraken ze de oorstaanders toe; de Raad van Vlaanderen moest zelf toegeven „que aulcuns spectateurs simples et aussi non bien fondez en la foy, voyants la constance de telz dévoyés, ne sont par telle exécution si bien confirmez en notre foy" 17. De nieuwgezinden waren zich daar zeer goed van bewust en zouden in de toekomst nooit meer nalaten in de ogenblikken die aan de terechtstelling

13 ARA, AL, rekening procureur-generaal, 1551; voegen we hieraan toe dat Goris Leerse uit Lier, vermoedelijk verwant met Jacob Leerse, op 9 november 1560 als anabaptist te Antwerpen terechtgesteld werd. (P. GENARD, AA, IX, p. 115, 129.)

14 RAG, EVI, 710, f° 22, Raad van Vlaanderen aan burgemeester en schepenen van Lier, 17 maart

1551.

15 Ook zij had nochtans te Lier verbleven.

16 RAG, RVL, 7613, f° 137 v° - 138; cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 13-14, met verdere bronnenvermelding. Buiten Van Braght maakt geen enkele bron melding van een Catharina van Lier.

17 RAG, RVL, 7110, f° 43, brief van Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 24 april 1551. Een bevestiging hiervan in het getuigenis tegenover de inquisiteur van Claes de Praet, die in 1556 op zijn beurt als doopsgezinde te Gent gearresteerd was: „Doen ghy op de Verle plaetse die vier pylkens van Liere plucte over vijf jaer ... doen ter tijt begonste ic te ondersoecken, om wat geloove dat die lieden daer starven so vrynmedigh ende ick ondersocht de schrifture". Kort daarop was De Praet naar Emden vertrokken waar, volgens zijn getuigenis, vele Gentenaars verblijf hielden. In 1552 kreeg hij te Antwerpen de volwassenendoop toegediend. (BRN, II, p. 239-240, 246.) Op 10 mei 1556 werd hij te Gent op de brandstapel terechtgesteld. (A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 23.)

438

voorafgingen, — ogenblikken van intense gemoedsbewogenheid bij de toeschouwers - hun geloof krachtig te belijden.

Margriete Kieckens had intussen in de gevangenis haar geloof afgezworen. In een uitvoerige brief vroeg de Raad van Vlaanderen de landvoogdes om erbarmen voor de vrouw die, samen met een dochter van 13 jaar, een zoontje van 2 jaar en een baby van 3 maanden, ziek in de gevangenis lag 18. Hij wees er op dat Margriete onder dwang van haar man 19 naar de nieuwe leer was overgegaan, maar dat ze in haar hart „seroit persistée en sa première bonne et catholycque foy, hantant l'église et y envoiant sesdicts enfans secrètement et au desceu de sondict mary" 20.

Gelijkaardige stappen ondernam de Raad ten voordele van de jeugdige Hanskin Gauderier (18 jaar), Barbelkin Janssins (19 jaar) en Hans Lober (21 jaar), die aanvankelijk standvastig hun doopsgezind geloof hadden beleden maar nadien toch toegaven, zich uitsluitend op instigatie van hun meesteres, de reeds genoemde Margriete van den Berghe, te hebben laten dopen 21. De landvoogdes stemde toe in een soepele interpretatie van de straffen zoals ze in de plakaten waren opgelegd: mits afzwering van hun geloofsovertuiging en mits de belofte van een streng godsdienstige levenswandel, waarop twee jaar lang toezicht zou uitgeoefend worden, kregen de vier gevangenen op 9 resp. 23 mei de vrijheid terug 22.

De terechtstellingen van 11 april werden bijgewoond door Hans van Overdam. Hij maakte later een lied op de slachtoffers 23, waarin hij o.a. de eerlijke bedoelingen van de dopers uiteenzette 24. Hij stelde tevens een

12 Cfr. rekening cipier: ARA, AL, 458.

19 Naar ze zelf zei had hij haar daarvoor verscheidene keren afgeranseld; hij had haar uitgaanskleren weggenomen om haar te beletten nog ter kerke te gaan, en er uiteindelijk mee gedreigd, haar met haar kinderen te laten zitten indien ze niet spoedig naar het anabaptisme overkwam.

20 RAG, RVL, 710, f° 40 - 43, Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes, 29 april 1551. Dit getuigenis werd bevestigd door de schout van Lier, die „verclaerde met weenende ooghen, dat den man van Margriete (haar) bedwongen hadde af te gaene van huer goet kersten ghelove, ende anne te nemen d'opinie vande erdopers". (Ibid., f° 52 v°.) De brieven aan de landvoogdes waren pas verstuurd na drukke beraadslagingen met Leuvense theologen, met de inquisiteurs-generaal, met de magistraten van Antwerpen en Lier, met de Geheime Raad en in de Raad van Vlaanderen zelf. In afwachting van een definitieve beslissing had men de brandstapel op het Veerleplein laten staan, tot grote ergernis van vele Gentenaars. (RAG, RVL, 709, f 103; 710, f° 37; ARA, Rk, 21.918, f° 40.)

21 RAG, RVL, 7110, f° 50 - 51.

22 RAG, RVL, 7534, f° 186 v° - 187, 195 v° - 196 vo; 7613, f° 145, 147 - 147 vo, 149 v° -150 v°; ARA, AL, 458, rekening cipier, 1551.

23 Ten onrechte wijst S. CRAMER (BRN, II, p. 98 en 568) de Gentenaar ook aan als de auteur van het lied op de terechtgestellten te Lier; dit is, zoals blijkt uit het getuigenis van Margriete Kieckens, van de hand van de Wervikenaar Jan van den Driessche (RAG, RVL, 710, f° 52 v°..)

24 Het Offer des Heeren, - BRN, II, p. 516-521.

vinnig manifest op dat op verscheidene plaatsen te Gent werd uitgeplakt en waarin de geestelijkheid en de magistraat beschuldigd werden van flagrant machtsmisbruik tegenover weerlozen, die niet eens de kans kregen om voor onpartijdige rechters de oprechtheid van hun overtuiging aan te tonen. Om die reden daagde de Gentenaar de stadsoverheid uit, een openbaar debat te organiseren tussen katholieke en doopsgezinde vooraanstaanden, mits aan deze laatsten waarborgen voor hun persoonlijke vrijheid werden verleend 25.

Op 16 mei 2551 belegde de procureur-generaal een spoedvergadering, waarop hij alle baljuws ontbood die enige jurisdictie uitoefenden in de stad (Gent, Sint-Pieters, Sint-Baafs, de Oudburg). Hij gaf opdracht, onverwijld opsporingen te beginnen naar Hanskin Bufkin, „gheseyt den voo(r)looper van Gillis den herdoopere" (= Gillis van Aken), en de kreupele Lambrecht de Cramer, beiden herdoopt, die sinds enkele dagen in de stad werden opgemerkt 26.

Wegens het verraad van een geloofsgenoot, die volgens Hans van Overdam de „alder vroomste Broeder (scheen) te wesen van alle die daar waren", kende de gerechtelijke actie onverwacht een sensationele ontknoping. Einde mei, tijdens een vergadering op een vroege zondagmorgen in een bos te Merelbeke, waarop van Overdam van zijn geloofsbroeders afscheid zou nemen alvorens naar Antwerpen te vertrekken, werden acht doopsgezinden gegrepen. Nog dezelfde dag arresteerden de baljuws van Merelbeke, Gent en Sint-Pieters zeven andere verdachten. Op 2 juni, tijdens de overbrenging van de gevangenen uit een kasteel op het grondgebied van het Land van Aalst (waartoe Merelbeke behoorde) naar het Gravensteen, werden nog eens vier personen ingerekend die de dopers sterkte hadden toegewenst 27.

Zoals enkele maanden tevoren nam de Raad van Vlaanderen 28 ook nu weer de berechting in handen. Weer bleek al vlug dat negen personen te Antwerpen herdoopt waren, het merendeel door Gillis van Aken; een tiende wenste vurig de doop te ontvangen. De gevangenen weigerden over hun geloof in dispuut te treden met geleerden, tenzij ze dit allen samen konden doen. De Raad wou evenwel niet ingaan op deze eis, daar hij vreesde dat op die manier de minder standvastigen zich aan de woorden van hun beter onderlegde voorgangers zouden optrekken, zodat elke kans op bekering uitgesloten zou zijn.

Het hoge gerechtshof besloot, elf personen te laten terechtstellen, maar over de manier waarop en de plaats waar dit moest gebeuren werd langdurig gediscuteerd. Sommige raadslieden waren van mening dat, in toepassing van

25 De brief is afgedrukt in: *ibid.*, p 113-117. (Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 74-76.)

28 RAG, RVL, 7613, ftp 148 v°.

27 *Ibid.*, 7110, f° 128. Cfr. het verhaal van de aanhouding geschreven door Van Overdam zelf in: *Het Offer des Heeren*, - BRN, II, p. 86-94; A. L. E. VERHEYDEN, *O.C.*, p. 76-77.

28 En niet de stedelijke overheid zoals Verheyden verkeerdelijk meende.

de plakaten, tenminste Hans van Overdam en Hans Bufkin, „qui sont estez les principaulx séducteurs" in het openbaar dienden te worden verbrand. De meerderheid echter opteerde voor een geheime terechtstelling in de gevangenis: het was immers duidelijk dat de dopers aanstuurden op een heldhaftige dood in het bijzijn van de massa om haar aldus tot hun geloof te overhalen; hadden ze niet zelf verteld dat op de dag dat een dergelijke executie werd voltrokken te Antwerpen er zich niet minder dan

dertig personen tot hun secte bekeerden 29? Een bijkomende moeilijkheid was dat de baljuw van Merelbeke zich, wegens het onttrekken van de gevangenen aan zijn jurisdictie, erg verongelijkt voelde en het recht opeiste, zoniet de berechting dan toch de vonnissen zelf op zijn eigen rechtsgebied te mogen voltrekken 30. De landvoogdes was blijkbaar niet geneigd, op het eerste punt toegevingen te doen. Over het tweede werd een compromis bereikt. De Gentenaar Hans van Overdam en de Wervikenaar Hans Bufkin werden op 9 juli op het Veerleplein verbrand; twee dagen later werden vier anderen naar Merelbeke gevoerd: Pieter van den Hende uit Stekene en Willem de Camp uit Kortrijk werden ter dood gebracht met het vuur, Jacob Currick uit het Land van Kleef en Willem de Brouwere uit Leiden met het zwaard 31.

Intussen was Anna van den Hende geschrapt van de lijst der elf te executeren personen. Ze gaf toe dat ze de onorthodoxe opvattingen over het altaarsacrament, de biecht, de vasten en kerkelijke bepalingen geleerd had van haar broer Pieter. Het feit dat ze niet herdoopt was stemde de inquisiteurs en de onderzoeksrechters gunstig tegenover het voorstel van de Raad, ze „eitra mortem" te straffen 32. Van dit precedent maakte het gerechtshof gretig gebruik om ook Lieven van der Leyen en Margriete Bacheleers, die nochtans wel de volwassenendoop hadden ontvangen. ontoerekenbaar te verklaren en aldus van de dood te redden 33. De twee overblijvenden, Gillis de Gusseme, zwager van de reeds vroeger terechtgestelde Adriane Bornaige, en Liesbette Pierssins, echtgenote van Pieter van den Hende, bleven tot het einde hun geloofsovertuiging trouw en werden op 21 juli 1551 op het Veerleplein naar de brandstapel geleid 34. Tegen zeven gevangenen tenslotte, allen Gentenaars,

29 RAG, RVI, 710, f° 86, Raad van Vlaanderen aan de landvoogdes. 30 juni 1551.

30 Ibid., f° 128- 129 v°, 3 juli 1551.

31 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 14-16.

32 RAG, RVL, 710, f° 93 - 93 v°, 9 juli 1551. Na haar dwalingen te hebben afgezworen werd ze, mits de gevangenskosten te betalen en op bepaalde voorwaarden, in vrijheid gesteld op 15 juli 1552. (Ibid, 7534 f° 239 v° 240.)

33 Zelfde straf als Anna van den Hende op resp. 15 juli en 16 september 1551. (Ibid., f° 239 - 239 v°, 289 st° - 290.)

34 Ibid., f° 248 v°; VAN BRACHT, 1685, II, p. 105-106. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 17. Aanvankelijk had men toch de terechtstellingen te Merelbeke gepland. De ervaring die men met de vorigen had opgedaan, namelijk dat „le long espace de les la mener les dunne loisir de heaucoup parler et prescher et instruire le peuple", deed de Raad van dit plan afzien. (RAG, RVI, 710, f° 96.) Op 23 juli kwam men de procureur-generaal melden dat de verbrande lijken, die te Mariakerke op een paal tentoon hingen, spoorloos waren (en dus waarschijnlijk door familieleden ter aarde besteld). (Ibid., 7613, f° 567.) De lichamen van de vroeger terechtgestelde mannen waren reeds tijdens de nacht na de executie door onbekenden naar beneden gehaald. (ARA, AL, 458, rekening van de beul van Gent.)

werd alleen de beschuldiging weerhouden, de anabaptisten onderdak te hebben verleend of hun bij de arrestatie moed te hebben ingesproken. Jan van Musschoot, Catharina Arents (weduwe van Michiel van den Hende en schoonzuster van de reeds genoemde Pieter en Anna van den Hende), Josine Bornaige (echtgenote van Gillis de Gusseme en zuster van Adriane Bornaige) en haar zoon Lieven de Gusseme, Jan en Lieven van der beven, en Hendrik van der Hagen werden zonder meer ontslagen of moesten alleen een lichte straf volbrengen 35.

Zo ongeïnteresseerd in het anabaptisme als ze lieten voorkomen waren ze nochtans niet, althans niet allen. Catharina Arents zou in de jaren zestig te Brugge van zich laten spreken als begunstigster én van de doopsgezinden én van de Calvinisten 36.

David van der Leyen, broer van Lieven en Jan, werd als doopsgezinde te Gent verbrand 37. Titelmans veroordeelde een zuster en een broer van de genoemden, Tanneken en Laureys van der Leyen, op 15 mei 1554 tot openbare boetedoening 38; ze trokken daarop naar Antwerpen, lieten zich daar herdopen, maar vielen weer in handen van het gerecht: Tanneken werd op 4 oktober 1555 in een zak gebonden en in de Schelde verdrongen³⁹, Laureys stierf op 8 november 1559⁴⁰. Naar aanleiding van de straffen die in 1554 tegen broer en zus uitgesproken waren ontbood de Raad van Vlaanderen ook Lieven opnieuw, maar daar hij niet kwam opdagen bande het gerechtshof hem op 1 juni 1555 als ketter voor vijftig jaar uit Vlaanderen⁴¹. Hun aller moeder, de weduwe van Pieter van der Leven⁴².

34 RAG, RVL, 710, f° 85 v° - 86; 7534, f° 237 - 239-

36 Cfr. p. 355 E.V.

37 A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 20. Voortgaande op Van Braght (II, p. 160) wordt hier als datum van terechtstelling 14 februari 1554 aangegeven. Volgens de rekeningen van Titelmans en Pollet (ARA, AL, 459, 1554) werd David nochtans pas begin oktober 1554 als „anabaptiste du tout obstiné” aan de wereldlijke arm overgeleverd, zodat zijn terechtstelling zeker later moet hebben plaats gehad, misschien op 14 februari 1555 (n.s.). Op hem en op Lieve Ghiselins werd een lied gemaakt (in alle uitgaven van *Liedtboeckken van het Offer des Heeren*), waarvan de auteur waarschijnlijk Davids broer Laureys is (VAN BRAGHI, II, p. 269.)

38 ARA, AL, 459, rekening Titelmans en De Hondt, 1555.

39 P. GRNARD, AA, VIII, p. 428.

40 Ibid., IX, p. 5.

41 RAG, RVL, 7537, f° 318 -319.

42 Volgens Van de Vivere (geciteerd door A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 21) zou ook Pieter zelf doopsgezind zijn geweest, maar werd hij wegens ernstige ziekte ongemoeid gelaten.

liep op 26 juli 1557 op haar beurt een straf op 43.

Een jaar later werd te Gent nog een zekere Francois van der Leyen op de brandstapel als doopsgezinde terechtgesteld⁴⁴; zijn familierelatie met de voorgaanden is ons evenwel niet duidelijk. Samen met de genoemde weduwe werd ook Josine Bornaige nog eens gestraft om in kringen van doopsgezinden te hebben verkeerdt⁴⁵. Het heeft er de schijn van dat haar huis later bleef openstaan voor nieuwgezinden, aangezien haar knecht, de linnenwever Joos de Vandere, in 1558 van ketterij werd verdacht⁴⁶!

Uit dit alles moge reeds blijken dat er, na de zwarte dagen en de talrijke terechtstellingen, van enige verslapping in de Menistische beweging nauwelijks iets merkbaar was. Zoals het voorbeeld van de Van der Levens aantoon — we zullen in wat volgt nog heel wat dergelijke gevallen dienen te vermelden — was de toetreding tot de broederschap van één lid van een gezin, familie, vriendenkring of belangengroep soms voldoende om een groot aantal mensen in de anabaptistenschuit samen te brengen. Ook sacramentariërs scheepten mee in zo bijvoorbeeld Michiel Florijn uit Gent, die de nieuwe leer had aangenomen op aanstoken van zijn zwager, de geestelijke Pauwels Ghiselins, „de welcke, zo hy hem zeide, by vele goede redenen vuter heligher Scripture totter rechten wech begheerde te bringhene”; Florijn knoopte daarop — omstreeks 1550 — te Antwerpen kennis aan met Gillis van Aken, woonde er een vergadering bij, en kwam aldus in de ban van het Menisme⁴⁷.

Ongetwijfeld bleef Antwerpen het roer in handen houden, maar ook plaatselijke kernen in Vlaanderen kenden een verbazend snelle uitbreiding, die fel in de hand werd gewerkt door het feit dat de leden voortdurend van woonplaats dienden te veranderen teneinde zich aan het Argus oog van Titelmans te onttrekken. Er kwamen predikanten over uit het Noorden, zoals Cornelis Claysone uit Leiden, die

echter te Gent gepakt werd en samen met de doopsgezinde „principaelste”, Willem van Leuven, op 17 februari 1553 op de brandstapel eindigde 48.
In het huis van Van Leuven in Gent

43 SAG, serie 93/15, reg. P. Nieuwen zwarten bouck, f° 444 - 445.

44; A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 24 (28 april 1558); ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans, De Hondt en Eduwaert, 1557, 1558.

45 SAG, l.c.

46 SAG, BC-1545-1561, f° 61, 27 april 1558.

47 Na aanvankelijk standvastig te zijn geweest in zijn nieuw geloof, toonde hij nadien berouw en voerde ter verontschuldiging aan „dat hy vut simpelheit, onwetentheit ende menschelicke crancheit inde dolinghe ghebrocht zou gheweest zyn”. Daar hij de volwassenendoop niet ontvangen had stemde de Raad van Vlaanderen in met een milde straf, die op 9 januari 1552 uitgevoerd werd. (SAG, serie 95/16, reg. Q, f° 140- 143.)

48 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 18; in 1554 of 1555 werd ook de weduwe van Van Leuven, Lievine, terechtgesteld (cfr. wat we zegden nopens de datum van terechtstelling van David van der Leyen). Hun zoon Francois stierf te Gent in 1573. (A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 63.)
443

zou bisschop Gillis van Aken zelf in 1552 of 1553 aan verscheidene mensen de volwassenendoop hebben toegediend 49. Dit alles gebeurde nochtans slechts occasioneel. In steeds groeiende mate liet zich de behoefte voelen aan een gezaghebbend persoon, die de doopsgezinde activiteit in Vlaanderen zou coördineren en op wie ten allen tijde een beroep zou kunnen worden gedaan. We menen dan ook dat de niet gedateerde brief van Adriaan van Kortrijk aan de Antwerpse broederschap dient te worden gesitueerd in de jaren vijftig 50. In dit schrijven wordt, in naam van verscheidene Vlaamse gemeenten, die „over al ionc” zijn en wier „aerme swacke broederen jamerlic loopen over al als schapen zonder heerder”, een doopsgezinde leider gevraagd. Deze zou, in nauw contact met de Antwerpse gemeente en onder toezicht van de Vlaamse diakens, als plaatsvervanger van de bisschop „alom duer Vlaenderen een opsicht hebben op alle de gheme(n)ten”. Was het wellicht

49 SAB, BS 1557-1558, f° 89 v° en 90 vo: getuigenis van Vervests, die verklaarden te Gent door Van Aken herdoopt te zijn geweest in het huis van Willem van Leuven; dit moet vóór 17 februari 1553 — datum van terechtstelling van Van Leuven — zijn gebeurd.

50. ARA, StA, 1191/10 De brief werd ontdekt door Verheyden, die hem tussen 1540 en 1550 dateert (De Doopsgezinden te Gent, p. 105-106; Geschiedenis der doopsgezinden, p. 34-35; in Le martyrologe courtraisien, p. 19, specificeert hij nog nauwkeuriger: 1545 of 1546). We gaan akkoord met deze auteur wanneer hij de aanvangsperiode van het anabaptisme (1530-1535) als tijdstip van ontstaan van de brief uitsluit. We volgen hem evenwel niet wanneer hij argumenteert: „Het ware immers vrijwel onlogisch de uitdrukking „over al ionc” te verschuiven naar de tweede helft van de XVIe eeuw, wanneer de gemeenten te Brugge en te Gent reeds een traditie van 20 jaren of meer achter de rug hadden” (Geschiedenis der doopsgezinden, p. 35).

Zoals reeds werd uiteengezet was er tussen 1538 en omstreeks 1550 een hiaat in de doopsgezinde beweging, zodat de nieuwe gemeenten in de jaren vijftig inderdaad nog „ionc” waren. Overigens dateren de vroegste gegevens over de gemeenten te Hondshoote, Roeselare, Nipkerke en Waasten, wier afgevaardigden eveneens de brief ondertekenden, uit de jaren na 1555. Als terminus ad quem zouden we 1557 willen vooropstellen: onder de in de brief genoemde gemeenten ontbreekt immers Brugge, waar sinds dit jaar een zich snel uitbreidende anabaptistenkern ontstond. Over de opsteller van de brief, Adriaan van Kortrijk, is verder omzeggens niets bekend. Vermoedelijk is hij te identificeren met de „Adriaen, een middelbaer man van bequamen ouderdom”, vóór wie Mayken Christiaens omstreeks 1560 te Nipkerke in het huwelijk trad. (P. GÉNARD, AA, XII, p. 360-361). Dezelfde was het wellicht die in 1559 in de omgeving van Armentières de huwelijksplechtigheid leidde van Jacob de Rore uit Kortrijk. Daar werd hij echter „Adriaen van Aermentiers” genoemd. (RAB, Brugse Vrije, 17.041/2, Crimbouck 1568-1573, f° 16.)

Men bedenke echter dat de dopers meestal de familienaam van hun geloofsgenoten niet kenden, uit onwetendheid omdat ze elkaar alleen met de voornaam aanspraken, of bewust uit veiligheidsoverwegingen (ook in het Martyrologium van Van Braght worden de meeste martelaren alleen met de voornaam genoemd!). Dikwijls werden ze daarom naar hun beroep („de Wever“, „de Sroydecker“) of naar een bepaalde plaats genoemd. Dat die naam wel eens kon veranderen, bewijst het geval van voorganger Pauwels de Backere, die eens Pauwels van Thielt, dan weer Pauwels van Meenen wordt genoemd.

444

in antwoord op deze brief dat Lenaert Bouwens 51, in 1553 door Menno Simons tot bisschop gewijd, in 1554 naar het Zuiden kwam? Hij maakte zijn eerste rondreis tussen 1554 en 1556, gedurende dewelke hij in Vlaanderen aan 99 geloofsgenoten de volwassenendoop toediende en er enkele bekwame broeders met het leerambt bekleedde 52.

Het aantal dopelingen in Bouwens' lijst is een waardevolle maatstaf voor het bepalen van de omvang van het Menisme in of in de omgeving van de respectievelijke steden, waarbij dan nog eens rekening dient te worden gehouden met het feit dat velen zich vooralsnog in Antwerpen lieten herdopen. De cijfers voor Gent (46 in de jaren 1554-1556 en ongeveer 70 in 1557 en volgende jaren 53 vinden een bevestiging in talloze gegevens in andere documenten, zodat de stad aan Leie en Schelde als het voornaamste centrum in Vlaanderen moet worden beschouwd.

* *

*

Op 11 april 1557 schreef Gerard Mortaigne aan Jan Utenhove (G I) dat er te Gent ongeveer zeventig doopsgezinden ingerekend waren 54. Uit de rekeningen nu van de inquireurs weten we dat Titelmans en zijn promotor van 3 februari tot omstreeks 18 maart 1557 in Gent waren, en er zowel op het rechtsgebied van de stad als op Sint-Pieters „grand nombre des anabaptisten“ lieten arresteren 55. Dat het er in werkelijkheid zeventig zouden geweest zijn valt evenwel moeilijk aan te nemen. We beschikken over de namen van een zevenendertigtal personen (bijna allen anabaptisten) die in 1557 en 1558 het voorwerp waren van vervolgingen te Gent, maar verscheidenen van hen werden zeker pas na 11 april — datum van de genoemde brief — gearresteerd. Wat er ook van zij, de opmerking van de briefschrijver: „Sed crescunt illi (Mennoniani), nec mirum persequutione“ beantwoordde niettemin wel degelijk aan de werkelijkheid.

51 SommeIsdijk 1515 - Hoorn 1582. Was waarschijnlijk schipper, tevens rederijker. In 1551 werd hij door Menno tot Oudste gewijd. Na aanvankelijk in Oostfriesland, Friesland en Groningen te hebben rondgereisd, deed hij verscheidene tochten doorheen Vlaanderen. In 1556 moeide hij zich in de heftige strijd rondom de ban, als aanvoerder der strenge banners. In 1561 en opnieuw in 1565 werd hij geschorst om zijn heerszucht en om misbruiken. Zijn optreden was mede aanleiding tot de scheiding tussen Vlamingen en Friezen in 1568. (K. Vos, art. Bouwens (Leenaert), - NNBW, IV, kol. 271-272.)

52 IDEM, De Doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw, p. 390.

53 Idem, De dooplijst van Lenaert Bouwens, p. 48-50.

54. „Gandavi ex Menaonianis capti sunt plus minus 70“. (J. HESSELS, Archivum, II, p. 61.)

55 ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1557; buitengewone uitgaven, 1557.

445

Jammer genoeg bevatten de aantekeningen in de rekeningen, buiten de namen der verdachten, maar zelden gegevens over het eigenlijke reilen en zeilen van de doopsgezinde kern te Gent, die vanaf omstreeks 1556 weer minstens even krachtig, zoniet krachtiger was als vlak vont' de bloedige vervolging van de beginnende jaren

vijftig. Een zeldzaam relaas als dit van Roeland van Loo — hoe bondig het ook moge zijn — is daarom zo waardevol voor de kennis van de manier waarop de anabaptisten hun overtuiging uitdroegen. De beenhouwer-visverkoper Van Loo kreeg van zijn werkmakker Victor Seyssins in de zomer van 1556 een uitnodiging voor een wandeling in de stad om over ernstige zaken te spreken. Hij werd de daaropvolgende dagen meegetroond naar verscheidene bijeenkomsten, nu eens in een korenveld buiten de stad, dan weer in een particulier huis van leden van de broederschap. Een predikant zette zijn gehoor aan tot zedelijke vernieuwing, en noemde concreet de dronkaards en overspeligen voor wie in het Rijk Gods geen plaats zou zijn. Men moest God danken en loven omdat de waarheid eindelijk de bovenhand had gehaald, daar waar „men zo langhe tyt zo deerlick verleet gheweest hadde" 56.

Toen Roeland van Loo toch nog niet erg geneigd bleek te zijn om tot de groep toe te treden, klampten verscheidene personen hem in het Gentse Vleeshuis aan niet de vraag wat hem ervan afhield. Kort na Nieuwjaar 1557 kwam voorganger Jacob de Rore, samen met een achttal gelijkgezinden, Van Loo in zijn huis zelf opzoeken om over de Bijbel te spreken. Maar de komst van Titelmans in de stad maakte een einde aan de overredingspogingen 57. Verheyden onderstreept in het verhaal van Van Loo de grote omzichtigheid en het psychologisch doorzicht waarmee de doopsgezinden hun wervingsacties voerden. Bovendien waren de propagadisten zich wél bewust van de grote risico's, omdat ze nooit tevoren wisten hoe de kandidaat-bekeerling op hun voorstellen zou reageren. Vandaar wellicht dat ze hem veelal met onbekenden confronteerden, opdat hij in geval van verraad zo weinig mogelijk aan de gerechtelijke overheid zou kunnen verklikken. Hoe noodzakelijk, maar ook hoe ontoereikend hun voorzorgsmaatregelen waren moesten ze weldra ondervinden toen Roeland van Loo, Laureins van der Beke en Jan Mannens bij hun arrestatie gingen praten.

Interessante aanwijzingen zijn verder vervat in de ondervraging van Antoine Rocque uit Douai tijdens diens gevangenschap te Antwerpen op 23 mei 1558. Na te Douai, Brugge, Saint-Amand (tussen Doornik en Valenciennes), opnieuw Douai, en Bouvigny te hebben gewoond kwam deze zich omstreeks 1556 met zijn echtgenote in Gent vestigen, even buiten de stadsmuren bij het Spanjaardenkasteel. In zijn pogingen om een menswaardig

56 SAG, serie 95/19, register T, f° 419 v°. Het gaat hier om een afschrift van de kwijtscheldingsbrief van de vorst voor Roeland van Loo (mei 1557), waarin de tekst van het genadeverzoek helemaal herhaald wordt.

57 A. L. E. VERHEYDEN, De doopsgezinden te Gent, p. 109-110.

bestaan op te bouwen (achtereenvolgens als kousenmaker, messenmaker, veehouder, bakker, handelaar in mercerie, boter kaas, linnen en kaarsen) was hij niet van tegenslagen gespaard gebleven. Een ogenblik had hij eraan gedacht zich in Antwerpen te vestigen, maar „à cause que les malsons et héritaiges estoyent trop chères en ceste ville" koos hij uiteindelijk Gent, Hij kocht daar enkele koeien, alhoewel er bij zijn schamel huis noch stal noch waterput behoorden.

Een zekere Jan, anabaptist (wellicht te vereenzelvigen met de straks te noemen Jan van der Beke), bood hem een meer geschikte woning aan. Op dat ogenblik werden Rocque en zijn vrouw getroffen door een slepende ziekte, zodat ze zich verplicht zagen hun vee en hun laatste bezittingen te verkopen. Ze werden dan toch uit de nood geholpen door dezelfde Jan, die nu aan hun ziekbed herhaaldelijk kwam voorlezen uit een niet nader omschreven boek, en zei dat het droevig was dat zo weinig mensen zouden worden gered, „assavoir seullement ceulx-là qui auroyent receu le baptesme

après la foy". Uit schrik voor de verdoemenis liet het echtpaar zich daarop de volwassenendoop toedienen door een zekere Lenard (wellicht Lenaert Bouwens, wat er dan zou op wijzen dat de befaamde Noordnederlandse bisschop ook in die jaren in Gent zou hebben vertoefd) 58. Uit dit verhaal blijkt weer eens dat het anabaptisme een bijzondere wervingskracht had in milieu's van ontheemden en sukkelaars.

Uit andere bekentenissen weten we dat een vijftiental personen herhaaldelijk bijeenkwamen in het huis van Jan van der Beke v, of bij de „Looxkins"-molen achter een berg, of bij een zekere Callekin op de Vrijdagmarkt. Op bepaalde dagen zouden ze ook in kleine groepjes rond de Vrijdagmarkt hebben gewandeld om met elkaar over hun geloof te spreken. Véruit het voornaamste verzamelpunt echter was het huis van Alardin Parisis in het Sint-Agnetenstraatje aan de Leiebrug, waar soms tot dertig personen bijeen waren 60.

Over deze Alardin Parisis is weinig geweten. Hij moet nochtans een belangrijk personage zijn geweest in de doopsgezinde beweging, niet alleen in Gent en Antwerpen, maar zelfs in Doornik. Het is bekend dat het anabaptisme in Franssprekende gebieden nooit vaste voet heeft kunnen krijgen. Zonder hier dieper op dit probleem in te gaan moge toch verwezen worden

58. ADGA, A. 389, a, f° 6, copie.

59 Werd op de brandstapel terechtgesteld. Verheyden (Het Centra/5e Martyrologium, p. 23) plaatst de terechtstelling in maart 1557. Een document van 17 maart 1557 (cfr. volgende voetnoot), waarin melding wordt gemaakt van „Jan van der Beke, ghexecuteert metten viere" laat toe, de executie in de eerste helft van maart te situeren; tevens blijkt eruit dat Van der Beke een doopsgezinde was; het valt in dit geval aan te nemen dat de twee personen die gelijk met hem de brandstapel bestegen eveneens Menisten waren.

60 RAG, RVI, 716, f° 71- 72, instructies van de Raad van Vlaanderen aan Gent, 17 maart 1557. 447

naar een brief van de Dadizelenaar Hans Busschaert, die als bisschop der dopers uit Keulen schreef: „Oock die Waelen liggen jaemerlick. Ick can se quaelicke helpen om der sprake wille. Oock hoore ick, dat sy niet veele naer ons verlanghen" 61. Overigens is ons geen enkele Franssprekende doopsgezinde bisschop bekend. In Parisis echter menen we één van de personen te mogen zien over wie gepoogd werd een brug te werpen naar de Waalse gewesten 62,

Alardin Parisis stond in nauwe relatie met zijn zwager Adrien Vanneaulx, een garenkoopman en knopenmaker in Doornik. Nadat deze reeds einde 1549 te Doornik wegens ketterij was gestraft kwam hij, naar hij zei onder invloed van Parisis, in de ban van het anabaptisme. In 1554 ontvingen zijn echtgenote en zijn dochter Marguerite de volwassenendoop in zijn huis, wellicht uit handen van Gillis van Aken die tijdens zijn eerste rondreis door de Zuidelijke Nederlanden (1554-1556) drie keer in Doornik kwam. Werd Van Aken door Parisis naar Doornik uitgenodigd? In 1555 ging Vanneaulx zich met zijn gezin in Antwerpen vestigen en woonde daar samen met zijn zwager, Beide mannen verschenen verscheidene keren op doopsgezinde bijeenkomsten in Antwerpen, Gent en Doornik. Waarschijnlijk in Antwerpen leerde Marguerite Vanneaulx de Brusselaar Jeronimus van der Capellen kennen, die al sinds omstreeks 1552 tot de broederschap behoorde. Met Parisis kwam het paar in 1556 in Gent wonen en trad er in het huwelijk vóór de Menistengemeenschap 63. Ook zij zullen de vergaderingen in het huis aan de Leiebrug hebben bijgewoond. Bij het inzetten van de vervolgingen in Gent begin 1557, 64 zocht heel de familie opnieuw een onderkomen in Antwerpen, waar echter het noodlot toesloeg ".

Het is duidelijk dat de Menisten in bepaalde Gentse kringen enige steun moeten hebben ondervonden. Zo was daar bijvoorbeeld Elisabeth Hauweels, echtgenote van

de deurwaarder bij het Hof van de Raad van Vlaanderen Willem van den Broucke In 1556 verschafte ze aan twee anabaptisten

61 K. Vos, Menno Simons, p. 383.

62 Cfr. bovendien de inlichtingen nopens enkele Waalse anabaptisten te Gent, in 1560, P. 455.

63 ARA, StA, 1177/3, stuk 31: „s'estans entremariez l'ung à lautre á Gand, sans les cérémonies er ordonnace de la Sainte Eglise sinon en présence d'aucuns tesmoings de leur secte”.

64 Cfr. de aantekening in de rekening van de markgraaf van Antwerpen bij de naam van Jeronimus van der Capellen: „van herdoopshalven van Gent met zynder huysvrouwen ghevloten”. (P. GÉNARD. AA, VIII, p. 466.)

65 Drie leden van de familie werden terechtgesteld. Voor de gegevens over de familie Vanneaulx: G. MOREAU, Histoire du protestantisme a Tournai, p. 118-120; P. GÉNARD, o.c., VIII, p. 433-434.

66 Willem van den Broucke had, eveneens wegens ketterij, reeds in 1556 een straf opgelopen. (Cfr. p. 1044

448

onderdak, namelijk aan Hendrik van Cuelen en Lieven Barbier. Heeft zij hen door haar relaties met het hof wellicht tijdig kunnen waarschuwen? Hun namen komen in elk geval niet voor in de rekeningen van de vervolgingen. Verder lekte uit dat de vrouw na de arrestaties van februari in de gevangenis bezoeken bracht aan de doopsgezinden en hun voedsel bezorgde. Ze kocht ketterse literatuur, ging zelden of nooit ter kerke, at vlees op verboden dagen en spoorde anderen aan hetzelfde te doen. Voor dit alles werd ze op 15 juni 1557 (bij verstek) verbannen verklaard en werden haar bezittingen aangeslagen 67.

Intussen was de bestraffing van de gevangen dopers begonnen. In maart en april stierven de negen voornaamsten op de brandstapel op de Vrijdagmarkt. 68. Een aantal andere arrestanten hadden de volwassenendoop nog niet ontvangen en werden op last van de inquisiteur en in overleg met de Geheime Raad na mei 1557 weer op vrije voeten gesteld 69. Nog eens negen gevangenen, blijkbaar wél herdoopt, dienden méér dan één jaar op hun vonnis te wachten. Herhaalde malen vroeg de Raad van Vlaanderen aan de vorst en zijn Geheime Raad om ze *citra mortem* te mogen straffen. De koning wees het verzoek niet af maar drong er telkens op aan dat ze nog eens grondig zouden ondervraagd worden naar hun geloofsovertuiging. Indien ze vrijgelaten werden — en in dit geval dienden ze in aanwezigheid van geestelijken en van de inquisiteur hun dwalingen in het openbaar af te zweren — moest erover gewaakt worden dat ze zich niet terug bij hun familieleden en vrienden gingen voegen, daar ze aldus gauw in de ketterij zouden hervallen 70. Drie

67 RAG, RV1, 7538, f° 443 v°.

68 A. L. E. VERHEYUEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 23-24.

69 ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Houdt, april-mei 1557; buitengewone uitgaven, april-mei 1557. Uit een brief van Titelmans van 1560 valt op te maken dat ter gelegenheid van het bezoek van Filips II aan Gent op 9 maart 1557 (op doorreis naar Engeland) deze eveneens aan een vijftal anabaptisten genade verleende. (ARA, StA, 280, correspondentie 1560-1561, f° 82 - 84.)

70 Instructies van de vorst aan de Raad van Vlaanderen (6 augustus en 29 oktober 1557) en aan Pieter Titelmans (6 augustus 1557), in ARA, StA, 1702/1; van de vorst aan de Raad van Vlaanderen (24 maart 1558) in ADGA, A 382 (copie, het origineel hebben we niet teruggevonden). Het was inderdaad zo dat velen dadelijk na hun vrijlating hun doopsgezinde overtuiging terug aannamen. Over de gebroeders Lieven, Gillis en Joos van Bullaere en de echtgenote van deze laatste, allen in 1557 als berouwhebbenden vrijgelaten, schreef Titelmans in 1560: „Lesquels depuis sant relaps ct retirez”, (ARA, StA, 2.80, f° 8r.) Juist om die reden stond Filips zo weigerig tegenover de gratieverlening, zoals hij schreef aan de Raad van Vlaanderen: „quoiqu'il regrette que plusieurs aultres entachiez de sernblables sectes detenuy en Anvers et ailleurs en noz pays de pardeca commencent à tirer ceste vye de race en conséquence”. AGDA, A 382 (31 maart 1558, copie).

449

gevangenen bleken zich inderdaad slechts in schijn van hun overtuiging te hebben afgekeerd. Ze werden in april en juli 1558 geëxecuteerd 71.

Door de vervolgingen werd de anabaptistenkern voor de zoveelste keer uiteengedreven. Weer eens moesten velen hun woonplaats verlaten op zoek naar een veiliger onderkomen. De meesten zullen zoals de familie Vanneaulx naar Antwerpen zijn gegaan 72 Anderen, zoals de familie Vervest, trokken naar Dordrecht en verder naar het noorden 73, Lysbette Seyssins — wellicht een zuster van de reeds genoemde Victor 74 — Jan Verput (of Verpoorte) 75 en Jan Van Haversbeke 76 vestigden zich in Emden. Mayken Daniels 77 en Lieven van Male 78 gingen in Zeeland wonen. Terwijl Betkin de Haze naar Antwerpen emigreerde 79 zocht haar broer Christoffel de Haze een nieuw arbeidsveld in de omgeving van Oudenaarde 80. K. Clays Vrancke ging rondzwerfen in de streek van Kaprijke 81. Andries Adriaensz. uit Langestraat in Brabant hield zich op in de omgeving van Lokeren 82, waar hij vermoedelijk

71 A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 24-25,

72 Al kort na zijn aankomst in Antwerpen, einde februari of maart 1557, werd de anabaptist uit Laarne Loys Luycx gevangen genomen. Alhoewel hij de vorst berouwvol om vergiffenis smeekte (ARA, StA, 31773, stuk 48) werd hij op 12 april 1558 terechtgesteld. (P. GÉNARD, A,4, VIII, P. 444.) De anabaptist Pieter van der Beke uit Petegem bij Deinze werd reeds op 21 mei 1557 terechtgesteld. (Ibid., p. 434, 438.) Antoine Rocque, die in 1556 te Gent de volwassenendoop had ontvangen, kreeg op 10 juni 1558 de doodstraf, zijn echtgenote op 19 augustus daaropvolgend. (P. GENARD, AA, VIII, p. 464.)

73. Cfr. p. 464.

74 Getuigenis van haar echtgenoot: SAG, serie 95/1, *Miscellanea* 1408 ad 1592, f° 62 v°.

75 Getuigenis van de Vervests: SAB, BS 1557-1558, f° 92 - 92 v°; en van Martin van de Walle: Ibid. 1558-1559, f° 17 v°.

76 Getuigenis van zijn echtgenote Jozyne Ameye: SAG, BC 1551-1561, f° 126.

77 Op 45 juli 1558 gearresteerd, werd ze pas op 23 februari 1559 in Middelburg terechtgesteld. (K. R. PEKELHARING, *Bijdragen voor de geschiedenis van de Hervorming in Zeeland*, p. 259-260.)

78 Vóór juni 1558 in Zeeland „overleden vande scrifte”. (Getuigenis Jacob de Zwarte: SAB, BS 1557-1558, f° 91 v°.)

79 Betkin de Haze werd op 28 juni 1559 te Antwerpen terechtgesteld; vermelden we nog de terechtstellingen te Antwerpen van de Gentse anabaptisten Mayken Filgiers, Mattheus de Smet, Mayken de Corte, Laureys van der Leyen (1559) en Elizabeth Berenfits (1560). (P. GENARD, AA, IX, p. 3-5.)

80 Hij was reeds in 1555 te Oudenaarde opgemerkt. Op 25 juni 1557 sprak de inquisiteur tegen hem als berouwhebbend anabaptist een lichte straf uit. (ARA, AL, 460 bis, rekening Titelmans, 1555; 460, id., 1557.)

81 Hij werd ingerekend door de soeverein-baljuw. Door de schepenen van Kaprijke werd hij M 1557 of 4558 tot de vuurdood veroordeeld. (ARA, Rk, 13.808, rekening 1554-1558, f° 9 en 26 - 26 v°.)

82 De 22-jarige Brabander werd op 7 maart 1557 door de procureur-generaal gearresteerd op de weg van Rupelmonde naar Gent. Hij viel op door „son maintien et fachon de faire et saluer les gens”, waardoor de procureur-generaal „lapperchevoit ... estre sec taire.» Hieruit zou dus blijken dat de doopsgezinden een eigen groet hadden. (ADGA, A 382, Raad van Vlaanderen aan de vorst, 26 maart 1558, copie; het origineel hebben we niet teruggevonden.) Daar Adriaensz. dadelijk na zijn arrestatie zijn overtuiging en de volwassenendoop afzwoer werd hij, met toestemming van de koning, slechts tot een lichte straf veroordeeld, waarbij hem één jaar lang een verplichte verblijfplaats werd opgelegd te Gent. (ARA, Stel, 11773, stuk 51; ARA, Rk, 2.924, f° 28 v°; 21.925, f° 39; RAG, RVL, 7539, f° 225 v° - 226; 7614, f° 348 - 349 (vonnis 5 april 1558 en afzweringsformule).)

450

in verbinding trad niet een groep plaatselijke anabaptisten, onder meer niet het echtpaar Jan Brabon - Claire van Melle 83. Een grote groep vluchtelingen tenslotte hergroepeerde zich weldra in Brugge 84.

* *
*

Gent bleef een geliefkoosd toevluchtsoord voor anabaptisten uit Zuid-Vlaanderen. In juli 1557 werd Andries de Heyghere uit Wervik er gearresteerd 85. Een zekere Jacob uit Komen besteed in hetzelfde jaar de brandstapel op de Vrijdagmarkt 86. In februari 1558 kwam in Gent een groep Kortrijkse lijnwaadwevers aan, die stadsgenoten tot het anabaptisme poogden aan te trekken 87. Nog in 1558 liepen Jan de Blauwere 58 en Jacob Butselaers uit Kortrijk, Gillis Roze uit de omgeving van Kortrijk, Joris van der Meersch uit Menen en nog twee anderen uit Zuid-Vlaanderen, allen anabaptisten, te Gent in de val. Alleen Butselaers werd terechtgesteld 89. De Gentse schepenen

63 Claire had zich onder druk van haar echgenoot, - „zeer fel, rouckeloos ende overdadich ... van levne, (haar) smytende, seer qualick tracterende naer dat hy inde selve dolvinghe ghecommen was" - laten herdopen te Antwerpen door Gillis van Aken. Brabon kon ontsnappen. Claire werd, na gunstig advies van Titelmans en met toestemming van de vorst (ARA, StA, 1771, stuk 52) door de rechtbank van het Land van Waas op 10 maart 1558 te Rupelmonde tot afzwering veroordeeld. Ze werd in het klooster van Nazaret bij Lier ondergebracht, waar ze twee jaar diende te blijven. (RAG, Land van Waas, 1894, f° 23; ARA, Rk, 14.469, rekening 1557, f° 23 - 24.) Samen met Claire van Melle werden door de schout van Lokeren nog drie andere kettters gearresteerd, onder wie twee de volwassenendoop hadden ontvangen. (RAG, RV(, 716. f° 58, 4 maart 1557.) Vermoedelijk hebben ze berouw getoond en werden ze met een lichte straf weer in vrijheid gesteld.

84 Cfr. p. 462 ex.

85 ARA, AL, 460, rekeningen Van Hee, De Hondt, 1557.

86 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 23.

87 Cfr. P: 473.

88 In een brief van 5 juni 1556 vermeldde Titelmans als tijdstip: „passé deux ou trois ans". (ARA, Stil, 280, f° 83.)

89 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 24: hier wordt hij „Jaekin van Kortrijk" genoemd. We menen hem te mogen vereenzelvigen met Jacob Butselaers, die op 12 maart 1558 door de inquisiteur overgegeven werd aan de wereldlijke arm. (ARA, AL, 460, rekening Titelmans, 1558; ARA, Rk, 21.925, f° 17 v°.)

451

en de procureur-generaal stelden de berechting van vijf anderen zo lang uit, dat dezen uiteindelijk begin juni 1559 de kans schoon zagen om uit de gevangenis van het Gravensteen te ontsnappen 90.

Het vermoeden rees dat er hulp was gekomen van buitenuit. En inderdaad, kort na Pasen was een grote groep doopsgezinden uit Menen, Kortrijk, Waasten en Nipkerke, via Kortrijk in Gent aangekomen. Vermoedelijk hebben zij de ontsnapping van hun geloofsbroeders georganiseerd. Maar tijdens een razzia omstreeks 14 juni werden veertien volwassen leden van de groep en drie kinderen opgebracht. De Raad van Vlaanderen ontbood op 19 juni de onderbaljuw, de pensionaris en de tweede schepenen van de keure, en droeg hun op, deze keer onverwijld met de berechting te beginnen om niet nog eens het risico van een ontsnapping te lopen 91.

Titelmans, de dominicaan Pieter de Backere, de pastoor van Sint-Michiels Willem Lievens en de advocaat bij de Raad van Vlaanderen Anthoenis van Hille konden geen enkele van de gevangenen van hun overtuiging afbrengen. Dezen verklaarden graag bereid te zijn om te sterven; ze stelden voor, zelf onderricht te geven aan hun onderzoeksrechters opdat dezen eveneens de zaligheid zouden verwerven 92. Daar er niet de minste hoop op bekering bleek te bestaan, werd besloten vier Menisten ter dood te brengen. Tevergeefs vroegen de schepenen toelating aan de Raad van Vlaanderen om de executies in het geheim te mogen voltrekken, „omme oproup ende

diverssche inconvenienten te schuwene" 93. Als afschrikkingsmiddel voor de andere gevangenen hadden de terechtstellingen helemaal geen effect; integendeel, op 5 augustus moesten pastoor Willem Lievens en broeder Pieter de Backere toegeven „dat zy zichtent dat huerlieden medeghezellen nu onlancx gheexecuteert waeren, zy vulstandegher in huerlieden gheloove bedeghen zyn dan zy te vooren waeren" 94. Twee dagen later werden nog eens zes Menisten verbrand. Om de massa weg te houden had men de executies onaangekondigd een dag verschoven en ze heel vroeg in de morgen laten geschieden.

Twee vrouwen die een kind verwachtten kregen uitstel van executie. Volgens Titelmans gaven ze vanachter de tralies onderricht aan voorbijgangers, schreven brieven en wekten de medegevangenen op, hun geloof stand vastig

90 Ibid., f° 23. In juni 1560 deed Titelmans er zijn beklag over dat de ontsnapten nog steeds „journallement grand mal et scandale" veroorzaakten, „en séduisant plusieurs aultres". (ARA, StA, 280, f° 83 V9.)

91 RAG, RVL, 7615, f° 121 v9.

92 SAG, BC 1556-1561, f° 125 v°, 130 v°.

93 RAG, RVL, 7615, f° 59 v° - 60.

94 SAG, BC 1556-1561, f° 143.

452

te belijden 95. Pas op aandringen van de Geheime Raad werden ze op 27 juni 1560, na ruim één jaar opsluiting, ter dood gebracht. Voor het eerst gebeurde dit in het grootste geheim, door onthoofding op de binnenkoer van het Gravensteen, „regard nemende dat de voorseyde hereticque ghemeenlic hemlieden glorieren gande ter doot, ter grooter ontstichticheit vande ghemeente" 96.

* *
*

Sinds 1560 was de inquisitie om zo te zeggen het privé werkterrein van Pieter Titelmans. De stedelijke justitie kwam pas in werking wanneer een hardnekkige ketter door de kerkelijke rechtbank ter berechting aan de wereldlijke arm werd overgedragen. Hoe goed de inquisiteur zijn opsporingsapparaat ook opbouwde, hij was niet meer opgewassen tegen het toenemend aantal ketterse vreemdelingen die in de moeilijke jaren zestig in Gent aan een beter levensonderhoud trachtten te komen of eenvoudig de veilig geachte grootstedelijke anonimiteit opzochten. Titelmans beklaagde er zich in juni 1560 bij de landvoogdes over de stad zo „fort infectée par estrangiers" was, dat „(il) fait à craindre que quelque jour grand mal adviendra"97. Uitgaande van de plaats van herkomst kunnen we een vijftal groepen onderscheiden:

1) Zo kwam kort voor 1560 een groot gedeelte van de Menistenkern uit de streek van Merendree zich in Gent vestigen. Die kern was, na bijna vijftien jaar lang een kwijnend bestaan te hebben gekend, in het midden van de jaren vijftig weer tot een ongemeen hoge bloei gekomen. Tussen 1559 en

95 ARA, StA, 280, f° 83; cfr. brieven van Geheime Raad aan de hoogbaljuw van Gent, 6 maart en r5 juni 1560, L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*; II, p. 478,-479-480.

96 RAG, RIH, 7615, f° 59 - 60. In totaal werden twaalf Mennisten van de Zuidvlaamse groep terechtgesteld tussen 5 juli 1559 en 27 juni 1560: Karel Tanghereedt, Abraham Tanghereedt en echtgenote Peronne Witgans, Mayken Flours, Jacob Spilleboet, allen uit Nipkerke of Nukerke (in de bronnen wordt nu eens „Nipkercke", dan weer „Nupkercke" vermeld; veel verschil maakt het niet uit aangezien beide dorpjes vlak bij elkaar gelegen zijn), Hans de Vette en echtgenote Myntken Sduucs, Hans en Martin de Smet, allen uit Waasten; Pieter Coerte uit Menen, Tanneken Gressy uit Kortrijk, Antheunis Hellgoete uit Oudezele bij Cassel. (A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*

p. 25.) Calleken Symers (echtgenote van Hans de Smet) en Baudeken Flours uit Nipkerke (amper 12 jaar oud!) en Callekin van Acker uit Kortrijk kwamen terug vrij. (SAG, BC 1555-1561, f° 119 v° 121.) 97 ARA, StA, 280, f° 83.

453

1562 werden zestien leden van de broederschap geëxecuteerd 98. De inquisiteur spande verder een proces in tegen Olivier de Baedts, doopsgezinde uit Merendree, die echter in december 1559, mits het betalen van de gerechtskosten, weer op vrije voeten kwam 99". De ondernemer Jacob de Baedts stelde zijn huis open voor doopsgezinde bijeenkomsten, nam personeelsleden in dienst en huisvestte gasten van dezelfde religie. Begin 1562 werden bij hem

98 Adriaan Pan en echtgenote Neelken Jacobs uit Nevele. Beiden herdoopt. Adriaan onthoofd, Neelken verdrongen te Antwerpen op 18 juni 1559. (P. GUNARD, AA, VIII, p. 8.) Lucas Heindrickx uit Landegem. Landarbeider. Op 10 december 1561 als doopsgezinde te Brugge verbrand. (A. L. E. VERHEIJDEN, Het Brugsche Martyrologium, P. 49.)

Michiel van Houcke, zoon van Pieter (° 1537), uit Nevele, Landarbeider. Enkele jaren vóór 1560 herdoopt. Op 7 januari 1560 door Tirelmans gearresteerd en op 2 maart daaropvolgend op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand.

Pieter van Maldegem en echtgenote Betkin Martins, uit Nevele (Betkin geboren te Deinze). Op 30 december 1561 gearresteerd. Beiden reeds geruime tijd vóór die datum herdoopt. Hadden een nog niet gedoopt kind van 2,5 jaar oud; een ander hadden ze zonder doopsel laten sterven. Pieter werd op 16 juli 1562 op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand, zijn vrouw op 21 juli daaropvolgend.

Pieter de Joncheere, zoon van Gerolf (c) 1532), uit Merendree. Linnenwever. Herdoopt. Had twee kinderen, David en Betkin. Op 26 september 1561 gearresteerd. Op 12 maart 1562 op de Vrijdagmarkt te Gent verbrand.

Aldegonde (° 1534), Vijntken (° 1530) en Janneken de Joncheere, dochters van Gerolf, uit Merendree. De eerste twee op 26 september 1561 gearresteerd, de laatste op 30 december 1561. Vijntken en Janneken waren herdoopt. Aldegonde wenste het nog te worden. Alle drie op 21 juli 1562 te Gent verbrand.

Jan van Eenhoorne uit Landegem (P1527), linnenwever, en echtgenote Janneken Kindekens (° 1538 Moerbeke bij Geraardsbergen). Op 26 september 1561 gearresteerd. Enkele jaren tevoren gehuwd tijdens een doperse bijeenkomst. Hadden drie kinderen, David, Belgen en Tanneken, het laatste op het ogenblik van de arrestatie 8 maand oud en nog niet gedoopt. Zelf waren de ouders nog niet herdoopt maar ze wensten het te worden zodra ze er de gelegenheid toe hadden. Jan werd verbrand op de Vrijdagmarkt te Gent op ra maart 1562, Janneken werd 12 dagen later in het Gravensteen onthoofd.

Willem van Daele uit Hansbeke. Zoon van Maurits, die tijdens en na de troebelen van 1566 de leiding op zich nam van de broederschap in de streek van Merendree. (Cf r. J. DECAVELE, Het religieus-politiek conflict, p. 84-85.) Kleermaker. Gearresteerd te Gent op 24 maart 1562, toen hij als getuige weigerde een eed te doen. Pas op 19 augustus bekende hij, herdoopt te zijn. Op 23 december op de brandstapel terechtgesteld.

Pieter van Made, zoon van Willem (° Gent 1523), metser, en echtgenote Lynken de Meyere 1536). Uit hun woonplaats Landegem (cfr. BRUG, ms. 2487 onder de datum 24 maart nopens Lynken „van Landeghem ofte daer ontrent") naar Gent gekomen. Gehuwd in een doopsgezinde vergadering. Pieter was herdoopt, Lynken verlangde het te worden. Hadden een kind van een vijftal dagen oud zonder doopsel laten sterven. Op 26 september 1561 werden ze gearresteerd. Lynken werd onthoofd in het Gravensteen op 24 maart 1562, Pieter verbrand op de Vrijdagmarkt op 16 juli daaropvolgend. (Bibliografische verwijzingen nopens de te Gent terechtgestelden in: A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 27-29; cfr. de rekeningen van de cipier niet waardevolle aanvullende gegevens in: ARA, AL, 462 bis.)

99 ARA, AL, 463, rekening Titelmans, december 1559; ARA, Rk, 21.927, f° 24.

454

een aantal doopsgezinden gearresteerd, onder wie zijn echtgenote Calleken Steyaert. Wetende dat die echtgenote de dochter was van Olivier Steyaert, in 1562 schepen van Merendree 100, kan men aannemen dat ook Jacob uit dit dorp afkomstig was en wellicht verwant was met de reeds genoemde Olivier de Baedts. Jacob kon zich tijdig in veiligheid brengen 101; Calleken werd weldra, als „wat simple van verstande" zijnde, door de inquisiteur uit de gevangenis ontslagen 102. Die vervolgingen in Gent zijn voor het „thuisfront" geen afschrikkingsmoment geweest, veeleer een spoorslag om hun overtuiging gestand te blijven. Het is opmerkenswaard dat tijdens het Wonderjaar het Calvinisme geen voet in huis heeft weten te krijgen in het „Menistische" Merendree en slechts in geringe mate in de omliggende dorpen. Uit Merendree zelf werden na de troebelen zestien anabaptisten vervolgd 103. De anabaptisten- kern in dit gebied zou nog tot omstreeks 1650 stand houden 104.

2) Een tweede min of meer duidelijk te onderscheiden groep dopers te Gent was afkomstig uit de Waalse gewesten: Robert Martin uit Bergen Mathieu de Ramon, vermoedelijk uit Doornik of omgeving 106, Gerard en Guillaume de Monstreul, vermoedelijk uit Rijsel of omgeving 107. Logies werden te Gent aangeboden door Jan Weyns 108, maar de vergaderplaats was het huis van hun geloofsgenoot Hans de Vrieze. Volgens Titelmans waren ze zeer voorname leiders van de Menistenbroederschap („principaulx chiefs et séducteurs fort obstinez") 109. De gedurende bijna drie weken zorgvuldig uitgekiende plannen van promotor Nicolas de Hordt werden in de nacht van 21 op 22 maart 1560 met succes bekroond door de arrestatie van de vijf dopers in het huis van De Vrieze 110. Reeds enkele dagen nadien droeg de inquisiteur de gevangenen als obstinate ketteren over aan de stedelijke rechtbank,

100 Cfr. AL, 462 bis, getuigschrift van de meier al de schepenen van Merendree nopens Pieter de Joncheere.

101 Hij werd veroordeeld tot een boete van 110 p. toorn. (ARA, Rk, 21.932, f° 32 32 v°.)

102 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 294, 304.

103 J. DECAVELE, O.C., p. 129-130.

104 RAG, Bisdom Gent, B. 5239; N. KERCKAERT, De heresie in het Meetjesland tijdens de eerste helft der XVIIe eeuw - ApM, VI (1955), p. 5-29.

105 E. MAHIEU, Le protestantisme à Mons, p. 2.21; na zijn ontsnapping uit de Gentse gevangenis verzocht Titelmans aan de baljuw van Henegouwen, hem op te sporen,

106 Het geval van een zekere Magdalena de Ramon, die misschien met hem verwant was, werd in 1558 door de inquisiteurs behandeld te Doornik. (ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans, De Hondt en Eduwaert, juni 1558.)

107 Misschien verwant met Pierre de Monstreul, die in 1564 voor de inquisiteur moest verschijnen in Rijsel. (Ibid., 462, rekening Van den Heede, 1564.)

108 Op 5 juli 1560 werd Weyns hiervoor door de Gentse magistraat ter verantwoording geroepen. (SAG, BC 1556 1561, f° 105 v°.)

109 ARA, StA, 280, f° 82.

110 ARA, AL, 460, rekening De Houdt, 1560.

met het verzoek zo snel mogelijk tot de berechting over te gaan 111. Groot was zijn misnoegdheid toen hij bij een bezoek aan de Gentse gevangenis op 31 mei de „gevaarlijke ketteren daar nog steeds aantrof, en wel „inde schoonste ende eerlicxste camer vande voornomde vanghenesse, ghe-naempt 's-Poorters camer, alle vijfve t' samen libre ende ongheboyt, vermoghende met elcanderen te gaene achter de voorseyde camere ende vrvelic hauden zulcke propoosten ende communicatien ende tractaten als hemlieden ghevanghenen goet dochte"

Titelmans zette de cipier ertoe aan, ze onverwijld in de boeien te klinken, daar ze „straffe ghezellen" waren, vooral één van hen die zeer bedreven bleek te zijn als ijzerbewerker 113. Alles bleef echter bij het oude, met het gevolg dat Martin, De Ramon, de twee Monstreuls en De Vrieze op Sinksenavond konden ontsnappen 114.

3) Een volgende groep nieuwgezinden was afkomstig uit Noord-Brabant en Zuid-Gelderland. Bij hen rekenen we de schoenmaker Willem Palinck en de kleermaker Willem van der Eecke die, na in 1557 moeilijkheden te hebben gehad met de inquisiteur 115, naar het Noorden trokken, om omstreeks 1559 met werkmakkers uit Gelderland via Antwerpen terug naar Gent te komen 116. De magistraat werd voor het eerst opmerkelijk gemaakt op de aanwezigheid van de vreemdelingen naar aanleiding van een incident tijdens de sacramentsprocessie op zo juni 1560 in de Sint-Niklaasparochie.

111. Ibid., rekening Titelmans, 2 april 1560; cfr. V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 352; ARA, Rk, 21.927, fo) 56.

112 RAG, RVI, 7541, f° 398 v°.

113 Ibid., 7615, f° 124 V° - 125.

114 Verontwaardigd deelde Titelmans het gebeurde op 5 juni mee aan de landvoogdes en voegde eraan toe: „davantaige le garde des prisons dondt les susmentionés cinque anabaptistes le jour de Pentecostes sont escapes tient pour les aultres en garde". (ARA, StA, 280, f° 82 - 84). Daar Gent op de brief van Margaretha van 15 juni (L. P. GACHARD, Correspondance de Philippe II, II, p. 479-480) niet reageerde, bemoeide de Raad van Vlaanderen zich met de zaak. Alhoewel de Raad aanvankelijk van advies was dat de cipier, Joos de Costere, voorbeeldig moest gestraft worden omdat ontsnappingen van kettters al te dikwijls voorkwamen (RAG, RvI, 718, f° 89, 4 juli 1560), veroordeelde hij hem op 17 december 1560 toch slechts tot 20 gulden boete (ibid., 7541, f° 398 - 400 v°). De cipier verontschuldigde zich met de bewering dat de ontsnapping slechts mogelijk was geweest met de hulp van buiten uit. En inderdaad, op 15 mei 1562 liet de luitenant van de amman van Brussel aan de Raad van Vlaanderen weten dat hij een vrouw had gearresteerd die bekende, haar man in de gevangenis te Gent beitels en touwen te hebben bezorgd. (Ibid., 720, f° 212.) Vermoedelijk is één van de ontsnaptten, Willem de Temmerman, te vereenzelvigen niet Guillaume de Monstreul, die in ARA, Rk 21.927, f° 56 als gevangen anabaptist vermeld is. Is hij wellicht de „Willem de Temmerman" die op 52 oktober 1567 te Antwerpen als anabaptist verbrand werd? (P. GÉNARD, AA, IX, p. 469.)

115 ARA, AL, 460, rekening Titelmans, april 1557.

116 Getuigenis Van der Eecke; SAG, BC 1561-1563, f° 155.

456

Verscheidene gezellen in de kleermakersateliers van Jan van den Bos tegenover het stadhuis en van Appolonis Dhulst in de Donkersteeg hadden bij het voorbijgaan van de processie gewoon doorgewerkt zonder hun muts af te nemen. Eén van de verdachten was Hendrik Pietersz., afkomstig uit 's-Hertogenbosch. Hij zal in Gent op vertrouwelijke voet hebben verkeerdt met Lonken Chis uit Maren bij 's-Hertogenbosch, die op 14 augustus 1561 als doopsgezinde in het Gravensteen zou onthoofd worden 117.

Een tweede verdachte was Hans Quynckaert, afkomstig uit Loberik (Lobberich) bij Venlo. Deze had, vooraleer naar Gent te komen, een half jaar te Antwerpen gewoond. Te Gent vond hij een onderkomen bij Adriaan de Block, wel niet toevallig iemand die vroeger ook al met de inquisiteur in aanraking was gekomen 118. Alhoewel de dominicaan Pieter de Backere hem ervan verdacht, herdoopt te zijn, ontkende Quynckaert tot de anabaptistengemeenschap te behoren. Toch gaf hij toe dat hij nu en dan met enkele van zijn landgenoten ging wandelen, dat er onder ben Menisten waren, en dat bij die gelegenheden wel eens over de nieuwe religie en over de broederschap werd gepraat 119. Hieruit zou dus blijken dat er te Gent inderdaad een aantal doopsgezinde immigrés uit Gelre verbleven.

Nieuwe aanwijzingen krijgen we in 1562. Op 24 maart werd, samen met de reeds genoemde Hansbekenaar Willem van Daele, de kleermaker Dierik Lambrechts gearresteerd. Hij was afkomstig van Voorthuizen (tussen Amersfoort en Apeldoorn), had met zijn broer Jacob één jaar in Den Briel gewoond en was met diezelfde broer omstreeks 1559 naar Gent gekomen. Jacob werd al dadelijk weer vrijgelaten. Dierik bekende zich van het oude geloof te hebben afgekeerd. De enige reden waarom hij de volwassenendoop nog niet had ontvangen was, dat hij nog niet de juiste gesteldheid had kunnen verwerven, want „men aenden zelven doop nyet en gheraect (zo de ondervragers) meenen, ende... men alvooren zyn leven daertoe scicken moet", 120. Na méér dan een jaar opsluiting werd hij op 12 april 1563 als hardnekkig ketter op de Vrijdagmarkt verbrand 121.

117 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 27.

118 ARA, I.c., rekening Titelmans, februari 1557.

19 Alhoewel bleek dat hij zijn Pasen niet had gehouden, en inderdaad geen eerbied had betoond voor het voorbijtrekkende sacrament, werd hij op 3 juli uit de gevangenis ontslagen op belofte van te biecht en te communie te gaan. Drie andere kleermakers, de reeds genoemde Hendrik Pietersz., Jan Roose (afkomstig uit Steenwerck) en Adriaan van der Beke (afkomstig uit Geraardsbergen), die evenmin reverentie hadden gedaan en, naar sommigen zeiden, liederen hadden gezongen op het atelier, werden met een lichte straf terug huiswaarts gestuurd. (SAG, BC, 1555-1561, f° 203 - 204 v°.) Van der Beke was al in juli 1558 als verdachte door de inquisiteur opgeroepen geweest. (ARA, I.c., rekening inquisiteur, juli 1558.)

179 SAG, BC 1561-1563, f° 283.

121 A.L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 29.

457

Belangrijke onthullingen werden in 1563 gedaan door Petronella van de Velde uit Nieder-Kruchten in Gelderland. Zij was één van die typische straatventers, veeleer vagebonden dan eerlijke zakenlui, die van stad naar stad en dorp naar dorp trokken om hun koopwaar — in haar geval voornamelijk linnen — aan de man te brengen. Niet minder dan vijf buitenechtelijke kinderen had ze gehad. Om vertrouwen te wekken bij de mensen had ze namen van aanzienlijke Gelderse families aangenomen, zo „Gabriele Sgrammen" en „Marie Zweerts". Ze sloot zich aan bij de nieuwgezinden, naar het oordeel van de Gentse schepenen „nyer om eeneghe religie (zomen ghe nouch by uwen levne bevint) nemaer omme by dien middel te bet ieghens zommige personen van ghelycker qualiteyt te userene van uwe ghecostumeerde bedriegherien 122. In Harlingen liet ze zich in 1558 uit handen van Lenaert Bouwens en in aanwezigheid van Joos Vermeeren de volwassenendoop toedienen. Later zocht ze, via de ouderling Loys Thierry uit Brugge, te Londen, toenadering tot de gereformeerde Nederduitse Vluchtelingenkerk. Ook in Emden verkeerde ze enige tijd en leefde er samen met de Gentenaar Hieronymus Tinnepotghietere, uit Gent gevlucht „om de Schrifte".

In 1562 was Petronella in Vlaanderen. In Kortrijk leerde ze de Menist Antheunis Steen kennen. Op Kerstavond 1562 trad ze met hem in het huwelijk te Gent. De plechtigheid had plaats in het huis van een zekere Willem, bijgenaamd „God van Haerlebeke" bij het Sluizeken 123. Op die vergadering zouden ongeveer honderd Menisten aanwezig zijn geweest. De Dadizelenaar Hans Busschaert diende er de doop toe en deed verscheidene vermaningen. Eén van de dopelingen was de kleermaker Herman van Vlekwijk uit Kervendonk (Kervenheim) in het Land van Kleef, de latere vriend en reisgezel van predikant Jacob de Rore 124; drie anderen waren de hoedenmaker Adriaan Rogiers uit Rossemeland in Gelderland 125, Pieter van der Meulen uit Meulebeke en Michiel de la Roeyere uit Kortrijk 126'. Deze gegevens zijn

de enige beschikbare getuigenissen over deze memorabele vergadering. Maar hoe schaars die aanduidingen ook zijn, ze bewijzen voldoende het belang van Gent, naast Antwerpen, als centrum van doopsgezinde activiteit in het Zuiden.

122 SAG, l.c., f° 305.

123 Hoogstwaarschijnlijk is hij te vereenzelvigen met de Willem Beecman, alias „den God" die op 28 december 1562 (vier dagen na de genoemde vergadering) samen met zijn echtgenote en een ongedoopt kind van 14 maand door Titelmans gearresteerd werd. Deze aanhouding zou er op wijzen dat Titelmans op de hoogte was van de vergadering, maar waarschijnlijk veel te laat kwam om in te grijpen. (ARA, AL, 462 bis, rekening 28-31 december 1562.)

124 RAB, Brugse Vrije, 17.041/42, f° 10.

225 Bij zijn arrestatie in 1572 verklaarde hij, sinds omstreeks 1560 in Gent te wonen en daar in 1562 de volwassenen doop te hebben ontvangen. Op 4 december 1572 besteeg hij de brandstapel. (A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 59.)

126 Ook zij hadden in 1562 te Gent de doop toegediend gekregen. (ARA, StA, 282, f° 215.)

458

Wegens haar slecht gedrag werd Petronella weldra uit de broederschap gestoten. In Brussel viel ze in handen van de justitie, maar kwam, na haar ketterse dwalingen te hebben afgezoren, terug vrij 127. Ze begaf zich daarop naar Kortrijk bij haar zwager Jacob Steen. Van hem kreeg ze 52 daalders los, zogezegd om haar man die in Leeuwarden omwille van de religie opgesloten was uit de gevangenis te bevrijden. Jacob Steen reisde haar vol wantrouwen achterna naar Gent en bemerkte daar al vlug het bedrog. Hij deed aangifte bij de justitie zodat Petronella opnieuw opgebracht werd. Na acht maanden gevangenschap werd ze op 17 juni 1564 veroordeeld om tot bloedens toe gegeseld te worden, en vervolgens met het brandmerk van de stad op haar rug getekend te worden; met een banvloek van vijftig jaar werd ze uit de stad gejaagd 128.

4) Voor anabaptisten uit de Zuidvlaamse Zegestreek bleef Gent een geliefkoosd toevluchtsoord. De Kortrijkse onderwijzer Coppens Bostijn, reeds in november 1555 door Titelmans opgespoord", viel in maart 1562 in handen van de inquisitie 130, en werd op 16 juli van dat jaar op de Vrijdagmarkt geëxecuteerd 131. Sijnken de Cruel, alias de Gheldere, één der allereerste leden van de Kortrijkse broederschap (omstreeks 1538 herdoopt!) onderging enkele dagen later hetzelfde lot 132, nadat haar echtgenoot Adriaan Brael 133 reeds op 10 december de vuurdood was gestorven te Brugge 134. Nog in 1562 werd het Kortrijkse echtpaar Daniel Callot-Vijntken Delmeere in Gent door de inquisiteur ingerekend. Daniel kreeg op 10 maart vergiffenis 135. Vijntken werd als hardnekkig doopsgezinde aan de wereldlijke arm overgeleverd, maar zwoer op het laatste ogenblik haar geloofsovertuiging af zodat ook zij op 22 augustus weer vrij kwam 136. Petronella van de Velde, zoals gezegd zelf met een Kortrijkse

127. ARA, SLA, 281, f° 136 - 136 vo: getuigenis van inquisiteur Joos Ravesteyn dat Petronella haar dwalingen heeft afgezworen; f° 134 - 135 vo, inwilliging van het genadeverzoek door de Geheime Raad.

128 Uitvoerige bijzonderheden en verslag van de ondervraging in: SAG, 13C 1561-1563, f° 47, 51, 52, 154, 172, 284. Vonnis: f° 305 -306. Cfr ook de correspondentie tussen Gent en de landvoogdes: ARA, Stad, 281, f° 314 (24 mei 1564), f° 317 (6 juni 1564).

129 ARA, AL, 460 bis, rekening Titelman, november 1555.

130 Ibid., 462 bis, rekening Titelmans, maart 1362.

131 I A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 28,

132 Ibid., p. 29. Sijnken de Cruel is wel degelijk te vereenzelvigen met Sijnken van Gelder.

133 En niet Adriaan Brave, zoals verkeerdelijk vermeld door VERHEYDEN, (ibid.); cfr. SAG, BC 1561-1563, f° 251.

134 A. L. E. VERHEYDE.N, Het Brugsche Martyrologium., p. 48.

135 ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 10 maart 1562.

136 Getuigschrift van de magistraat van Gent, waarbij verklaard wordt dat Vijntken Delmeere haar Menistische geloofsovertuiging en haar tweede doopsel heeft afgezworen, 25 mei 1562: SAG, DC 1561-1563, 197 - 198; cfr. Ibid., f° 231. Verzoek van de Geheime Raad aan de Raad van Vlaanderen om advies op het genadeverzoek van Vijntken, 23 juni 1562: ARA, StA, 27021. Gunstig advies van de Raad van Vlaanderen, 1 juli 1562: V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flanche, p. 312. Vergiffenis verleend door de Geheime Raad, in naam van de vorst, bevestigd door de Raad van Vlaanderen, 22 augustus 1562: RAG, RVL, 7543, f° 314 - 314 V°.

459

menist getrouwd in Gent, getuigde in 1563 dat er meerdere anabaptistische Kortrijkzananen in de stad aan Leie en Schelde verbleven. Ze had er in „De Zwaan” onder meer Loys vanden Berghe gezien 137. Ze stond verder op goede voet met Steven Segaert en zijn moeder Jozyne Steeghers, van wie ze onder meer vernam dat haar echtgenoot intussen hertrouwd was 138. Deze moeder en zoon werden op 7 april 1564 te Gent met het vuur ter dood gebracht 139.

5) De aanwezigheid van enkele doopsgezinde vrouwen uit Oudenaarde lijkt op het eerste gezicht eerder zonderling. Inderdaad, zoals we reeds konden vaststellen heeft het anabaptisme weinig of geen vat kunnen krijgen op de laatstgenoemde stad. Bij nader toezicht blijkt dat de vrouwen geenszins als doopsgezinden uit Oudenaarde vertrokken zijn: minstens twee van hen behoorden in hun geboortestad tot de sacramentarische groep nieuwgezinden, en namen pas bij hun aankomst in Gent de doopsgezinde leer aan.

Zoetken van den Houte was de weduwe van de tapijtwerker-onderwijzer Gelein de Mueleneere, die op 19 juli 1554 te Oudenaarde als sacramentariër was terechtgesteld 140. Ze zocht in haar nieuwe woonplaats Gent contact met gelijkgezinden en kwam aldus bij de anabaptisten terecht die daar, zoniet de enige, dan toch de sterkste groep nieuwgezinden vormden. In 1557 ontving ze de volwassenendoop 141. Tanneken Delmeere, echtgenote van Jacob Massois, had zich in Oudenaarde omstreeks 1550 bij de Bijbellezers aangesloten; naar Gent geëmigreerd kreeg ook zij in 1558 contact met de Menistenbroederschap en ontving in 1560 de volwassenendoop uit handen van Joos Vermeeten 142. Zoetken werd met haar stadsgenote Martha Baert en met Lijnken van Heercke uit

137 SAG, Be 156.r-1563, f° 47; Loys was één van de zeven kinderen van Oste van den Berghe, die zich allen bij het anabaptisme aansloten.

138 SAG, BC. 1561-1563, f° 284.

139 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 30.

140 Cfr. p. 376.

141 SAG, BC 5555-1561, f° 237 - 239. In haar testament heeft Zoetken van den Houtte haar terechtgestelde echtgenoot bij het anabaptisme trachten onder te brengen op een subtiële manier: „Al ist dat ons partie tegenstrevers) u seggen dat u vader ende ick diversch van geloove zijn, en geloovet niet, want hy heeft vanden Doop ende Menschwerdinge Christi de waerheyt beleden in al dat hy begripen ronde ende zijn leven daer voor ghelaten. (Cursivering van ons. Bibliographie des Martyrologes protestants néerlandais, p. r75; de verschillende uitgaven van het testament: ibid., p. 173-191.) Die woorden zijn nochtans voor Van Haemstede geen reden geweest om De Mueleneere uit zijn martyrologium weg te laten, of voor Van Braght om hem in zijn martelaarsboek op te nemen.

142 SAG, BC 1561-1563, f° 27-31.

460

Hamme op 20 november 1560 in het Gravensteen onthoofd, Tanneken Delmeere kende hetzelfde lot op 14 augustus van het daaropvolgende jaar 143. Ook de Oudenaardse timmerman Adriaan van den Burye ontving tijdens zijn verblijf te Gent

de volwassenendoop. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad werd hij in februari 1565 gearresteerd en, spijt een genadeverzoek aan de koning, op to juli 1565 naar de brandstapel geleid 144.

Vermelden we tenslotte onder de terechtgestelde vreemdelingen nog Joos de Vinck uit Poperinge († 2 maart 1560), Joos de Vlaminck uit Brugge († 2 maart 1560), Antheunis Behaghe uit La Bassée in Artesië († 9 november 1563), Pierijntgen en Martijnken van Malebosch uit Tielt († 12 december 1564), en een zekere Pieter van der Meulen († 15 december 1564).

Dit maakt dat van de negenenveertig doopsgezinden die tussen 1559 en 1564 te Gent terechtgesteld werden, er minstens zevenendertig vreemdelingen waren.

Na de doodvonnissen van 12 resp. 15 december 1564 hebben de Gentse stedelijke rechtbank en de Raad van Vlaanderen hun vervolgingen tegen de doopsgezinden stopgezet 145. Alleen op de geestelijke heerlijkheid van Sint- Pieters werd nog begin februari 1566 het doodvonnis voltrokken aan de menist Willem le Duc (Duyck) 146. In een brief aan Filips II loofde Granvelle de abt voor zijn moed en onderstreepte dat, waar de andere rechters voorwendden schrik te hebben voor mogelijke gevolgen, de executie op Sint- Pieters zonder incidenten verlopen was 147.

Maar met zijn rigoureuze maatregelen stond de abt alleen. Er brak dus sinds 1565 een relatief gunstige tijd aan voor de broederschap te Gent. In de rekeningen van de inquisiteurs wordt herhaaldelijk melding gemaakt van bijeenkomsten in particuliere huizen. Wel lieten Titelmans of De Hondt nog verscheidene verdachten inrekenen, maar meestal werden dezen al vlug weer in vrijheid gesteld 148. De Raad van Vlaanderen ontsloeg zijn laatste gevangenen anabaptisten (Thomas Strick uit Wachtebeke, Pieter van der Meulen uit

143 A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 26-27.

144 IDEM, *Le Protestantisme á Audenarde*, p. 26; RAG, RW, 718, 23 februari en 3 maart 1565.

146 Het zou duren tot in maart 1568 vooraleer Gent opnieuw een anabaptist naar de brandstapel verwees.

146 A. L. E. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium*, p. 31 plaatst de terechtstelling ten onrechte in 1565. Uit de rekeningen van Titelmans van 1566 (ARA, AL, 463) en uit een brief van Morillon aan Granvelle van 17 februari 1566 (E. POULLET, *Correspondance de Granvelle*, I, p. 133: „L'on at depuis XV jours, bruslé vif ung hérétique en la ville de Gand, mals ce fut Mr de St Pierre que fait faire l'execution") weten we dat de terechtstelling omstreeks 2 februari 1566 gebeurde.

147 E. POULLET, O.C., p. 151, 10 maart 1566.

146 ARA, AL, 463, rekeningen Titelman en De Houdt, 1565, 1566.

461

Meulebeke en Michiel van den Roeyere uit Kortrijk) op 24 juli 1566 uit de gevangenis zonder enige straf 150. Op dat ogenblik noteerde Marcus van Vaernewijck in zijn dagboek dat de Menisten, die tot dan zeer omzichtig waren te werk gegaan, nu „beghonden... haer hooren op te steken" 151.

149 Niet te verwarren met de op 15 december 1564 terechtgestelde menist met dezelfde naam.

150 ARA, StA, 282, f° 234, 215 (verzoekschriften aan de vorst om genade, begin juli 1566), 240 (gunstig advies van de Raad van Vlaanderen, 53 juli 1566); RAG, RVL, 7616, f° 187, 389 (vrijlating 24 juli 1566, afzwering 29 augustus 1566); ARA, AL 463, rekeningen cipier Gravensteen. Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, *De Doopsgezinden te Gent*, p. 115, noot 56.

151 Van die beroerliche tijden in die Nederlanden, I, p. 241; cfr. A. L. E. VERHEYDEN, o.c., P. 114/5.

§ 3. DE BROEDERSCHAP TE BRUGGE

Een aantal doopsgezinden die bij het inzetten van de vervolgingen te Gent in 1557 schielijk op de vlucht waren gegaan, hergroepeerden zich te Brugge. Deze stad was na 1538 omzeggens volledig buiten de doperse invloedssfeer gebleven. Wel had een zekere Jan Helleman reeds einde 1551 geprobeerd zijn overtuiging uit te dragen door in het openbaar uiteen te zetten wat hij dacht over het altaarsacrament, het doopsel, de biecht, het vagevuur, maar hieraan was door zijn arrestatie en terechtstelling een eind gemaakt 152. Nu echter, vier jaar later, werd Brugge opeens het centrum van de anabaptistische activiteit van het graafschap 153.

De meest op de voorgrond tredende figuur was hier de zijdetwijnder Martin van de Walle uit Gent. Hij had omstreeks 1550 te Antwerpen de doop ontvangen uit handen van Gillis van Aken. Hij was het, die op Pasen 1558 tijdens een vergadering bij een zekere Jacob de Mutsescheerder — elders Jacob de Droochscheerder genoemd, naar de beroepsbezigheid die hij uitoefende — aan de Gentpoort een vermaning deed voor een vijftiental geloofsgenoten, waarin hij hen aanspoorde een onberispelijke levenswandel te leiden en hun, aan de hand van een hoofdstuk uit de brief van Paulus aan de Christenen van Korinthe, leerde „hoe datmen moet bidden voor Christus den Heere." In zijn onmiddellijke omgeving droeg hij met vuur zijn geloofsovertuiging uit. Zijn vrouw Neelkin, ook herdoopt, stond hem hierbij flink terzijde. De twee jongste kinderen hadden het roomse doopsel niet ontvangen, maar stierven vroegtijdig. Martins broer, Jan, zou in 1571 als anabaptist te Antwerpen

153 SAS, VB, 224 - 224v°. Op 16 januari 1552 werd hij gewurgd en verbrand: A. L. E. VERREYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 36.

153 Tenzij anders vermeld komen alle volgende gegevens uit: SAS, BS 1-557-1558, f° 89 - 95; 1558-7559, f° 17 - 18, 18 v° - 19 v°, 23 v° - 25, 66, 67 - 67 v°, 73 v°.

462

terechtgesteld worden 154. Het heeft er dus wel de schijn van dat een groot deel van de familie Van de Walle naar de nieuwe leer is overgegaan.

Martin van de Walle verstrekke logies aan Pauwels Vermaete en diens achttienjarige dochter Callekin. Pauwels, die al in 1537 de wederdoop had ontvangen maar na de uitroeiing van de broederschap in kringen van sacramentariërs had vertoefd, werd door toedoen van zijn huisbaas opnieuw een van de vurigste aanhangers van het anabaptisme. Samen lazen ze in het Nieuwe Testament, in de psalmen van David en in een Martelaarsboekje. Callekin maakte in haar kinderlijke spontaneïteit en aanhankelijkheid elk woord van haar „vaerkin" tot het hare. Een tijdlang was ze uitbesteed bij een koorden- maker te Antwerpen, en deed er de indruk op „datmen 't Antwerpe dese Kercke (=de roomse Kerk) meest letter acht".

Pauwels kon op zijn beurt zijn broer, de schoenmaker Jan Vermaete, warm maken voor zijn overtuiging. Via die broer kreeg hij contact met schoenmaker Robert Plateel uit Béthune, maar naar laatstgenoemde tijdens het gerechtelijk onderzoek verklaarde, luisterde hij maar met een half oor naar de schriftverklaringen, „al hebbende ghenouch te doene met hem zelve".

Martin van de Walle's werkgever, de zijdewever Robert de la Merre, luisterde wél met open oren naar de uiteenzettingen over de nieuwe leer, en liet op zijn atelier discussies toe ten aanhore van ieder die er werkte. Hij woonde zelf één keer een doperse vergadering bij, maar definitief naar het anabaptisme overgaan schrok hem af.

Hiervoor kreeg hij verwijten toegestuurd van zijn vrouw, zijn schoonvader en zijn zwager die, na een verblijf te Utrecht, waar ze vermoedelijk de doop hadden ontvangen, voor zichzelf de knoop hadden doorgemaakt. De echtgenote beviel in de Noordnederlandse stad van een zoon, die ze niet op de roomse wijze wou laten kerstenen. Toen na het inzetten van de vervolgingen te Brugge de hele familie te Antwerpen onderdook, was De la Merre wel verplicht mee te gaan, daar hij zich wegens ziekte niet alleen kon behelpen. De onenigheid tussen de echtelieden duurde voort. De vrouw had daar iets over losgelaten bij de Antwerpse zijdeleveranciers, met het gevolg dat dezen, uit vrees dat De la Merre wel eens de plaat zou kunnen poetsen, nog slechts onder waarborg grondstoffen wilden leveren. Begin 1559 was de ondernemer met zijn vrouw — blijkbaar verzoend — terug in Brugge. Bijna onmiddellijk werd hij opgebracht. Uit aanzien nochtans voor zijn persoon en op voorspraak van de pastoor van Sint-Salvator, misschien ook van Broeder Martin de la Merre, zijn broer, stelde de gerechtelijke overheid hem met een relatief lichte straf terug op vrije voeten. Hij beloofde, aangifte te zullen doen van elke doopsgezinde activiteit die hij op het spoor zou komen. Die belofte was blijkbaar even vlug vergeten als gedaan.

Hij heeft in elk geval niets verteld over zijn eigen bastaardzuster Tannekin de la Merre, echtgenote van Jacob Massois, die reeds sinds omstreeks 1549

154 P. GÉNARD, AA, XIV, p. 78-79.

463

contacten onderhield met sacramentariërs, zich in 1559 te Gent aansloot bij de doopsgezinden en er het daaropvolgende jaar de volwassenendoop ontving van een zekere Joos 155. Op 14 augustus 1561 werd ze wegens haar geloofsovertuiging in Gent onthoofd 156.

Martin van de Walle verkeerde te Brugge op zeer vriendschappelijke voet met de Gentse familie Vervest, bij wie hij al sinds zijn jeugd kind aan huis was. Jan Vervest, een actief rederijker, had samen met zijn echtgenote Vijntken Verwee in zijn geboortestad vóór 1553 de volwassenen- doop ontvangen van Gillis van Aken 157. Opgejaagd door de vervolgers trok het op de rand van de armoe levende gezin begin 1557 uit Gent over Dordrecht naar Amsterdam, maar „vute dien dat daer niet te werken en was" ging de tocht terug naar Brugge, nu in het gezelschap van een Hollandse geloofsgeenoot, Cornelis de Scaildeckere. Tijdens de zwerftocht, vol ellende en ontbering, stierven de drie jongstgeborenen: Cornelis (3 j.), Neelkin (2 j.) en Suzanneken (1 j.), allen zonder het roomse doopsel te hebben ontvangen. Te Brugge kreeg Jan werk bij de zijdewever Franchois Dhondt en kon aan zijn vrouw weldra meedelen „dat dese zaecken betere zyn dande voorgaende". Inmiddels waren de drie oudste kinderen uitbesteed voor het leren van een ambacht. Hanskin (° 1543) was te Gent een tijdlang bij Michiel de Draetreckere, eveneens doopsgezinde; Betkin (° 1545) leerde te Antwerpen naaien bij Gerard Harinck, tot deze „als wesende scrifs ghesint" opgespoord werd; (° Lievekin 1546) wou kousebandlintwever worden. Toch zagen de ouders nog geen mogelijkheid om de overblijvende mondjes te spijzen. Ze dienden Betkin, Cijntkin en Machielkin onder te brengen bij verwanten en vrienden te Gent.

Toen het gezin in juni 1558 te Brugge gearresteerd werd waren de vader en de moeder nog slechts een hoopje ellende. Jan stierf in de gevangenis op 24 augustus; Vijntken beviel op 12 september van een doodgeboren zoon en overleed zelf vijf dagen later. De oudste zoon had het intussen klaargespeeld om de ijzeren staven van de

gevangenis door te vijlen, zodat hij met aaneengeknoopte slaaplakens kon ontsnappen. Het enige wat de Brugse overheid nog kon doen was Lievekin en Betkin onder brengen bij hun tante, Nele Verwee... Een van die kleine drama's dat, blijkens de manier waarop het hele gebeuren in het Brugse Bouc van den Steene werd opgetekend, ook de overheid niet onberoerd heeft gelaten 158.

Samen met het gezin Vervest werden ook twee neven van Jan gearresteerd,

155 SAG, BC 1561-1565, p. 32.

156 A. L. E. VERHEYDEN , Het Gentsche Martyrologium, p. 27.

157 Namelijk in het huis van Willem van Leuven, die op 17 februari 1553 terechtgesteld werd. We gaan niet akkoord met de chronologie, zoals ze door Verheyden (die de familie Vervest reeds in 1551 naar Noord-Nederland laat vertrekken, en in 1553 te Brugge situeert) werd opgemaakt in Het Brugsche Martyrologium, p. 42-44.

253 Cfr. p. 462, voetnoot 153.

464

namelijk Jacob de Zwarte en Hans van den Broucke, die herhaaldelijk in de Brugse kring der doopsgezinden vertoefden. Over eerstgenoemde en zijn familie uit Belle en Nipkerke hebben we het verder uitvoeriger. Van den Broucke was Gentenaar van geboorte en schrijnwerker van beroep. Hij kreeg pas op twintigjarige leeftijd de doop toegediend, alhoewel hij daar al veel vroeger had om verzocht. Na zijn vertrek uit Gent heeft hij vermoedelijk enige tijd in Dordrecht vertoefd, waar hij tewerk gesteld was bij de Menenaar Joris Wippe.

Maar keren we terug naar Martin van de Walle. Alhoewel uit de getuigenissen blijkt dat er bij verscheidene leden van de groep bijeenkomsten plaatsgrepen, was toch vooral zijn huis het centrale verzamelpunt voor de doopsgezinden. Buiten de reeds genoemden zag men daar Jan de la Beecke, een mutsenskeerder uit Komen, die tot in 1557 als oogstmaaier de kost had verdiend bij zijn schoonvader te Wervik. Volgens Jan Vervest had hij een tijdje te Gent gewoond en pas daar aansluiting gezocht bij de doopsgezinden. Nog in 1557 kreeg hij te Brugge naar zijn zeggen samen met nog anderen — de doop toegediend, alhoewel zijn vrouw, Tannekin van Revauls, hem hierin helemaal niet volgde. Verder was daar een zekere Franchois, een wollewever uit Ieper, die optrad als boodschapper, maar één enkele keer zelf de vermaning deed. Tenslotte werden nog Jacob de Droochscheerder en zijn echtgenote genoemd die, zoals de meeste anderen, te Gent hadden gewoond. We noemden Jacob reeds als degene die op Pasen 1558 zijn huis ter beschikking stelde voor een religieuze viering. Bij de arrestatie van zijn geloofsgenoten kon hij zich tijdig uit de voeten maken en ging zich te Einden vestigen.

Aan dit bloeiend gemeentelven werd bruusk een einde gemaakt door het strenge optreden van de Brugse overheid. Het begon met de arrestatie, in juni 1558, van de familie Vervest. Het gezin kon al vlug tot bekentenissen overgehaald worden; de ene inhechtenisneming volgde nu op de andere. Drie arrestanten kregen hun vrijheid terug, twee anderen stierven in de gevangenis. De overigen, namelijk Jacob de Zwarte, Pauwels Vermaete, Martin van de Walle, Jan de la Beecke en Hans van den Broucke werden op 15 oktober terechtgesteld 159.

Het verhaal van de wederwaardigheden van de Brugse groep schildert op een bijna aangrijpende wijze het trieste lot dat verscheidene leden hebben gekend. Opgejaagd door de gerechtelijke overheid, onvoldoende gesteund door de broederschap die immers zelf over weinig of geen financiële middelen beschikte, hebben ze zich in de zwarte dagen opgetrokken aan hun religieuze overtuiging. Zozeer hadden ze zich van de „boze wereld" afgezonderd dat hun

159 A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 41-42, 45-47. Jacob de Zwarte was niet afkomstig uit Nukerke, maar uit Nipkerke (=Nieppe); hij werd niet op 55 augustus maar op 55 oktober geëxecuteerd.

465

gezichtseinder zich nog slechts beperkte tot de eigen geloofsgenoten. Hun kinderen besteedden ze uit bij nieuwgezinden, zij zelf zochten hun levensonderhoud te verdienen bij mensen die hun opvattingen deelden. Deze merkwaardige solidariteit is nochtans meestal niet bij machte geweest, de grootste nood te lenigen. Dat ze goed wisten dat aan het eind van hun ellendig bestaan een brandstapel kon opflakkeren verhoogt voor de toeschouwer slechts de tragiek van het lot van deze — naar het woord van Menno Simons zelf — „*slachtscaepkens Christi*”.

* *

*

Enkele Brugse leden van de broederschap zochten hun heil in vreemde steden 160, maar weldra verzamelde zich in Brugge zelf opnieuw een groep rond Adriaan Brael, echtgenoot van de reeds herhaaldelijk genoemde Sijnken de Cruel uit Kortrijk. Herman van Viekwijk, een kleermaker uit het Land van Kleef, verklaarde later dat deze Adriaan hem te Brugge in de doopsgezinde leer had onderricht 161. De vergaderingen grepen plaats in het open veld buiten Brugge, bij het klooster van de Jacopinessen. Maar ten gevolge van een roofoverval op dit klooster op 7 november 1561 162, sloeg het noodlot weer toe. Tijdens een grootscheepse speuractie naar de daders stootten de Brugse politie en de soeverein-baljuw van Vlaanderen op een vergadering van doopsgezinden. Daar ze er aanvankelijk van overtuigd waren, met de roversbende te doen te hebben, eisten ze dat alle wapens zouden afgegeven worden. Die bleken er evenwel niet te zijn; iemand van de broederschap zei: „Wy zijn 't volk niet die ons selven zoeken te wreken, maer laten God de wraek doen, die sal 't sijner tijd wel wreken” 163. Dertig personen (volgens andere bronnen één- of tweeëndertig) konden gepakt worden en werden in de stadsgevangenis opgesloten 164.

In een brief aan de Brugse magistraat drukte de landvoogdes haar tevredenheid uit over de flinke vangst, en herinnerde terzelfdertijd aan de wens van de vorst dat de plakkat en op de ketterij in alle gestrengheid zouden

160 Joos Vlaminck stierf op de brandstapel te Gent op 2 maart 1560. (A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 26), Francois de Corte en Berken Laureys stierven in Antwerpen de verdrinkingsdood, resp. op 24 juli 1561 en 14 november 1562 (P. GÉNARD, AA, IX, p. 123-124, 143). 161 RAB, Brugge Vrije, 17.041/2, f° 8.

162 Cfr. p. 318.

163 VAN BRAGHT, II, p. 288.

164 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 239, Raad van Vlaanderen aan Egmont, 17 november 1560; SAB, SR 1557-1565, 12 november 1562; de cipier nam zes extra-gevangenisbewakers in dienst.

466

toegepast worden 165. De magistraat echter wenste de zaak zo discreet mogelijk behandeld te zien. Hij liet zijn afgevaardigden aan het Brusselse lof vragen, of de terechtstellingen niet in het geheim mochten geschieden 166. Vermoedelijk werd dit toegestaan: niets wijst er inderdaad op dat de Bruggelingen kennis hebben gehad van de executie op 10 en 11 december van twaalf herdoopten 167. Wel heeft er op de eerste dag een doopsgezinde bijeenkomst plaats gehad in Brugge 168 een aanduiding

dat de plaatselijke broederschap — wellicht door een uit de gevangenis naar buiten gesmokkeld schrijven — wel ingelicht was. Op 13 mei 1562 stuurde de soevereinbaljuw zijn eigen gevangene voor zes jaar op de galeien 169. Een aantal andere arrestanten kregen op verzoek van de Brugse overheid en met de instemming van Titelmans 170 en bisschop Curtius 171 kwijtschelding van straf; tien onder hen (vier hadden

165 ARA, StA, 280, correspondentie 1560-1361, f° 325, 22 november (minuut): „Chiers et bien aimez, nous avons este advertie comment, cerchant en la ville de Bruges ceulx qui pouvoient avoir eommis l'outraige nagueres advenu au cloistre des Jacopinesses lez ladictte ville, l'on auroit rattainct et appréhendé trente ung tant anabaptistes que aultres sectaires, la plus part erstangers, ce que nous a esté plaisir d'entendre, ne faisans doubte que, comme vous cognoissez le dangier auquel la ville et le pays pourroit somber par gens de ceste qualité et que scavez par tant de déclarations est intention du roy monseigneur, ne veuillant que l'on dissimule aulcunement avecques eulx, ains que contre iceulx soit usé de toutte vivante sérieuseté et rigeur, vous procéderiez en ce cy de sorte que sa Majesté puisse enrendre le bon zèle que portez a la manutention de nostre anchienne relligion et a l'entretenement et observation des placcarts de sadite Majesté de la part de laquelle vour, enchargeons bien expressément de ainsy le faire le requérant outre la conservatiën de nostre sainte foy et relligion catholicque et le bien et repositon du publicq, aussy vostre bien et seureté propre et particulier. De Bruxelles, le xii jour de novembre 1561".

156 SAB, SR 1557-5565, f° 192, 26 november 1561.

157 A. L. E. VERHEYDEN, *Het Brugsche Martyrologium*, p. 48-51. Meester Francois Rapaert, geneesheer, en Jan Pilsters, chirurgijn, kregen de toelating om twee verbrande lijken „af te nemene... tot huerlieden cunste ende sniederie, behouden dat zy 't zelve secretelic doen". (SAB, I.c., f° 198.)

168 Dit blijkt uit een los stuk in SAB, Ovuerleg 1563-1564, stuk nr. 132: „Upden XVII en dach van decembre in 't jaar eenentzestich zo was bv sententie van burchmeestre ende scepenen der stede van Brugghe ter camere Pierkin van Hackre filius Jacob ghecondemneert, gheleyt te wordene in een gat te watre ende broode den tydt van drie daeghen, ende dat uut causen dat 15y den tiensten dach vander zelve maant met zekere annabaptisten ofte herdoopers hem ghetransporteert ende ghevonden hadde in zeker conventicle binder zelve stede, welcke voornomde sententie 't voornomde Pierkin stapans volcam".

169 Namelijk Cornelis van den Wynckele, alias Dreelinck, à cause qu'il s'esoit advanché d'aller et se trouver en plusieurs congrégations lá ou estoient assemblez aulchuns hérétiques qu'on duet nouveaulx chrestiens, et fut trouvé sur luy ung Nouveau Testament en langhe flamenghe suspect". (ARA, Rk, 13.726, f° 8 v° - 9; 48.645, f° 8 v°.)

170 ARA, AL, 461, 462 bis, rekeningen Titelmans, 29 december 1565, 1 januari en 19 januari 1562.

171 Cfr. de brief van de bisschop aan de landvoogdes, 31 januari 1565: ed. A. C. ai

SCHREVEL, *Séminaire de Bruges*, I, p. 862.

467

nochtans de volwassenendoop ontvangen!) zwoeren hun dwalingen af en werden op 18 juni 1562 vrijgelaten, met het verbod de eerstvolgende drie maanden de stad te verlaten 172.

Het heeft er alle schijn van dat de vervolgingen de uitstraling van de broederschap slechts tijdelijk hebben afgeremd, temeer daar de nieuwgezinden nu ruimschoots konden profiteren van de betrekkelijk gunstige situatie ten gevolge van het conflict tussen stad en geestelijkheid inzake ketterbestrijding. Pastoor Adriaan Smout zal dan ook niet zo ver van de waarheid af zijn geweest toen hij, terugblikkend op de vervolgingen van 1562, zei: „...van de twee-en-dertigh die in 't spiegelken sonder lucht gevangen waren, daer der maer twaelve af ghebrant en werden, het scheen dat de reste afweken, ende als sy los waren, was 't al 't selve" 173.

De anabaptisten hergroepeerden zich voor de zoveelste keer, nu rond de orgelmaker Isbrand Meysembaert, die reeds sinds 1560 bij gelegenheid de vermaning had gehouden. Hij was zelf tijdens een doopsgezinde vergadering getrouwd. Zijn groot huis stelde hij voortaan open voor de bijeenkomsten van de gemeente 174. De

overheid werd echter over zijn activiteit ingelicht door Pierynken van Malebosch uit Tielt, schoonzuster van de bekende doopsgezinde predikant Pauwels de Backere, en haar zuster, die bij hun arrestatie te Gent verklaarden dat α bij de Brugse orgelmaker onderricht hadden gekregen en er samen in Martelaarsboeken hadden gelezen 175. Meysembaert werd daarom op 25 november 1564 te Brugge opgebracht, maar daar de schepenen zich verzetten tegen een proces bleef hij in de gevangenis. Hij stierf er begin mei 1565, 176. De twee Tieltse vrouwen werden op 12 december 1564 in het geheim terechtgesteld in het Gravenkasteel te Gent 177.

Volgens Titelmans werd na de dood van de orgelmaker diens leidende taak overgenomen door Karel Hannebeel uit Waasten. Op zijn beurt werd deze begin 1566 opgejaagd te Brugge, zocht een onderkomen in Drogen, maar werd door de soeverein-baljuw ingerekend en door de inquisiteur ter

177 SAB, SR 1557-1565, f° 209, 2 mei 1562; f° 2x4, 18 juni 1562. Onder de vrijgelatenen bevonden zich de reeds genoemde Herman van Vlekwijk en Jacob de Waleys. Laatsgenoemde kreeg op 19 juni het poorterschap van Brugge, „omme dat hy hem te bet wachten zoude" uit de stad te vertrekken. (L.c., f° 214.)

173 A. VAN HAEMSTEDE, f° 412.

174 A. VAN HAEMSTEDE (ibid.) verstrekt deze inlichting, maar vergist zich wanneer hij Meysembaert als beschermheer voorstelt van de gereformeerden. Villavicencio noemt hem uitdrukkelijk „herege anahaptista i heresiarcha".

175 Rapport van Villavicencio aan de vorst, 1564, AGS, Estado, NdFL 526, f° 53.

176 Cfr. p. 167.

177 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 30; RAG, RVL, 7616, f° 96 v°; SAG, BC 1563-1565, f° 33, 364-365.

468

berechting naar Kortrijk overgebracht 178. De — volgens een mededeling van Adriaan Smout in het schepencollege op 8 januari 1566 — talrijke doopsgezinden 179 schaarden zich echter weldra rond de befaamde Menistenpredikant Jacob de hore uit Kortrijk, die sinds het Wonderjaar zijn voornaamste werkterrein had in de streek van Brugge en daar de broederschap tot een voordien nooit gekende bloei bracht.

§ 4. DE BROEDERSCHAPPEN IN ZUIDWEST-VLAANDEREN

Zoals in de jaren dertig groeide in de Zuid-Vlaamse Leiestreek opnieuw een levenskrachtige doperse beweging. Hier laten de beschikbare gegevens weliswaar niet steeds toe, hecht aaneengesloten groepen te onderscheiden die zich in hun geheel tot deze of gene confessie zouden hebben bekend. In hun rekeningen vermelden Titelmans en zijn dienaars wel de namen van talrijke verdachten, maar zelden preciseren ze de aard van hun ketterse opvattingen. Het zou dan ook gewaagd zijn, al die personen zonder uitzondering bij het anabaptisme onder te brengen. Toch zijn er voldoende redenen om aan te nemen dat juist het doperdom voor een groot deel de reformatorische gezindheid in het genoemde Zuid-Vlaamse gebied heeft geïnspireerd.

Het is vooreerst erg opvallend dat, na jaren betrekkelijke stilte rond de nieuwe leer, de krachtige impuls in de reformatorische beweging daar samenvalt met de heropbloei van het anabaptisme, en dit terwijl bijvoorbeeld het aangrenzende gebied Oudenaarde-Ronse, los van de doperse invloedssfeer, al in de jaren veertig een niet onaanzienlijke en continue reformatorische opgang had gekend. We zagen reeds de uit Antwerpen teruggekeerde invloedrijke lakenkoopman Hans van den Driessche en Karel Nys in 1549 propaganda maken voor de leer van Menno in hun geboortestad Wervik; in zijn rekening betreffende zijn activiteit te Wervik einde 1549 noteerde Titelmans „dat de plaetse zeer verfaemt was 180: het verband tussen deze twee gegevens lijkt ons evident. In de rekening van het volgende jaar verneemt men trouwens wie de verdachten waren: Hans Bufkin, die we in 1551 opmerken als lid van de broederschap te Gent; Joris en Barbele van den Driessche, broer en zuster van de reeds genoemde Jan; Joos Gheskieres, waarschijnlijk verwant met Jannekin Gheskieres, echtgenote van Jan van den Driessche;

178 ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 19 januari 1566; rekening De Houdt, 8 maart 1566; kosten inquisitie, 27 februari 1566. In Kortrijk profiteerde Hannebeel van de moderatie der plakaten op de ketterij. In 1567 liep hij echter opnieuw in de val te Zwevegem; hij besteeg de brandstapel te Kortrijk op 8 november 1567. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtralsien*, p. 36.)
119 VAN HAEMSTEDÉ, l.c.

1817 ARA, AL, 457, rekening Titelmans, 1549.

469

Martin Bousser (Bossier), die in 1558 als doopsgezinde zou verbrand worden 181; verder nog Pieter van Stoopenberghe en Martin de Decker 182. Op deze twee laatsten na kunnen we dus alle verdachten met een grote graad van zekerheid in de doopsgezinde invloedssfeer thuisbrengen.

Vermelden we nog dat te Gent op 27 juli Pieter van Olmen uit Wervik wegens doopsgezindheid verbrand werd 183. Een gelijkaardige conclusie dringt zich op voor Komen en Kortrijk. Een inwoner van de eerste stad, Pieter van den Broucke, werd in 1550 te Antwerpen als doopsgezinde tot de brandstapel veroordeeld. In het zelfde jaar werd in Komen zelf een zekere Pieter de Cierf ervan verdacht, de anabaptisten te begunstigen 185 en twee jaar later eindigde Willem van Robays op de brandstapel¹⁰. Te Kortrijk liet Titelmaas in 1550 en '551 dagvaardingen uitgaan tegen Clays Meeuwels, de gebroeders Adriaan en Jan van Remeys, Gillis van Roques (Rochus). Willem de Camp (ver Camp, alias van Acker), Martin du Petis (Petits), Hans de Scheemaker, Ampleunis en Elisabeth van den Heuvel 187. Uit latere berichten kunnen weer verscheidenen onder hen als anabaptisten bestempeld worden:

Willem de Camp († Merelbeke rr juli 1551) 188, Ampleunis van den Heuvel († Antwerpen 21 oktober 1551) 189, Elisabeth van den Heuvel († Antwerpen 16 maart 1560) 190; Martin du Petis († Antwerpen 21 oktober 1551) 191, Hans de Scheemaker († Antwerpen 17 juli 1553) 192. Bij dit alles is het niet zonder betekenis dat de diaken die de geciteerde brief aan de Antwerpse kring schreef ondertekende niet de (schuil (?)) naam Adriaen van Cuerterycke.

De harde anabaptistenkern bleef gedurende de jaren die volgden een constante in de reformatorische beweging in het Zuid-Vlaamse Leiegebied. In Menen en Kortrijk heeft Lenaert Bouwens tussen 1554 en 1561 aan minstens 71 personen de volwassenendoop toegediend 193. De martelaarslijsten bieden hiervan een treffende weerspiegeling: alle terechtstellingen tussen 1550

181 T. J. VAN BRACHT, II, p. 200.

182 ARA, AL, 457 bis, rekeningen 1550, 1551,

183 A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 18. Het Offer des Heeren, p. 187-194, 594-803.

184 Cfr. p. 437.

196 ARA, l.c., 1550.

186 T. J. VAN BRACHT, II, p. 133.

187. ARA, 1550, 1551.

188 Cfr. P. 441.

189 P. GÉNARD, AA, VIII, p. 415.

190 Ibid., IX, p. II.

191 Ibid., VIII, p. 415.

192 Ibid.

193 K. Vos, De dooplijst van Leenaert Bouwens, p. 48-50.

470

en 1566 in Kortrijk, Menen, Wervik en Komen betreffen uitsluitend 194 doopsgzinden! Hetzelfde geldt, op enkele schaarse uitzonderingen na 195 voor ingeborenen van deze plaatsen of in de omgeving, die te Antwerpen, Gent, Brugge, Doornik, Ieper, Rijsel en Armentières om hun geloofsovertuiging stierven. Men houde nochtans rekening met de mogelijkheid dat dit spiegelbeeld enigszins vervormd zou zijn, en dit om twee redenen: enerzijds zijn de anabaptisten veel meer dan de andere sectarissen het mikpunt geweest van de vervolgingen, anderzijds waren ze meer beginselvast (sommige auteurs zeggen: fanatieker) en hebben minder dan de sacramentariërs of de Calvinisten gebruik gemaakt van de mogelijkheid, zich door afzwering het hachje te redden.

Laten we nu toch al, alvorens de gebeurtenissen in de steden aan de bovenloop van de Leie van naderbij te bekijken, een voorzichtige conclusie formuleren: de reformatorische beweging werd omstreeks 1550 geïntensiveerd door de prikkel van het anabaptisme; de doopsgzinden hebben tot aan de vooravond van de Beeldenstorm de harde kern in de hervorming uitgemaakt, maat aan de rand van die kern hebben allerlei van de roomse leer afwijkende geloofspunten ingang gevonden bij mensen die men gemakkelijks halve sacramentariërs kan noemen, of die in de jaren zestig aansluiting zochten bij het Calvinisme.

* *

*

Begin 1553 liet Titelmans te Kortrijk de anabaptist Joos 't Kindt aanhouden, wat aanleiding gaf tot grote spanningen in de stad; telkens als de verdachte uit de gevangenis naar de vierschaar werd overgebracht troepte een massa burgers samen die een dreigende houding aannamen tegenover de gerechtelijke overheid; de dag voor de terechtstelling was de atmosfeer zo

194 A. L. E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtralsien*, p. 21 en 32, vermeldt de terechtstelling in 1555 van de „libertijn” Laurens van Biesbrouck. Uit RAK, SAK, *Crimineele procedure*, f° 62 v°, blijkt evenwel dat de „libertijn” een moordenaar, landloper en inbreker was. Een dergelijk sujet als slachtoffer van de hervorming beschouwen, uitsluitend omdat hij ergens had horen zeggen dat er geen hiernamaals was, lijkt ons ten zeerste aanvechtbaar. Joos Goetghebuer, te Kortrijk op 27 november 1560 als sacramentariër onthoofd, had geen uitstaan met de nieuwgezinden uit de stad. Hij was een Deinzenaar die naar Kortrijk — de hoofdstad van de kasselrij waartoe Deinze behoorde — was overgebracht ter berechting. (Cfr. p. 216.)

195 Joos de Cruel uit Kortrijk werd, na achtereenvolgens anabaptist en sacramentariër te zijn geweest, in 1565 te Ronse terechtgesteld als Calvinist. (Cfr. p. 321); Jan Sheet- lambrecht uit Kortrijk en Lucas van de Carniete uit Kortrijk, in 1553 te Brugge terechtgesteld, waren geen dopers maar sacramentariërs. 471

geladen dat de hoogbaljuw dringend alle dienders uit alle hoeken van de kasselrij opvorderde om het gerecht tijdens de executie bij te staan 196.

Titelmans, die dit alles geïrriteerd had gadegeslagen, kon de volgende dag, 21 januari, onverwacht de hand leggen op een pak brieven van Kortrijkse vluchtelingen (vermoedelijk te Antwerpen) aan hun familieleden en gelijkgezinden 197. Hieruit maakte Nicolas de Handt een lijst op van verdachten en maakte ze op 26 januari over aan de stadsmagistraat 198. Titelmans zelf liet op 19 mei daaropvolgend een buitengewone vergadering van de Kortrijkse schepenen bijeenroepen. In scherpe bewoordingen hekelde hij de lakse houding van de overheid tegenover de ketters: „nerreghens”, zo zei hij, (heb ik) „ghemeente ende insetenen meer of te zo grootelick ende van quade heresiën gheïnfecteerd ghevonden (...) als hier”. Terzelfdertijd overhandigde hij een nieuwe aangevulde lijst met de namen van zeventien verdachten, wier bezittingen onverwijld onder sequester dienden te worden geplaatst 199. Op die manier wou hij beletten dat de betrokkenen op de vlucht zouden gaan. Enkelen van hen kwamen zich uit eigen beweging aanmelden; anderen werden door de gerechtsambtenaren opgebracht. Op aandringen van de stadsmagistraat stelde Titelmans zich toch tevreden met hun publieke revocatie in de Sint-Maartenskerk 200.

* *

*

Een nieuwe en heel sterke impuls kreeg de anabaptistische beweging in het Kortrijkse door het bezoek van twee Noordnederlandse Oudsten uit de onmiddellijke omgeving van Menno Simons. Gillis van Aken diende in 1554 in een bos te Marke de volwassenendoop toe aan een vijftal volgelingen, onder wie Jacob de Rore, die bijna vijftien jaar lang mee de teugels zou in handen

196 RAK, SAK, *Crimineele procedure 1552-1561*, f° 110, hier wordt als datum van de executie zo januari 1553 genoemd; A. L.E. VERHEYDEN, *Le Martyrologe courtralsien*, p. 31, meldt verkeerdelijk 16 juli. Over de gespannen atmosfeer, cfr. ARA, Rk, 13.823, rekening 1530-11553, fl 26 v° - 27, en *Het Offer des Heeren*, p. 230, waar 't Kindt zelf verhaalt hoe zijn arrestatie opschudding verwekte. Twee brieven van 't Kindt uit de gevangenis in: *ibid.*, p. 219-234; een lied op zijn dood: *ibid.*, p. 235-237.

197 ARA, AL, 460, buitengewone uitgave inquisitie, 1553.

198 RAK, SAK, *Register van consultatiën*, f° 20 - 21.

199 *Ibid.*, f° 21 v° - 23. Het is niet uitgesloten dat Titelmans de inlichtingen uit de inbeslaggenomen brieven heeft medegedeeld aan andere steden; zekerheid hebben we betreffende Brugge, (ARA, AL, 460, l.c.), waar tengevolge daarvan Lucas van de Carniere, Pieter van Hulle, Joos Cauwelier en Jan Sheerlambrecht gearresteerd werden (cfr. p. 340 e.v.); vermoedelijk echter moeten ook de executies van de Kortrijkzananen te Antwerpen (Hans de Scheemaker, 17 juli 1553, reeds genoemd) en te Gent (een niet nader genoemde anabaptist, 27 juli 1553) hiermee in verband worden gebracht.

200 ARA, AL, 460, l.c. 472

houden van het doperdom in Zuid-Vlaanderen 201. Kort daarop won Lenaert Bouwens veertien dopelingen bij tijdens twee plechtigheden te Kortrijk zelf 202. De uitwerking van deze bezoeken moge af te lezen zijn uit het grote aantal processen dat einde 1554 en in 1555 door de inquisiteur te Kortrijk tegen verdachten en vluchtelingen werd gevoerd, namelijk éénentwintig. Daaruit moet worden opgemaakt dat de dopelingen een uiterst werkzaam ferment zijn geweest in een breed uitdeinende beweging.

Dat die beweging zo moeilijk doorzichtig kon worden, zelfs voor de scherpzinnige inquisiteur, lag enerzijds aan de onwil van de magistraat om zijn onvoorwaardelijke medewerking te verlenen aan een meedogenloze vervolging van zijn burgers, anderzijds aan de bijzondere levenswijze van de dopers, die voortdurend van woonplaats veranderden. Nadat Bouwens in 1557 weer aan een elftal volwassenen de doop had toegediend, 203 werd gedacht aan een min of meer georganiseerde uittocht. In februari 1558 kwam in Gent een groep Kortrijkse lijnwaadwevers aan. Dagenlang waren ze ongedurig in de weer om stadsgenoten die in Gent werkten er toe over te halen, naar hun geloof over te komen en met hen mee te trekken naar „t Nieuwe Jerusalem". Om aan het waakzaam oog van de overheid te ontsnappen, verwisselden ze op één dag soms drie keer van kleren, en vertoonden zich „altemits ghelic boeren van buuten, altemits ghelic scippers, altemits ghelic coopliden". Drie van hen, Pieter, Joos (de Vandere?) en France waren tegenover een dienstmeid uit Kortrijk zo opdringerig, dat ze bij haar het verwijt uitlokten: „God gheft u de pestilencie! Zal ic nemmermeer dese herdoopers guit en zyn?" 204. Met het Nieuwe Jeruzalem werd vermoedelijk Rotterdam bedoeld. Een anabaptist echter, Franchois van der Leyen, onderstreepte op 27 april 1558 te Gent „dat de beroerte nu onlanx ghebeurt inde stadt van Roterdam in Hollandt ghedaen es gheweest by de ghemeente aldaer ende nyet by huerlieden secten" 205.

Te Kortrijk zelf leek de justitie pas einde 1558 enige vat te krijgen op de anabaptisten. Titelmans achtte nu trouwens elk verder uitstel onduldbaar, nadat de ketters begin november 1558 op de openbare weg „zeker groot

201 RAB, Brugse Vrije, 17.041/2, f° 9 v°. Een tweede dopeling was Joris Simoens, eveneens uit Kortrijk (ibid.); tegen hem werd in 1558 door de inquisiteur geprocedeerd (ARA, AL, 460, rekening Eduwaert, juni 1558). Beiden hadden onderricht gekregen en waren op de doop voorbereid door Laurens de Cruel, alias van Ghelder (cfr. p. 321) en Simoen van Lerherghe (ons verder niet bekend).

202 K. Vos, De dooplijst van Leenaert Bouwens, p. 49.

203 Ibid., p. 50. Eén van de dopelingen was Betkin van Wevelburch, die tot omstreeks 1563 tot de anabaptistengemeenschap bleef behoren; bij haar arrestatie door Titelmans, waarschijnlijk in Brugge, zwoer ze haar overtuiging af. (RAB, Brugse Vrije, 17041/2, f° 15 v°.)

204 SAG, BC 1555-1561, P 57 -58.

205 Ibid., f° 60 v°.

schandale ghedaen (hadden)) den pasteur, gaende met den helighe sacramente" 206. In 1558 en 1559 werd tegen een zestiental personen geprocedeerd; in vier gevallen sprak de magistraat van Kortrijk op verzoek van de inquisiteur de doodstraf uit 207. Een zwaar verlies trof de broederschap door de verbranding van Daniel van der Camp (Vaercampt), de vriend en eeuwige metgezel van Jacob de Rore; hij was zowat het „brein" van de Kortrijkse groep geweest 208. Kort na die executies, namelijk rond Pasen 1559, kwam te Kortrijk een grote groep dopers aan uit omliggende plaatsen, die zich klaarmaakten om naar Antwerpen door te reizen. Enkele Kortrijkzanen die aan de vervolgingen waren kunnen ontsnappen voegden zich bij de groep in de herberg „De Pauw". Zoals elders verhaald wordt zou een aantal van die reizigers bij een nieuw

oponthoud in Gent in handen van het gerecht vallen 209. Enkelen bereikten Antwerpen, sommigen trokken nog verder naar veiliger geachte plaatsen. Zo werd in de herfst van 1561 te Keulen een dopers echtpaar uit Kortrijk gevangen genomen. Ze hadden hun geloof en de volwassenendoop ontvangen in hun geboortestad. Te Keulen schijnen ze tot een afzonderlijke gemeente te hebben behoord, die „In der Taube" met ongeveer twintig personen verzamelde. Heinrich Krufft, leider van de Nederlandse gereformeerde gemeente te Keulen, kende ze slechts bij naam; hun leraar was een Brabander. De dienstmeid van het echtpaar was nog niet gedoopt, maar wenste het te worden. Over de vrouw en de meid, die onbekeerbaar waren, is verder niets bekend. De man zag snel de ernst van de toestand in, zwoer zijn geloof af en deed in het openbaar penitentie 210. Er moeten nog méér contacten zijn gegroeid tussen de doopsgezinden in het Kortrijkse en in de streek van Keulen. Inquisiteur De Hondt noteerde inderdaad in zijn rekening van 1565 dat te Avelgem een zekere Jacob, een ketter uit de omgeving van Keulen, gevangen was 211. Naast Keulen dient ook Emden als toevluchtsoord te worden vermeld. In die stad treffen we in 1565 de schoenmaker Francois Thibault aan, die in 1558 uit Kortrijk vertrokken was 212.

Het oponthoud, rond Pasen 1559, van enkele vreemde dopers, was aan de Kortrijkse magistraat niet onopgemerkt voorbijgegaan. Voor hem was dit een welkome gelegenheid om de hoofdverantwoordelijkheid voor de infiltratie

206 ARA, AL, 460, rekening Titelmans 1558.

207 A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 33-34; ARA, AL, 460, passim; ARA, StA, 279, f° 289 (de Geheime Raad zet Kortrijk ertoe aan, de gevangen anabaptisten onverwijd te berechten).

200 Cfr. getuigenis van Jacob de Rore: RAB, Brugse Vrije, 17.041/2, f° 15 v°.

209 Cfr. p. 452.

210 H. STIASNY, *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstad P.* 47.

200 ARA, AL, 463, rekening De Hondt, 3 augustus 1565.

SAE, Bürgerbuch, 5 juni 1565.

474

in zijn stad op de vreemdelingen te schuiven. In een voorgebod, geïnspireerd op de vorstelijke ordonnantie van 1559 maar aangepast aan de concrete situatie in Kortrijk en dus in de eerste plaats gericht tegen de anabaptisten, voerde hij een strenge controle in op het komen en gaan, doen en laten van niet-Kortrijkzanen in zijn jurisdictie 213. Het is nochtans zeer de vraag of wel streng de hand werd gehouden aan deze reglemetering. Want de troebelen van 1566 werden slechts twee vreemde ketteren uit de stad en de kasselrij gebannen, namelijk Gillis de Smedt uit Aalst 214 en de Calvinist Pierre Pontfort uit Rijsel 215. Wisten de Kortrijkse gezagdragers dan werkelijk zo weinig af van wat er binnen hun muren gebeurde? Waren ze niet op de hoogte van het feit dat Marc van den Gheinste nog in de gevangenis een briefwisseling onderhield met geloofsgenoten buiten de stad 216? Wat belette hen op te treden tegen de Antwerpse koopman Jan Leupe, die er door Titelmans in 1560 van beticht werd, te Kortrijk de ketterij te komen propageren 217? Waarom hebben ze het initiatief van de kettervervolging bijna volledig aan de inquisiteur overgelaten, daar waar ze toch zelf formeel met een dergelijke opdracht waren belast? Waar het eigen burgers betrof probeerde de stedelijke overheid integendeel de straf zoveel mogelijk te beperken, alhoewel ze zeer goed moet hebben geweten dat velen slechts in schijn afstand deden van hun geloofsovertuiging en in stilte de nieuwe leer bleven begunstigen of bij de eerste de beste gelegenheid op de vlucht gingen 218.

213 RAK, SAK, *Kleine Keurboeck 1515-1580*, f° 107 v°, publicatie 19 juli 1559.

214 Op 27 juni 1561. RAK, SAK, Uritseghbouck 1531-1580, 902, ft' 34.

215 Op 1 februari 1566. RAK, SAK, 1066 bis, register van den criminele procedueren, 1561-1550, f° 109 - 109 v°.

216 ARA, AL, 462, rekening Van Hee, augustus 1559.

217 ARA, AL, 461, rekening De Houdt, augustus 1560; ARA, Rk, 21.927, f° 25.

218 Tekenend in dit verband is het geval Hughe Loquefier. Na begin 1555 door de inquisiteur tot een boete van 70 p. toorn. te zijn veroordeeld, ondiep de kuiper die straf door ijlings op de vlucht te gaan. (ARA, AL, 459, rekening Polier, 1 april 1355; ARA, Rk, 21.923, f° 21.) Nu blijkt uit het Emdense burgerboek, waarin hij op 5 november van hetzelfde jaar werd ingeschreven, dat hij van de Kortrijkse magistraat een getuigenis van goed gedrag had meegekregen 1 (SAE, Bürgerbuch, XIX, 2, f° x3 v°.)

475

Talrijk zijn dan ook de namen van de verdachten die na verloop van tijd opnieuw voorkomen in Titelmans' lijst, talrijk ook degenen die, toen ze wegens ketterij werden gezocht, spoorloos bleken te zijn, zoals blijkt uit de lijst die volgt (1= ingedaagd of gestraft, 2 = opnieuw ingedaagd of gestraft, 3 = gevlucht):

Hendrik van den Broucke	1525-1526	1538	
Lowijs Croesin	1536-1537	3-8-1545	
Jan de Graet	1536-1537	1538	
Pieter de Stercke	1536	1538	
Jacob Terryns	1536	9-10- 1560	
Joos de Cruel	1538	† 15-2-1564	voor 1554
Synken de Cruel	1538	† 21-7-1562	
Laurens de Cruel	1554	† 21-5-1557	
Hans van den Dale	1550		1550
Ampleunis van den Heuvel	1550	† 21-10-1551	1550
Elisabeth van den Heuvel	1550	† 16-3-1560	1550
Martin du Petis	1550	† 21-10-1551	1550
Willem de Camp	1550	† 11-7-1551	1550
Gillis van Roques	1550	1556	
Joos van Reux	1550	1560	
Hans de Scheemakere	1551		
Arnout de Scheernakere	1551		aug 1553
meester Jan Coelembier	19 mei 1553		jan 1554
Jan de Crane	19 mei 1553	27-2-1562	
Jacob Heeme	19 mei 1553		mid. 1553
Daniel van der Camp	19 mei 1553	† 9-3-1559	
Gossaert van der Camp	1555	31-3-1562	
Pieter de Schepene	19 mei 1553	15-1-1563	
Hanskin de Boosere	19 mei 1553		1555
Joris Veys	sept. 1554	17-3-1555	
Janneken van Troys	21 dec. 1554		begin 1554
Adriaan de Vriend	1554		1554
Willem Joye	1554		ca 1555
Catharina Petits	1555		ca 1555
Loys van den Berghe	1555		ca 1555
Loyse van den Berghe	1555		ca 1555
Franchoise van den Berghe	1555		ca 1555
Jenette van den Berghe	1555		ca 1555
Coppin Bostijn	nov. 1555	† 16-7-1562	

Hughe Loquefier	1555		v. apr 1555
Anthoine de Veel	nov. 1555		n nov 1557
Daniel Attente	nov. 1555		v. dec 1559
Mayken de Boosere	1558	† 18-9-1564	1558
Antheunis de Reus			v dec 1559
Janne Gheeraerts	juni 1558	2 aug. 1565	
Joos de la Court	1559	24 aug. 1562	1553
Tanneken Gressy		† 27-6-1560	
Synken Bornaige	1561	† 19-7-1576	
Jan van Houtte			vóór 1561
Jan Goeybeken			vóór 1561
Pieter Feloen			april 1561
Francois de Causmacker	17 maart 1563		1 april 1561

Blz. 476

Een niet onbelangrijk element in de verbreiding van de nieuwe leer was, zoals elders reeds werd vastgesteld, ook hier de verwantschap. We maakten in dit verband reeds gewag van de gezinnen De CRUEL en TERRYNS. Voegen we daar nog de volgende families aan toe: Van GHEMMAERT, alias Scriveyn: Jacob, Antoine en Roger 219, Van der CAMP (Vercamp, De Camp, alias Van Acker: Willem, Daniel, Gossaert), Van den HEUVEL (Ampleunis en Elisabeth), De SCHEEMAKERE (Hans en Arnout), Van REMEYS (Adriaan en Jan), Van de WEERFT (Pieter en Bonden), PETITS (of Du Petis: Martin, Joos, Catharina en haar echtgenoot), DELMEERE (Vijntken en haar echtgenoot Daniel Callot, Pieter), De VUEGHELE (Cornelis, Lauwereys, Hanskin, Grietken en Thomas), Van TROYS (Ampleunis, Betkin, Janneken en haar echtgenoot de schilder Adriaan de Vriend), De REUS (Antheunis en Joos), de kinderen van Oste vanden BERGHE (Jennette, Franchoise, Loyse, Loys, Cathelyne, Janneken, Isabeau), Van TYEGHEM (Karel en Jan), GHEERAERTS (Janne en Betkin), De GRAET (Jan, Gillis, Syntken en haar zoon Steven), EGHELS (Janneken en Mayken), MEEUWELS (Clays en Callekin 220, Van HOUCKE (Juliaan en Gerard), Van KERSBILCK (Jacob en Christophe), Van MALE (Catherine en Beatrix), De BOOSERE (Hanskin en Mayken), VERLOMGE (Joos en Pieter 221).

* *

*

Reeds werd gewezen op het belang van de Gentse broederschap voor de penetratie van de anabaptistische leer in Doornik 222. Na de terechtstelling van verscheidene leden der familie Vanneaulx ging vooral van de gemeenschappen in de Zuidvlaamse Leiestreek een sterke impuls uit naar de Franssprekende gewesten. De Doorniknaar Michel Delehayé ontving omstreeks 1556 de volwassenendoop in de omgeving van Kortrijk en sloot zich aan bij de Menistenkring in zijn geboortestad 223, waarvan de Kortrijkse Mayken de Boosere vanaf 1558 één der leidinggevende figuren werd 224. Op haar beurt kreeg Callekin Meeuwels uit Kortrijk te Doornik de volwassenendoop toegediend in 1559, 225. Tot de Doornikse kring behoorden verder sinds 1560 de Gentse kleermaker Adriaan van Hee (van Yette) — in 1558 bij Armentières herdoopt —, Joos Bernard uit Dendermonde, en sinds 1562 de kousenmaker Christoffel Beyaente uit Gelderland, die in Menen de volwassenendoop had

219 Antoine en Roger van Ghemmaert werden na de troebelen in het bezit gevonden van talrijke verdachte boeken. (A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 19, noot 6.)

- 220 Als doopsgezinde terechtgesteld te Antwerpen 26 februari 571.
 221 Verbrand te Antwerpen 30 maart 1569.
 222 Cfr. P. 447.
 223 G. MOREAU, Histoire du protestantisme à Tournai, p. 202-203, 350.
 224 Cfr. p. 480.
 225 G. Moreau, o.c., p. 202-203, 350-351. Samen met de genoemde Delehaye werden ze op 7 september 1562 terechtgesteld te Obigies.
 477

ontvangen uit handen van Joachim Vermeeren 226. Het is waarschijnlijk dat de Kortrijkzaan Jacob de Rore in augustus 1562 een grote vergadering leidde der Doornikse anabaptisten te Obigies 227. Een reeks aanwijzingen dus voor de uitstraling van het doperdom in het Kortrijkse over de taalgrens heen!

* *

*

Enkele vooraanstaande Kortrijkse families met vertegenwoordigers in de magistraat verdienen een heel bijzondere aandacht. Schepen Jan Hellin 228 moest zich op 1 april 1555 voor de inquisiteur verantwoorden over de vlucht van zijn vrouw Catharina Petits, wier moeder bovendien onder arrest stond onder verdenking van ketterij. Al op 24 april legde de schepen een getuigschrift voor waarin bevestigd werd „quod uxor esset confessa Antwerpia” 229. Blijkbaar vond de inquisiteur het papiertje waardeloos, aangezien hij Catharina beboette met 130 fl., te betalen door de schepen 230. Tijdens de grootscheepse opsporingen naar anabaptisten in 1558 viel opnieuw de naam Catharina Petits. Weer werd ze ingedaagd, weer werd ze bij verstek veroordeeld tot het betalen van een boete, nu van 100 fl. 231. In augustus was Hellin zelf in Antwerpen. De inquisiteur droeg hem schriftelijk op, onverwijld zijn echtgenote naar Kortrijk te sturen 232; weer zonder resultaat, zodat de schepen in 1560 voor de derde keer een hoge boete diende te betalen, en wel van 300 fl. 233. Vanaf dit ogenblik verliezen we het echtpaar uit het oog.

Was Jan Hellin reeds in 1555 — vermoedelijk ten gevolge van de tegen zijn echtgenote geuite beschuldigingen — uit de Wet verdwenen, dan was er ook bij zijn opvolgers in de Kortrijkse magistraat enige wrevel ontstaan over de inquisitie. Sinds 1559 was de repressie tegen de anabaptisten erg streng geworden 234 zeer tot ongenoegen van enkele schepenen en niet minder van de Kortrijkse bevolking 235. Toen de hoogbaljuw in de laatste maanden

- 226 Ibid., p. 201; E. MAHIEU, Le protestantisme à Mons, p. 223.
 227 K. Vos, Doopsgezinden te Antwerpen, - BCPTI, LXXXIV (1920), P- 344.
 229 Ch. MUSSELY, Inventaire des Archives de la ville de Courtrai, I, p. 46-47: Hellin was schepen in 1544-1545, 1546-1547, 1548-1546 en 1554-1555.
 229 ARA, AL, 459, rekeningen Titelmens, De Houdt, Pollet, 1553.
 230 ARA, Rk, 21.923, f° 21,
 231 ARA, Rk, 21.925, f° 18.
 232 ARA, AL, 461, kosten inquisitie.
 233 ARA, Rk, 21.927, f° 23 v0. Hierin wordt medegedeeld dat de zaak tegen Catharina nog steeds hangende was.
 234 A. L. E. VERHEYDEN, o.c, P. 33-34, en de rekeningen van de inquisiteurs.
 235 Tijdens de terechtstellingen moesten telkens bijzondere politiematregelen worden getroffen, „craindant l'émotion ou obstacle du peuple”, „craindant quelque obstacle ou tumulte du peuple”, „puur empescher la presse et fureur du peuple”, „craindant la résistance des malings”. (ARA, Rk, 13.825, rekening 1560-1562, f° 28, 30, 42 v°.)

478

van 1561 weer twee dopers ingerekend had drongen de schepenen er bij hem op aan

dat in het college een dispuut zou worden op touw gezet tussen pastoor Jacob 't Santele van Sint-Maarten en de beschuldigen. De pastoor weigerde evenwel op dit verzoek in te gaan, daar er volgens hem „sommeghe in de wet waeren die uut huerlieder arguacie meer quaets zouden moghen grypen ende argumenten van den herdoopers leeren, dan duecht"; hij zou zich beperken tot het stellen van enkele vragen en, in geval de antwoorden strijdig waren met de roomse leer, de verdachten in naam van de Kerk tot ketters verklaren. Dit lokte verontwaardigde protesten uit van de kant van de wethouders.

Raadsheren van de Raad van Vlaanderen, die zich met de zaak bemoeiden, kwamen druppelsgewijs de voorgeschiedenis en de achtergronden te weten. Schepen Thomas Notebaert, een rijk handelaar van hoog aanzien, had volgens meester Cornelis (eveneens pastoor van Sint-Maarten) sinds jaren de naam, de ketters te begunstigen, „selfs van dat d'heresie te Curtrycke ghecommen es". Hiermee bedoelde hij wel de tijd omstreeks 1550. Stippen we echter aan dat Thomas' vader, Pieter Notebaert, al in 1526 een straf had opgelopen wegens ketterij 236. De dochter van Thomas had de ontwikkeling nog verder doorgetrokken. Ze ging niet meer ter kerke daar ze zich, naar haar zeggen, tijdens de sermoenen van pastoor 't Santele schromelijk verveelde. Het waren de trouwplannen van het meisje die voor het eerst tot een openlijke breuk leidden tussen vader Notebaert en de pastoor. Laatstgenoemde wou alsmaar het huwelijk uitstellen „ter oorzaeke van de zelve beruchte ende quade renommee vanden voornomden Nootenbaert". Van die slechte naam had hij zich persoonlijk kunnen overtuigen in 1560, toen op zekere dag de schepen in het schepenhuis de inquisiteur verweten had „dat hy een vervolghere was van het onnosel bloet". Titelmans had daarop hulpeloos het stilzwijgen bewaard, wat sommigen die het incident meemaakten de overtuiging gaf dat Notebaert wel met recht moest hebben gesproken. 't Santele nam het de schepen bovendien erg kwalijk dat hij hem tijdens een drankfestijn had gevraagd, „waer dat hy ofte de zyne zouden connen fonderen dat men yemant om zyn gheloove behoorde te justicierem".

Niet minder verdacht was — steeds volgens de pastoor van Sint-Maarten — schepen Alaert de Boosere en zijn familie. We zien inderdaad Alaerts zoon Hanskin al voorkomen op de dagingslijst die op 16 mei 1553 door Titelmans aan de magistraat overhandigd werd. Zijn dochter, Mayken, liet zich in 1552 of 1554 de volwassenendoop toedienen 237 maar nam uit schrik

236 ARA, Rk, 13.821, rekening 1525-1526, f0 110.

237 G. MOREAU, *Histoire du protestantisme à Tournai*, p. 199-200, voetnoot 7. Het vermoeden van Moreau dat Mayken verwant was met Alaert en Hanskin wordt bevestigd door het getuigenis van 't Santele; we verkiezen daarom de naam Mayken de Boosere boven de door deze auteur gebruikte verfranse naam Marie Boisième.

voor de inquisiteur in 1558 de wijk; samen met haar echtgenoot Olivier de Roo werd ze één der leidende figuren van de kleine kern dopers te Doornik 238. Na 1558 werd ze nog herhaaldelijk in het ouderlijk huis terug gezien. Schepen de Boosere, die nog steeds kerkelijk was en de sacramenten ontving, deed alsof zijn neus bloedde; zijn echtgenote echter stak haar protestantse gezindheid niet onder stoelen of banken en toonde zich in het openbaar solidair met haar dochter. Een nicht van Alaert, Callekin Bins, had de kloostergemeenschap van het Kortrijkse hospitaal verlaten en was eveneens omwille van de religie op de vlucht gegaan. Voor dit alles hield pastoor 't Santele „den meesten deel van huerlieder bestansele (an de familie De Boosere) voor suspect".

Ernstige vermoedens van ketterij wogen tenslotte op de stadsontvanger Thomas de Warigny, volgens de pastoor een meester in het huichelen. Onder het voorwendsel, klaarheid te zoeken in zijn geloof — „want men altemets wel twijffelt” — stelde hij aan zijn parochieherder te pas en te onpas vragen „gheel hereticque wesende”. Toen op zekere dag het heilig sacrament aan zijn huis voorbijkwam en een meisje de bemerking maakte dat de Heer alleen in de hemel is, knikte hij haar instemmend toe: „Jae myn kindt, dat es wel gheseyt”. Een andere keer werd tijdens een gesprek tussen De Warigny en 't Santele het thema anabaptisten aangesneden. De stadsontvanger wou die secte niet onvoorwaardelijk veroordelen, alhoewel hij ze minder hoog aansloeg dan het Calvinisme 239.

Tegenover die ernstige beschuldigingen van de pastoor staan getuigenissen van de heer van Herpe, hoogbaljuw van Kortrijk, en van voorschepen meester Pieter van der Gracht, die verklaarden, de genoemde personen te „houden (...) voor goede, eerlicke, catholicque persoonen, hantirende de kercke ende doende al dat goede kersten mensschen gehouden zyn te doene” 240. Zich een objectief oordeel vormen over de ware toedracht wordt nog moeilijker wanneer men de verklaringen doorneemt van Titelmans zelf, van wie geweten was dat hij onvermoeibaar het minste verdachte spoor volgde. „Het is waar, zo zei hij tot de raadslieden in Gent, dat Notebaert de naam heeft, erg voor de nieuwgezinden geporteerd te zijn, maar ik hecht daar maar weinig geloof aan; het is waar dat hij niet steeds ter kerke gaat, maar men bedenke dat hij het erg druk heeft met zijn zaken en met het ontvangen van kooplui; over de verwijten die hij me in het Kortrijkse schepenhuis zou hebben toegestuurd kan ik me niets herinneren; evenmin weet ik iets te vertellen over

238 Mayken werd als hardnekkig doopsgezinde te Doornik terechtgesteld op 18 september 1564. (G. MOREAU, p. 199-205, 376.) Een lied op haar dood komt voor in alle uitgaven van *Het Offer des Heeren* vanaf 1570 („Die op den Heere betrouwen...”)

239 Al de voorafgaande gegevens in de enquête van n december 1561: V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 252-256.

240 RAG, RVL, 720, f° 3 v°, ondervraging 27 januari 1562.

Alaert de Boosere, tenzij dat zijn dochter tot de secte der anabaptisten behoort” 241. De stadsontvanger werd niet eens genoemd!

Het getuigenis van Titelmans nam dus het karakter aan van een waarachtig pleidooi ten voordele van de verdachten — en indirect van een blaam voor pastoor 't Santele. De vergoelijkende woorden lijken ons nochtans op zijn zachtst gezegd erg zonderling. Aangenomen dat de pastoor, om welke persoonlijke redenen ook, de zaken te scherp heeft gesteld, uitsluitend verzinsels opdissen zal hij wel niet hebben gedaan. Men zoekt overigens in de rekeningen van de inquisiteur tevergeefs naar de naam van Mayken de Boosere, van wie nochtans algemeen was geweten dat ze doopsgezind was. Anderzijds stelt men vast dat de genoemde families zich na het uitbreken van de Opstand bij de protestantse partij aansloten. Jacob de Critz en diens schoonvader Thomas Notebaert volgen elkaar in 1578 op als voormannen van het door de Gentse Calvinisten gepatroneerde college der XVIII, college waarvan eveneens Jaspas de Boosere — een zoon van Alaert? — en de in 1562 van ketterij verdachte Gossaert van der Camp deel uitmaakten 242. Is het dan overdreven te beweren dat Titelmans de gezaghebbende Kortrijkse families heeft willen ontzien en getracht heeft, de magistraat van de stad die hij als toekomstige verblijfplaats had uitverkoren zo weinig mogelijk voor het hoofd te stoten?

We durven dan ook stellen dat er in de beginnende jaren zestig, zoals te

Brugge, ook te Kortrijk bij sommige vooraanstaanden verzet rees tegen terechtstellingen om geloofsredenen, een verzet dat bij enkelen geïnspireerd was door een meer dan gewone belangstelling voor de nieuwe religie. Dit groepje kon rekenen op een brede consensus in de magistraatskringen. Vandaar dat de schepenen slechts zelden de doodstraf hebben willen uitspreken, ook tegen anabaptisten 243. Vandaar dat ze, indien het wél tot een doodvonnis

241 Ibid., f° 3, ondervraging 10 januari 2562.

242 Jacob de Critz (de Crytsche), in 1565, 1572 en 1573 schepen van Kortrijk (Ch. MUSSELY, *Inventaire des Archives de la ville de Courtrai*, I, p. 48, 50), werd op 110 april 1578 voorman der XVIII, maar stond reeds op 7 juni die functie af aan zijn schoonvader, om zelf stadsontvanger te worden. Hij stierf in 1582. Na aan het hoofd van de XVIII te hebben gestaan werd Notebaert op 9 juni 1579 schepen. Hij overleed vóór 7 november 1590. (Th. SEVENS, *Handvesten rakende de Wederdoopers*, p. 40-42, 67, 68.)

243 Zo werden Rogier de Clerck, Daniel Caillot, Joos van der Loignie, Antheunis Mahieu, Jacob Mestdach, Christoffel van der Moten, Bernard Hoppe, Ampleunis Troys en Jan van Tyeghem en Michiel van den Roeyeren, die in de rekeningen van de inquisiteur uitdrukkelijk anabaptisten worden genoemd, tussen 1355 en 1566 zonder de minste straf in gratie ontvangen. Dierik van de Kerchove, Willem de Duuttsche, Simon Hazaert, Gillis de Smedt, Jacob Ryckaert, Pieter Delmeere en Pierre Pontfort kwamen er mits het volbrengen van een lichte straf terug op vrije voeten. (ARA, AL, 459-461; RAK, SAK, *Crimineele proceduere 1552-1561*, f° 131 - 131 v°, 138 v° - 139, 149; *ibid.*, 1066 bis, register van den criminele proceduere 1561-1570, f° 109 - 109 v°; *ibid.*, *Uutseghbouck 1531-1580*, f° 34; ARA, Rk, 13.826, rekening 1563-1564, f° 32 vo; rekening 1565-1566, f° 37 v°.

481

kwam, elke verantwoordelijkheid daarvoor van zich hebben afgeschoven; dit laatste komt tot uiting in de formulering van de vonnissen: de Kortrijkse vierschaar veroordeelde de ketter nooit uit eigen hoofde tot de doodstraf, maar verklaarde hem, meestal slechts na formele instructies van de Raad van Vlaanderen, „ghevallen in de placcaten ende naervolghende den zelven ghexecuteert te zyne". Voorschepen Pieter van de Gracht zou trouwens in naam van heel het college de inquisiteur openlijk in het gezicht hebben gezegd, „dat zy (≡ de wethouders) zonder de placcaten zwarichede maken zouden, omme het ghelooove yemant 't executeerene" 244. Op te merken valt dat na de terechtstelling van de anabaptisten Absolon van Tombe en Willem van Haverbeke op zo november 1561 245 de executies werden opgeschort tot na de troebelen van 1566, alhoewel uit de talrijke processen van Titelmans blijkt dat in de genoemde tijdspanne de anabaptistische activiteit onverminderd verder ging.

* *

*

De invloedssfeer van de Kortrijkse broederschap reikte in het oosten tot Harelbeke, Zwevegem en Deerlijk. In het stadje aan de Leie stroomafwaarts van Kortrijk 246 liep vooral de familie Eghels in de kijker. Naar aanleiding van de terechtstelling van Janneken Eghels te Antwerpen op 4 april 1560 247 ging Titelmans te Harelbeke inlichtingen inwinnen nopens de doopsgezinde activiteiten aldaar, maar de plaatselijke notabelen konden slechts bevestigen dat intussen de verdachte leden van de genoemde familie de wijk hadden genomen 248. Mayken Eghels viel zoals haar zuster te Antwerpen in handen van de justitie en werd op 5 september 1562 op haar beurt in de Schelde geworpen 249.

Ook in Deerlijk woonde een erg besmette familie, zo lekte enkele jaren later uit. Bij zijn ondervraging in januari 1565 kon Jacob de Meester slechts toegeven dat zijn kinderen omwille van de religie waren uitgeweken 250.

244 V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 256.

- 245 A. L. E VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 35.
 246 Kort vóór 1550 werd te Harelbeke Guillaume Lhermite uit Douai gezeseld en verbannen, „a cause de Lutherie et vagabonde". (ARA, Rk, 14.233, rekening 1547-1550, f° 9 v°.)
 247 P. GÉNARD, AA, IX, p. 7.
 248 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1560.
 249 P. BÉNARD, O.C., IX, p. 141.
 250 ARA, AL, 463, rekening Titelmans, 1565.
 482

Mattheus Haemmake, afkomstig uit het Land van Gulik, kon wél ingerekend worden; na één jaar gevangenschap te Kortrijk kreeg hij evenwel in februari 1566, mits te Deerlijk openlijk betering te doen, de vrijheid terug 251.

Voortgaande op inlichtingen die hij te Kortrijk van rederijker Ruffelaert de Cock, herbergwaard Joris Veys en Tytram Napes had kunnen loskrijgen, had de inquisiteur op 8 februari 1555 te Zwevegem Jan van der Cruen laten inrekenen 252. Nadien was het dorp buiten het nieuws gebleven, tot daar in 1562 een groep dopers aankwam die uit Hondshoote en Wervik de wijk had moeten nemen 253. Talrijke Zwevegernaren sloten zich bij hen aan en verscheidenen trokken mee naar het veiliger geachte Halewijn, onder de jurisdictie van de kasselrij Rijsel. Samen met elf geloofsgenoten werden daar twee Zwevegernaren, namelijk Perceval van den Berghe en Kalleken de Wulf, in het nieuwe toevluchtsoord aangehouden; ze bestegen respectievelijk op 17 maart 1563 en 21 februari 1564 de brandstapel te Rijsel 254.

Van Kalleken was het vermoedelijk dat Titelmans gegevens afperste over de achtergebleven groep in Zwevegem. In april 1565 bracht hij inderdaad een bezoek aan dit dorp om er niet minder dan drieëntwintig personen in te dagen onder beschuldiging van anabaptisme 255. Bijna allen echter hadden tijdig het gevaar zien aankomen en waren ondergedoken 256. Ze kregen ieder een enorme boete zoo gulden), te betalen uit de opbrengst van de verkoop der nagelaten bezittingen 257. Amand Ooghe en Ampleunis van den Berghe gingen niet mee op de vlucht met hun verwanten en vrienden. Met de hulp van vreemde gelijkgezinden, onder wie Willem Aertsz. uit Driel in Gelderland (broer van Hendrik Aertsz, die samen met Ampleunis van den Berghe te Rijsel terechtgesteld was), Joos van de Castele uit Rekkem, Jacob Mestdach uit Langemark en Karel Hannebeel uit Waasten bouwden ze een nieuwe broederschap op en lieten zich bij gelegenheid leiding geven door een doperse predikant. In april 1566 echter werd hun activiteit door Titelmans ontdekt 258. Alleen Ooghe

- 251 Ibid., rekening Titelmans, 1565, 1566.
 252 ARA, AL, 459 en 460 bis, rekeningen Titelmans, De Hondt, Pollet, 1555.
 253 Cfr. p. 504.
 234 M.-P. WILLEMS-CLOSSET, *Le protestantisme a Lille*, p. 211, 215.
 234 ARA, AL, 462, kosten inquisitie, 2564.
 256 Hun namen: Lauwereyns van den Ammaye en echtgenote, Pieter van den Broucke en echtgenote, Hans en Joos van Burye, Pieter de Havene en echtgenote, Joos de Heyghere en echtgenote, Joos en Pieter de Heyghere, Mayken de weduwe van Jan van der Meersch, Joos Ooghe, Marteen Ooghe en echtgenote, Jan Oste, Antheunis van den Berghe en echtgenote (ouders van de terechtgestelde Perceval van den Berghe).
 257 De schepenen van Zwevegem deelden in november daaropvolgend mee dat de gevluchten „teenmaele aerme ende insolvent" waren, „zonder dat al 't guene by hemlieden achterghelaeten gheenen angeloot weerdich en es". (ARA, AL 462, getuigschrift van baljuw en schepenen van Zwevegem, 14 november 1564.)
 258 ARA, AL, 463, rekening Titelmans en De Houdt, 1566.
 483

kwam in 1567 terug vrij, na beloofd te hebben zijn drie jongstgeborenen te zullen laten dopen 259. Alle anderen, ook nog de echtgenote van Van den Berghe, werden tussen 8 november 1567 en 30 april 1569 als doopsgezinden te Kortrijk verbrand 260. Ten zuid-westen van Kortrijk is vooral Lauwe te vermelden. In het dorpje leefde een kleine maar blijkbaar uiterst actieve anabaptistengemeenschap. Guillaume de Duutssche (afkomstig uit Wamberchies nabij Rijsel), Jan, Jacob en Joris Terryns, Dierik van de Kerckhove, Hendrik van Over- schelde en wellicht nog anderen, beschikten er voor hun bijeenkomsten en voor het bewaren van religieuze literatuur over een eigen, afgelegen huisje. De Duutssche, goed belezen in protestantisme, zal hier het woord hebben gevoerd. Gerechtelijke vervolgingen sinds 1557 maakten omstreeks 1560 een eind aan de kern 261.

Reeds werd melding gemaakt van de heropbloei van het anabaptisme in de kleine steden aan de Leie, stroomopwaarts van Kortrijk. Niet alleen uit Kortrijk zelf, maar ook uit de kernen in het aangrenzende gebied van de kasselrij Rijsel kregen de broederschappen aldaar een niet onbelangrijke steun. Stippen we hier aan dat Armentières volgens Titelmans in 1561, na Antwerpen, één der voornaamste anabaptistencentra was in het Zuiden: de broodbreking werd er op drie verschillende plaatsen terzelfdertijd gedaan en op één van die bijeenkomsten had men méér dan tachtig aanwezigen geteld 262. Uit 1563 dateert het bericht dat talrijke doopsgezinden uit de omgeving een onderkomen zochten te Armentières 263. Het heeft er inderdaad alle schijn van dat deze stad, die na de ongenadige vervolgingen van 1561 en 1562 in Vlaanderen nog relatief veilig bleef, zowat de „zetel" werd van de doopsgezinde beweging in heel Zuid-Vlaanderen. Topfiguren als Adriaan van

259 RAK, SAK, 1066 bis, f° 124 v°, 14 april 1567.

260 A. L. E. VERHEYDEN, *Le martyrologe courtraisien*, p. 36-38, 40.

261 Van de Kerckhove en De Duutssche toonden berouw en kregen, mits het volbrengen van een kleine straf, op 10 september 1557 resp. 27 februari 1558 de vrijheid terug. (RAK, SAK, 57, Criminele procedure 1552-1561, 131 - 131 v°.) Van Overschelde bleef aanvankelijk bij zijn geloofsovertuiging, werd daarom in afzondering opgesloten in de toren van de Kortrijkse gevangenis op water en brood, maar werd ziek en bekeerde zich vlak voor zijn dood tot de oude religie. (ARA, Rk, 13.824, rekening 1555-3558; A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 33, situeert zijn dood verkeerdelijk in 1556.) Jan Terryns werd in begin 1559 te Waasten ingerekend, maar kon uit de gevangenis ontsnappen (cfr. p. 498). Zijn broers Joris en Jacob werden midden 1560 te Lauwe opgespoord, omdat ze nog steeds doopsgezinde vergaderingen belegden. (ARA, AL, 460, rekeningen Titelmans en De Hondt, 1560.) Na hun vlucht verdwijnt Lauwe uit de rekeningen van de inquisiteur.

262 V. GAILLARD, *Archives du Conseil de Flandre*, p. 230.

263 ARA, AL, 462, rekening Ymmeloot, 1563 (16 en 17 november).

Aermentiers, Hans Busschaert, Pauwels de Backere, Jacob de Rore en Joachim de Suikerbakker namen er hun intrek en oefenden van daar uit leiding uit 264. Maar ook Halewijn, dat met de overkant van de Leie nog sterker verbonden was door een gemeenschappelijke taal — een niet onbelangrijk element in het totstandkomen van contacten, vooral daar waar het ongeletterden uit de lagere klasse betreft — was belangrijk én als uitstralings- én als opvangcentrum. Uit die plaats was Anthoine Mahieu afkomstig, die een vooraanstaand figuur was in doopsgezinde kringen te Kortrijk en te Lendeledede. In zijn huis te Halewijn vond men talrijke boeken en brieven van geloofsgenoten 265. Het aantal anabaptisten dat in de jaren zestig in Halewijn een onderkomen zocht moet vrij groot zijn geweest. Titelmans noemde het stadje in 1561 één der centra van het Menisme 266. Tijdens een razzia op 6 maart 1563 kon hij er vijftien dopers inrekenen; zes van hen werden enkele dagen later te Rijsel aan de wereldlijke arm ter berechting overgeleverd en op 17 maart op de brandstapel

terechtgesteld 267. Op de dag van de terechtstelling werden nog eens vier doopsgezinden gearresteerd te Halewijn, die weldra in Rijsel hetzelfde lot ondergingen als hun geloofsgenoten 268. Spijt dat alles bleef het anabaptisme een vaste waarde in het stadje. Waarschijnlijk doelde de magistraat van Menen op Halewijn, toen hij in 1564 op een vraag van de Raad van Vlaanderen geen conventikels op zijn eigen rechtsgebied wist te vermelden, „maer wel daerontrent, inde casselrie van Rysele" 269. Dit bericht en het feit dat de echtgenote van de onderbaljuw van Halewijn in oktober 1565

264 Cr. vooral de mededelingen, verstrekt door Jacob de Rare tijdens diens proces te Brugge in 1569; het getuigenis van Jan Tymmerman uit Kortrijk en Lijntken Clyteneers uit Kortrijk in: P. GÉNARD, AA, XII, p. 355-358.

265 Hij werd met Gillis de Graet uit Lendeledede gearresteerd. Samen hadden ze, met nog anderen, doopsgezinde vergaderingen gehouden. Beiden werden op 18 februari 1559 te Kortrijk verbrand. (A. L. E. VERHEYDEN, o.c., p. 33-34.) Francois Maertins uit Lendeledede, door de Kortrijkzaan Jacob de Rore op de volwassenendoop voorbereid, zou later tot de roomse religie terugkeren. (RAB, Brugse Vrije, 17.041/2, f° 15 v°.)

266 E. COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, I, p. 86-88.

267 Namelijk Jan de Zwarte, geboren te Belle of Dranouter, zijn zoon Niklaas uit Nipkerke, Pieter Meyngert uit Esen-Diksmuide, Jan Macs uit Bollezele, Hendrik Aertsz. uit Driel in Gelderland en de reeds genoemde Perceval van den Berghe uit Zwevegem. Op 21 februari 1564 eindigden Jeanette Cabilliau, echtgenote van Hendrik Aertsz., en de reeds genoemde Kolieken De Wulf (ze hadden uitstel van executie gekregen omdat ze een kind verwachtten) eveneens op de brandstapel. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563; 462, rekening Ymmeloot, 1563; E DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux*, p. 99-100; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, O.C., p. 211, 215.)

268 De echtgenote van Jan de Zwarte, Claisse Florissa, en zijn drie zoons Christiaan, Hans en Mahieu, werden samen met Herman Buens uit Borgloon (gevangen tijdens een bezoek aan zijn geloofsgenoten in de gevangenis te Rijsel) op 27 april 1563 verbrand. (E. DE COUSSEMAKER, o.c., p. 110-110; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, l.c.)

268 RAG, RVL, 722, f° 131.

485

onder verdenking van ketterij opgespoord werd, laat veronderstellen dat de nieuwgezinden daar zonet begunstigd, dan toch minstens geduld werden 270. Hier zij aan toegevoegd dat de Tieltse predikant Pauwels de Backere na het Wonderjaar een druk werkterrein vond in Halewijn. Jan van Acker uit Kortrijk onderstreepte dit, door toe te geven, in de omgeving van Halewijn uit zijn handen de volwassenendoop te hebben ontvangen in het bijzijn van een vijftiental gelijkgezinden 271.

Menen was eveneens één van de plaatsen die naar het oordeel van de inquisiteur erg door het anabaptisme besmet waren. Zijn indruk wordt bevestigd door de doopcijfers van bisschop Lenaert Bouwens: 26 in de jaren 1554-1556, 21 of 46 in 1557-1561 272. Eigenaardig genoeg vindt men noch in de rekeningen van de baljuw noch in deze van Titelmans zelf hiervan een weerspiegeling. De baljuw maakte op 4 februari 1567 voor het eerst melding van een gerechtszaak tegen een protestant 273! De inquisiteur, van zijn kant, heeft vóór 1566 slechts twee Menenaars laten opsporen, namelijk Passchier Varvist en zijn echtgenote op 22 januari 1554. 274. Pas na het Wonderjaar zijn er concrete gegevens voorhanden die erop wijzen dat Menen een uitverkoren toevluchtsoord geworden was voor doopsgezinden 275. We hebben dan ook de indruk dat het stadje vóór 1566 zoveel mogelijk door nieuw- gezinden werd gemedend en dat de Menenaars zelf, van zodra ze zich van het oude geloof hadden afgekeerd, een onderkomen zochten in den vreemde. Dit is te verklaren door het strenge toezicht van de plaatselijke overheid op het doen en laten van haar ondergeschikten. Daartoe werkten de baljuw, de burgemeester en de schepenen in gemeenschappelijk overleg

een systeem uit dat elke verdachte activiteit onmiddellijk aan het licht moest brengen: op regelmatige tijdstippen werden uit elke straat tien tot twaalf „wande eerlixte lieden" op het schepenhuis ontboden om te worden ondervraagd naar het geloofsleven van hun geburen; bovendien werd er streng over gewaakt dat elke vreemdeling die zich in de stad kwam vestigen een getuigschrift van de pastoor van Menen voorlegde 276.

Aldus zagen verscheidene personen die uit de handen van Lenaert Bouwens de volwassenendoop hadden ontvangen 277 zich omstreeks 1557 genoodzaakt, de wijk te nemen. Een tiental zijn met name bekend:

270 ARA, AL, 462 bis, rekening kosten inquisitie, 1565.

271 K. Vos, Menno Simons, p. 328.

272 IDEM, De dooplijst van Leeneert Bouwens, p. 48, 50, 65.

273 Cfr. rekeningen vanaf 1525; ARA, Rk, 14.269.

ARA, AL, 460 bis, rekeningen Titelman en De Hondu, 1554.

115 Cfr. A. L. E. VERHEYDEN, Le martyrologe courtraisien, p. 38-40, nr. 23-28.

276 RAG, RVI, 717, f° 280 - 28,, brief van de magistraat van Menen aan de Raad van Vlaanderen, 3 december 1339; *ibid.*, 722, f° 532: enquête te Menen in april 1564.

277 Cfr. SAG, BC 1555-1561, f° 118, verklaringen van Pieter Coerte op 20 mei 1559.

486

Jan Chombaert, Rogier Varmuelene, Andries de Drivere, Pieter Raenwelen, Lenaert Pluvier, Pieter Coerte, Mayken Erclombout, Joris Wippe en Pieter de Clerck; later volgden nog Franchois van Elslande en de echtgenote van Goris Raenwelen 278. Aan de lotgevallen van de twee voornaamsten onder hen heeft Van Braght een uitvoerig verhaal gewijd.

Na zijn vertrek uit Menen ging Joris Wippe zich in Dordrecht vestigen. Daar richtte hij met het meegebrachte kapitaal het allereerste roodververs- bedrijf op. Om zijn mildheid tegenover minder gegoeden werd de Vlaming weldra zeer geacht in de Hollandse stad 279. Toen hij als doopsgezinde bekend raakte gaf de magistraat hem een stille wenk, toch maar liever onder te duiken; op 28 april 1558 echter werd hij door de schout gearresteerd. Van Braght kreeg verscheidene brieven in handen uit de gevangenis van Dordrecht en Den Haag (waarheen Wippe overgebracht was om door het Hof van Holland te worden ondervraagd), waaruit de schrijver naar voren treedt als een rechtschapen man, een grote persoonlijkheid en een diepgelovig christen. Hij sprak zijn gezin sterkte toe, bereidde het voor op zijn dood en vroeg, de groeten over te brengen aan alle vrienden uit Menen. Zijn laatste brief was een ontroerend afscheid van zijn kinderen Joos, Hansken, Barbetgen, Pierken en de drie kleintjes, een aansporing om van hun leven iets te maken. Met tranen in de ogen voltrok de beul van Dordrecht op 1 oktober 1558 het doodvonnis 280.

De invloedrijke Menense lakenfabrikant Lenaert Pluvier nam de wijk naar Antwerpen. Zijn anabaptistische overtuiging had hij verraden door in 1555, bij zijn verkiezing tot keurmeester van wollen lakens, te weigeren de eed af te leggen. In de handelsmetropool zette hij een nieuwe zaak op, nu als zijdehandelaar. Men hield hem daar, na de ontdekking dat hij verwant was met de in 1557 terechtgestelde Pieter Pluvier 281, opnieuw nauwlettend in het oog, zodat hij uiteindelijk plannen maakte om zich in Oost-Friesland te vestigen. Reeds had hij zijn vrouw Mayken en zijn vier kinderen voorop- gestuurd, toen hij bij zijn thuiskomst van een laatste handelsreis naar Ieper door de markgraaf ingerekend werd. Met steekpenningen en juridische argumenten trachtten zijn schoonvader en zijn moeder hem opnieuw vrij te krijgen. Het mocht niet baten: op 4 april 1560 werd Pluvier in het Steen verdronken 282.

278 RAG, R171, 727, f° 280 v°.

279 Ook arme geloofsgenoten uit Vlaanderen werden in zijn huis opgenomen, zo de familie Vervest uit Gent. (SAB, BS 1557-1558, f° 92.)

280 VAN BRACHT, II, p. 203-207.

281 P. GÉNARD, AA, VIII, p. 433, 437-

282 VAN BRACHT, II, p. 270-274; P. GÉNARD, o.c., IX, P. 7, *Het Offer des Heeren*, p. 367-372.

487

Kleine lieden weken uit naar gebieden waar ze behoorlijk in hun levensonderhoud konden voorzien. Door hun geloofsovertuiging trokken sommigen van hen de aandacht van de gerechtelijke overheid op zich, met alle gevolgen van dien. De metsers Franchois van Elslande, in 1559 uit Menen vertrokken 283, werd op 9 oktober 1561 te Arien (Aire?) in Waals-Vlaanderen geëxecuteerd 284. Mayken Erclembout vestigde zich, eveneens omstreeks 1559, te Antwerpen, maar kreeg er de doodstraf op 15 augustus 1561 285. Willem de Clerck, in 1557 te Menen herdoopt door Joachim Vermeeren, ging zijn ambacht van smallekenswever uitoefenen te Nipkerke, en trad daar omstreeks 1560 vóór een doopsgezinde diaken in het huwelijk met Mayken Christiaens. Einde 1565 trok het echtpaar naar de omgeving van Antwerpen. In de Brabantse stad eindigde Willem op 30 maart 1569 op de brandstapel, zijn echtgenote kende één maand later hetzelfde lot 286. Pieter Coerte, die omstreeks 1555 te Menen de volwassenendoop had ontvangen uit handen van Lenaert Bouwens, zocht zijn heil in hei Westkwartier. Rond Pasen 1559 maakte hij zich op weg naar Antwerpen, en liet zijn vrouw en vier kinderen achter in Menen. Onderweg viel hij, samen met enkele geloofs genoten, in handen van de Gentse justitie en stierf er op de brandstapel 287 .

Velen van die kleine lui waren dus ontheemden, mensen die hun ellendig bestaan droegen door, nu eens hier, dan weer daar, te trachten aan het levensnoodzakelijke te geraken. Ze waren gewoon met de onzekerheid en het gevaar te leven, en dat ze door hun nieuwe geloofsovertuiging, waarin ze het enige werkelijk houvast vonden, hun bestaanszekerheid nog problematischer maakten kon hen niet meer interesseren.

Een treffende illustratie van hun trieste lot biedt het voorbeeld van Pieter Casier. Al sinds 1552 had hij te Menen, bij het lezen in de Schrift, een eigen zienswijze verdedigd nopens de „hoghe ende verborghen misterien" van de christelijke leer. Daar zijn verdiensten als zelfstandig brouwer niet meer toereikend waren, ging hij rond Pasen 1556 zijn geluk beproeven in den vreemde. Ontgoocheld teruggekeerd van een avontuurlijke reis door Spanje en Italië verhuurde hij zich te Hondshoote en te Leisele als brouwersknecht. In begin 1559 was hij als zodanig werkzaam te Brugge, in de brouwerij „De Rudder". Zijn echtgenote, die al die tijd te Ieper aan haar lot was overgelaten, nam nu wraak door haar man bij de inquisiteur te beschuldigen, „te zyne een lutriaen ende te houdene quade opinien nopende het sacrament vanden outtare."

283 RAG,RVI, 717, fo. 280 .

284 VAN BRAGHT, II, p. 286-287.

283 RAG, RVL, l.c.; VAN BRAGHT, II, p. 288.

286 p. GÉNARD, AA, XII, p. 348-350, 360-361. Betkin Christiaens uit Nipkerke, op 16 maart 1560 als doopsgezinde te Antwerpen verdrinken, was vermoedelijk de zuster van Mayken. (ADGA, A. 64.)

287 Cfr. p. 602-603.

488

Brugge achtte evenwel de schuld niet bewezen en spande geen vervolging in 288. Nu ging Pieter zich als droogscheerder te Ieper vestigen, maar daar werd hij nog eens ingerekend, nu door de inquisiteur zelf. Weer kwam hij vrij, na met de hand op het

evangelieboek zijn dwalingen te hebben afgezworen 289. Met uitlatingen als: „dat de roomsche Kercke metter schriftuere niet en accordeert“, „dat Christus Jesus in 't sacrament des outlaers niet warachtich en is in vleessche ende bloede“, „dat het dopsele inde joncheit ontfaen niet ghenouch en es ter salicheit“, „dat ooc de roomsche Kercke de Kercke van den Antechrist es“, e.a. trok hij kort daarop alweer de aandacht van de inquisiteur. Nu bleef hij standvastig zijn geloof belijden en staafde het met talrijke citaten uit de Schrift. Op 24 maart 1561 werd hij daarom te Ieper op de brandstapel geëxecuteerd 290.

* *
*

Te Wervik kenden de doopsgezinden van meetaf aan een veel rustiger bestaan. Ze werden immers de hand boven het hoofd gehouden door Joos de Cat, baljuw van de heerlijkheid Oosthove, die in zijn rechtsgebied heerste als een kleine potentaat en zich daarbij maar matig bekommerde om de kerkelijke voorschriften en de instructies van de Raad van Vlaanderen of uit Brussel. Eigengereid en tiranniek van karakter als hij was toonde hij de ene ondergeschikte de bokspoot en liep voor een andere door het vuur. Uit de lange lijst van misbruiken die hem in talrijke processen ten laste werden gelegd, slechts deze: omstreeks 1546 had hij bij nacht en ontij een moordaanslag gepleegd op de priester Hector Luysaert; in strijd met de kerkelijke en burgerlijke wetgeving was het lijk van een weduwe die zelfmoord had gepleegd op zijn bevel in gewijde grond begraven; hij weigerde sancties te treffen tegen degenen die op zon- en feestdagen tijdens de hoogmis gingen „zittene in taveerne, etende ende drinckende, spelende, vechtende, dobbelende, zweerende ende andere insolentien doende“; hij hield geen toezicht op de publicatie van plakaten en ordonnantiën uit Brussel. Een zekere Hanskin van Claeywerfve kon ongestraft een schimplied maken op de pastoor van Wervik 291.

De voornaamste beschuldiging, die tijdens het proces van 1546 tegen hem weerhouden werd, luidde dat hij zich op een maaltijd bij zijn zuster

298 SAB, Overleg 1558-1559, stuk 27, minuut van brief Brugge aan Ieper, niet gedateerd; BS 1558-1559, f° 49; op 30 januari 1559 werd hij uit de gevangenis ontslagen.

289 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1560; Rk, 21.927, f° 25.

29° I. L. A. DIECERICK, Documents du XVIIe siècle, II, p. 155-158; ARA, Rk. 14.569, rekening oktober 1560-1561, f° 6.

291 Hij werd berecht door de Raad van Vlaanderen: RAG, RV1, 7539, f° 249 (27 april 1558.)

489

Medarde „vervoordert hadde, contrarie onsen kersten ghelove ende den ordonnantien vander konincklike Majesteyt te sustinerene datter gheen vaghevier en was ende dat 't zelve was eene inventie vanden papen om huerlieden singulier prouffyt ende ghierichede, ende datmen niet en bevant datter iemandt vuten zelve vagheviere ghecommen was“. Alhoewel de procureur-generaal de doodstraf eiste, omdat het niet de eerste keer was dat de beschuldigde voor gelijkaardige feiten ter verantwoording diende te worden geroepen, verkreeg De Gat toen de vrijspraak. Van enige wijziging in zijn houding tegenover de nieuwe religie was er dan ook geen sprake. Hij liet oogluikend toe dat de invloedrijke lakenhandelaar Jan van den Driessche doopsgezinde conventikels belegde op zijn rechtsgebied; hij deed geen moeite om de „verleydere vande simpel meynschen“, die in het gewoel van een volkskermis was kunnen ontsnappen, te achterhalen; hij sloot de ogen voor het feit dat de lakenkoopman zijn bezittingen te gelde begon te maken om, in geval er confiscatie vallen zou, „der konincklike Majesteyt by behendichede van zynen rechte te

fraudereren" 293.

In zijn ijver om de nieuwgezinden „gejonstich ende favorable" te zijn verhuurde de baljuw zonder veel formaliteiten zijn huizen aan vreemde doopsgezinden die in de jaren vijftig hun toevlucht kwamen zoeken te Wervik. Zo blijkt uit de rekeningen van de markgraaf van Antwerpen dat Lenaert en Pieter Pluvier uit Menen en Elisabeth van den Heuvel uit Kortrijk een tijdlang te Wervik hadden gewoond alvorens zich in 1557 in de Scheldestad te vestigen 294.

Nieuwe bekeerlingen uit Wervik zelf — een Gillis Plumioen met zijn echtgenote en kinderen, een Andries de Heyghere, een Metten van Steerteghem, en 's baljuws eigen dochter — gingen zich omstreeks het laatstgenoemde jaar aansluiten bij belangrijke kernen in grote steden. Het gezin Plumioen treffen we later aan te Harlingen in Friesland 295, De Heyghere

292 RAG, RVI, 7530, P 180 - 184, uitspraak 19 maart 1546. Cfr. Ibid., f° 341 - 342 v°.: Michiel Ronsseel spande een proces in tegen De Cat omdat deze, na zijn vrijspraak, hem had achternagezeten en geroepen: „Ghy verradere, ghy hebt ons doen dachvaerden te Ghendt".

293 RAG, RVI, 710, f° 77, 79; 7538, f° 23 v° 25; ARA, AL, 458, rekening Titelmans en Pollet, 1551. Van den Driessche vestigde zich eerst in Antwerpen, maar verbleef omstreeks 1555 in Dantzig. (SAB, BS 1557-5558, f° 92.)

294 P. GÉNARD, AA, VIII, p. 437; IX, p. 7, II.

295 Gillis' echtgenote, Anna van den Driessche, was waarschijnlijk verwant met de zopas genoemde Jan van den Driessche. Het gezin Plumioen zal zich bij de groep Antwerpse doopsgezinden hebben gevoegd die zich in 1557 in Harlingen vestigde. (J. J. WOLTJER, Friesland in de hervormingstijd, p. 118.) Gillis zette met zijn echtgenote een boekbinderszaak op. Zijn zoon Joos kwam in begin 1563 naar Vlaanderen terug, maar werd in februari te Gent aangehouden door de procureur-generaal. Drie boeken vond men bij hem: twee BiestkensBijbels (zoals bekend zeer populair bij Menisten) en een liedboek, getiteld: *Veelderande liedekins uut en Ouden ende Nieuwe Testamenten*. De jongen vertelde dat zijn ouders herdoopt waren en dat zijn jongere broers en zusters het kinderdoopsel niet hadden ontvangen. (V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 336-338, Raad van Vlaanderen aan Raad van Friesland, 13 februari 1563; P. 339-340, Raad van Vlaanderen aan Titelmans, 16 maart 1563).

490

werd op 1 juli 1557 ingerekend te Gent 296, Van Steerteghem besteeg te Antwerpen samen met Pieter Pluvier de brandstapel op 29 januari 1557 297. Mayken de Gat werd op haar beurt in juli 1559 te Antwerpen als doopsgezinde terechtgesteld 298. Andere kinderen van de baljuw van Oosthove lieten er zich door dit afschrikwekkend voorbeeld niet van afhouden, eveneens naar het Menisme over te gaan. Ze gingen in Antwerpen wonen bij hun zuster die getrouwd was met de koopman Pieter van Damme. Joos de Cat, in 1563 hieromtrent ondervraagd, gaf toe dat zijn kinderen nog regelmatig naar huis kwamen, maar ontkende ten stelligste dat ze bij die gelegenheid doopsgezinde propaganda zouden hebben gemaakt of dat ze ook maar iets met de nieuwe religie hadden te maken 299. Erg geloofwaardig is zijn getuigenis nochtans niet: in mei 1565 werden twee van zijn dochters, Barbele en Medarde de Cat, te Antwerpen opgebracht onder beschuldiging van doopsgezindheid!300

In de heerlijkheid Oosthove kende de broederschap intussen een voorspoedige tijd. Talrijk waren de vreemdelingen die zich sinds omstreeks 1560 in de schaduw van de baljuw De Cat kwamen vestigen, wel wetende dat ze daar geen vervolging hoefden te vrezen. Een belangrijke groep was afkomstig uit Tielt. Volgens heer Gerard Quartier, één van de pastoors in die stad, waren ze bekeerlingen van de kleermaker Pauwels de Backere (alias Pauwels van Tielt of Pauwels van Menen), die algemeen bekend stond als „leraere onder de eerdopers". Samen met zijn broeders, Pieter Menaert en Jacob de Backere, „alle vande zelve secte", had hij kort na 1560 het stadje verlaten 301. In Wervik werd hij opnieuw als een invloedrijk, „erdooper ende

predicant" gesignaleerd 302 wat de veronderstelling wettigt dat door zijn toedoen een aantal gelijkgezinden zich in Wervik hergroepeerde.

Tot de voornaamste woordvoerders der Tieltsse doopsgezinden behoorde

296 ARA, AL, 460, rekening Titelmans en De Hondt, 1557 (hij wordt ook nog genoemd: Drieskin van Wervick).

297 P. GÉNARD, AA, VIII, p. 437.

290 Ibid., IX, p. 3; VAN BRACHT, II, p. 49-250.

299 RAG, RVI, 7544, f° 151.

300 Met de hulp van hun broer Anthonis en de reeds genoemde echtgenote van Pieter van Damme, hun zuster, konden ze langs het dak uit de gevangenis ontkomen. Op 23 mei 1564 werden ze verbannen verklaard. Kort voor hun ontsnapping hadden de gevangenisbewakers bij Medarde een in wasvorm vervaardigde sleutel gevonden, naar het model van deze die ze bij Christoffel Fabritius (cfr. p. 347) hadden ontdekt. (P. GÉNARD, AA, IX, p. 279-281, 292-293, 296.)

301 RAG, RVL, 722, f° 115 vo-116.

302 Ibid. 7544, f° 149;

491

de smallekenswever Pieter Potvliet. Zoals zoveel anderen 303 had hij tijdens een langdurig verblijf te Antwerpen contact opgenomen met de anabaptistenkringen aldaar. Bij zijn terugkeer in Tiel in 1559 trad hij wel nog „in facie ecclesiae" in het huwelijk met Synken Sanghers, maar ging nadien toch zelden of nooit meer ter kerke, zodat pastoor Lauwereys de Fraye navraag deed bij zijn vader Lambrecht. Toen Pieter dit vernam, zocht hij met Synken zijn toevlucht in het Westkwartier en daarop in Wervik, „commende nietmin sompwylyent secretelick te Thielt om gaerene ende andere haerlieden nootsackelicheden". Talrijke gelijkgezinden gingen hem weldra achterna, zoals gezegd vermoedelijk op instigatie van Pauwels de Backerc 304. Door tussenkomst van de Tieltsse stadsgriffier Pieter Pantyn, die ook al opvallend dikwijls in het gezelschap van de doopsgezinde predikant was gezien, kregen allen een getuigschrift mee van goed gedrag 305

Drie gezinnen scheidden zich van de andere Tieltenaars af om zich even buiten Ieper te gaan vestigen. Karel Potvliet (broer van Pieter) en Synken Ramis, Lauwers van de Walle en Callekin Strynck, Hendrik de Cock en Mayken Gheldolf leefden en werkten (als linnenwevers) onder één dak en trachtten aldus de principes van een waarachtige doopsgezinde broederschap te realiseren. Lang duurde hun samenzijn evenwel niet. Op 2 augustus 1561 deed de inquisiteur met een aantal gendarmen een inval in hun woning.

30 Vermelden we nog de Tieltenaar Gillis Bernaerts die op 16 juni 1559 te Antwerpen als doopsgezinde verbrand werd. (J. GÉNARD, AA, IX, p. 2.) Blijkens een brief die hij in de gevangenis schreef moet hij een tijdlang tot de Gentse broederschap hebben behoord. (*Het Offer des Heeren*, p. 373-392.)

304 Buiten de reeds genoemden nog: Gillis Potvliet (broer van Pieter), Cornelis de Schepere en zijn echtgenote, Hans Lobuck met echtgenote (dochter van Pieter Strynck) en zoon Hans, Gillis Strynck (zoon van Pieter en broer van Callekin) en echtgenote, de echtgenote van Antheunis Bruiaen (zuster van Pieter Strynck), Daniël Calewaert, Gillis en Pieter de Jaeghere, Jacob Pantyn en zijn echtgenote. Pierentgen Malebosch (echtgenote van Jacob de Backere) en haar zuster Martijntgen, Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt zochten in 1562 aansluiting bij de doopsgezinden te Gent. (ARA, AL, 462 bis, tekening Titelmans, 18-30 mei 1562.) Misschien was Pierijntgen Loosvelt, alias Neckers, op 5 januari 1572 te Menen terechtgesteld, haar dochter. (REMBRY-BARTH, *Histoire de Menin*, II, p. 185.)

305 RAG, R171, 722, f° 115 - 118. Volgens pastoor Lauwereys de Fraye had de ketterij al omstreeks

1556 een grote uitbreiding genomen te Tielt. Sinds die tijd werden de kerkelijke verplichtingen door een groot deel van het kerkvolk verwaarloosd. Toen in 1563, op last van de Raad van Vlaanderen, de plaatselijke overheid een strenger toezicht uitoefende op het geloofsleven van de ingezetenen, kon de pastoor tevreden melden: „dat in seven jaeren de inwoners vande voorseyde stede heinlieden zo stille niet ghehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercke commen dan zy en plochten". (Ibid., f° 515.) Ook de baljuw, de burgemeester, de griffier en de wethouders verklaarden unaniem dat na het vertrek van de doopsgezinden uit Tielt de ketterij omzeggens uitgestorven was.

492

Karel Potvliet en Hendrik de Cock³⁰⁶ konden tijdig de plaat poetsen, maar de vier overigen werden met Antheunis Schoonevelt — een Waastenaar die toevallig op bezoek was — naar Ieper gebracht. Alleen Synken deed afstand van haar nieuwe geloof en kwam aldus terug vrij. De baljuw van de zaal en de kasselrij Ieper, in wiens gevangenis de arrestanten opgesloten waren, diende op last van de inquisiteur 's nachts een versterkte wacht op te stellen, „pour ce que certaines perronnes incognues venoient par nuyc de l'autre costé de l'eaue conforter lesdicts quatre prisonniers, disans: „Ayez bon coraige, nous vous ayderons". Op 5 september werden de verdachten naar de gevangenis van Ieper-stad overgebracht. Lauwers en Gallekin bestegen al in oktober 1561 de brandstapel op de Grote Markt; Antheunis kwam op 2 mei 1562 aan de beurt, Mayken op 25 juni, na het leven te hebben geschonken aan een kind ³⁰⁸.

De Tieltenaars die zich in Wervik hadden gevestigd waren tot dan ongemoeid gelaten. Maar Titelmans bleef na de dreigende woorden die hij te Ieper had opgevangen waakzaam. Zijn spoor leidde naar Tielt, vandaar naar Wervik ³⁰⁹. Op 24 juli 1562 meldde hij zich met een aantal assistenten bij baljuw De Gat. Deze vertoonde zich niet. Ook nadat Gillis en Pieter Potvliet en Gillis Strynck opgebracht waren, weigerde hij nog steeds met de inquisiteur te spreken. Eindelijk, „naer lanck verbeyden ende diversche botscepen", kwam hij naar buiten. In het bijzijn van een massa volk kwam het tot een vinnige discussie. Titelmans verweet de baljuw in scherpe bewoordingen zijn lijdzaamheid tegenover de kettters, en droeg hem op, de arrestanten in de gevangenis op te sluiten. De Cat antwoordde „dat hy daermede nyet te doen en hadde", Hij liet de inquisiteur getuigschriften zien van de schepenen van Tielt, waaruit bleek dat de gevangenen „lieden met eeren" waren, iets waarvan hij trouwens zelf ten stelligste overtuigd was. De inquisiteur zag in dat hij in die omstandigheden de anabaptisten onmogelijk in handen van de plaatselijke justitie kon laten, en eiste daarom een kar met gespan op om

³⁰⁶ Na de terechtstelling van zijn vrouw trad De Cock omstreeks 1564 in het huwelijk met Jeankin Hobbels en dit even buiten Armentières, 's nachts, tijdens een anabaptistenbijeenkomst die geleid werd door de Kortrijkzaan Jacob de Rore. (RAB, Brugse Vrije, 17.041/2.)

³⁰⁷ Rk, 14.616, rekening 1556-1561, f° 53 v°.

³⁰⁸ A. L. E. VERHEYDEN, Martyrologia in de optiek van de martelaarslijsten, p. 376. Buiten de daar geciteerde bronnen, nog: ARA, AL, 461, rekeningen Titelmans, De Hondt, Vlaminck en Van Hee, 1561; ARA Rk, 14.569. rekening 1560-1561, f° 7; 14.570, rekening 1561-1562, niet gefol.; de sententies in: I. L. A. DIEGERICK, Documents du XVIe siècle, p. 158-160, 161-162, 163-164; GERARADUS DE MEESTERE, Historia episcopatus Iprensis (Brugge 1851), p. 22. Karel Potvliet of Hendrik de Cock maakte een lied op de terechtgestelden:

„Gheroert ben ic van binnen / Al van te maken bekend ..." (BRN, II, p. 603-607.)

³⁰⁹ ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1562.

ze naar Kortrijk te voeren. Ook nu was het antwoord afwijzend. Na meer dan een uur gepalaber, en dit terwijl de steeds aangroeiende massa een agressieve houding ging aannemen, zag de situatie er voor Titelmans erg beroerd uit. Eindelijk, nadat door zijn notaris nog eens luidop zijn koninklijke aanstellingsbrief was voorgelezen, kwam iemand met een wagen en twee paarden aangereden. Na nog een bitsige discussie met de plaatselijke cipier konden de arrestanten 310 op de kar worden gezet. Maar nu liet de massa haar woede pas goed vrije loop. „Ghy diefleders, coordeslepers, meshante verraders, alaerme, alaerme!“, zo werd er te allen kante geschreeuwd; men moedigde de gevangenen aan: „Broeders, houdt ulieden vulstandich, het es om gheene dieferie ofte roof“. Op dat ogenblik kwamen Frederik Buule, baljuw van Wervik-stad, en Jan de Visch, luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, opdagen met een sterke politiemacht. Met hun hulp konden de inquisiteur en zijn dienaars heelhuids uit het gewoel ontsnappen, mét hun gevangenen.

Tijdens hun gevangenschap te Kortrijk bleven de doopsgezinden standvastig hun geloof belijden. Hun vastberadenheid klinkt op uit een brief die één van hen aan geloofsgenoten te Wervik schreef: „En gyliden ook die eenvoudig zijt, nemet wel ter herten, ende en schaemt u niet te vragen voor uwe ziele tot gy een goet onderscheyd hebt eer het nypt: Neemt dese waerschouwing ter herten, want men is soo versekert als men in syn geloove gewis is“ 311. Die zekerheid waarmee ze op de vragen van hun onderzoeksrechters antwoordden deed Titelmans er al vlug toe besluiten, ze aan de wereldlijke rechter uit te leveren.

De Cat werd aangemaand, onverwijld de koppige kettters te komen in ontvangst nemen, teneinde ze op zijn heerlijkheid door de schepenbank te laten berechten. Hij stuurde ontwijkende antwoorden. Op last van de Raad van Vlaanderen kwamen daarom de procureur-generaal, de soeverein-baljuw met een grote gewapende macht, en de heer van Oosthove begin november naar Wervik om er zelf het vonnis uit spreken en om toe te zien op de voltrekking ervan. Weer liet De Gat op zich wachten. Toen de beul kwam melden dat het hout en het stro van de brandstapel wegens de aanhoudende regen onbruikbaar geworden waren, verloren de hoge justitieambtenaren

310 In zijn rekening maakt Titelmans gewag van 5 arrestaties. Met Gillis Strynck en Gillis en Pieter Potvliet werd waarschijnlijk ook Sijnken Sanghers, de echtgenote van laatstgenoemde, ingerekend. Te Kortrijk toonde ze berouw en kreeg daarom op 17 maart 1563 vonnis als berouwhebbende ketter. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.) Dit zal wel de reden zijn waarom van Braght met geen woord over haar spreekt. De vijfde gevangene, kon wegens de (opzettelijke?) onachtzaamheid van de cipier van Wervik ontkomen. (RAG, RW, 7544, f° 465 - 466.) Vermoedelijk betrof het Jacob Pantijn, tegen wie als vluchteling in februari 1563 proces werd gevoerd. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.)

311 VAN BRACHT, II p. 291-292.

helemaal hun geduld. In alle haast lieten zij Pieter en Gillis Potvliet en Gillis Strynck onthalzen 312 .

De relletjes tijdens de arrestaties te Wervik hadden eens te meer duidelijk gemaakt hoe diep gehaat de inquisiteur en zijn helpers waren, hoe groot de afkeer van de kettervervolgung bij een deel van de bevolking geworden was. Toch nam de schrik voor verdere repressie weer de bovenhand op het begrip, om niet te zeggen sympathie, die velen voor de nieuwgezinden opbrachten. De procureur-generaal wenste dit vanzelfsprekend in de hand te werken en eiste daarom de doodstraf tegen de baljuw,

bij wie volgens hem, door zijn al te lankmoedige houding tegenover de ketters, de oorzaak lag dat alles zo ver was kunnen komen. Maar uit eerbied voor zijn hoge leeftijd (ongeveer 70 jaar), stelde de Raad van Vlaanderen er zich mee tevreden hem voor eeuwig uit zijn ambt vervallen te verklaren en hem een boete van 400 gulden te laten betalen 313. Ook de cipier van Wervik werd als medeplichtige uit zijn functie ontheven en diende een boete van 20 gulden te betalen 314.

Na dit alles was de heerlijkheid Oosthove voor de anabaptisten gevaarlijk terrein geworden 315. Reeds had Gillis Strynck in een brief uit de Kortrijkse gevangenis Pauwels de Backere aangeraden, zo haast mogelijk te verhuizen 316. De predikant verlegde inderdaad zijn werkgebied naar Hondshoote, waar hij zeker tot einde 1563, 317 maar vermoedelijk ook daarna een opmerkelijke activiteit ontplooid. Zowel vóór, tijdens als na het Wonderjaar was hij één der bijzonderste doperse predikanten in heel Zuid-Vlaanderen, zo zelfs dat hij daar in de volksmond de naam „Paulus den Doper" kreeg. In 1566 en 1567 was hij de voornaamste leraar in Roeselare en in de omgeving van Diksmuide 316. Na 1566 doopte en preekte hij bovendien onder meer in de

312 RAG, RVI, 720, f° 320, 27 augustus 1562; f° 392, 29 oktober 1562; f° 395, 31 oktober 1562; f° 396, 31 oktober 1562; VAN BRAGHT, II, p. 289-294.

313 Cfr. het uitvoerige arrest tegen Joos de Cat, waaruit een groot deel van de gegevens nopens het anabaptisme te Wervik werd ontnomen, in RAG, RVI, 7544, f° 144 v° -151 v°, 5 mei 1563.

314 Ibid., f° 465- 466.

315 Na 1563 en vóór het Wonderjaar werd nog slechts één proces gevoerd tegen een ketterse inwoner van Wervik, Victor Marlière. (ARA, AL, rekening De Hondt, I565.)

316 VAN BRACHT, II, p. 292.

317 E. DE COUSSEMAKER, Troubles religieux, IV, p. 72. Hij diende er de volwassenendoop toe.

318 RAB Brugse Vrije, 17.041/2, f° 164.

495

omgeving van Halewijn 319, te Kortrijk 320, te Hondshoote 321, Gent 322 en Antwerpen 323. Of de overige Tieltenaren hun predikant gevolgd zijn, valt moeilijk na te gaan. Waarschijnlijk is dat ze zich over verscheidene anabaptistencentra hebben verspreid. Zo vestigde Pauwels' schoonzuster Pieryntgen Malebosch, wiens echtgenoot Jacob de Backere inmiddels overleden was, zich in 1563 te Gent, samen met haar zuster Martyntgen; de beide vrouwen werden daar op 12 december 1564 als doopsgezinden terechtgesteld 324. Nog in 1564 werden drie andere uit Wervik gevluchte Tieltenaren ingerekend, maar dan te Armentières: Pieter de Jaeghere, Daniël Calewaert en diens dochter 325; Calewaert besteede er de brandstapel 326.

* *

*

De nieuwe vestiging en de groei van het anabaptisme in het gebied Komen- Waasten- Nipkerke- Steenwerck- Belle- Nieuwerkerke was, zoals op de meeste andere plaatsen, getekend door de Antwerpse stempel. Menisten die in de handelsmetropool door toedoen van Gillis van Aken of Lenaert Bouwens de volwassenendoop hadden ontvangen, vormden bij hun terugkeer het ferment van de beweging in hun geboortestreek 327. Bouwens zou bovendien te Nipkerke zelf omstreeks 1557 aan 43 volwassenen de doop hebben toegediend'. Zowel te Nipkerke als te Waasten kwam een min of meer belangrijke

319 Jan van Acker uit Kortrijk bekende later, in de omgeving van Halewijn uit zijn handen de volwassenendoop te hebben ontvangen, in tegenwoordigheid van een vijftigtal gelijkgezinden. (P.

GÉNARD, AA, XII, p. 361-363.)

320 Getuigenis van schoenmaker Jacob Castelein op 30 augustus 1567. (RAK, SAK, 1066bis, f° 138 - 138 v°.)

321 In 1568 doopte hij in Hondshoote Baudinken Het uit de omgeving van SintWinoksbergen. (A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 59.)

322 Hij doopte er in 1572 Suzanneken en Calleken Claus (ibid., p. 65) en Adriaan van der Zwalme in het bijzijn van een twintigtal personen. (RAB, Brugse Vrije, 17.042, f° vo). Omstreeks 1580 doopte en trouwde hij er Catharina van Hulle en Jacob Martens (SAG, BC 1591-1594, f° 58v°) en doopte er in 1588 Michiel de Cleerck (A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis der doopsgezinden, p. 148.)

323 Op 3 maart 1569 loofde de Antwerpse magistraat zoo gulden uit voor wie „Pauwels, wesende van middelbaer statueren ende gemeynen ouderdom, geboren te Thielt oft daeromtrent" zou uitleveren. (P. GÉNARD, o.c., II, P. 431.)

311 Cfr. p. 614.

313 ARA, AL, 461, kosten inquisitie, dec. 1563 - jan. 1564; 462, okt. 1564.

326 VAN BRAGHT, II, p. 301.

327 Cfr. daarover p. 437; ook de getuigenissen van Abraham en Karel Tanghereedt en Peronne Witgans, in: SAG, BC 1556-1561, f° 117 - 117 v°, 119.

328 K. Vos, De dooplijst van Leenaert Bouwens, p. 50.

496

gemeenschap tot stand met een eigen predikant, zoals blijkt uit het reeds genoemde verzoekschrift van Adriaan van Kortrijk aan de Antwerpse broederschap. Ook Komen moet daar worden aan toegevoegd. Erg bloeiend zijn de vaste kernen wel nooit geworden in deze kleine plaatsjes, waar het gevaar voor ontdekking veel groter was dan in de grotere centra. Dit was dan ook één van de redenen waarom vele leden zich liever gingen aansluiten bij de broederschappen te Armentières 329, Hondshoote 330, Menen 331, Kortrijk 332, Gent 333, Brugge" en vooral Antwerpen 335. De georganiseerde emigratie naar deze laatste stad nam ten laatste omstreeks 1558 een aanvang. ES van de groepen die er heen trokken — in hoofdzaak anabaptisten uit Waasten en Nipkerke waarbij zich tijdens de doortocht door Menen en Kortrijk enkele geloofsgenoten uit die steden hadden aangesloten — was het, die tijdens een oponthoud te Gent in handen van de gerechtelijke overheid viel en met twaalf terechtstellingen tussen 5 juli 1559 en 27 juni 1560 een enorme tol diende te betalen 336.

Titelmans heeft ook getracht de plaatselijke kernen te Waasten, Nieuwkerke en Komen uiteen te drijven. In Nieuwkerke is hij daar in geslaagd: na de executie van Mayken Doornaerts en Francyne Wachters (herdoopt te Menen in 1555) en Margriete Herckelbouts (herdoopt te Gent) 337 heeft het

329 Ondermeer Hans de Vette en Mynken Sduucs en Francois Clays uit Waasten hielden daar enige tijd verblijf. (SAG, l.c., f° 118; ARA, AL, 459, rekening deurwaarder Sybrand Clayssone 1454; rekening Titelmans, 1554); Pieter Flours uit Nipkerke werd er in 1564 als doopsgezinde verbrand. (VAN BRAGHT, II, p. 301.)

330 Onder meer de familie De Zwarte (cfr. p. 670 ex.) en Jacob Spilleboet uit Nipkerke (SAG, l.c., f° 118 v°), Martyne en Marie Allemaere uit Steenwerck (cfr. p. 504; ARA, AL, 462, getuigenis schepenen Steenwerck, 1565).

331 Ondermeer Hans de Smet uit Waasten (SAG, l.c., f° r17 v°) en Jan Watier uit Komen (A. L. E. VERHEYDEN, Le martyrologe courtraisien, p. 39.)

332 Cfr. getuigenis van de Martin de Smet (SAG, l.c., f° ri8) en Karel Hannebeel (RAK, SAK, Crim. sent. 1561-1569, f° 144 - 145 vol, beiden uit Waasten, Jan van Tyeghem uit Komen (ARA, AL, 463, rekening De Houdt 1560 en Van Hee 1560).

333 Ondermeer Jehan Costenoble uit Nipkerke (ARA, AL, 458, rekening Titelmans, 1551; gegeseld te Gent in 1555); een zekere Jacob uit Komen (verbrand in maart 1557; A. L. E. VERHEYDEN, Het Gentsche Martyrologium, p. 23).

334 Ondermeer Jacob de Zwarte uit Nipkerke (cfr. p. 671), Jan de la Beecke uit Komen (cfr. p. 465) en Nicasijs Allemaere uit Steenwerck (A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 49).

335 Jacob Daneels uit Komen werd op 4 februari 1558 te Antwerpen als doopsgezinde verbrand. (P. GENARD, AA, VIII, P. 443);

336 Cfr. p. 452-453.

331 De executie met het vuur gebeurde te Belle. (ADN, B. 5688, rekening 1557-1558, f° 45 v°, 46 r°, 47; VAN BRAGHT, H, p. 166-167.)

497

menisme geen vaste voet meer kunnen krijgen in het dorp 338. Te Waasten arresteerde de inquisiteur in 1558 vijf anabaptisten: Jan Terryns (uit Lauwe), zijn echtgenote Josine en zijn knecht Passchier van Zuudt, verder Jan Mouton en Hans Vermeersch. Terryns, Van Zuudt en Mouton konden, naar vermoed werd met hulp van buitenuit, uit de gevangenis ontsnappen 339. Vermeersch werd in 1559 te Waasten terechtgesteld 340. In Komen werden in 1560 Steven de Zwarte (uit Menen), Jan Bevelen en Joris van Tyeghem ingerekend, maar na hun ketterij te hebben afgezworen kwamen ze weer vrij 341. De arrestaties waren gevolgd op een strenge waarschuwing die de pastoor in opdracht van Titelmans tot zijn parochianen gericht had. Een zekere Jan Thonnelin had om die reden de parochieherder afgetuigd 342. Na 1560 liet de inquisiteur Komen een tijdlang met rust, zodat de doopsgezinde propaganda kon hernomen worden. De luitenant baljuw keek stilzwijgend toe en verschaftte zelfs af en toe onderdak aan zijn herdoopte zoon 343. Toen op 19 mei 1564 door toedoen van de soeverein-baljuw van Vlaanderen de ketter Hippolite Bertin (of Bertry) gearresteerd werd, kon deze met de hulp van onbekenden opnieuw bevrijd worden. Volgens Pieter van den Heede zou dit met groot „tumult” gepaard zijn gegaan 344. Titelmans achtte het in september 1565 opnieuw noodzakelijk om overleg te plegen met de hertog van Aarschot in verband met de bestrijding van de ketterij in en rond de stad 345. De maand daarop werden Daniel Willemets en Gelein de Puudt opgebracht, maar daar beiden berouw toonden werden ze opnieuw vrijgelaten 346.

Waren de plaatselijke kernen in deze kleine plaatsjes nauwelijks leefbaar, de veilige beschutting van het bosrijke gebied tussen Menen, Armentière en Ieper bood aan de andere kant uitstekende mogelijkheden voor massale gelegenheidsbijeenkomsten van doopsgezinden uit de grotere centra. Over de

338 In de beginnende jaren zestig treffen we in Friesland nog de Nieuwkerkse anabaptisten Jan Boye en Jan Soynt aan. (E. DE COUSSEMAKEE, *Troubles religieux*, I, p. 351, 353.)

339 ARA, AL, 460, tekening Titelmans, 1558; RAG, RV1, 7615, f° 35 vo,

340 VAN BRAGHT, II, p. 259; *Het Offer des Heeren*, p. 458-466 (brief van Vermeersch uit de gevangenis); ADN, B. 7450, f° 9, 23 - 24 v°, 12 juli 1559: hierin wordt uitdrukkelijk vermeld dat Hans Vermeersch contacten had gehad met de anabaptisten die door de procureur-generaal te Gent waren gearresteerd.

341 ARA, AL, 461, rekening De Hondt, 1560.

342 Ibid., rekening Titelmans, 1599: informatie te Komen „upde force by Jan Thonnelin ghedaen upden persoon ende ten huse vanden prochiepape aldaer om dat hy oase brieven gheexcuteert hade”.

343 RAG, R1/4, 722, f° 148 v°.

344 ARA, AL, 462, buitengewone kosten inquisitie; *ibid.*, rekening Van Hee, 24 mei 1564.

345 ARA, AL, rekening Titelmans, 7 september 1565 346 Ibid., rekening Titelmans, 3565.

498

belangrijke vergadering in een bos bij Nipkerke in 1557, voorgezeten door bisschop Lenaert Bouwens zelf, hadden we het reeds 347. Eveneens in een bos bij Nipkerke zou Mayken Christiaens omstreeks 1560 de volwassenendoop hebben ontvangen, en er het jaar daarop vóór een doopsgezind leraar in het huwelijk zijn getreden 348. Titelmans van zijn kant maakte in 1561 gewag van anabaptistenbijeenkomsten in de bossen tussen Menen en Ieper, waarop naar zijn zeggen wel eens 80 tot 100 personen

aanwezig waren 309.

* *
*

Een gunstige voedingsbodem vond het anabaptisme op het platteland tussen Roeselare, Kortrijk en Menen. Dit was in niet geringe mate te danken aan de openlijke steun van de invloedrijke grootgrondbezitter Anthoine de Veel uit Moorsele, die vriendschappelijke betrekkingen onderhield met de Kortrijkse voorganger Jacob de Rore 350. Al in november 1555 werd De Veel, samen met zijn pachter Daniel Attente en met de Gullegernse landarbeider- schoenmaker Loy van der Beke, opgespoord door de inquisiteur. De drie verdachten schijnen echter tijdig een veiliger onderkomen te hebben gezocht. De Veel ging zich in april 1556 dan toch vrijwillig aanmelden bij Titelmans. Hij werd tot drie jaar opsluiting in Kortrijk veroordeeld, maar kwam reeds in 1557, na openlijk zijn dwalingen te hebben afgezworen, en mits het betalen van een boete, weer vrij. Dadelijk begon hij in het geheim zijn uitgestrekte bezittingen te verkopen. Toen hij in november 1558 opnieuw ingedaagd werd omdat er geruchten liepen over zijn onverpoosde activiteit ten gunste van de ketterij, had hij zich reeds naar Frankfort begeven, vermoedelijk in het gezelschap van zijn vroegere pachter die eveneens spoorloos was. De borgen verloren de borgsom van zoo p. tourn. In 1561 werd De Veel tot „contumax, obstinaet heretyck ende schismatyck" verklaard. Maar dit kon hem vanzelfsprekend niet meer deren 351.

Intussen echter hadden anderen zijn plaats ingenomen als leerverbreiders in het betreffende gebied. De baljuw van Kortrijk werd er in 1558 door Brussel van op de hoogte gebracht dat in Dadizele en de omliggende bossen herhaaldelijk de doper Pieter Hazaert gezien was,,lequel fyt grand mal

347 Cfr. p. 496.

348 P. GÉNARD, AA, XII, p. 360-361.

349 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 230.

353 RAB, Brugse Vrije, 17.041/2, f° 10.

351 ARA, AL, 459, rekening Jehan Pollet, 1555; 460 bis, rekening Titelmans, rekening Van Hee, 1555; 460, rekening Van Hee, 1558; ARA, Rk, 21.924, f° 18 (De Veel en Attente in 1557 veroordeeld tot een boete van resp. 40 en 32 p. tourn.); 21.927, f° 24 vo; RAG, RVL, 7544, f° 247 v° - 250.

499

entre simple(s) gens" 352. De baljuw kwam te Dadizele inderdaad te weten dat de bejaarde Simon Hazaert zijn zoon Pieter af en toe onderdak verschafte. In het huisje werden bovendien verdachte boeken en brieven ontdekt. De oude man werd dus als begunstiger van de ketteren in beschuldiging gesteld. Een gunstig getuigenis van de dorpspastoor bewoog er echter de Raad van Vlaanderen toe, een milde straf te adviseren 353.

Naar Dadizele — zijn geboortedorp — zal ook Hans Busschaert, alias de Wever, teruggekeerd zijn nadat hij in 1555 door Menno Simons zelf tot „oudste" was aangesteld. Zijn aanwezigheid wordt immers omstreeks 1562 gesignaleerd te Armentières 354 en later op andere plaatsen in Vlaanderen 355.

In het nabijgelegen Gullegem was Willem van Haverbeke de voorman der Menisten. Ook in zijn huis ontdekte men een aantal ketterse geschriften 356, zodat men mag veronderstellen dat hij een niet onbelangrijke figuur was in de doperse beweging. Als hardnekkig anabaptist werd hij op zo november 1561 voor het Kortrijkse stadhuis verbrand 357.

In Roeselare zouden ten laatste sinds 150 doopsgezinde vergaderingen zijn gehouden 358. Zoals op zoveel andere plaatsen ging de anabaptistische impuls bier uit

van de Kortrijkse broederschap: Jacob de Rore zou hier omstreeks 1557 gepreikt hebben, en ook diens Kortrijkse vriend Daniel van

352 ARA, Rk, 13.824, (1555-1558), f° 46 - 46 v°. Een van zijn volgelingen was vermoedelijk Marinus Van Dale uit Dadizele, op 30 oktober 1562 als doopsgezinde te Antwerpen verdronken. (P. GÉNARD, AA, IX, p. 542.)

353 In de Kortrijkse vierschaar moest hij om vergiffenis bidden; hetzelfde in de vierschaar te Dadizele. Drie zondagen naeen zou hij met een wassen kaars in de processie gaan. Bovendien werd hij voor drie jaar in Dadizele gebannen. (RAK SAK, 57, Register vanden criminele procedueren 1552-1565, 149, 4 augustus 1558.)

354 O.m. Jan de Tymmerman uit Kortrijk zou daar uit zijn handen de volwassenendoop hebben ontvangen. (P. GÉNARD, AA, XII, p. 355-358.)

355 Hij zat de grote doopsgezinde vergadering voor te Gent op Kerstavond 1562. (Cfr. p. 458). In de periode rondom de Beeldenstorm vertoefde hij in het Noorden, waar hij zich mengde in de twisten tussen de „Vlamingen” en de „Friezen”. Hij en Jacob Pieters van der Meulen — beiden als leiders van de „Vlamingen” — banden eerst de “bekommerde Menisten” (volgelingen van Quirijn van der Meulen te Dantzig), vervolgens de „heilzamen” (volgelingen van Paulus Bussemaker). Busschaert nam graag deel aan twistgesprekken met gereformeerden (in 1566, in 1571 te Keulen, in 1578 te Emden). Van omstreeks 1580 tot omstreeks 1590 was hij weer bedrijvig als leider der doperse gemeenschappen in het Zuiden, voornamelijk in Gent. Terzelfdertijd was hij ook weer gemoeid in de twisten tussen „jonge” en „oude Vlamingen”; in 1598 spraken hij en zijn vroegere gezel Jacob Pieters de ban tegen elkaar uit. (K. Vos, Menno Simons (Leiden 1914), p. 143-147; A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis der doopsgezinden, p. 114, 150; SAG, BC 588-1591, f° 19 - 20 Va, 83.)

356 ARA, Rk, 13.825, rekening 1560-1562, f° 41.

367 A. L. E. VERHEYDEN, Le martyrologe courtraisien, p. 35.

358 A. L. E. VERHEYDEN, Geschiedenis der doopsgezinden, p. 82.

500

der Camp werd daar opgemerkt 359. De toestand in deze stad was in 1559 zo, dat de Raad van Vlaanderen herhaaldelijk ernstige waarschuwingen meende te moeten richten tot de magistraat. Er werden daarop verscheidene stadsverordeningen uitgevaardigd, die met de ketterij komaf moesten maken. In samenwerking met de inquisiteur bracht de overheid twee mannen en vier vrouwen op, allen aanhangers van het anabptisme, die toch bereid bleken om hun dwalingen te herroepen; een zekere „jouffrou” Magdalena Colens die, blijkens de bijzondere betiteling en de haast waarmee men haar bezittingen onder sequester plaatste, zeer aanzienlijk moet zijn geweest, was spoorloos. Er werden nu serieuze plannen uitgewerkt om de ketterij definitief uit de stad te bannen. Men zou streng de hand houden aan het voorleggen door elke vreemdeling die zich in de stad kwam vestigen, van een getuigschrift van de pastoor der vroegere verblijfplaats. Elk van de schepenen noteerde bovendien de verdachten die hij in zijn buurt kende. Van de pastoor en de kapelaan verwachtte men dat ze, ter gelegenheid van Kerstmis 1559, de personen in kwestie tot betere gevoelens zouden proberen te brengen 360.

Of al die goede (?) wil veel uithaalde is zeer de vraag. Toen de Raad van Vlaanderen vier jaar later nog eens zijn licht opstak naar het reilen en zeilen van de nieuwe leer, moest hij weer vaststellen dat er aardig wat geheime vergaderingen werden gehouden. Kruidenier Pieter Lust en zijn echtgenote werden genoemd, wier kinderen al vroeger een straf hadden opgelopen; Joos de Mondt, koopman in garen en lijnwaad, die lange tijd afwezig was geweest maar nu van zich liet spreken in de stad; een aantal weversvrouwen vergaderden in de Warmoesstraat, aan de Oostmolen en bij de lijnwaadblekerij van Mattheus Calewaert op de heerlijkheid van Schuurvelde. Al die personen worden door de procureur-generaal uitdrukkelijk doopsgezinden genoemd 362. In 1566 en 1567 ontplooiden de Menisten een zeer drukke activiteit, geleid door predikant Pauwels de Backere. Een burger uit

359 RAB, Brugse Vrije, 17041/2, f° 15 v°.

360 ARA, AL, rekening Titelmans 1559, 461. Op 13 januari 1560 deden volgende personen eerherstel in de kerk van Roeselare Willem Sonnevile, Martyne Baulaert, Jan de Wintere, Maye van Haltere, Betkin en Maye Lust. In oktober 1560 bleek Betkin Lust zich uit de voeten te hebben gemaakt. (Ibid., rekening 1560.) RAG, RVI, 717, f° 276, Roeselare aan de Raad van Vlaanderen, 1 december 1559. ARA. Rk, 21.926, f° 17 v°.

361 RAG, RVL, 722, h) 118- 119 v°. De meest verdachte vrouwen waren: Maria van der Meersch, echtgenote van Pieter van den Bossche, Maria, weduwe van een zekere Arent, een Waalse wever, Beatrice, echtgenote van Rogier van den Eede. Deze laatste zou al in 1559 uit Roeselare verbannen zijn geweest, maar verkeerde nog dagelijks in het huis van haar man. Op te merken valt dat de schepenen en de burgemeester van Roeselare verklaarden „dat zy niet en weten dat yemant ter zukker causen (= om ketterij) hem zoude ghabsentert hebben, nochte ooc yemant die alsnu meerckelic zonde suspect zyn van heresie"!

362 ARA, AL, 462, rekening procureur-generaal, 24 april 1564.

501

Roeselare deed in de omliggende dorpen „advertissement... van huse 't huse alsmen... preken zoude" 363.

Izegem werd nauwelijks door de ketterij beroerd. Wel kreeg inquisiteur Van Hee in september 1561 een seintje dat zich in die stad een doopsgezinde zou ophouden, maar opsporingen in dit verband bleven zonder resultaat. Pastoor Jan de Brauwere, in 1564 over de religieuze toestand van zijn parochie ondervraagd, verklaarde, samen met zijn kapelaans nauwkeurig boek te houden van het nakomen der kerkelijke verplichtingen van de ongeveer 2000 communicanten. Op één uitzondering na gedroegen allen zich als „goede catholique personen". Deze uitzondering was de linnenwever Joos Maes, die de vasten, de eucharistie en het bijwonen van kerkdiensten scherp op de korrel had genomen, en onder meer geweigerd had, bij de uitvaart van zijn vader ter kerke te komen. Midden 1563 had hij zich evenwel voorgoed in Menen gevestigd, zodat de parochie nu weer helemaal vrij was van ketterse invloeden 365.

363 RAB, Brugse Vrije, 17.041, f° 163 v3, 185.

364 ARA, AL, 461, rekening Van Hee, 19 september 1561.

365 RAG, RVI, 722, f° 148.

§ 5. DE BROEDERSCHAP TE HONDSCHOOTE

Dat de Tieltse predikant Pauwel de Backere na zijn vlucht uit Wervik zich ten dienste gingen stellen van de broeders te Hondschoote, getuigt van het belang van de doperse beweging aldaar, naast het zich zeer snel uitbreidende Calvinisme. De heropbloei van de doopsgezinde broederschap moet ook hier rechtstreeks in verband worden gebracht met het optreden van Lenaert Bouwens en de activiteit van enkele van diens dopelingen. Jacob Pierin had in 1555 de volwassenendoop ontvangen te Emden in Oostfriesland, Arnould Haveloo en Gaspar de Deken omstreeks 1556 te Menen, Jan Maes, Jan de Zwarte en diens schoonzoon Hendrik Aertsz. in 1557 (vermoedelijk te Nipkerke), alle zes uit handen van de Noordnederlandse bisschop. Ze waren te Hondschoote onverpoost in de weer om „met notoirlyke suspecte ketters te hantieren ende frequenteren, elckander leerende, uitleggende ende styllerende in (hun) dwaelinghen, onghelovicheyt, ketterye ende afgryselicke blasphemie". Verscheidene jaren lang konden ze hun geloof belijden zonder door de overheid te worden verontrust. De executie van een zekere Wouter (1558)³⁶⁶, de vlucht naar Harlingen en de verbanning van Pierin, de

366 VAN Bracht, II, p. 202 maakt melding van de terechtstelling van deze Wouter te Hondschoote; daar hierover geen gegevens voorkomen in het sententieboek van de stad, vermoeden we dat hij door de rechtbank van Sint-Donaas te Hondschoote werd berecht.

502

terechtstelling op het Hondschootse marktplein van Haveloo (23 april 1559)³⁶⁷ vermochten de beweging niet meer tegen te houden. Hele families namen de leer van Menno aan. Welk soort mensen ze veelal waren, en welk hun trieste lot soms was, wordt duidelijk uit het voorbeeld van de familie De Zwarte.

Jan de Zwarte, afkomstig uit Belle of Dranouter, had zich na zijn huwelijk met Classe Buens, alias Florissa, te Nipkerke gevestigd. Later verhuisde hij naar Hondschoote, waar hij in het molenaars- en linnenweversbedrijf voldoende bestaansmiddelen hoopte te vinden. Na hem zelf en zijn schoonzoon, kregen zijn echtgenote en zijn oudste zonen Niklaas en Jacob in 1558 op hun beurt de volwassenendoop toegediend uit handen van Joachim Vermeeren³⁶⁸, vermoedelijk in het huis van de reeds genoemde schoenmaker Gaspar de Deken³⁶⁹. Eén van die zoons, Jacob, ging daarop te Oostende wonen, samen met zijn neef Hans van den Broucke, die — misschien op zijn instigatie — weldra de volwassenendoop ontving te Gent. In de kuststad werd Jacob een kind geboren dat hij, tegen het verlangen van de moeder in, niet wou laten dopen. Jacob en Hans onderhielden drukke relaties met de Brugse broederschap, vooral met één der meest vooraanstaande leden, hun beider neef Jan Vervest. Die relaties zouden hun uiteindelijk noodlottig worden: te Brugge aangehouden bestegen ze op 15 oktober 1558 de brandstapel³⁷⁰. Jacob's weduwe ging weer in Hondschoote wonen bij de ouders van haar man. Ze overleed er kort daarop, zonder dat een priester bij haar sterfbed was geroepen; door toedoen van Jan de Zwarte werd ze „up den ackere buiten de ghewyde eerde begraven"³⁷¹.

De procureur-generaal en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen, die na de gereformeerde predikatie van Boeschepe enquêtes hielden naar de verbreiding van de ketterij in het Westkwartier, achtten het ogenblik gekomen om zich nader te informeren nopens een rapport van de inquisiteur. Volgens Titelmans immers waren tal van anabaptisten ondergedoken te Hondschoote; hoeveel juist kon hij zelfs niet bij

benadering schatten, „car c'est un abysme!" 372. Uit andere bronnen weten we dat de dopers „up huerlieden maniere het nachtmael ofte brootbrekinghe te diversche stonden" hielden 373.

367 SAH, FF 5, P 23 v°, sententies 23 april 1559. Pierin was afkomstig van Relleuscapelle, Herveeloo van Roberghe; cfr. SAH, CC. 76, rekening 1559, D 4 v°.

368 SAR, 12.121, Sentences de la gouvernante de Lille, sententies Titelmans 16 maart en 22 april 1563.

369 Jacob de Zwarte vertelde inderdaad aan zijn Brugse rechters, bij de Deken de doop te hebben ontvangen.

370 SAB, BS 1557-1558, f° 89, 91 - 91 v°. Cfr. p. 465.

371 SAR, 12.121, l.c.

372 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 230-231.

378 SAR, 12.121, l.c.

503

De procureur-generaal kreeg de medewerking van „zeker joncgheselle hem onbekent, te kennen ghevende vele secreets annoopende de wederdoopers aldaer wesende, (met) belofte danof particuliere denunciatie te doene" 374. Voor de broederschap in het algemeen 375 en voor de familie De Zwarte was dit het begin van een moeilijke tijd. Een broer van Jan de Zwarte, de saaiwever Francois, die reeds op 17 augustus 1561 te Warhem (tussen Hondshoote en Sint-Winoksbergen) zijn nieuwe geloof had afgezworen en penitentie had gedaan 376, werd begin 1562 weer opgebracht onder beschuldiging van ketterij. Als hardnekkig doopsgezinde werd hij op 23 maart te Hondshoote geëxecuteerd 377. Zijn zwager, Karel van de Velde, afkomstig uit Gent en daar al in 1556 herdoopt, onderging hetzelfde lot op 20 april daaropvolgend 378. Hun beider echtgenoten, Niclaise en Proneken Pertrijs, afkomstig uit Meteren, die zich omstreeks 1560 te Hondshoote hadden laten herdopen, werden op 3 oktober 1562 verdronken 379.

Intussen was een dagingsbevel uitgegaan tegen Jan de Zwarte en zijn vrouw 380. Beiden hadden evenwel, samen met de nog overblijvende leden van de familie, een onderkomen gezocht, eerst in Wervik 381, na het opdoeken van de broederschap aldaar in Zwevegem 382, en eindelijk in Halewijn.

Titelman bleef waakzaam; tijdens een razzia te Halewijn kon hij onder meer Jan de Zwarte, zijn schoonzoon Hendrik Aertsz., en zijn zoon Niklaas inrekenen. Ter berechting naar Rijsel overgebracht bleven ze alle drie hun geloof standvastig belijden, reden waarom ze op 17 maart 1563 naar de brandstapel verwezen werden. Op de dag zelf van de terechtstellingen liet

374 ARA, AL, 462 bis, rekening procureur-generaal, 1562.

375 Buiten de familie De Zwarte stierven de volgende doopsgezinden in 1562 te Hondshoote op de brandstapel: Karel du Vivier, alias Charlo de Waele, afkomstig uit Rely in Artesië (sententie 9 maart 1562 in: E. DE COUSSEMAKER, o.c., IV, p. 137-138); Martyne Allemaere, afkomstig uit Steenwerck (vonnis 23 maart 1562 in: ARA, AL, 462 bis, afzonderlijk kohier); Gaspar de Deken is te vereenzelvigen met de door Jacob de Zwarte genoemde Gaspar de Schoenmaker (SAB, BS 1557-1558, f° 91 v°) en de door de procureur-generaal genoemde „corduanier" (V. GAILLARD, o.c., p. 302). Over de executies te Hondshoote, cfr. VAN BRACHT, II, p. 297-298.

AI in april 1561 waren op de heerlijkheid van Sint-Donaas te Hondshoote Colaert Lauwers en zijn echtgenote Naenken Smaghe gearresteerd; de eerste werd omstreeks 11 november 1561 als obstinaat doopsgezinde te Sint-Winoksbergen verbrand, de vrouw kwam mits afzwering terug vrij. (ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1561; VAN BRAGHT, II, p. 283.)

376 ARA, AL 461, rekening Titelmans, 17 augustus 1561.

377 E. DE COUSSEMAKER, O.C., III, p. 272; IV, p. 58, 283. Het vonnis is niet bewaard.

378 Ibid., III, p. 273; IV, p. 283. Vonnis in: ARA, AL, 462 bis.

374 Vonnis in: E. DE COUSSEMAKER, O.C., IV, p. 139-140; cfr. IV, p. 284, 286. 380 Op 4 mei 1562

werd tegen hem de verbanning uitgesproken. (Ibid. I, p. 311.)
38' RAG, RV1 7544, f° 149.
382 Cfr. p. 483.
504

FAMILIE DE ZWARTE EN AANVERWANTE TAKKEN

WILLEM PERTRIJS	CHRISTIAAN DE ZWARTE	PIETER BUENS
I	I	
ProneI ken	Niclaise	Francois
° Meteren	c Meteren	x ° Belle
† Hondschoote	† Hondschoote	† Hondschoote
3.10.1562	3.10.1562	23.3.1562
		23.3.1563
		° Belle
		† Rijsel
		27.4.1563
		27.4.1563
		° Borloon
		° Borgloon
		† Rijsel
		† Rijsel

X

Karel vande Velde

° Gent

† Hondschoote 20.4.1562

AERT

Willem Aertsz	Hendrik Aertsz	x	(I)	— dochter
0 Driel	° Driel			(† vóór 1562)
† Kortrijk 8.11.1567	† Rijsel 17.3.1563			
	X (2)			— Jacob
	Jaenken Cabilliau			° Nipkerke
	° Ieper			† Brugge 15.10.1558
	† Rijsel 21.2.1564			
				— Niklaas
				° Nipkerke
				† Rijsel 17.3.1563
				— Christiaan
				Nipkerke
				† Rijsel 27.4.1563
				— Hans
				Nipkerke
				† Rijsel 27.4.1563
				— Mahieu
				° Nipkerke
				† Rijsel 27.4.1563

nicht en neven van

— Hans van den Broucke

° Gent

† Brugge 15.10.1558

— Jan VeRvest

° Gent

† Brugge 24.8.1558

X

Vijntken Verwee

° Deinze

† Brugge 16.9.1558

BLZ 505

Titelmans te Halewijn Jans echtgenote Chlsse en drie van zijn zoons (Christiaan, Hans en Mahieu) arresteren, terwijl te Rijsel zijn zwager Herman Buens werd vastgenomen tijdens diens bezoek aan de gevangenen. Op 27 april 1563 bestegen ook zij de brandstapel te Rijsel 383. Later ondergingen de weduwe en de broer van Hendrik Aertsz. hetzelfde lot: de eerste, Jaenken Cabilliau, op 21 februari 1564 te Rijsel 384, de tweede, Willem Aertz., op 8 november 1567 te Kortrijk 385.

Dit maakt dat in een tijdspanne van negen jaar minstens achttien leden van één familie 386 wegens anabaptisme terechtgesteld worden: een sprekend bewijs voor het belang van de verwantschap als verspreidingskanaal van de nieuwe religie!

Spijt de vervolgingen van 1562 kreeg Hondshoote weldra weer zijn vroegere aantrekkingskracht terug als toevluchtsoord voor Menisten uit de streek. In 1563 en volgende jaren treffen we er als lid van de broederschap een Clays Boddaert aan uit Leisele, een Jan Huughe uit Veurne 387, een Coppin Patersseune alias Lange Coppin uit Poperinge, een Jan de Quitere uit Avekapelle 388, een Clays Baert 389 en een Gijs Baert en zijn echtgenote 390. Al die personen werden aangehouden buiten Hondshoote tijdens een oponthoud te Ieper, Houtem, Veurne... Dit wijst erop dat Hondshoote zelfs na 1563 een relatief veilige beschutting bleef bieden voor de doopsgezinden.

383 ARA, AL, 462, rekening Titelmans, 1563; vonnissen in: E. DE COUSSEMAKER, o.c., I, p. 99-101; ARA, Rk, 21.929, f° 47 v°; M.-P. WILLEMS-CLOSSET, Le protestantisme Lille, p. 215. De jongste terechtgestelden, Hans en Mahieu de Zwarte, waren nauwelijks 19 resp. 17 jaar oud!

384 M.-P. WILLEMS-CLOSSET, l.c.

385 A. L. E. VERHEIDEN, Le martyrologe courtralsien, p. 37-

386 Meegerekend werden Jan Vervest en Vyntken Verwee, die verwant waren met de familie De Zwarte. Voegen we hieraan toe dat talrijke De Zwarte's uit de streek van Belle protestant werden (meestal gereformeerd): Adriaan, Andries, Cornelis, Steven, Francois, Antoine, Gauthier, Mayken, Martin. (E. Da COUSSEMAKER, o.c., IV, reg. in voce.) Of ze verwant waren met de genoemde familie kon niet worden vastgesteld.

387 Beiden werden verbrand te Veurne op 17 maart 1563. (ARA, Rk, 14.059, f° 18 v°, 19 v°: ze worden „Calviniste et rébaptisé" genoemd, waarbij „Calviniste" hier wel synoniem is van „hérétique".) 388 Ibid., f° 20. Ze werden respectievelijk op 24 maart en 1 april uit de gevangenis ontslagen na de justitie om vergiffenis te hebben gesmeekt.

389 Nadat hij in 1563 als berouwhebbend ketter vergiffenis had verkregen, werd tegen hem in april 1566 opnieuw een proces gevoerd. (ARA, AL, 462, rekeningen Titelmans, van Hee, 1566.)

390 Ze waren gehuwd vóór de doopsgezinde gemeente. Op 18 november 1565 zwoeren ze hun Menistische overtuiging af en hernieuwden in de kerk van Hondshoote hun huwelijk. (Ibid., 463, rekening Titelmans, 1565.)

§ 6. DE KLEINERE KERNEN (IEPER, POPERINGE, DIKSMUIDE, OOSTENDE)

Na een doopplechtigheid te Ieper tussen 1554 en 1556 kon Lenaert Bouwens het getal 13 inschrijven op zijn dooplijst 391. Daartegenover staat dat Ieper vóór 1566 bijna geen anabaptisten binnen zijn muren heeft gekend. Het is dan ook zeer de vraag of het op de genoemde plechtigheid geen dopelingen betrof uit de dorpjes ten zuidwesten van de stad, veeleer dan uit Ieper zelf. Opvallend is toch wel dat de Noordnederlandse bisschop tijdens zijn volgende reizen door Vlaanderen Ieper terzijde heeft laten liggen. Een anabaptist, Pieter van Acker, maakte waarschijnlijk allusie op de doopplechtigheid toen hij, — na bekend te hebben dat hij omstreeks 1552 de roomse Kerk de rug had toegekeerd — bevestigde, kort daarop aansluiting te hebben gezocht bij de doopsgezinden en „hem ghevonden in zekere secrete vergaderinghe in eenen keldere van eenen wousten huuse ende hem aldaer laeten herdopen, ontfanghende de secte, leeringhe ende exercitie vander zelve herdoperie". Pieter was (buiten-) poorter van Ieper, maar afkomstig uit de kasselrij, waarschijnlijk uit Steenwerck. Hij was bovendien na zijn toetreding tot het doperdom een tijdlang als wolweversknecht te werk gesteld in Rijsel, zodat zijn geval niets zegt over het bestaan van een doopsgezinde kern te Ieper. Wel was het tijdens een oponthoud in deze laatste stad dat hij in 1559 aangehouden werd en op 9 augustus de brandstapel besteeg 392.

Terzelfdertijd werden twee van zijn dochters opgebracht: Martine te Steenwerck en Callekin, nauwelijks 14 jaar oud, te Gent. De eerste zwoer op 10 december 1559 haar ketterij af in de parochiekerk de tweede kwam zonder verdere straf terug vrij 394. De vier Ieperlingen die tussen 21 mei 1557 en 1 februari 1560 te Antwerpen om hun anabaptistische overtuiging ter dood werden gebracht, waren pas in de handelsmetropool tot de kring van Gillis van Aken toegetreden en hadden uit handen van deze laatste de volwassenendoop ontvangen 395.

391 K. Vos, De dooplijst van Lenaert Bouwens, p. 48, 65.

392 I. L. A. DIEGERICK, Documents du XVIe siècle, II, p. 153-154; ARA, Rk, 14.567, f8 7. (A. L. E. VERHEYDEN, Martyrologia in de optiek van de martelaarslijsten, p. 367, die alleen de laatste bron vermeldt, plaatst de executie verkeerdelijk op 9 augustus 1558).

393 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, 1559.

394 SAG, BC 1555-1561, f° 118 - 118 v°. Callekin was nog niet herdoopt; ze werd toevertrouwd aan haar oom, een priester in Brugge. In 1563 schijnt ze evenwel in haar ketterij hervallen te zijn: de inquisiteur spande toen opnieuw een proces in tegen haar. (ARA, AL, 462 bis, rekening Titelmans, 1563.)

395 Jacob van Houte (verbrand 21 mei 1557), Francois Thibault (onthoofd 7 juli 1558), Andries Langhedul (verdronken 9 november 1559) en Gommaar de Clerck (verdronken 1 februari 1560). P. GÉNARD, AA, VIII, p. 438, 447; IX, p. 5, a r. Vermoedelijk was Andries verwant met Janneken Langhedul, echtgenote van Thomas Willems, tegen wie de inquisiteur in 1556 een geding inspande. (ARA, AL 460 bis, rekening Pieter van Hee, 1556; ARA, Rk, 21.925, f° 17 v0.) Sinds 1559 woonde ook Christiaan Langhedul in Antwerpen; als koopman voerde hij lakens uit naar Dantzig en importeerde graan uit de laatste stad. Hij onderhield contacten met Vlaamse dopers, onder meer met Mayken de Corte te Gent. (RAG, RVL, 718, f 113; Raad van Vlaanderen aan de markgraaf van Antwerpen, 30 augustus 1560.) Hij werd op 13 september 1567 verbrand te Antwerpen. (VAN BRACHT, II, f° 345).

Niets van dit alles wijst op enige uitstraling van het anabaptisme te Ieper zelf.

Titelmans moet dus wel degelijk goed ingelicht zijn geweest toen hij in november 1561 aan de landvoogdes schreef dat daar pas einde 1560 voor het eerst een doopsgezinde gemeenschap was tot stand gekomen, waaraan hij na amper tien maanden opnieuw een einde had gemaakt 396.

Zoals reeds werd uiteengezet bestond die gemeenschap in hoofdzaak uit Tieltenaars, zonder één enkele Ieperling. Op instigatie van de Tieltenaars was het wellicht dat Joachim de Suikerbakker in 1561 een grote bijeenkomst leidde in een bos bij Ieper, waarop veertig personen aanwezig waren en tijdens dewelke het avondmaal en de doop werden toegediend 397.

Na 1561 werd te Ieper nog één doopsgezinde terechtgesteld, de linnenwever Jan Hulle, op 4 december 1562. Met Ieper had deze evenwel niets uit te staan: hij was alleen om de één of andere reden daarheen ter berechting overgebracht uit zijn geboorteplaats Belle, waar hij al sinds 1559 tot de broederschap had behoord 398. We mogen dus besluiten dat de Ieperse bevolking vóór 1566 399 praktisch buiten de doperse invloedssfeer is gebleven. Binnen de stadsmuren heeft zich wel een kleine kern gevestigd, die uit vreemden bestond en minder dan één jaar heeft standgehouden.

* *

*

Jacob de Rore had enige tijd zijn werkterrein te Poperinge en in de omgeving 400. Aan zijn activiteit was de nieuwe wervingskracht van het doperdom aldaar te danken, na de eerste infiltratie in de jaren dertig. Vermoedelijk moeten de zes personen uit Westvleteren en Poperinge, die in juli 1554 in de hoofdplaats van de kasselrij, Veurne, een straf dienden te ondergaan

396 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 230.

397 RAB, Brugse Vrije, 17.041/42, f° 15. Eén van de dopelingen was Hans van der Mote uit Reningelst.

398 I. L. A. DIEGERICK, O.C., II, p. 170-171; A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 367 (vermeldt verkeerdelijk 1 december 1562 als datum van terechtstelling). Zijn echtgenote toonde berouw en kwam op 4 november 1562 terug vrij.

399 Tijdens het Wonderjaar wordt wél een doopsgezinde activiteit gesignaleerd. (Cfr. I. L. A. DIEGERICK, O.C., II, p. 219-220.)

400 RAB, Brugse Vrije, 17.041/42, f° 14.

omwille van ketterij 401 in het doopsgezinde milieu gesitueerd worden. Tijdens een grootscheepse razzia in januari 1561, georganiseerd door de inquisiteur, werd de broederschap — op dit ogenblik één van de voornaamste in Vlaanderen 402 uiteengedreven 403. Velen zochten hun heil in de ballingschap of sloten zich aan bij belangrijke kernen in de naburige steden. Joos de Vinck ontving de volwassenendoop te Gent maar eindigde in die stad op de brandstapel; Jak Christiaens 404 en Coppin Paterssuene ondergingen hetzelfde lot, respectievelijk in Brugge en in Hondshoote; Dierik Annoot en Willem van Oost lieten zich in 1563 de volwassenendoop toedienen te Kortrijk 405; Pieter Schaefhooft en zijn echtgenote, de weduwe van kleermaker Jan Maillaert Schelewaert, de weduwe van Francois de Nieuwelare, Jan de Bavelare en zijn echtgenote trokken naar Harlingen in Friesland.

De Bavelare, die na het overlijden van zijn echtgenote naar zijn geboortestad terugkeerde en vrijwillig zijn spijt ging betuigen tegenover de inquisiteur, wist interessante bijzonderheden te verstrekken over de toevluchtsoorden in Friesland: „zouden de wederdopers grootelicx haerlieden vertreck nemen... binnen den steden van Haerlynghen ende Sneken (=Sneek) in Vrieslandt ende in een cleen procheken by Leeuwerden, zynde de ghueene residerende inde zelve prochie divers nande anderen,

van waeren ooc diversche vertrocken zyn naer Dantswyck ten respecte van eeneghe placcaten" 406.

Volgens het getuigenis van pastoor Jacob Meerschaert grepen in januari 1564 te Poperinge en in de omgeving nog anabaptistenbijeenkomsten plaats, „zynde de ghuen danof besmet alle vremdelinghen 407. Dit laatste strookt evenwel niet met de waarheid. Een Pieter de la Haye, die in het huis van de schout woonde, bleef nog tot aan zijn vlucht in juli 1564 propaganda

401 Pieter Gheerstecoorne, Willem van den Steene, Ruebin klijt, Willem de Schaecht, Denijs de Bul en Michiel van den Steene werden aan de kaak gesteld; hun tong werd doorpriemd. (ARA, Rk, 14.055, rekening 1554-1555, f° 25 vo, 26, 27 v°.)

402 A. D COUSSEMAKER, Troubles religieux, I, p. 86.

403 ARA, AL, 461, rekening Titelmans, januari 3361. Eustaas Hazebaert, Jacob van der Mersche, Stanken Beaugrandt, Christiaan Dobbels, Jan van den Berghe en echtgenote, Arnout Bourij, Robert Vergelo en echtgenote werden ingerekend; Jan Lievens, Christiaan Trion, Denijs van Peene, Anna, Jan en Joachim Moenaert, Gelein Moenaert en echtgenote en François Adams gingen op de vlucht. (ARA, Rk, 21.925, f° 25 v°; RAG, RVL, 8310, stuk 22 .)

404 A. L E. VERHEYDEN noemt verkeerdelijk Zeebrugge als plaats van herkomst (Het Brugsche Martyrologium, p. 49).

405 Ze werden bij vonnis van de soeverein-baljuw op 15 april 1569 op de brandstapel terechtgesteld. (ARA, Rk, 48.641, rekening 1569-1571, f° 8 ,v° - 9.)

406 RAG, RVI, 722, f° 129 v°.

407 Ibid., fo. 130.

509

maken voor zijn overtuiging 408. En in november 1565 spande de inquisiteur een proces in tegen zes inwoners van Poperinge, verdacht van Menisme 409.

* *

*

Over Diksmuide zijn na 1545 slechts weinig gegevens voorhanden, een aanduiding wellicht dat de hervorming daar een randverschijning is gebleven de stedelijke maatschappij. De vroegste inlichtingen hebben betrekking op dorpjes in de omgeving van de stad. Joos Aelbrecht en Jan de Hondt uit Staden werden in 1551 opgebracht om „t fait van Luterie". De eerste beschikte over een ruime bibliotheek met tal van verdachte boeken; niet alleen in zijn eigen dorp maar ook in Esen en Handzame zou hij zijn geloofsopvattingen hebben uiteengezet 410.

In 1553 — zo blijkt uit een brief gericht aan de Raad van Vlaanderen — vaardigde de officiaal van Ieper een dagingsbevel uit tegen Jan van der Heyde. Deze las in de Bijbel, zette anderen aan hetzelfde te doen en verzette zich tegen de viering van heiligdagen. Zijn afwijzing van de sacramenten had hij openlijk gemanifesteerd door schandaal te verwekken tijdens een huwelijksplechtigheid in de kerk van Diksmuide 411. Hem alleen op grond van deze gegevens in het anabaptisme situeren is vanzelfsprekend niet mogelijk. Het was nochtans deze beweging die enige wervingskracht heeft kunnen krijgen in Diksmuide en omgeving; dit moge al blijken uit de terechtstelling van de Menist Wouter van Capelle in hetzelfde jaar 412.

In 1561 en 1563 liet Titelmans gerechtsdienders uitrukken om doopsgezinden in te rekenen; de eerste keer ging het om een heel gezin, de tweede keer om een ketellapper 413. Vermelden we nog dat de Diksmuidenaar Gillis Aetseman (Aefterman) in 1561 deel uitmaakte van de Brugse broederschap 414.

In de dorpjes rond Diksmuide is er eveneens enige invloed merkbaar van de leer van Menno. Tot de kern die op 6 maart 1563 te Halewijn opgerold

408 Ibid., f° 148. Reeds in 1561 werd hij opgespoord; in maart 1565 werd hij te Poperinge gearresteerd.

(ARA, AL, 461, 463, rekeningen Vlaminck, Titelmans en Van Hee.)

409. Janne en Maria Goddinck (Goetmijt, Goedhuut), Barbele Dobbe, Vincent Jooris, Jan d Huuschere, Clays de Grave. (ARA, AL, 463, I.C.)

410 RAB, Brugse Vrije, 291, f° 35, 36 v°, 56, 59. Opnieuw in 1560 treffen we in de rekeningen van het Brugse Vrije Handzame en Zarren aan als plaatsen die door de ketterij waren aangetast. (Ibid., 299, f° 63 vo, 14 mei 1560.)

411 RAG, RVI, 712, f° 180, 30 oktober 1553.

412 VAN BRAGHT, II, p. 150.

413 ARA, AL, rekening 461, rekening Titelmans, 26 juni 1561 - 462 bis, na 10 januari 1563. Telkens waren de verdachten tijdig ontvlucht.

414 Terechtgesteld op 11 december 1561. Cfr. p. 467.

510

werd behoorde schoenmaker Pieter Meyngert uit Esen 415. In Vladslo had de inquisiteur reeds in mei 1558 een onderzoek ingesteld naar de geloofs overtuiging van Gillis de Poorter 416. Deze vertrok samen met zijn dorpsgenoot, kleermaker Clays de Commere, en met Boudewijn Galle uit Werken omstreeks 564 naar Friesland. Alle drie waren ze in 1566 en 1567 in hun geboortestreek weer druk in de weer als propagandisten van het anabaptisme 417.

Een reconstructie maken van de toestand der nieuwe religie te Oostende was slechts mogelijk aan de hand van gegevens uit de meest diverse bronnen. Na 1545 bevatten de archieven van de plaatselijke gerechtelijke overheid helemaal niets dat op enige invloed van het protestantisme in de kuststad zou kunne wijzen. Een verklaring hiervoor vonden we in een copie van een brief waarin Daniel du Tertre, promotor van het aartsdiakonaat Brugge, zich begin juni 1561 tot de Raad van Vlaanderen wendde met het verzoek, Hubrecht Roeps en Gillis Toors in Oostende arresteren. Du Tertre had beiden ingedaagd onder beschuldiging van ketterij, in het bijzonder omdat ze „horrible blasphemien" hadden geuit tegen de Moeder Gods en tegen de eucharistie. Geen van de twee gaf gevolg aan het dagingsbevel. Nu was het volgen, de promotor niet mogelijk iemand te vinden die hen mocht of wilde arresteren. De soevereinbaljuw van Vlaanderen had geen juridische bevoegdheid in Oostende. De hoogbaljuw van die stad woonde in Brugge. De onderbaljuw Francois Christiaens tenslotte, herbergwaard in Oostende, dacht er niet aan de verdachten in te rekenen; hij liet integendeel kettters in zijn gelagzaal vertier maken en sloot de ogen wanneer die heretieken hun bezittingen verkochten om op de vlucht te gaan 418. In die situatie is het goed mogelijk dat Oostende een geliefkoosd toevluchtsoord was voor de nieuwgezinden, zonder dat daar sporen zijn van terug te vinden in de baljuwsrekeningen.

Die sporen zijn echter wel terug te vinden in andere bronnen, onder meer in de geciteerde brief. In antwoord daarop stuurde de Raad van Vlaanderen de reeds genoemde deurwaarder naar Oostende met een commissie brief voor de baljuw, waarin deze aangemaand werd, elke gevraagde bijstand te verlenen om de verdachten in te rekenen 419. Roeps en Toors hadden intussen

415 Cfr. p. 485.

416 L, 460, rekening Van Hee, einde juni 1558.

417 RAB, Brugse Vrije, 17.041, f° 163 v° - 165, 167 v°.

418 ARA, AL, 461, bewijsstuk bij rekening van deurwaarder Adriaan de Rock.

419 V. GAILLARD, Archives du Conseil de Flandre, p. 205, 4 juni 1561.

511

echter veiliger oorden opgezocht. Later bleek dat ze afkomstig waren uit Menen 420, wat doet veronderstellen dat ze anabaptisten waren 421.

Oostende en omgeving waren reeds vroeger in voeling gekomen met het anabaptisme. We signaleerden de terechtstelling in 1545 van de menist Clays van der Goore⁴²². In 1558 merken we de doopsgezinde Pauwels Vermaete en zijn dochter op in Gistel, Jacob de Zwarte uit Nipkerke en Hans van den Broucke uit Gent in Oostende ⁴²³. Galleken Vermaete beweerde in september 1558 nochtans dat in de eerstgenoemde plaats tot dan toe nog geen doopsgezinde vergaderingen waren gehouden „omme dat eene cleene stee es” ⁴²⁴.

De neven Jacob en Hans van hun kant hadden in Oostende gepoogd, nieuwe leden te winnen voor de broederschap. Ze hadden onder meer de molenaar Hendrik de Muelewerckere aangesproken; deze had geantwoord, ervan overtuigd te zijn dat hun religie „goet ende 't beste was”, maar dat hij wegens zijn verslaafdheid aan de drank „niet en coste naerder commen” ⁴²⁵. Misschien hebben ze bij anderen meer succes gehad. Behoorden Jan Canin uit Ettelgem, Andries de Zeelandre en Gerard Ghauweloos uit Leffinge, Jan Aechte uit Slijpe, Andries de Vos uit Koekelare en Mark de Backere uit Gistel, nopens wie het Brugse Vrije in 1558 informatie hield onder verdenking van ketterij ⁴²⁶, tot hun geloofsgenoten?

Jacob de Zwarte, die de volwassenendoop had ontvangen in Hondchoote en zich uit die stad in Oostende was komen vestigen, zal in elk geval nauwe relaties hebben onderhouden met Jan Bollaert ⁴²⁷. Deze olieslager uit Jabbeke had reeds in 1555 van de officiaal van Brugge een straf opgelegd gekregen om zich in herbergen en in geheime conventikels als ketter te hebben gedragen ⁴¹⁸. Het jaar daarop werd hij te Hondchoote gesignaleerd: op Sacramentsdag (4 juni) 1556 werden in zijn afgelegen woning op de weg naar Sint-Winoksbergen „quade schole... metghaders oick zekere verboden leserie” houden. De woning was eigendom van de aanzienlijke saaiwever Maillaert

420 Ibid., p. 214-215: brief van de Raad van Vlaanderen aan Menen, augustus 15.

421 Het anabaptisme was in die jaren veruit de overheersende reformatorische strekking in Menen, cfr. p. 486 e.v.

422 Cfr. p. 435,

423 Cfr. p. 463, 465, 503.

424 SAB, BS 1558-1559, f° 19.

425 Ibid., BS 1557-1558, f° 92v°.

426 RAB, Brugse Vrije, 298, fa 67 (9 oktober 1558). Canin werd later in Brugge geesteseld. (ARA, Rk, 13.718, rek. 1557-1560, f° 34 (14 oktober 1558).)

427 Was Jan Bollaert verwant met Pieter Bollaert die in 1553 op last van het Brugse Vrije werd geesteseld als „errant de foy ?” (ibid., 13.785, rek. 1552-1553, f° v°.

428 RAG, RVI, 7538, f° 381.

de Grave uit Leisele ⁴²⁹, die in 1568 als anabaptist te Brugge zou worden terechtgesteld ⁴³⁰. Na omwille van het voorval op Sacramentsdag door de Raad van Vlaanderen op 9 februari 1557 beboet te zijn geweest ⁴³¹, ging Jan Bollaert zich in Oostende vestigen, waar hij in 1561 opnieuw als reformatorisch-gezinde in de kijker liep ⁴³².

Uit verklaringen afgelegd door Francois Haghebaert ⁴³³ uit Oostende in maart 1561, vernemen we nog meer bijzonderheden over het Menisme in de kustplaats. Enkele van de dertig anabaptisten die in november 1561 te Brugge door de stedelijke justitie ingerekend waren en over wie bijna niets bekend is, hadden volgens dit getuigenis geruime tijd in Oostende gewoond. Dit was onder meer het geval met Andries Verlaere (Viblarre), afkomstig uit Zwevezele en molenaar te Oostende, zijn echtgenote Francijntgen ⁴³⁴ en Lodewijk de Stroodeckere ⁴³⁵ Luidens een enquête

van de Raad van Vlaanderen van 1564 bevond zich onder de dertig te Brugge gearresteerde Menisten nog de Oostendenaar Lioen Sanders. Deze belegde na zijn vrijlating opnieuw vergaderingen in zijn woning te Oostende. Hij woonde verder een Menistenbijeenkomst bij in de duinen 436. Misschien hebben Francois Vergheys en zijn echtgenote Magdalene Beursse, anabaptisten uit Harlingen in Friesland, enige leiding uitgeoefend in de Oostende broederschap 437.

429 Ibid., 715, f° 86, brief van de Raad van Vlaanderen aan procureur-generaal Jacob Hessels, 6 november 1556.

430 A. L. E. VERHEYDEN, Het Brugsche Martyrologium, p. 55

431 RAG, RVI, 7538, f° 381 -381 v°.

432 RAB, Brugse Vrije, 4104, f° 2 v°. Vermoedelijk is hij in 1564 uit het land vertrokken: op 8 april van dit jaar deed hij immers afstand van zijn vrijlaatschap van het Brugse Vrije. (RAB, Brugse Vrije, 569, Register van vervreemding, f° 17.)

433 Cfr. p. 357.

434 Op 10 resp. 11 december 1561 te Brugge als doopsgezinden terechtgesteld. (A. L. E. VERHEYDEN, O.C., p. 48-50).

435 RAB, Brugse Vrije, 4104, f° 2, getuigenis 20 november 1561 : „Seght datter twee vande ghevanghenen bydie van Brugghe up steene zyn die hy ghesien heeft, te weten Andries Verlaere, muelenare, ghewoent 't hebbende te Ostende, ende eenen Lodwyc de Stroodeckere, de welcke ghevlucht waren eer anderstont hy die spreekt ghevanghen es”.

436 RAG, RVI, 722, f° 122 - 122 v°; ARA, Rk, 14.311, rekening 1563-1564, niet gefolieerd. Daar Sanders zijn in 1561 opgelegde straf niet volbracht werd hij in 1564 aangemaand, zich stipt naar de bevelen van de pastoor te schikken.

437 ARA, l.c., rekening 1566-1567: beiden werden als doopsgezinden en om te hebben nagelaten hun twee kinderen te laten dopen, in september 1567 uit het schependom van Oostende gebannen.

DOOPSGEZINDE VOORGANGERS, RONDREIZENDE PREDIKANTEN IN VLAANDEREN

Een Hollander	Holland		Gent	1535
Jacob van der Mase	Brussel	schoenmaker	Brussel, Brugge-Kortrijk	1537/38
Jan Smeitgen	Maastricht		Brugge	1537
Broeder Hendrik	Kortrijk	religieus	Kortrijk, Hond-schoote, Gent	1537/38
Lauwereys	Zeeland		Gent, Noord-Vlaanderen	1538
Gillis van Aken	Susteren	kapelaan	Gent, Kortrijk (Marke)	1552/54
Lenaert Bouwens	Sommelsdijk	schipper	Gent, Ieper, Kortrijk, Menen, Gent, Nipkerke,	1554/56 1557/61
Adriaan van Kortrijk (Kortrijk?)			Kortrijk, Brugge, Gent, Menen, Armentières	± 1555/60
Cornelis Clayssone	Leiden		Gent	1552/53
Joachim Vermeeren, („de suikerbakker”)	(Antwerpen?)		Menen, Gent, Hond-schoote, Wervik, Poperinge, Kortrijk, Ieper	1556/61
Jacob de Rore	Kortrijk	linnenwever	Kortrijk, Menen, Wervik, Roeselare, Ieper, Tielt, Gent, Armentières, Brugge	± 1557/68
Pauwels de Backere	Tielt	linnenwever	Tielt, Wervik, Hond-schoote, Halewijn Roeselare, Diksmuide, Ha-lewijn, Hond-schoote, Kortrijk, Gent, Brugge	± 1560/63 ± 1566/72
Hans Busschaert, („de wever”)	Dadizele	linnenwever	Armentières, Gent	1562
Joos Zaman	Antwerpen		Gent, Vlaanderen Axel	-± 1580/90 1563

BESLUIT

Kan men in het gereformeerd protestantisme de meest diverse invloeden waarnemen, uit Frankrijk, Zwitserland, Engeland en het Duitse Rijk, dan stond in de heropbloeiende doperse beweging in Vlaanderen na 1550 slechts één figuur centraal: Menno Simons. Bisschop Gillis van Aken gaf vanuit Antwerpen de eerste impuls. Een andere vertrouweling van Menno, Lenaert Bouwens, bewerkte tijdens zijn rondreizen de doorbraak ter plaatse. Sinds het midden van de jaren vijftig werd hij bijgestaan door enkele ijverige voorgangers uit Vlaanderen zelf, onder wie Adriaan van Kortrijk, Jacob de Rore, Pauwels de Backere, Hans Busschaert en Joachim Vermeeren zich bijzonder op het voorplan werkten. De strenge vervolgingen, die, méér nog dan de gereformeerden, vooral de dopers tot voorwerp hadden, dwongen het naar

de veilige beschutting der anonimiteit zoekende Menisme tot een nooit aflatende mobiliteit; hier ligt tevens de verklaring waarom nieuwe bekeerlingen slechts zelden langere tijd lid bleven van de broederschap in hun geboorteplaats, maar liever onderdoken in een milieu waar ze onbekend waren. Daaruit volgde dat de afzonderlijke gemeenten een voortdurend wisselend uitzicht kregen. De merkwaardige solidariteit in een heterogene en zich steeds wijzigende groep getuigt daarom des te duidelijker van de kracht van deze religie in de onderdrukking.

Antwerpen werd het toevluchtsoord bij uitnemendheid. Maar ook de voornaamste en tevens meest vervolgde broedergemeente in Vlaanderen, deze van Gent, fungeerde als opvangcentrum voor de vluchtelingen van heel het graafschap en was bovendien een verzamelbekken voor talrijke volgelingen uit de Noordelijke gewesten en de Waalse steden in zuiden.

Naast Gent stond de broederschap van Kortrijk, waarrond zich de doperse kernen van de Leie en Mandelstreek (van Steenwerck tot Dentergem en van Bellegem tot Tielt) groepeerden. De heroprlichting van de Brugse gemeente in 1557 was het gevolg van de tijdelijke opheffing van deze te Gent tijdens de bloedige repressie aldaar; spoedig groepeerde het anabaptisme ook in Brugge een groot aantal volgelingen van vreemde origine. Min of meer belangrijke kernen ontstonden tenslotte nog in Hondshoote, Ieper, rond Diksmuide, de streek van Oostende, en ten noordwesten en noordoosten van Gent.

Een strak organisatorisch patroon valt in de bestudeerde tijdspanne niet waar te nemen. Toch bestond er een dichtgeweven netwerk van bindingen, niet allen via persoonlijke relaties tussen broeders van de afzonderlijke kernen of door de voortdurende uitwisseling van gemeenteleden, maar vooral dank zij het leidend optreden van de rondreizende voorgangers. Via Antwerpen was dit netwerk bovendien nauw verweven met de doperse beweging in het Noorden en uiteindelijk met de kring rond Menno Simons en zijn opvolgers. De eenheid en de eenvormigheid van de Menistische beweging in Vlaanderen zijn daarom nooit in het gedrang gekomen.

Alhoewel de vervolgende overheid in de Menisten steeds de erfgenamen is blijven zien van de revolutionaire wederdopers van de jaren dertig, en het anabaptisme bleef beladen met het odium van een anarchistische secte die een gevaar betekende voor de gevestigde orde, is er na 1550 geen enkel teken meer merkbaar van enig opstandigheidsgevoelen. Het doperdom heeft zich in zuiver pacifistische zin ontwikkeld, in volstrekt aanvaardend dat de overheid — ook al is ze goddeloos — door God is ingesteld, en met een vérgaande lijdzaamheid in perioden van strenge vervolging. De anabaptisten waren totaal vreemd aan de woelingen in het roerige Westkwartier sinds de beginnende jaren zestig, en hebben zich trouwens ook tijdens de Beeldenstorm vérg gehouden van elke geweldpleging.

Blz. 515

